

ЖІНОЧІ ВИМІРИ МИНУЛОГО:

уявлення
досвіди
репрезентації

під науковою редакцією Оксани Кісь

ЖІНОЧІ ВИМІРИ МИНУЛОГО:

уявлення
досвіди
репрезентації

Центр міської історії Центрально-Східної Європи
Українська асоціація дослідниць жіночої історії
Інститут народознавства НАН України

ЖІНОЧІ ВИМІРИ МИНУЛОГО:

уявлення
досвіди
репрезентації

під науковою редакцією Оксани Кісь

Львів 2023

Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації:

/монографія/ під науковою редакцією Оксани Кісь. Львів: Центр міської історії;
Інститут народознавства НАН України, 2023. 440 с.

Монографія присвячена висвітленню маловідомих аспектів історичного досвіду українського жіноцтва у контексті панівних суспільних уявлень, правових норм, соціальних інститутів та узвичаєних практик відповідної доби (від кінця XVII до початку XXI століття). Крізь призму літератури, епістолярію, фольклору, кіномистецтва та візуальної творчості простежено культурні (само)репрезентації жінок. Розглядаються успіхи й труднощі входження і самореалізації жінок у професійних середовищах та міському просторі на початку XX ст. Складні процеси згуртування й самоорганізації жіноцтва у взаємодії з владою, у діаспорі та в дисидентському русі показують неоднозначність жіночого активізму. Історичні виміри гендерно-обумовленого насильства висвітлено через аналіз судових справ, архівних документів та матеріалів усної історії. Монографія представляє різноманітні підходи до вивчення вузлових проблем жіночої історії, показує інформативний потенціал та обмеження різного типу історичних джерел, відкриває досі неznані сторінки жіночого минулого. Книга стане цінним ресурсом для викладачів/ок, студентів/ок та дослідниць/ків, які вивчають українську історію, а також буде корисною для активісток жіночого руху та правозахисниць/ків, діяльність яких спрямована на подолання гендерної дискримінації в Україні.

Наукове редагування: **Оксана Кісь**

Рецензентки: **Олена Стяжкіна**, докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця Інституту історії України НАН України

Оксана Маланчук-Рибак, докторка історичних наук, професорка Львівської академії мистецтв
Оксана Годованська, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту народознавства НАН України

Схвалено до друку рішенням Вченої ради Інституту народознавства НАН України
(Протокол № 4 від 24 травня 2023 р).

Видання Центру міської історії
Центрально-Східної Європи

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
КИЇВ

За підтримки Фонду імені Гайнріха Бьоля, бюро Київ – Україна

2023 © Оксана Кісь

2023 © Центр міської історії Центрально-Східної Європи

ISBN 978-617-95025-2-1

ЗМІСТ

Переднє слово (Оксана Кісь).....	7
Розділ 1. СЛОВО І ОБРАЗ: КУЛЬТУРНІ (САМО)РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЖІНОЧИХ ДОСВІДІВ	19
Образки на маргінесах: жінки в автобіографіях учених другої половини XIX – початку XX століття (Вікторія Іващенко).....	20
Роз’єднані війною: трансформація подружніх стосунків у роки Великої війни крізь призму подружнього листування (Мар’яна Байдак).....	36
Голос «другої статі» з «другого світу»: тревелоги Софії Яблонської (Олена Галета).....	52
«Та й вернуса, та й стану розкажу, як на Німеччині горе»: жіночі досвіди примусової праці у час Другої світової війни у фольклорних репрезентаціях (Оксана Кузьменко).....	81
«Нова» vs «стара» жінка в українському кінопросторі 1920–х – початку 1930–х років (Анастасія Канівець).....	116
Обмежений побут, безмежна (політична) фантазія: квартирні виставки, кухонна тематика та насильство у мистецтві українських художниць (Катерина Яковленко).....	134
Розділ 2. ЗАРОБІТОК І САМОРЕАЛІЗАЦІЯ: ЖІНКИ У ФАХОВИХ СЕРЕДОВИЩАХ	167
Цукровий завод у пореформеній Київській губернії як простір жіночої трудової активності (1880–ті – поч. XX століття) (Ігор Карпенко).....	168
Експертка, дантистка, благодійниця: нові ролі жінок у просторі модерного міста (Харків на межі XIX – XX століть) (Анастасія Боженко).....	187
Українські театральні актриси Східної Галичини міжвоєнного періоду: у лабіринтах стереотипів (Софія Роса-Лавренцій).....	203
Галичанки: рух та гендер у театральному житті радянського століття (Мейгіл Фавлер).....	223

Розділ 3. ЖІНОЧИЙ АКТИВІЗМ: ПРАКТИКИ ЗГУРТУВАННЯ, РОЗМЕЖУВАННЯ, САМООРГАНІЗАЦІЇ	233
«Не то що несвідомі а ще люті, люті як гадюки»: внутрішня мізогінія серед українок Галичини на межі XIX – XX століть (<i>Олена Ганусин</i>).....	234
Досвід згуртування та виживання українок у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939 роки) (<i>Анастасія Мишуста</i>).....	249
Буржуазний фемінізм і радянська влада: війна чи компроміс? (<i>Марина Вороніна</i>).....	265
«Чому нас не організовують?»: жінки і більшовики в комунікативній взаємодії в 1919–1920 роках в Україні (<i>Ольга Лабур</i>).....	281
Делегатські зібрання на Запоріжжі у 1920–х роках: очікування влади, прагнення жінок і результати (<i>Ірина Савченко</i>).....	304
Творення мережі соціальної підтримки українськими дисидентками 1960–1980–х років (<i>Аліна Добошевська</i>).....	321
Розділ 4. ЖІНКИ І НАСИЛЬСТВО	337
«Замість платні позбавив мене дівоцтва...»: жінки на сторінках кримінальних книг Львова, Кременця і Сатанова кінця XVII – середини XVIII століття (<i>Олексій Вінниченко</i>).....	338
Жінки у конфліктних сімейних стосунках: погляд крізь призму судових розглядів (кін. XVIII – перша пол. XIX ст.) (<i>Ольга Посунько</i>).....	354
Бідні й вагітні у Львові кінця XIX століття (<i>Іванна Черчович</i>).....	373
Сексуальне насильство під час колективізації і Голодомору (<i>Дарія Маттінглі</i>).....	389
Жінки у повоєнному селі як інструмент демографічної політики радянської держави (<i>Олена Кондратюк</i>).....	404
Мілітаризм та фемінізм, або як вписувати військовослужбовиць в історію війн (<i>Олеся Хромейчук</i>).....	420
Список ілюстрацій	431
Про авторок та авторів	435

Оксана Кісь

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У всі часи жінки становили принаймні половину людства, однак їхній історичний досвід вкрай мало відображений у літописах чи архівах. Небагато можна довідатися про жінок минулого з підручників історії чи монографій, заледве чи вдасться знайти вичерпні відомості в історичних музеях чи у документальних хроніках. У світову та національну історію зазвичай вписано лише імена тих жінок, яким вдалося успішно реалізувати себе в певній «чоловічій сфері» (насамперед у політиці, військовій справі, царині релігії, науки чи освіти), зрідка – тих, які були супутницями визначних чоловіків. Та чи означає це, що жінки не творили Історію, а лише пасивно проживали її? Чи, може, вони діяли в інший, менш помітний, однак не менш значущий для суспільного поступу спосіб?

Українська історія нового й новітнього часу насичена драматичними подіями, які радикально впливали на триб життя цілих поколінь. Жінки так чи інакше були причетними до всіх історичних процесів на теренах України – політичних, військових, культурних, громадських, економічних, демографічних, науково-освітніх та ін. Однак їхня участь і ролі, як і загалом жіночі життя і діяльність, досі залишаються білими плямами в історії України.

Що ми знаємо про реальний історичний досвід жінок у вирі різних історичних подій в Україні? Як ми уявляємо жіноче минуле у часи історичних катаклізмів та у роки відносного спокою? Як самі сучасники та сучасниці подій мислили про жінок у різні часи? Як змінювалися українські жінки під впливом подій, свідками яких вони були чи в яких брали участь? Як пережиті жінками представлене у літературі, візуальному мистецтві й кінематографі? Які джерела можуть розповісти нам про жіноче життя та

діяльність найбільш повно і достовірно? Зрештою, як дослідження жіночих історичних досвідів розкриває потенціал традиційних історичних документів та показує їх обмеження? Що може дати знання про жіночу історію для розуміння сучасних процесів в Україні?

Хоча більшість з цих запитань ніколи не спадала на думку значній частині дослідників і дослідниць української минувшини, все ж окремі ентузіастки потрохи піднімали цю «цілину» і на сьогодні українська історична наука має чималий доробок ґрунтовних студій з жіночої історії. Історія розвитку кожної наукової царини – це не лише знання про нові дослідження, свіжі ідеї, дієві методології чи ефективні підходи, але насамперед – про людей, які генерують ці ідеї, розвивають підходи, започатковують дискусії і власне здійснюють дослідження.

Перебіг жіночої історії в Україні дуже непростий. Хоча ця ділянка історичних студій успішно і динамічно розвивалася на межі XIX–XX століть, повертаючи увагу провідних учених того часу та продукуючи праці світового рівня, у країні «розвинутого соціалізму» вона опинилася в опалі і десятиліттями ледь животіла. У радянській Україні праці з історії жінок зводилися головню до обслуговування потреб комуністичної пропаганди через уславлення досягнень українського жіноцтва в УРСР та творення моделей радянської жіночності на прикладах міфологізованих біографій радянських героїнь.

Становлення сучасної жіночої історії в незалежній Україні – це історія успіху не завдяки, а всупереч обставинам. В умовах теоретичного вакууму і методологічного голоду початку 1990-х перші та найвідважніші з нас взялися піднімати цю «неорану ниву», водночас відчайдушно намагаючись надолужити втрачені за «залізною завісою» два десятиліття напрацювань світових феміністських студій. Попри інституційні та структурні обмеження (недоступність навіть класичних праць, мовний бар'єр, відсутність академічних контактів та ін.), без потрібних ресурсів, розпорошені по різних містах і установах, без підтримки середовища однопумиць (яке лише починало формуватися), наражаючись на нерозуміння колег та долаючи маргінальність тематики, ці історикині своєю відданістю справі та подвижницькою працею зуміли довести право жіночої історії на існування та показати її виняткову цінність для розуміння нашого минулого.

Ще задовго до того, як у жовтні 2010 року було створено Українську асоціацію дослідниць жіночої історії (УАДЖІ), побачила світ низка праць, які проклали перші стежки у світ жіночих історичних досвідів та розкрили невідомі сторони життя українок минулого. Чи не першим проривом на цій ниві стала дисертація львівської історикині Оксани Маланчук–Рибак «Проблема емансипації жінки в суспільно–політичному та культурно–освітньому житті Галичини і Буковини в кінці XIX – на початку XX ст.», захищена ще

у 1988 році, яку можна вважати точкою відліку сучасної української жіночої історії. Вивчення організованого жіночого руху в дорадянський період на той час видавалося чи не єдиною легітимною темою для жіночої історії. Вона зацікавила й Людмилу Смоляр, одеську дослідницю (родом зі Львова), яка вже у 1990 році захистила дисертацію про жіночі організації на українських теренах під владою Російської імперії.

Потужним стимулом до стрімкого поступу на цій ділянці став переклад у 1995 році нині класичної праці Марти Богачевської–Хомяк «Білим по білому: жінки у громадському житті України. 1884–1939»¹. Вже за кілька років побачила світ і монографія Людмили Смоляр² «Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.» (Смоляр, 1998), яка й досі залишається неперевершеним дослідженням діяльності різних осередків і розмаїтих форм жіночого активізму цієї частини України. У той самий час львівська історикиня Мирослава Дядюк активно опрацьовувала архівні матеріали про одну з найпотужніших постатей українського жіночого руху міжвоєнної Галичини Мілену Рудницьку, в результаті чого побачив світ унікальний збірник статей та листів цієї непересічної діячки (Дядюк, Богачевська–Хомяк, 1998).

Із розвитком жіночого руху в незалежній Україні суспільний запит на знання про жіноче минуле стрімко зростав, задовольнити його силами кількох ентузіасток було неможливо. Тій–таки Людмилі Смоляр завдячуємо першу спробу реконструювати цілісну історію українського жіноцтва та відновити історичну тяглість знань про жіноче минуле – від найдавніших часів до незалежності, включно з періодом радянської влади. Колективна монографія «Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні» за її науковою редакцією і досі залишається єдиною у своєму роді синтезою української жіночої історії (Смоляр, 1999)³.

На початку 2000-х відбувся якісний стрибок у розвитку жіночої історії, який проявився не лише у розширенні дослідницького поля (включення нових ділянок і тем (Стяжкіна, 2002; Боряк, Маєрчик, 2003⁴), а й поступовому

¹ Попри доволі великий наклад, книжка швидко стала бібліографічною рідкістю. Перевидання цієї праці побачило світ аж у 2018 році у видавництві УКУ за підтримки Союзу українок Америки.

² Життєвий шлях Людмили Смоляр (1958–2004), великої подвижниці розвитку української жіночої історії, передчасно обірвала важка хвороба, однак її праці та науково–освітня діяльність мали виняткове значення для становлення та інституціоналізації гендерних студій у незалежній Україні.

³ Обидві згадані монографії, видані у дуже скромному поліграфічному виконанні і невеликим накладом, практично одразу стали бібліографічною рідкістю і нині доступні лише в електронному вигляді на сайті УАДЖІ (УАДЖІ).

⁴ Чимало уваги вивченню становища жіноцтва у часи козаччини присвятив запорізький дослідник Олександр Кривоший (Кривоший, 2014).

залученні сучасного теоретико–методологічного інструментарію для аналізу жіночих історичних досвідів. Ключова роль у цьому належить україномовним перекладам класичних праць з теорії та методології жіночої історії та феміністської антропології⁵. Саме вони дали змогу дослідницям чи не вперше застосувати феміністську оптику, щоб критично аналізувати українське минуле та деконструювати деякі необґрунтовані, хоч і дуже популярні міфи та уявлення⁶.

Попри відсутність інституційної підтримки, головню завдяки зусиллям та ентузіазмові самих дослідниць, жіноча історія в Україні продовжувала розвиватися, охоплюючи все нові теми, ставлячи все гостріші запитання, пропонуючи далеко не завжди зручні інтерпретації. Однак, як і будь–яке «дорослішання», розвиток жіночої історії ускладнювався певними «спадковими хворобами» та зовнішніми чинниками, які довелося долати (Кісь, 2013). Чи не головним викликом стала сформована ще у радянський час залежність історичної науки від домінуючих політичних дискурсів. У перші роки незалежності зусилля істориків значною мірою були спрямовані на формування та утвердження національного історичного гранд–нарративу. Тож і дослідниці жіночої історії (свідомо чи мимоволі) включилися у цей процес та у своїх студіях частіше шукали відповідь на запитання «яка українська специфіка?», а не «яка гендерна специфіка?» при вивченні практично будь–якого аспекту жіночого минулого.

Усталена практика використання жіночої теми як аргументу в процесах націєтворення призвела до певної підпорядкованості жіночої історії цим пріоритетним завданням (від визначення «пріоритетних» тем, обрання дослідницького ракурсу, застосування певних підходів і аж до формулювання політично–забарвлених висновків). Започаткована ще «отцями–засновниками» української історичної науки інструменталізація жіночої історії проявилася у зміщенні фокусу дослідження з «жіночої історії» на «українську історію». Відтак знання про цілком конкретні історичні факти про жінок подекуди слугують радше для ілюстрування та підсилення національного історичного нарративу, а не критичного осмислення гендерних вимірів українського минулого та їх впливу на становище жінок у сучасній Україні. Цю особливість перших двох десятиліть розвитку студій з жіночої історії в незалежній Україні проаналізувала Тетяна Журженко, наголошуючи на тому, що прагнення вписати жіноцтво в національну історію фактично змушує

⁵ Серед інших варто згадати збірник «Гендерний підхід: історія, культура, суспільство», який уперше у доступних підставові тексти Джоан Скотт, Шеррі Ортнер, Мішель Цимбаліст–Росальдо, Ніри Ювал–Девіс, Джоан Нейджел та інших, відтак їхнім доробком змогли послуговуватися українські учені (Гентош, Кісь, 2003).

⁶ Серед особливо стійких та водночас зовсім необґрунтованих уявлень про становище жінок в українському суспільстві першість посідає міф про матриархат, сучасним втіленням якого стала ідея про берегиню (Кісь, 2006).

дослідниць працювати в рамках цього національного нарративу (Журженко, 2011), що суттєво послаблює критичний потенціал феміністських студій в історичній науці.

Так чи інакше, на момент, коли 10 жовтня 2010 року у Львові відбулися установчі збори Української асоціації дослідниць жіночої історії (УАДЖІ), ця ділянка в Україні вже існувала *de facto*, про що недвозначно свідчили і захищені з цієї тематики дисертації, і опубліковані солідні монографії та збірники, і доповіді на престижних міжнародних конференціях, і авторські навчальні курси в університетах. Співзасновницями спілки стали науковиці, які вже мали поважний доробок саме у вивченні жіночого минулого: Катерина Кобченко (Кобченко, 2007), Олена Стяжкіна, Оксана Маланчук–Рибак (Маланчук–Рибак, 2006), Ольга Лабур (Лабур, 2007), Марина Вороніна (Вороніна, 2005) та Оксана Кісь (Кісь, 2008). УАДЖІ стала добровільним об'єднанням фахових істориків, які значну частину своїх наукових інтересів та освітньої діяльності зосереджують на дослідженні та/або викладанні жіночої/гендерної історії. Метою діяльності асоціації є сприяння розвитку та координація досліджень і викладання жіночої/гендерної історії в Україні. Діяльність організації націлена на інституціоналізацію жіночої/гендерної історії у вищій школі й академічній науці, підвищення теоретико–методологічного рівня дослідницької та викладацької роботи, протидію академічній несумлінності та профанації гендерних студій в історичних науках.

Попри досить прискіпливу процедуру вступу, чи не щорічно до УАДЖІ приєднуються нові науковиці, і нині асоціація налічує шістнадцять членок зі Львова, Києва, Харкова, Запоріжжя, Рівного, Острога, Полтави та Бохума (Німеччина). Уся діяльність УАДЖІ відбувається на громадських засадах і висвітлюється на сайті організації. Ця позірною нечисленна спільнота не лише демонструє неабияку продуктивність, а й незмінно тримає високу планку наукових стандартів та успішно представляє Україну в Міжнародній асоціації дослідниць жіночої історії (IFRWH).

Чи не щороку на світ з'являється книжка, яка розкриває ще один пласт досі непізаного минулого українок. За роки діяльності УАДЖІ членки асоціації опублікували низку солідних праць на основі власних наукових пошуків⁷. Це і критичне осмислення неоднозначності жіночої участі у національно–визвольних змаганнях середини ХХ століття на основі аналізу особистих спогадів колишніх підпільниць (Petrenko, 2018; Гавришко, 2018), і дослідження особливостей громадського і приватного життя представниць інших націй на українських теренах Російської імперії (Ніколаєнко, 2015), і народні уявлення про жіноче та чоловіче тіло та сексуальність у традиційній українській культурі (Ігнатенко, 2014; Ігнатенко, 2016), і аналіз

⁷ Докладніше на сайті УАДЖІ (УАДЖІ).

ключових тенденцій у розвитку жіночих студій у дорадянський період (Буряк, 2010), і просопографічні розвідки, які розкривають особистість та наукові здобутки видатних українських історикинь минулого (Петренко, 2014; Петренко, 2017).

Серед найбільш вагомих здобутків УАДЖІ – два збірники наукових праць, які набули виняткової популярності у читачів та читачок далеко за межами академічних середовищ. В основу першого збірника «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства» (Грінченко, Кобченко, Кісь, 2015) лягли матеріали однойменної міжнародної конференції, що відбулася напередодні Революції Гідності у листопаді 2013 року. Їх доповнила низка перекладів знакових розвідок іноземних учених. Книжка стала причинком до ширшої розмови про жіночі досвіди війни: упродовж 2015–2016 років відбулося понад десяток панельних дискусій–презентацій книжки у Львові, Чернівцях, Вінниці, Запоріжжі, Дніпрі, Бердянську, Маріуполі, Ужгороді, Чернігові, Луцьку, Одесі, Слов'янську, Бахмуті, Краматорську, у яких взяли участь співавторки та співредакторки видання (Кісь, 2015). У той час, на самому початку російської агресії, ніхто з нас ще не усвідомлював, наскільки актуальними стануть уже за кілька років опубліковані у збірнику дослідження про жінок–військовослужбовиць і військовополонених, про життя в умовах окупації, про досвіди депортації, про сексуальне насильство в умовах війни та інші нині такі пронизливо близькі нам теми.

Друга книжка – науково–популярне видання «Українські жінки в горнилі модернізації» (Кісь, 2017) – миттєво стала бестселером. Її комерційний успіх – не лише закономірний результат високого рівня оприлюднених там досліджень, а й свідчення зростаючого суспільного запиту на знання про жіноче минуле. Восени того ж 2017 року книжка здобула нагороду як найкраще видання у галузі історії на Форумі видавців у Львові, отже й експертне середовище визнало і поважний рівень, і суспільну значущість нашого доробку.

Символічно, що й найновіша книжка – монографія Мар'яни Байдак «Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни» (Байдак, 2021), що стала результатом її багаторічних досліджень різних сценаріїв жіночого життя в умовах воєнного стану, побачила світ фактично напередодні повномасштабного вторгнення – на самому початку 2022 року. Особливого звучання набуває сьогодні й книжка Олени Стяжкіної «Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940–х років», написана вже в роки російської агресії у Криму та на Донбасі (Стяжкіна, 2019), яка допомагає глибше розуміти сучасні жіночі досвіди війни крізь призму жіночих життєвих траєкторій у роки Другої світової. Мабуть, не випадково й книжка Оксани Кісь «Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти» (Кісь, 2017) – з її особли-

вим наголосом саме на стратегіях виживання українок, силі солідарності та низовій протидії тоталітарному режимові в умовах дегуманізації – ввійшла до переліку 30 найважливіших книжок української незалежності (30 знакових книжок) саме тоді, коли загрозу великої війни вже було відчутно у повітрі.

10–річчя створення УАДЖІ було доброю нагодою обговорити стан досліджень з жіночої історії в Україні, оглянути здобутки та проаналізувати виклики вивчення жіночих історичних досвідів, показати величезний потенціал жіночої історії в Україні, спільно поміркувати над перспективами розвитку цієї ділянки та її роллю у модернізації української історичної науки та історичної політики. Для цього УАДЖІ спільно з Центром міської історії Центрально–Східної Європи та за фінансової підтримки Фонду імені Гайнріха Бьолля запланували конференцію з жіночої історії, яка мала відбутися до ювілею організації – у жовтні 2020 року. До участі зголосилося близько сотні дослідниць і дослідників з найрізноманітнішими темами у цій ділянці, що вкотре показало значний науковий інтерес до пізнання минулого українського жіноцтва. Однак пандемія ковіду внесла посутні корективи у первісні наміри. Оргкомітет змушений був ухвалити рішення не лише перенести подію на середину 2021 року, а й провести її у гібридному форматі: модерування та заключна дискусія відбувалися наживо, тоді як усі доповіді та обговорення були представлені дистанційно у режимі відеозв'язку.

До остаточної програми конференції, яка відбулася 8–11 червня 2021 року, ввійшли 25 доповідей, які презентували дослідження з різних наук (історія, етнологія, фольклористика, соціологія, літературознавство, мистецтвознавство, політологія, медіа–студії, культурологія та ін.) (*Жіночі виміри минулого*). До участі у модеруванні та коментуванні виступів було запрошено низку дослідниць і дослідників з досвідом гендерних студій в історичних науках, тож загалом у події взяло участь 43 молодих та досвідчених учених. Міждисциплінарність тематики доповнила також значна географічна та інституційна репрезентативність: своїм доробком поділилися представниці/ки восьми українських міст (Львів, Харків, Київ, Запоріжжя, Умань, Полтава, Дніпро, Рівне) та п'яти країн (Україна, Німеччина, Польща, США, Велика Британія), серед яких – викладачки/і вищих навчальних закладів, наукові співробітники/ці інститутів НАН України, аспірант(к)и, вчителі, працівники закладів культури та активістки громадських організацій. З короткими вітальними словами до учасниць/ків звернулися проф. Марта Богачевська–Хомяк (США) та проф. Наталія Пушкарьова (РФ). Відеозаписи всіх виступів та обговорень були оприлюднені на YouTube–каналі Центру міської історії, що дало змогу ознайомитися з матеріалами значній кількості зацікавлених⁸.

⁸ Станом на квітень 2023 року відеозаписи подій конференції переглянуло понад 1600 осіб.

Відкладений на пів року конференції передували цикл з десяти онлайн-лекцій та дискусій «Гендерні виміри просторів модерності» (грудень 2020 – липень 2021), покликаний підтримати предметну розмову про жіночі та чоловічі історичні досвіди в умовах карантину (Гендерні виміри просторів). Проєкт реалізували з ініціативи УАДЖІ та Центру міської історії (в особі директорки Софії Дяк), за підтримки Фонду імені Гайнріха Бьоля. Провідні українські дослідниці та дослідники у галузі історії, мистецтвознавства, культурології підготували авторські лекції на основі власних досліджень, а їх перший перегляд супроводжувався ґрунтовною фаховою дискусією. Цей проєкт виявився винятково успішним та набув значної популярності: лекцію Іванни Черчович загалом переглянуло близько 2,3 тисячі осіб, Олени Стяжкіної – 3,4 тисячі осіб і т.д.

Успіх конференції та курсу відеолекцій став переконливим свідченням зростаючого суспільного запиту на знання про жіноче минуле та водночас показником зрілості української науки – її готовності запропонувати ґрунтовні авторські дослідження найрізноманітніших аспектів жіночих історичних досвідів і їх культурних репрезентацій. Доповіді та лекції демонстрували найвищий рівень наукової якості – розкривали цілком невивчені або малодосліджені теми, оперували маловідомими та водночас інформативними джерелами, концептуалізували емпіричні дані, пропонували нестандартні інтерпретації, критично переглядали усталені погляди та показували неоднозначний і суперечливий характер тих історичних явищ і процесів, про які йшлося, при застосуванні до них гендерної оптики.

Відеозапис має свої переваги і цінність, оскільки у доступності сучасні наукові напрацювання для широкого загалу, подає якісні зразки застосування гендерного підходу до різних аспектів минулого, допомагає зацікавити наукову молодь гендерними студіями в галузі історії та є дієвим способом популяризації цих підходів. Водночас дослідження, представлені під час конференції та у лекціях, становлять неабияку цінність як якісний науковий продукт, що заслуговує на оприлюднення у більш звичному і довговічному академічному форматі наукового видання. Так з'явилася ідея цієї книжки, яка відтак пройшла довгий і непростий шлях до свого втілення.

Наприкінці січня 2022 року всі автор(к)и, які зголосилися зробити свій внесок до колективної монографії, надіслали науковій редакторці власні матеріали. Однак початок повномасштабної війни Росії проти України призупинив процес підготовки видання майже на пів року. Лише під час творчої резиденції у Міжнародному центрі діалогу (Краснограда, Польща) у липні 2022 року завдяки Фундації «Пограниччя» наукова редакторка змогла поновити цю роботу. Війна стала величезним викликом: не лише співавтор(к)и опинилися в дуже різних і часто вкрай складних для наукової праці обставинах, а й перспектива фінансової підтримки видання мала доволі

примарний вигляд. З огляду на обставини частина авторок змушена була залишити проєкт. Однак однастайна рішучість більшої частини творчого колективу довершити почату справу спонукала діяти і шукати можливості втілити задум.

Саме у цей критичний момент руку допомоги простягнув багаторічний надійний партнер УАДЖІ – Фонд імені Гайнріха Бьоля (в особі координаторки Софії Олійник), фінансова підтримка якого дала відчуття ґрунту під ногами і надію таки видати книжку. Упродовж осені 2022 року, попри неймовірні труднощі (особливо за відсутності електропостачання та щоденних повітряних тривог), усі тексти було суттєво доопрацьовано. Наполегливість та цілеспрямованість, з якими автор(к)и шліфували зміст та форму своїх розділів, гідні найвищої поваги: вони перебудовували і збалансовували структуру, вдосконалювали теоретичні рамки, доповнювали важливими контекстуальними матеріалами, посилювали аргументацію тощо. Відтак протягом першої третини 2023 року відбулося фахове літературне редагування тексту колективної монографії (Юлія Колеснікова) та впорядкування посилань і бібліографії (Зоряна Наконечна). Відколи у січні 2023 року до команди проєкту приєдналася координаторка Вікторія Панас, організаційна частина справи набула нової динаміки. Щойно роботу з текстами було завершено, до праці стала дизайнерка Ірина Цімерман, на яку лягла неабияка відповідальність – надати гідної – елегантною та водночас зручної – форми цьому вагомому науковому продукту.

Колективна монографія «Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації» складається з чотирьох розділів, кожен з яких так чи інакше розкриває панівні для певної історичної епохи та соціальної верстви уявлення про жінок та відповідні правові норми, що регламентували їхнє життя та окреслювали поле можливостей. Чи не кожен розділ представляє жіночі досвіди самореалізації і самоствердження у різних сферах – від мистецьких до мілітарних, від родинних до громадських. Культурні – візуальні та літературні – (само)репрезентації жінок дають змогу також зрозуміти збіги та розбіжності у тому, як бачили життя жіноцтва самі жінки (мисткині, актриси, письменниці) та їхнє соціальне оточення. Саме ці точки напруги у візіях жіночих покликань і ролей показують місця, де жінки почувалися скутими патріархатними звичаями та нормами, обмеженими у своїх прагненнях, і звідки вони починали діяти. Деякі розділи зосереджуються на тому, як саме жінки розширювали власні обрії, показують чинники, причини і мотиви, якими керувалися жінки, опановуючи нові для них сфери діяльності й ролі, як набували суб'єктності та проявляли дієздатність, відстоюючи свої права – на майно, безпеку, професію, свободу пересування чи свободу слова. Позірно звична тема жіночого активізму набула нового звучання, адже авторки проблематизують практики жіночої самоорганізації в різних

історичних контекстах (в умовах більшовицької влади, в українській діаспорі, у дисидентському русі), показуючи багаторівневі і не завжди очевидні конфлікти між очікуваннями, прагненнями і можливостями, складність налагодження діалогу поміж себе, комунікації з владою, порозуміння з соціальним оточенням. Проблему особливої вразливості жінок до сексуального чи репродуктивного насильства – в межах родини, громади, держави чи в ситуації правового свавілля – також важливо аналізувати в конкретних історичних, політичних і соціальних контекстах, аби бачити не лише віктимність, а й спроби жінок демонструвати дієздатність в обстоюванні своїх інтересів та недоторканості власного тіла.

Нинішня війна, як і попередні світові війни та інші історичні катаклізми, не лише спонукають суспільство вкотре переглянути усталені гендерні норми, а й наочно показують розмаїття жіночих стратегій пристосування, виживання і спротиву (Кісь, 2022). Труднощі життя в умовах окупації, сексуальне насильство як геноцидна практика, жіноче обличчя біженства – ці явища існували завжди, однак далеко не завжди саме ці сторони історичних подій привертали увагу істориків. Цих знань нам дуже бракує сьогодні. Масовий добровільний вступ наших сучасниць до лав ЗСУ та ТрО актуалізує історію участі жіноцтва у збройній боротьбі як під час Першої та Другої світових воєн, так і в національному підпіллі. Якщо про жінок у військових та парамілітарних структурах минулого дещо відомо (Байдак, 2021; Залєток, 2022; Грінченко, Кобченко, Кісь, 2015), то ґрунтовні дослідження про діяльність жіночих гуманітарних (харитативно-допомогових) ініціатив воєнного часу – лише попереду. На тлі безпрецедентного за своїми масштабами жіночого волонтерського руху в Україні вкотре постає питання про форми та прояви низової жіночої дієздатності у надзвичайних історичних обставинах у минулому. А що історія України – це історія століть спротиву колонізації, то жіночі способи протидії різним формам насильства у минулому вочевидь є тією спадщиною, яка може зробити нас сильнішими і впевненішими у нашому опорі агресорам сьогодні. Те, як звичайні жінки – навіть у маленьких містечках і селах – започатковують різноманітні волонтерські групи й мобілізують свої гендерно-обумовлені знання, вміння, навички (сформовані в результаті буденної репродуктивної, доглядової та емоційної праці) та перетворюють їх у стратегічний ресурс, що посилює обороноздатність держави і життєстійкість спільноти, вочевидь потребуватиме глибшого аналізу. Такі практики самозарадності та солідарності дадуть цим жінкам, які певно ніколи не брали участі у громадсько-політичному активізмі, новий досвід спільнотності та активного безпосереднього громадянства, а отже й нову самосвідомість своєї дієвої ролі в українському суспільстві.

З іншого боку, переосмислення і переоцінки зазнають також суспільні уявлення про зв'язок і взаємовплив нормативної фемінності й мілітарної

сфери у контексті антиколоніальної війни. Усе це, вірогідно, змінить і жінок, і суспільство. Тим часом студії з жіночої історії покликані далі розкривати невідомі сторони жіночих історичних досвідів, щоб допомогти нашим сучасницям краще зрозуміти та ефективніше використати спадщину своїх попередниць, а українському суспільству – не лише досягнути та оцінити реальну роль та внесок жіноцтва в національній історії, але й визнати гендерну нерівність та несправедливість, яких зазнавали жінки у минулому, щоб викоринити їх у сьогоденні.

Дослідження

- Байдак, М. (2021). *Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни*: монографія. Львів: ІН НАНУ.
- Богачевська-Хомяк, М. (1995). *Білим по білому: жінки у громадському житті України, 1884–1939*. Київ: Либідь.
- Боряк, О., Маєрчик, М. (Ред.). (2003). *Тіло в текстах культур*. Київ: ІМФЕ ім. Рильського.
- Буряк, Л. (2010). *Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи*. Київ: Національна академія управління.
- Вороніна, М. (2005). *Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук*. Харків: ХНПУ ім. Г. Сковороди.
- Гавришко, М. (2018). *Долаючи тишу: жіночі історії війни*. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Гентош, Л., Кісь, О. (Ред.). (2003). *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Львів: Класика.
- Грінченко, Г., Кобченко, К., Кісь, О. (Ред.). (2015). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ: ТОВ «Арт-книга».
- Дядюк, М., Богачевська-Хомяк, М. (Ред.). (1998). *Мілена Рудницька: Статті. Листи. Документи*. Львів: Місіонер.
- Журженко, Т. (2011). «Небезпечні зв'язки»: націоналізм та фемінізм в Україні: Каппелер, А. (Ред.). *Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер*, 142–145.
- Залєток, Н. (2022). *Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни*. Київ: Фоліант.
- Ігнатенко, І. (2014). *Жіноче тіло у традиційній культурі українців*. 3-тє вид., доп. і перероб. Київ: Інтелектуальна книга.
- Ігнатенко, І. (2016). *Чоловіче тіло у традиційній культурі українців*. Харків: КСД.
- Кісь, О. (2008). *Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст.* Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Кісь, О. (2020). *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*. 2-ге вид., перероб. і доп. Дрогобич: Коло.
- Кісь, О. (2022). Жіночі досвіди російсько-української війни в контексті історії повсякдення та соціально-антропологічних студій: невидима дієздатність. *Український історичний журнал*. 2022, (4), 39–47.

- Кісь, О. (Ред.). (2017). *Українські жінки в горнилі модернізації*. Харків: Видавництво КСД.
- Кобченко, К. (2007). *«Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів*. Київ: МП «Леся».
- Лабур, О. (2007). *Історіографічні абриси гендерних відносин в Україні*. Київ: КНУБА.
- Маланчук-Рибак, О. (2006). *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західно-українських землях XIX – першої третини XX ст: типологія та європейський культурно-історичний контекст*. Чернівці: Книги–ХХІ.
- Ніколаєнко, О. (2015). *Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя*. Харків: Видавництво НТМТ.
- Петренко, І. (2014). *Історик Наталія Мірза-Авакянц (1988–1940?): життя і наукова спадщина*. Полтава: ПУЕТ.
- Петренко, І. (2017). *Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці*. Київ: МІЛЕНІУМ.
- Смоляр, Л. (1998). *Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Сторінки історії*. Одеса: Астропринт.
- Смоляр, Л. (1999). *Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні*. Одеса: Астропринт.
- Стяжкіна, О. (2002). *Жінки в історії української культури другої половини XX століття*. Донецьк: Східний видавничий дім.
- Стяжкіна, О. (2019). *Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років*. Київ: Дух і літера.
- Petrenko, O. (2018). *Unter Männern: Frauen im ukrainischen nationalistischen Untergrund 1944–1954*. Ferdinand Schöningh.

Електронні ресурси

- 30 знакових книжок нашої Незалежності. Український інститут книги оголосив повний перелік видань. 1 листопада 2021. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/naykrashchi-knizhki-u-proekti-30-znakovih-knizhok-nashoji-nezalezhnosti-ukrajinskiy-institut-knigi-50192264.html>
- Гендерні виміри просторів модерності, проєкт. URL: <https://www.lvivcenter.org/discussions/gender-space-modernity/>
- Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації, конференція 8–11 червня 2021. URL: <https://www.lvivcenter.org/conferences/womens-history-conf/>
- Кісь, О. (2006). Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід. *Гендер в деталях*. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/ukraine/kogo-oberegaye-bereginya-abo-matriarhat-yak-cholovichiy-vinahid-1341287.html>
- Кісь, О. (2013). Чи/якою потрібна Україні її жіноча історія? *Критика*. 2013, (1–2). URL: <https://krytyka.com.ua/articles/chuyakoyu-potribna-ukrayini-yiyi-zhinocha-istoriya>
- Кісь, О. (2015). *Вивчення жіночого досвіду Другої світової війни як вихід за межі (не)відомого: збірник наукових праць та серія панельних дискусій*. URL: <http://www.womenhistory.org.ua/index.php/novini/118-book-presentations-overview>
- Кривоший, О. (2014). *Перелік публікацій О.П. Кривошия до 2014 року*. URL: <http://www.zounb.zp.ua/node/3751>
- УАДЖІ – Українська асоціація дослідниць жіночої історії. URL: <https://www.womenhistory.org.ua/>
- IFRWH – International Federation for Research in Women's History. URL: <https://www.ifrwh.com/>

СЛОВО І ОБРАЗ: КУЛЬТУРНІ (САМО) РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЖІНОЧИХ ДОСВІДІВ

Вікторія Іващенко

ОБРАЗКИ НА МАРГІНЕСАХ: ЖІНКИ В АВТОБІОГРАФІЯХ УЧЕНИХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У Російській імперії другу половину ХІХ – початок ХХ століття позначили гострі дискусії щодо становища жінок у родині та суспільстві, права жінок на освіту та працю, їхніх політичних прав (Стайтс, 2004; Юкіна, 2007; Хабдулатова, Гафизова, 2003). Університетські діячі неодноразово висловлювалися з приводу «жіночого питання» на сторінках періодичних видань, пропонуючи можливі шляхи його вирішення, підтримували ідею вищої жіночої освіти (Маурер, 2015, с. 170–180), були авторами історичних розвідок, присвячених становищу жінок у різні часи. Коли в 1908 році редакція журналу «Союз женщин» звернулася до представників університетської колегії зі спеціальною анкетою, що містила питання стосовно жіночої освіти, 198 опитаних майже одноголосно висловилися на підтримку вищої освіти для жінок¹.

У цій розвідці пропонується дослідити, як інтелектуали-чоловіки, які мали значний вплив на формування суспільної думки щодо шляхів вирішення «жіночого питання», а почасти брали безпосередню участь в емансипаційних процесах, осмислювали місце жінок у власному та суспільному житті з огляду на те, яку роль вони відводили їм у наративах автобіографічного характеру. Головну увагу буде зосереджено на основних стратегіях

¹ Негативно на всі питання анкети («Чи достатньою є підготовка вільних слухачок... для засвоєння університетських лекцій? Чи виявили вільні слухачки достатню працездатність? Якими є результати перевірочних випробувань та практичних робіт? Чи вважаєте ви вимоги жінок про допущення їх до університету доцільними і законними...?») відповів лише один професор (Філіпенко, 2014, с. 139–141).

презентації жіночих образів, а також на аналізі конкретних образів, представлених в автобіографічних текстах: матері, коханої/дружини, інших жінок з родинного кола, знайомих. Як особливу категорію буде виокремлено образ *освіченої жінки*.

Історіографія та джерела

Нині осмислення жіночого історичного досвіду часто відбувається через аналіз жіночих автобіографічних наративів. Починаючи з 1980-х років, з'явилися праці, в яких досліджуються життєписи жінок з урахуванням гендеру авторок, аналізуються відмінності чоловічої та жіночої саморепрезентації (Jelinek, 1980; Gilmore, 1994). Останнім часом такі спроби помітні й на вітчизняному матеріалі (Жигун, 2020). Утім, дослідження особливостей конструювання образів жінок у чоловічих автобіографіях щойно започатковані. Поодинокі розвідки щодо уявлення інтелектуалів про ідеал жінки, жіночу красу та ін. побудовані на порівнянні жіночих і чоловічих текстів та поки що не вийшли за межі питання про специфіку жіночого та чоловічого світосприйняття (Руднева, 2013; Тепикина, 2019). Гендерні аспекти залишились поза увагою і тих авторів, які зосередились на вивченні конкретних автобіографій інтелектуалів, зокрема М. Костомарова (Гермайзе, 1925; Козачок, 2011; Тарасенко, 2015) та Д. Овсянико-Куликовського (Бабина, 2016). Щоправда, є дослідження, які аналізують ідеї рівності жінок та чоловіків у творчому доробку М. Костомарова (Грабовська, 2008), або розглядають питання про вплив жінок на створення вченим двох редакцій його автобіографії (Іващенко, 2017).

Для виявлення особливостей конструювання жіночих образів у текстах чоловіків-інтелектуалів у цій розвідці проаналізовані автобіографії вчених, які в різний час викладали в Київському (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Романович-Славатинський, М. Костомаров), Харківському (Є. Гордеєнко та Д. Овсянико-Куликовський) та Новоросійському університетах (Д. Овсянико-Куликовський). Більшість цих життєписів постали наприкінці життя науковців і є «підсумковими текстами», де автори пропонують свою інтерпретацію власного життя і часто висловлюються на теми, які хвилювали тогочасне суспільство.

Йдеться про автобіографії, написані у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, коли «жіноче питання» активно обговорювалось на сторінках російських газет та журналів. При цьому об'єктом аналізу стали так звані творчі життєписи, в яких мемуаристи всебічно описували своє життя, на відміну від формалізованих автобіографій службового характеру, які створені для численних словників, ювілейних видань тощо. Також за межами дослідження залишилися автобіографії, що були опубліковані в уривках

або в переказах, оскільки найвірогідніше скорочення стосувалися саме тих частин, які не були безпосередньо пов'язані із науковою та громадською діяльністю мемуаристів. Так, редактори автобіографії зоолога О. Нікольського зауважили, що оскільки життєпис виконано в «домашньому дусі», то читачам пропонуються «витяги», які «мають беззаперечний інтерес для характеристики епохи та для уточнення біографічних свідчень про деяких натуралістів минулого», тож до публікації не ввійшли саме «домашні» сюжети (Із воспоминаний зоолога..., 1966).

Важливим є той факт, що значний вплив на створення або публікацію деяких автобіографічних текстів мали близькі до авторів жінки. Загалом жінки відігравали помітну роль у професійній діяльності вчених: виконували обов'язки секретарок та асистенток, були першими біографіями та популяризаторками їхньої наукової спадщини. Так, упродовж 1868–1874 років постійною помічницею М.І. Костомарова в науковій роботі була Надія Олександрівна Білозерська (у дівоцтві Ген). Вона допомагала історику збирати матеріал у бібліотеках, робила виписки, читала вголос та записувала з його слів, коли він диктував (Белозерская, 1886, с. 617–619). Згодом ці функції перебрала на себе дружина М. Костомарова Аліна Леонтіївна Крагельська. Відзначимо, що саме цим жінкам ми завдячуємо двома автобіографіями М. Костомарова: Н. Білозерська записала перший варіант «Автобіографії» (Костомаров, 1885), а нова, більш ґрунтовна редакція стала першою спільною роботою подружжя Костомарових. Автобіографію, створену на прохання та за участі дружини, М. Костомаров присвятив «любий мой жинци Галини Леонтьевни Костомаровой от Иер. Галки» (Костомаров, 1890).

Написання мемуарів В. Антоновича ініціювала його друга дружина Катерина Миколаївна Мельник–Антонович, яка відразу після смерті вченого порушила питання щодо видання його творів. Велику підготовчу роботу з видання наукової спадщини історика так і не було завершено, але зусиллями К. Мельник–Антонович у 1932 році було видано перший том «Творів», до якого, серед іншого, ввійшли нариси мемуарного характеру (Антонович, 1932). Слід зауважити, що в цій розвідці аналізуються ті розділи автобіографії, які були складені В. Антоновичем власноруч («Антропологія», «Дитячі спомини (1834–1840)», «Дальші дитячі споминки. Наука домашня (1840–1844)»).

Дружина Д. Овсянико–Куликовського – лікарка, діячка народницького руху Ірина (Доротея) Львівна Фаміліант, видавала твори вченого ще за його життя (зокрема зібрання творів 1912 року), а після смерті чоловіка опублікувала його автобіографію (Овсянико–Куликовский, 1923).

Прикметно, що деякі з цих жінок самі були дослідницями, мали власну сферу наукових або громадських інтересів. Зокрема, Н. Білозерська співпрацювала з різними журналами, займалася перекладацькою діяльністю,

підготувала кілька самостійних історичних розвідок, за одну з яких («Василий Трофимович Нарежный: Историко–литературный очерк») отримала Уварівську премію Санкт–Петербурзької АН (1893 рік). Знаною дослідницею в царині археології була К. Мельник–Антонович. Розпочавши свою наукову діяльність як учениця та асистентка В. Антоновича, з часом вона стала самостійною науковицею. Результати численних археологічних розкопок К. Мельник–Антонович презентувала на Всеросійських археологічних з'їздах та сторінках періодичних видань. Одну із перших професійних українських археологинь було обрано дійсною членкинею Товариства Нестора–Літописця у Києві, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Московського археологічного товариства та ін. З 1921 року К. Мельник–Антонович була заступницею голови Археологічного відділу Всеукраїнського археологічного комітету при УАН, з 1924–го – дійсною членкинею Історичної секції при ВУАН.

Стратегії презентації жіночих образів

Серед текстів, які проаналізовано, можна виокремити дві стратегії щодо презентації жіночих образів. Перша полягає у вкрай лаконічному зображенні персонажок, згідно з другою – жіночі образи хоча й поступаються чоловічим за кількісними характеристиками, але відіграють певну роль в автобіографічному наративі.

Першу стратегію можна спостерігати в автобіографіях Є. Гордеєнка, М. Драгоманова, М. Костомарова. Зокрема, в автобіографії Є. Гордеєнка присутній лише один жіночий образ – матері, якій автор присвятив кілька коротких згадок (Гордеенко, арк. 1, 7).

Інший мемуарист, М. Драгоманов, починаючи свою автобіографічну розповідь, зупиняється виключно на постаті батька, згадуючи про матір лише те, що вона належала до дрібнопомісного дворянства (Драгоманов, Автобиографическая заметка, с. 39). Далі автор побіжно зупиняється на обставинах родинного життя, що ускладнювали процес входження до університетської корпорації (Драгоманов, Автобиографическая заметка, с. 46), коротко згадує про дочку Лідію, яка переклала болгарські релігійні легенди, а пізніше вийшла заміж за болгарського вченого І. Шишманова (Драгоманов, Добавление..., с. 76). Цікаво, що він повністю оминає увагою свою племінницю Лесю Українку та сестру Олену Пчілку, яку ніжно любив і яка своєю чергою присвятила йому спогади (Пчілка, 1926) та зробила одним із головних героїв своєї автобіографії (Жигун, 2020, с. 45).

Натомість М. Драгоманов окремо зупиняється на гендерних аспектах своєї наукової та громадської діяльності: пише про «жіноче питання» у пробній лекції та магістерській дисертації, що спричинило спротив

«консервативної» частини професури, а також про прочитаний в одному з гуртків реферат про становище жінки в українській родині, що спровокував зіткнення з «петербурзьким делегатом», який виступив проти місцевих студій (Драгоманов, Автобиографическая заметка, с. 46, 51). Такий добір сюжетів можна пояснити загальним спрямуванням автобіографій: обидва мемуаристи зосередились здебільшого на висвітленні своєї наукової та громадської діяльності, оминаючи теми приватного характеру.

На перший погляд, в автобіографіях М. Костомарова значно більше сюжетів, які містять гендерні аспекти (образи матері, нареченої, а потім дружини А. Крагельської, Г. Пасхалової (Мордовцевої), кілька другорядних образів квартирних господинь, а також згадки про обставини родинного життя, захоплення творами Жорж Санд, спостереження етнографічного характеру щодо колонії гернгутерів та нарис, присвячений нігілізму), але якщо порівняти із загальним обсягом тексту, їхня кількість незначна. Привертає увагу той факт, що образи матері, з якою М. Костомаров прожив більшу частину життя і, за спогадами сучасників, був дуже близький, а також нареченої, а згодом дружини, з'являються на сторінках життєписів здебільшого для характеристики певних обставин життя самого історика. Про Н. Білозерську, з якою М. Костомарова пов'язували не тільки робочі, а й дружні стосунки (Белозерская, 1886), в автобіографії є лише одна коротка згадка. Описуючи свою роботу над «Русской историей в жизнеописаниях», він зазначає: «Для збереження очей я запросив дружину мого колишнього товариша Білозерську читати мені вголос місця, які я зазначу у джерелах, і писати текст за моєю диктовкою. Її сестра, пані Кульжинська, виявила бажання бути видавницею моєї «Історії» (Костомаров, 1989, с. 630–631).

Подібно до мемуаристів, згаданих вище, М. Костомаров презентував себе насамперед як ученого, тож його саможиттєпис мав зафіксувати основні віхи наукової біографії історика. Відтак близькі жінки (мати, дружина) з'являються на сторінках автобіографій епізодично – при описі подій, які змінювали звичний хід життя вченого (арешт, переїзди, хвороба), і їхні образи не мають цілісного характеру.

Важче пояснити виключення з автобіографічного наративу Н. Білозерської. Зокрема, опис М. Костомаровим його поїздки до Криму залишає враження, що він здійснив її одноосібно (Костомаров, 1989, с. 616–620), тоді як за спогадами Н. Білозерської, вона супроводжувала вченого в цій подорожі (Белозерская, 1886, 6, с. 632–643). Втім, коротка згадка про «помічницю» в контексті створення та публікації «Русской истории в жизнеописаниях» дає змогу припустити, що причиною такого замовчування став конфлікт, пов'язаний із цією науковою розвідкою, незабаром після якого й була складена автобіографія. У мемуарах Н. Білозерської причиною конфлікту було названо «непорозуміння». Видавець та книгопродавець М. Вольф одного

разу згадав цю роботу як «видання Н. Білозерської», переплутавши її з сестрою, З. Кульжинською, яка придбала видання. М. Костомаров надіслав Н. Білозерській «різкого» листа, звинувативши її у привласненні його праці, після чого «багаторічні дружні відносини були перервані» (Белозерская, 1886, 6, с. 653–654).

Іншої стратегії дотримуються В. Антонович, О. Романович–Славатинський, Д. Овсянико–Куликовський, які приділяють жіночим образам значно більше уваги.

На відміну від автобіографій Є. Гордеєнка, М. Драгоманова та М. Костомарова, які пропонували читачеві наратив, в якому приватне поступалося публічному, О. Романович–Славатинський залишив спогади в «домашньому» дусі. Розпочавши саможиттєпис традиційними для університетських діячів деклараціями про своє покликання до професорської діяльності, він водночас заявив про бажання залишити «повчальний матеріал для вивчення російських людей та російського суспільного життя» (Романович–Славатинський, 1903, 1, с. 139). Отже, детально описавши свій шлях до омріяного професорства, він зупинився на описі середовища, в якому перебував на різних етапах життя, що зумовило чималу кількість персонажів, зокрема й жіночих.

Велика кількість сюжетів приватного характеру міститься також в автобіографії Д. Овсянико–Куликовського, але з іншої причини. Спеціаліст у галузі мовознавства та психології, мемуарист поставив за мету здійснити «психоаналіз» власного «світовідчуття». Дослідженню підлягали передусім «наукові та літературні прагнення», а також «елементи... політичного образу думок» (Овсянико–Куликовский, 1923, с. 7), але «світ почуттів» поширювався й на інші сторони життя вченого, тому у спогадах генеалогія роду викладена як низка романтизованих історій кохання.

Нарешті невелика частина автобіографії В. Антоновича, яку він написав власноруч, охоплює дитячі роки мемуариста, тому постаті матері та бабусі посідають у них основне місце. Крім того В. Антонович детально зупиняється на родинних обставинах життя своїх батьків, можливо, намагаючись так пояснити перипетії власного родинного життя. Мати В. Антоновича Моніка Гурська тривалий час не жила зі своїм чоловіком Б. Антоновичем, народивши дитину від Я. Джидая, сина угорського революціонера. Проголошуючи себе прибічником теорії атавізму, що визнає важливість спадковості, В. Антонович висловив глибоку вдячність матері, яка «придбала» йому «ідейного й розвиненого батька» (Антонович, 1932, с. 10). Відомо, що подружнє життя В. Антоновича склалося подібно: маючи складні стосунки з дружиною Варварою Антонович, він зблизився зі своєю ученицею Катериною Мельник, яка стала його супутницею життя, матір'ю його сина Дмитра, а після смерті Варвари Антонович – дружиною. Стосунки з К. Мельник,

які фактично набули ознак «цивільного шлюбу», скандалізували тогочасне суспільство і призвели до розриву зі Старою громадою², члени якої підтримали Варвару Антонович (Нікітенко, 2013). Тому, напевне, характеризуючи подружнє життя своїх батьків, В. Антонович достатньо різко виступає проти існуючого інституту сім'ї, обстоюючи право на розлучення. Цей протест, на думку В. Антоновича, «придає протестуючому суб'єкту відтінок смілої боротьби за права чоловіка» (Антонович, 1932, с. 10).

Цікаву аналогію між образами батьків та власним життям можна також простежити в автобіографії Д. Овсянико-Куликовського. Мемуарист критикує свого батька за його сварку з сестрою через її заміжжя з доктором єврейського походження. Це зауваження є не випадковим для автора, дружина якого була єврейкою (Овсянико-Куликовский, 1923, с. 67).

Тож упродовж достатньо короткого часу, а саме другої половини XIX – початку XX століття, простежується поступове розширення присутності жінок на сторінках автобіографій інтелектуалів, що пов'язано і зі зміною підходів до написання автобіографічних творів, і, вочевидь, із зміною ролі жінок у суспільстві. Проте і в житті, і в тексті жінки не мають рівних прав і, за винятком життєпису В. Антоновича, персонажки автобіографій постають як другорядні.

Образи матерів/бабусь та коханих/дружин

Переважна більшість жіночих образів, які з'явилися на сторінках автобіографій учених, пов'язана з родинним колом мемуаристів. За винятком М. Драгоманова, автори з різною мірою деталізації зупинилися на постаті матері.

Д. Овсянико-Куликовський та О. Романович-Славатинський, які рано втратили матерів, подають їхні романтизовані образи. За згадкою Д. Овсянико-Куликовського, мати була «розумницею та красунею», доброю, привітною та товариською (Овсянико-Куликовский, 1923, с. 58, 67–68). Схожими рисами наділяє свою матір і О. Романович-Славатинський, збагачуючи свою характеристику подробицями її життя (рано втратила батьків і також рано вийшла заміж) та уподобаннями (любила дивитися на косовицю, декламувати Т. Шевченка, складала чудові букети та була вправною танцюристкою) (Романович-Славатинський, 1903, 1, с. 139–144). Обидва хлопчики важко пережили втрату, тому у своїх спогадах неодноразово повер-

таються до цієї події, але зосереджуються здебільшого на описі власних почуттів. Зокрема, О. Романович-Славатинський вельми емоційно описує передчуття передчасної смерті матері (Романович-Славатинський, 1903, 1, с. 172).

В. Антонович, навпаки, доволі критично оцінює матір. Дякуючи їй за гідного батька, її саму історик зображає справжньою польською пані, яка поважала панський побут і з погордою ставилася до нижчих станів суспільства (Антонович, 1932, с. 6). Антонович багато пише про її вкрай жорсткі методи виховання та навчання, які передусім були спрямовані на виправлення манер, дбання про належний зовнішній вигляд та засвоєння національних переконань і принципів станових відносин (Антонович, 1932, с. 26–27). Результатом такого виховання автор вважає «моральний багаж», з яким він мусив боротися все життя – «бажання вирізнитись між іншими людьми, показати себе якомога кращим, порисуватись і виявити себе чимсь особливим» (Антонович, 1932, с. 29).

В автобіографії М. Костомарова, як зазначалося вище, образ матері не належить до головних персонажів. Мемуарист коротко згадує про селянське походження своєї матері, а також відзначає її вплив на формування його релігійного світогляду (Костомаров, 1989, с. 428–429). Свій розумовий та фізичний розвиток у ранньому дитинстві М. Костомаров пов'язує із батьком, хоча з певною іронією й характеризує його як «старовинного вольнодумця», який змалечку вселяв у сина «вольтеріанську невіру» (Костомаров, 1989, с. 427–429).

Навіть Є. Гордеєнко, який певною мірою протиставляв гостинну, хазяйновиту та співчутливу матір, яка допомагала всім нужденним, скупому та безгосподарному батьку, своїм головним вихователем усе ж вважав батька. Лише у справі здобуття університетської освіти мемуарист визнав вплив обох батьків: за спогадами Є. Гордеєнка, його батько високо цінував науки та на поліг, щоб четверо синів вступили до Харківського університету, тоді як мати вплинула на обрання мемуаристом медичного факультету (Гордеєнко, арк. 1–7).

Д. Овсянико-Куликовський та В. Антонович поряд з образами матерів вводять образи бабусь. У випадку Д. Овсянико-Куликовського вона була уособленням любові, завдяки якій він уперше відчув «інтелектуальну радість буття» (Овсянико-Куликовский, 1923, с. 61), а для В. Антоновича – справжньою «вихователькою» та «першою вчителькою», яка ділилася з онуком своїми споминами, співала пісень, навчила читати і «передавала свій світогляд, опертий на любові і доброті» (Антонович, 1932, с. 11–13).

Мемуаристи (М. Костомаров, Д. Овсянико-Куликовський, О. Романович-Славатинський) побіжно згадують «романтичні пригоди», але більш-менш розгорнуті характеристики надають лише своїм дружинам.

² Стара громада (Київська громада) – осередок української інтелігенції, який займався громадською, культурною та просвітницькою діяльністю. Виникла в 1861 році, згодом отримала назву Старої громади на противагу студентським організаціям, які здобули назву Молодої громади. До складу Старої громади входили М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, М. Лисенко, М. Старицький, О. Русов та ін., визнаним лідером вважався В. Антонович.

У спогадах О. Романовича–Славатинського образ першої дружини є одним із провідних. Мемуарист детально описує тривалу історію кохання, сватання, весілля, спільну закордонну подорож. При цьому читач може уявити зовнішність обранниці (смаглява, з чудесними очима, короткозора, дуже граційна, з руками та ногами класичної краси), риси її характеру (дотепна, зі спритним розумом), рівень освіти (навчалася в Полтавському інституті шляхетних дівчат, який покинула через короткозорість, була дуже начитаною), особливості подружнього життя (проведений спільно час, хвилювання під час першої вагітності дружини та подальших пологів). У цьому випадку освіченість супутниці життя розглядалась виключно в позитивному ключі. Мемуарист із захопленням пише, що його тоді ще наречена виробила власну програму життя, що вирізняла її з–поміж навколишнього дворянства: «вона цуралася звичаїв і понять її середовища і поглядом сатирика оглядала лохвицькі мертві душі». Утім, у центрі уваги мемуариста перебуває не його кохана, а згодом дружина, а власні почуття: дитяча закоханість, яка поступово перетворюється на справжнє кохання (Романович–Славатинський, 1903, 2, с. 629; 3, с. 178, 180). Про смерть першої дружини та повторне одруження автор згадує дуже коротко, але загальна лаконічність характерна для опису всього періоду з середини 1860–х до середини 1880–х.

М. Костомаров також знайомить з драматичною історією свого кохання, але в автобіографії, продиктованій дружині, відмовляється від її характеристики, зосередившись на власних почуттях. Більш відвертим мемуарист виявляється в автобіографії, продиктованій Н. Білозерській: зокрема, він пригадує, що А. Крагельська привернула його увагу як гарна учениця, та коротко зазначає, що дівчина була «меланхолічного складу, дуже здібна», щоправда, про її талант піаністки не згадує (Костомаров, 1885, 5, с. 210).

На перший погляд образи близьких мемуаристам жінок носять яскраво виражений індивідуальний характер і мають мало спільних рис, проте більшість автобіографічних текстів об'єднує ставлення до тієї ролі, яку ці жінки відіграли в їхньому житті. Так, незважаючи на визнання впливу матерів/бабусь на формування ціннісно–світоглядних настанов, більшість мемуаристів бачила «родові риси» виключно у предках чоловічої статі, а образи коханих/дружин, подані з різним ступенем деталізації, мають романтизований характер і насамперед віддзеркалюють власні почуття авторів.

Другорядні жіночі образи

Іншим близьким і далеким родичкам автори дають вельми лаконічні характеристики, що яскраво відображають гендерні стереотипи, які панували в суспільстві: найбільше в жінці цінували доброту, сердечність, товариськість, гарну зовнішність (найчастіше вживаними епітетами є «мила»,

«надзвичайно гарна», «гарненька», «чарівна»), хазяйновитість, схильність до благодійності; відхиленням від норми вважали важку та нелагідну вдачу, гордовитість, скупість, кокетство (Антонович, 1932, с. 15; Овсянко–Куликовський, 1923, с. 69; Романович–Славатинський, 1903, 1, с. 144–145).

Певною мірою амбівалентним було ставлення до жіночої освіченості. Так, О. Романович–Славатинський на перший погляд засуджує малоосвіченість бабусі, порівнюючи її з Гоголівською Коробочкою, та схвально ставиться до «розуму та начитаності» однієї зі своїх тіток. Утім, водночас він з ностальгією згадує про перебування у «старосвітському будинку» бабусі, тоді як тітці відмовляє в симпатії з боку родини через її стриманість та зосередженість. Також він фактично протиставляє образи кухарки («гарного та світлого створіння», захопленого музикою, яке стало «справжнім другом» та «втіхою життя») та старшої із сестер, з якою він зблизився у роки студентства («цей зв'язок був іншим – розсудливим, книжковим») (Романович–Славатинський, 1903, 1, с. 144–145, 155). Отож автор підсвідомо пов'язує освіченість з втратою певних рис жіночності, що, на його думку, призводило до емоційної холодності.

Слід зауважити, що інколи осуду зазнавали деякі категорії жінок, які наче уособлювали певні суспільні вади. Так, О. Романович–Славатинський дуже критично змальовує дівок–кріпачок, які перетворювалися або на «пустих дармоїдок», або на жорстоких панських «фавориток». Прямо не говорячи про свої погляди, О. Романович–Славатинський дає зрозуміти, що дотримувался ліберальних переконань, будучи противником кріпацтва. Зокрема, характеризуючи постать батька, який мав вирішальний вплив на розумовий розвиток мемуариста, він, водночас, показує межі цього впливу: «Батько вмів поєднувати лібералізм декабристів із безжальними катуваннями кріпаків. На його моральній фізіономії, як у дзеркалі, відбилась Олександрівська епоха» (Романович–Славатинський, 1903, 1, с. 154). При цьому певною мірою стереотипні уявлення про кріпачок, хоча й проілюстровані конкретними історіями з поміщицького побуту, мали показати наслідки кріпаччини загалом. Далі, описуючи свою подорож Англією в 1860 році, О. Романович–Славатинський характеризує соціальні аспекти місцевого життя, наголошуючи на різкому контрасті багатства та бідності, робітничого люду та аристократії. Одним із яскравих прикладів такої соціальної нерівності англійського суспільства він вважає ліверпульських жінок–«матросок», які втратили будь–які жіночі риси і стали «особливими істотами: чи то людина, чи то звір» (Романович–Славатинський, 1903, 1, с. 156, 158; 3, с. 210).

Часом гендерні стереотипи поєднувалися із національними або озвучувалися відверто: говорячи про одного зі своїх знайомих, О. Романович–Славатинський відзначив, що він був «мінливим та непостійним», як «великосвітська пані» (Романович–Славатинський, 1903, 3, с. 171). Той–таки

О. Романович–Славатинський, визначивши провідні риси характеру жінок різних національностей («витончені та спритні парижанки», «манірні, незграбні німкені», «полум'яні італійки», «холодні, домовиті шведки» та ін.), робить висновок: «кращого жіночого типу, ніж російська жінка, не знайти» завдяки її простоті та щирості. У той же час він із захопленням пише про французьких жінок–працівниць, умови життя яких виробили «один із чудових жіночих типів» (Романович–Славатинський, 1903, 3, с. 200–212). В. Антонович також розглядає свою матір та сестру як типових представниць польського суспільства, вся «культура» яких проявлялась в елегантних костюмах і манерах, а представниць місцевої спільноти зображає як «некультурних» або таких, що були жертвами чоловічого свавілля (Антонович, 1932, с. 15–17).

Жіночі образи, не пов'язані із родинним колом, є у спогадах М. Костомарова, Д. Овсянико–Куликовського, О. Романовича–Славатинського. Насамперед це гувернантки (О. Романович–Славатинський), квартирні господарки (О. Романович–Славатинський, М. Костомаров), близькі знайомі (М. Костомаров), учасниці громадських рухів (Д. Овсянико–Куликовський).

Цікаво, що образи гувернанток певною мірою перегукуються з образами матерів. Вони дають освіту, діти з любов'ю ставляться до них, але дорослі мемуаристи відмовляють їм у ролі «вихователюк» та не розглядають їх як зразок для наслідування, вважаючи досвід спілкування з ними загалом невдалим (Романович–Славатинський, 1903, 1, с. 159–160). Також мемуаристи часто порівнюють з матір'ю квартирних господарок, у домах яких вони тимчасово винаймали житло і проживали, що знайшло відображення навіть в іменуванні. Так, М. Костомаров згадує про тещу професора І. Сокальського, яку називали «студентська мати» (Костомаров, 1989, с. 439). Відповідно мемуаристи відзначають певні материнські риси (відданість своїй родині, турботливість), притаманні квартирним господаркам, або відхилення від них (скупість, легковажність) (Романович–Славатинський, 1903, 1, с. 172).

М. Костомаров, хоча й поверхово, змальовує кількох близьких знайомих, з якими його пов'язували любовні або дружні стосунки. Так, у Саратові його близькою подругою була Ганна Никанорівна Пасхалова (уроджена Залетаєва, після другого заміжжя – Пасхалова–Мордовцева). З цією жінкою, яку М. Костомаров характеризував як особу «надзвичайно допитливу», його поєднували спільні захоплення – спочатку астрономія, а згодом етнографія. Після одруження Г. Пасхалової з Д. Мордовцевим дружні стосунки склалися і з її чоловіком (Костомаров, 1989, с. 491, 493). До речі, в першій автобіографії М. Костомаров спеціально згадує про те, що не був закоханий у Г. Пасхалову, хоча М. Чернишевський бачив у них «підходящу пару» (Костомаров, 1885, 6, с. 25). Водночас він описує свою любов до красивої та екзальтованої дівчини з Саратова, з якою ледь не одружився (Костомаров,

1885, 6, с. 23). В автобіографії, продиктованій дружині, основна любовна лінія пов'язана саме з нею.

Д. Овсянико–Куликовський, який відзначає свою схильність до соціалістичних та національних ідей, із великою повагою згадує учасниць Одеської громади³ Олену Самойлівну Смоленську («елемент критичний та стримуючий») та Софію Миколаївну Єгуну (за чоловіком – Щербину). Останній він присвячує короткий нарис: мемуарист зауважує її «неабиякий розум», товариськість та жіночність, пише про неї як про «видатну робітницю на терені педагогічної та просвітницької діяльності», яка в 1890–ті роки разом із чоловіком «посіла чільне місце в ряду передових громадських діячів». Також він детально зупиняється на описі родини Жебуньових, що брала активну участь у «ходінні в народ». Зінаїді Іонівні Жебуньовій (уродженій Глушковой) він навіть віддає перевагу як людині діяльній, працездатній, яка, незважаючи на походження (була дочкою прачки), змогла здобути освіту та стала «освіченою та розвинутою жінкою» (Овсянико–Куликовський, 1923, с. 99–100, 118–120).

Цікаво, що, створюючи образ своєї дружини, він оминає традиційні сюжети, пов'язані з почуттями закоханості, а натомість описує більш ранні зустрічі, що відбувалися в петербурзьких «радикальних колах» (Овсянико–Куликовський, 1923, с. 106–108). Крім того, Д. Овсянико–Куликовський зізнається, що «сповнився пієтетом» до героїнь «ходіння в народ» Лідії Миколаївни Фігнер (за чоловіком – Стахевич) та Софії Іларіонівни Бардіної, які поставали перед автором як тургенівські героїні на кшталт Олени («Накануне») та Наталії («Рудін») (Овсянико–Куликовський, 1923, с. 33, 99–100, 109, 111, 118–120).

О. Романович–Славатинський та М. Костомаров, навпаки, ставляться до цієї категорії жінок з осудом. М. Костомаров, який, за згадкою Н. Білозерської підтримував її захоплення «жіночим питанням» і навіть допомагав порадами (Белозерская, 1886, 3, с. 630–631), склав емоційний маніфест, спрямований проти нігілізму, в якому, серед іншого, критикував появу «комун, де жили спільною працею і спільними коштами чоловіки та жінки» та заперечення шлюбу. На думку мемуариста, відмова від морального закону, від віри призвели до появи покоління фанатиків, що взяло до рук зброю (Костомаров, 1989, с. 556–560). Своєю чергою О. Романович–Славатинський подає карикатурний образ «доморослої російської радикалки», яку він зустрів у квартирі О. Герцена (Романович–Славатинський, 1903, 3, с. 205). Слід відзначити, що загалом підтримуючи жіночу емансипацію, ці мемуаристи все ж виступали проти крайніх проявів політичної активності.

³ Одеська громада – національно–культурний осередок одеської інтелігенції, створений у 1876 році за ініціативи Л. Смоленського. Серед активних учасників Одеської громади були М. Комаров, О. Андрієвський, М. Ковалевський, Ф. Щербина та ін.

Отже, більшість другорядних жіночих образів в автобіографічних текстах втрачають індивідуальність і транслиують радше гендерні стереотипи, що в окремих випадках ускладнюються національними та соціальними. Почасти ці стереотипи є підсвідомими і не осмислюються авторами текстів, але інколи покликані вказати на певні глибші суспільні вади. Індивідуальних рис другорядні персонажки набувають у тих випадках, коли їхні ролі виходять за межі традиційних: вони розділяють із чоловіками їхні інтелектуальні або суспільні захоплення.

Образи освічених жінок

Образ освіченої жінки, яка не належить до родинного кола, трапляється в автобіографіях учених вкрай рідко. Серед десятків жінок, яких згадує О. Романович–Славатинський, такою характеристикою він наділяє лише Софію Олександрівну Галаган (уроджену Козодаєву), з якою перед від'їздом за кордон, за його словами, мав «освічену бесіду» (Романович–Славатинський, 1903, 2, с. 649). Також двоє мемуаристів зізнаються в тому, що читали романи Жорж Санд (Романович–Славатинський, 1903, 4, с. 548; Костомаров, 1989, с. 487).

Показовим є той факт, що навіть ті мемуаристи, які викладали на Вищих жіночих курсах (Д. Овсяніко–Куликовський, О. Романович–Славатинський), не згадують про цей факт у своїх автобіографіях. О. Романович–Славатинський лише фіксує появу в університеті на початку 1860-х років «стрижених панянок у синіх окулярах» (Романович–Славатинський, 1903, 8, с. 565). При цьому тільки М. Костомаров відкрито, хоча й опосередковано, підтримує жіночу освіту. Характеризуючи погляди професора О. Савича як «відсталі», мемуарист стверджує: «він не надає жодного значення прагненню, що з'явилося останніми часами в жінці, – здобути серйозну наукову освіту, та думає, що жінка має обмежитися вузькою сферою кухні та салону», і пояснює це впливом німецького ідеалу жінки (Костомаров, 1989, с. 565).

Відсутність згадок про «жіноче питання» є характерною рисою автобіографічних текстів ледь не всіх університетських професорів на теренах Російської імперії. Чи не єдиним винятком є автобіографія професора І.М. Сеченова. Його записки сповнені і традиційними жіночими образами («добра, мила, розумна мати», «мила нянька Настенька», «мила, дорога кума» О.Л. Умова та ін.) (Сеченов, 1945, с. 8–9, 135), і образами жінок, які прагнуть здобути освіту, бути корисними у науковій сфері. Серед останніх – київська знайома Ольга Олександрівна, яка, за зізнанням автора, не тільки сприяла розширенню кругозору мемуариста, а й фактично визначила його подальшу долю університетського діяча. Тут і учениці І.М. Сеченова – «гідні працівниці», «молоді ентузіастки», одна з яких, Марія Олександрівна

Бокова (у дівочтві Обручева), стала його дружиною і яку він називає «товаришем», «прикладом» у праці, «розумною та освіченою працівницею» та ін.) (Сеченов, 1945, с. 39–43, 108, 121–122). При цьому він окремо зупиняється на сюжетах, пов'язаних із становленням жіночої освіти, викладанням на Бестужевських курсах у Петербурзі та жіночих курсах при Товаристві вихователок та вчительок у Москві, розмірковує про «жіноче питання», спеціально наголошуючи на своєму «служінні інтересам жінок» (Сеченов, 1945, с. 43, 147–148, 166). Свою увагу до «жіночого питання» він пояснює особливостями виховання в суто жіночому оточенні та подальшим життєвим досвідом – згаданими вище впливом Ольги Олександрівни та одруженням з М.О. Боковою, дружиною лікаря П.І. Бокова. Цікаво, що тривалий час у літературознавстві була поширена версія, що історія кохання І.М. Сеченова та М. О. Бокової стала сюжетною основою роману М.Г. Чернишевського «Что делать?» (1863 рік). Наразі ця гіпотеза не має серйозної підтримки, але, безумовно, можна стверджувати, що шлюб Сеченова та Бокової був одним із перших прикладів нових шлюбних стратегій у середовищі різночинної інтелігенції.

Таку неувагу до освічених жінок у текстах чоловіків–інтелектуалів пояснити вкрай важко. Утім, цілком зрозуміло, що перші перемоги на шляху жіночої емансипації фіксували передусім самі жінки, тоді як в автобіографіях чоловіків ці проблеми, за окремими винятками, не виступали предметом спеціальної рефлексії в контексті побудови власного біографічного нарративу.

Висновки

Підсумовуючи, слід зазначити, що мемуаристи другої половини XIX століття або повністю виключають жіночі образи з автобіографічного нарративу, або обмежуються короткими замальовками, фактично витісняючи їх на маргінеси власного життєпису. У цей час уже склався певний канон жанру автобіографії вченого, за законами якого текст будується навколо публічної сфери життя науковця. Зупиняючись насамперед на основних віхах своєї наукової та громадської діяльності, мемуаристи «населюють» свій автобіографічний текст персонажами, які мають проілюструвати саме ці аспекти їхнього життя. На початку XX століття сфера приватного помітно розширюється, що призводить до збільшення кількості жіночих персонажок в автобіографіях учених. Проте спектр цих образів переважно обмежений родинним колом мемуаристів і часто позбавлений індивідуальних рис, відображає радше поширені в тогочасному суспільстві гендерні, соціальні та національні стереотипи.

Найбільш насичені жіночими образами описи дитячих років. Найчастіше на сторінках автобіографій трапляються образи матері, причому інколи

материнські риси поширюються на бабусь або навіть сторонніх жінок (гувернанток, квартирних господарок). В окремих випадках на цих жінок покладено роль «виховательок», але більшість авторів вбачає зразок для наслідування в образі батька або предків за чоловічою лінією, чітко розмежовуючи «чоловічий» (розумовий) та «жіночий» (ціннісно-емоційний) світи. Деякі мемуаристи вводять до автобіографічного нарративу образ дружини, але здебільшого він залишається другорядним. Дружина, яка в реальному житті була асистенткою чи навіть колегою, у мемуарах постає в романтизованому образі коханої, з якою пов'язаний виключно емоційний бік життя мемуариста. Образи освічених жінок, чия діяльність виходить за межі родинного кола та має суспільну цінність, з'являються в мемуарах університетських діячів на початку ХХ століття радше як виняток. Відповідно у цей час проблеми жіночої емансипації не входять до кола тих питань, що їх мемуаристи вважають за доцільне зафіксувати у «підсумковому тексті», адресованому нащадкам.

Джерела

- Антонович, В. (1932). Мемуари (К. Мельник-Антонович; Ред.). *Твори. Повне видання*. Київ: Друкарня ВУАН, (Т. 1), 3–61.
- Белозерская, Н. (1886). Николай Иванович Костомаров, 1857–1875 гг. *Русская старина*, (3), 609–636; (5), 327–338; (6), 615–654.
- Гордеенко, Е. *Материалы к истории Харьковского края: Черновик*. Ф. 8 (Оп. 4, Арк. 26). Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.
- Драгоманов, М. (1970). Автобиографическая заметка (О. Дей, О. Засенко, О. Лисенко; Ред.). *Літературно-публіцистичні праці*. Київ: Наукова думка, (Т. 1), 39–68.
- Драгоманов, М. (1970). Добавление к автобиографической заметке, писанное для г[осподина] Leon Sichler в начале февраля 1889 [года] (О. Дей, О. Засенко, О. Лисенко; Ред.). *Літературно-публіцистичні праці*. Київ: Наукова думка, (Т. 1), 69–79.
- (1966). Из воспоминаний зоолога Александра Михайловича Никольского. *Из истории биологических наук*. Москва: Наука, (Вып. 1), 79–103.
- Костомаров, Н. (1885). Автобиография. *Русская мысль*, (5), 190–223; (6), 20–54.
- Костомаров, Н. (1890). Автобиография. *Литературное наследие*. Санкт-Петербург: Тип. Н. М. Стасюлевича.
- Костомаров, Н. (1989). Автобиография (В. Замлинский, И. Бутич; Ред.). *Исторические произведения. Автобиография*. Киев: Изд-во при Киев. ун-те.
- Овсянко-Куликовский, Д. (1923). *Воспоминания*. Петроград: Изд-во «Время».
- Пчілка, О. (1926). Спогади про Михайла Драгоманова. *Україна*, (2–3), 38–64.
- Романович-Славатинський, А. (1903). Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг. Воспоминания и заметки. *Вестник Европы*, (1), 138–197; (2), 606–650; (3), 168–214; (4), 527–566; (5), 181–205; (6), 499–508.

Сеченов, И. (1945). *Автобиографические записки Ивана Михайловича Сеченова*. Москва: Изд-во АН СССР.

Дослідження

- Бабина, А.А. (2016). Воспоминания Д.Н. Куликовского как источник сведений для истории русского литературоведения. *Слово. Словесность. Словесник*, (4), 132–135.
- Гермайзе, О. (1925). М. Костомаров в світлі автобіографії. *Україна*, (3), 79–87.
- Грабовська, І. (2008). Передумови формування ідей рівності жінок та чоловіків у вітчизняній історіософській традиції (на прикладі творчої спадщини Миколи Костомарова). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, (12), 26–28.
- Жигун, С. (2020). (Не)жіноча автобіографія: Олена Пчілка про себе. *Літературний процес: методологія, імена, традиції*, (15), 43–48.
- Іващенко, В.Ю. (2017). Дві автобіографії М.І. Костомарова: проблеми реконструкції. *Харківський історіографічний збірник*, (16), 83–99.
- Козачок, Я. (2011). «Автобіографія» Миколи Костомарова як зразок публіцистики ХІХ ст. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*, 284–295.
- Маурер, Т. (2015). Женщины в германских, российских и других университетах: учеба/обучение и карьерные возможности. *«Барометры» или «маяки» общества?: Избранные статьи по социальной истории русских и немецких университетов*. Москва: РОССПЭН, 141–190.
- Нікітенко, А. (2013). В. Антонович та К. Мельник: у контексті подружнього життя та наукової співпраці. *Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті*, 74–84.
- Пушкарева, Н. (2001). «Пишите себя!» (Гендерные особенности письма и чтения (Л. Репина, Е. Вишленкова; Ред.). *Сотворение истории. Человек. Память. Текст*. Казань: МастерЛайн, 241–274.
- Руднева, И. (2013). Гендерный аспект портретной характеристики в русской мемуарно-автобиографической литературе второй половины XVIII – первой трети XIX вв. *Вестник Брянского государственного университета*, (2), 227–236.
- Стайтс, Р. (2004). *Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930*. Москва: РОССПЭН.
- Тарасенко, О. (2015). Воспоминания Николая Костомарова (школа историков Университета св. Владимира). *Грані*, 127 (11/2), 97–102.
- Тепикина, А. (2019). «Да и правда – я красива»: представления о женской красоте в автобиографических текстах русских интеллектуалов второй половины XIX в. Актуальные проблемы исторических исследований: взгляд молодых ученых, 246–253.
- Філіпенко, Л.В. (2014). *«Ідейні» жіночі журнали в Російській імперії початку ХХ ст.: становлення та еволюція*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Хасбулатова, О., Гафизова, Н. (2003). *Женское движение в России (втор. половина XIX – начало XX в.)*. Иваново: ФГУП «Изд-во Иваново», Иван. гос. ун-т.
- Юкина, И.И. (2007). *Русский феминизм как вызов современности*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Gilmore, L. (1994). *Autobiographics. A Feminist Theory of Women's Self-Representation*. Ithaca-London: Cornell University Press.
- Jelinek, E. (1980). *Women's Autobiography: Essays in Criticism*. Bloomington: Indiana University Press.

Мар'яна Байдак

РОЗ'ЄДНАНІ ВІЙНОЮ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОДРУЖНІХ СТОСУНКІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОДРУЖНЬОГО ЛИСТУВАННЯ

Перша світова війна спричинила значні зміни в уявленнях про сімейні відносини, жіночі та чоловічі ролі в родині. В умовах роздільного життя стосунки «перемістилися» на сторінки листів, де різні подружжя творили власний світ цінностей залежно від соціального становища, рівня освіти, професійної підготовки, віросповідання, громадської позиції, сукупності ментальних рис характеру тощо. Ці листи творять унікальний світ подружньої приватності. Сім'ї змушені були підпорядкувати життя до потреб воєнного часу, мовчати про наболіле, говорити про буденне, іноді несуттєве.

Під час війни українське суспільство намагалося підтримувати образ «ідеальної» дружини, матері, господині, боячись, що в післявоєнний час жінки не захочуть виконувати традиційних функцій. Але війна змінила розуміння сім'ї та функції жінки і чоловіка у ній. До війни сім'я складалася з батька, матері, дітей, часто старших людей. Через мобілізацію родина залишалася без «чоловіка-голови» (хоча інколи він і на відстані намагався підтримувати свій статус) на відповідальності жінки. Такий дискурс зберігався, вважали, що після війни все повернеться до старого. На практиці жінки (вимушено чи добровільно) фактично очолювали сім'ї, не задумуючись про свій статус у майбутньому. Родинні обов'язки, які з'явилися з початком війни, часто не збігалися з реальними можливостями. Ситуація була різною у селянських і міських родин, які існували в різних освітніх, культурних, матеріальних просторах.

Відтак мета цього дослідження – простежити, як війна змінила стосунки між чоловіками та жінками, як вона вплинула на суспільство того часу, а також показати ключові трансформації, які відбулися з сім'ями за воєнних обставин. Ця стаття про сімейні відносини, які були індивідуальними, з різними принципами, переконаннями і звичками в основі. Йдеться і про емоційні зв'язки, і про реальні перешкоди, одночасне призупинення і тяглість сімейних стосунків в умовах Першої світової війни.

Листи українських пар періоду Першої світової війни як історичне джерело залишаються малодослідженими. У сучасній історіографії є праці загального теоретичного плану, які наголошують на цінності та потребі залучення епістолярних матеріалів у джерелознавстві, літературознавстві та спеціальних історичних дисциплінах (Коцюбинська, 2001; Кузьменко, 1998; Войцехівська, 1998; Гирич, Ляхоцький, 1995). З іншого боку, популярними стали публікації самих листів громадських діячів зламу XIX–XX століть, як от Лесі Українки (Святовець, 1981), Михайла Грушевського (Бурлака, 2006), Євгена Чикаленка (Миронець, Старовойтенко, Степченко, 2008). Приватна кореспонденція галичан з часів Першої світової війни поки залишається в рукописному вигляді, фрагменти листувань окремих родин історики використовують у своїх дослідженнях (Бежук, 2016; Романюк, 2013). Видання сімейного листування популярне у польськомовному науковому середовищі (Głębicka, 2005; Ziółkowska–Boehm, 2014). Розуміти Першу світову війну з різних точок зору – чоловіків в окопах, жінок-добровольців у госпіталях та цивільних людей удома – можна завдяки опублікованому листуванню британської письменниці (а в роки війни – медсестри) Вери Бріттен з нареченим, молодшим братом та двома друзями, які загинули в час війни (Bostridge, Bishop, 1998). Дослідники видають листування подружніх пар як історичне джерело без коментарів та аналізу впливу війни на моделі сімейної поведінки. Відтак це дослідження є спробою окреслити конкретні зміни, які відбулися у сім'ях унаслідок світового конфлікту і запропонувати наукові гіпотези для подальших досліджень. Вивчення листів вимагає тривалої роботи і скрупульозної уваги до конкретних обставин життя і соціальних зв'язків автора/ки, адже їх зміст поєднує об'єктивне й суб'єктивне, часткове й загальне, що вимагає гнучкого і комплексного підходу до інтерпретації написаного.

Досліджуваний у цій статті джерельний комплекс, який включає листи з тилу на фронт, з фронту у тил, з фронту на фронт, назагал добре зберігся. Це неопублікований щоденник Іванни Блажкевич «Жінка на бойовій лінії», у якому вона переписувала листи чоловіка з фронту, епістолярна спадщина самої І. Блажкевич, листи Осипа Маковея до дружини, листи чоловіків до дружин зі села Зіболки (тепер Львівської області) – усе з фондів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені

В. Стефаника НАН України (Ф. 1, Спр. 785); листування подружжя Ольги Левицької і Дмитра Басараба, листи січових стрільців до родичів і друзів з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові (Листи до січових стрільців, 1914–1915). Комплекс листів мешканців Галичини з часу російської окупації до родичів у США опубліковано в газеті «Свобода» (Свобода, 1915), деякі листування, які зазнали втручання цензури, можна знайти в «Історичному календарі–альманасі Червоної Калини».

На сьогодні вивчення людського виміру війни, зокрема досвідів жінок, стає самостійним напрямом дослідницьких зацікавлень. У нових розвідках варто артикулювати інтерес до сюжетів, які б показували стратегії виживання людей у війну. Чому виживання, а не життя? Тому що війна завжди є надзвичайним станом; вона пронизує всі сфери життя, і навіть у віддалених від фронту районах відчувається протистояння і нестабільність. Мобілізація, запровадження надзвичайних заходів, брак речей першої потреби та вимушена економія, втрата близьких, зміна влади, насильство – все це змінювало звичне життя, порушувало усталені зв'язки, переорієнтовувало на нові цінності, а особливо на збереження життя. Тому для чоловіків та жінок загрози набували системного (з часом – звичного) характеру, що стало головною рисою повсякденного існування. Тож для дослідження цього досвіду треба використовувати певні теоретичні рамки. Найважливіша з них, яку описала дослідниця Оксана Кісь, це «побачити у жінках дійових учасниць історичного процесу» (Кісь, Жіночі обличчя війни, 2015). Історикиня опирається на твердження Маргарет Гігоннет, яка запропонувала «вийти за межі виняткових, чітко окреслених подій, які відбуваються на особливо мілітаризованому фронті чи в громадських інституційно оформлених локусах, аби охопити також і приватну сферу та простори свідомості» (Кісь, Жіночі обличчя війни, 2015). Виходячи з цього, іншою вагомою теоретичною рамкою є психологія виживання в екстремальних ситуаціях. Ці принципи дають змогу показати поведінкові, світоглядні, емоційні, психологічні зміни, що відбувалися з жінками та чоловіками протягом війни, та як війна впливала на моделі їхньої поведінки та стосунки.

Що означає «роз'єднані війною»? Чоловіки та жінки проживали нарізно від чотирьох до семи років. Семирічний термін остаточно завершує період повернення чоловіків додому з поля битви, таборів для інтернованих тощо. Подружжя підтримували спілкування лише завдяки листуванню. На основі його аналізу можна виділити п'ять основних типів трансформацій, які відбулися з подружніми парами внаслідок Першої світової війни. Про них мова буде далі.

Трансформація 1. Віртуальні стосунки

Листи завжди пишуть з огляду на чиюсь відсутність, вони призначені творити відчуття бажаної присутності. Мобілізація чоловіків до війська, примусове виселення чи добровільна втеча (біженство) розділяли близьких чи знайомих між собою людей на невизначений час, таким чином змушуючи до пошуку альтернативних шляхів творення приватних та соціальних зв'язків. У роки Першої світової війни приватна кореспонденція була чи не єдиним способом підтримувати подружні стосунки, які, відповідно до обставин, стали віртуальними.

Протягом війни деякі подружжя намагалися писати одне одному щоденно. Це створювало ілюзію буденної комунікації, схожої на звичну довоєнну. Утім, були певні обмеження. Листи не завжди приходили вчасно через проблеми пошти, іноді хтось із подружжя не мав паперу і чорнила, жінки не завжди знали місцеперебування чоловіка, у полонених чоловіків не було можливості писати листи. Тому деякі пари не мали вістки одне про одного тривалий період.

Так було в громадської діячки Іванни Блажкевич та її чоловіка Івана. Подружжя не надсило листів кожного дня з різних причин. Насамперед через погану роботу поштових служб: «Правильного поштового сполучення немає [...]. Ми з чоловіком, що й одної днини не могли жити одне без одного, тепер місяцями про себе не знаємо, чи живі–здорові» (Блажкевич, 1991). Оскільки жінка тривалий час не отримувала жодної вістки від чоловіка, то почала сумніватися, чи взагалі існує зв'язок з місцем перебування Івана: «Від нього пошта нічого мені не приносить. Хто знає чи взагалі існує тепер який зв'язок поштовий з азійськими краями» (Блажкевич, Жінка на бойовій лінії, арк. 189). Сама теж писала рідко, бо сподівалася на його швидке повернення: «Від часу перемиря на російському фронті перестала писати до мужа. З його карток б'є надію, що ось ось повернеться додому, а бодай відістанеся на Україну щоб тут стати до праці між своїм народом» (Блажкевич, Жінка на бойовій лінії, арк. 137). Іван надсилав листи різними способами. Одного разу дві його картки передав дружині його рідний брат: «...дає мені лист, адресований братом чоловіка. Роздираю конверт, а в ньому – чи надіялась я цього? – дві карточки від чоловіка. Здається, ніколи не забуду цієї хвилини, коли так несподівано дістала я цю першу від 5 місяців вістку від батька моїх діточок» (Блажкевич, 1991, с. 125). Злилася на свого тата, який забував передавати листи від чоловіка. У виправданні старий казав, що «там нічого такого не було» (Блажкевич, 1991, с. 137). Тому для Іванни листи чоловіка завжди були несподіванкою та розрадою.

Листи подружніх пар відрізнялися за змістом. Одні були дуже інформативні, інші менш. До війни обмін кореспонденцією був притаманний

виключно інтелігенції – листувалися, щоб урегулювати професійні чи приватні справи. Вимушена розлука спонукала неписьменних осіб, головно селян, шукати способу повідомити про себе рідним. Для тих пар, які були неписьменними (приблизно 90% українського населення Галичини того часу), деякі добродійні організації допомагали писати та надсилати листи, або можна було використати стандартні листівки з заготовленим повідомленням, що людина жива та здорова. Інколи жінки і чоловіки просили грамотних сусідів, родичів, іноді місцевого священника писати листи замість них. Написання таких листів стало для освічених людей можливістю заробити кошти на існування. Відтак кожен лист мав свою історію писання, доставки і, врешті, читання.

Попри те, що листи були позбавлені приватності (у випадку, якщо його писала стороння людина), різні емоційні, стилістичні, сюжетні, мовні характеристики у листах подружніх пар, які надходили з фронту і на фронт, мали спільне завдання – об'єднати рідних людей та хоч якимось чином підтримати статус сім'ї.

Трансформація 2. Подружні стосунки як система зв'язків

Подружні стосунки під час війни стосувалися не лише двох людей. Вони були включені в певну систему зв'язків, до якої належала комунікація пари з дітьми, батьками, сусідами, владними структурами (зокрема, цензурою, яка втручалася в зміст приватного листування).

Одним із важливих обов'язків жінок, які залишилися з дітьми вдома самі, було підтримувати образ батька, який дистанційно бере участь у вихованні. Оскільки чоловіки не мали можливості безпосередньо впливати на життя малих, то листування стало майданчиком формального впливу та давало змогу підтримувати бодай якийсь зв'язок. Через слова на папері можна було пояснити дітям, що у них є батько, а батькові показати, що у нього є діти. Відтак у листах до чоловіків жінки старалися описувати все, що стосувалося опіки, освіти, здоров'я, харчування та дозвілля дітей. Якщо була можливість, то надсилали на фронт дитячі фотографії. Своєю чергою чоловіки не лише розпитували про стан справ удома, а й напучували своїх нащадків та давали дружинам поради щодо виховання.

Так було в родині письменника Осипа Маковей. Хоча чоловік доволі рідко запитував про справи чи здоров'я дочки Марійки, та саме вона була причиною того, що Осип забороняв дружині Ользі приїхати до нього на якийсь час, аргументуючи ризиком наразити малу на небезпеку, стрес і хвороби. Чоловік вимагав, щоб дружина займалася освітою дочки самостійно і не чекала на відкриття шкіл, бо «жати не жати, а сіяти треба. Щоб не нарікала на нас колись, що ми її занедбали, бо преці сама о то подбати не може»

(Маковей, Листи до дружини Ольги, арк. 40). Маковей був переконаний, що освіта забезпечить дочці краще і легше майбутнє. А в його уявленні це було ключовим, що мали дати батьки своїм дітям.

Іншою системою зв'язків, яку формували подружні пари, були відносини з родиною – батьками, братами, сестрами, дядьками, тітками та іншими. У випадку втрати зв'язку з кимось із подружжя, неможливістю отримати вістку чи обговорити нагальні питання, жінки ділилися переживаннями щодо своєї сім'ї з кимось із рідних. До прикладу, Іванна Блажкевич у листах від двоюрідної сестри Меланії та її чоловіка Ярослава Грушкевича іноді отримувала вістки про чоловіка. Вони були найближчими людьми, з якими жінка ділилась переживаннями за «сердечного друга». Відтак межі приватності пар розширилися, у подружні зв'язки долучалися ширші родинні кола.

Коли в Іванні було сутужно з грошима і Меланія запропонувала перебратися до неї, та пропозицію відхилила. У листі до сестри пояснила, що її хата – спільний з чоловіком «дім надій», де багатіли думкою про щасливе майбутнє для себе та дітей і «вибиратися булоб шось страшного [...] мені видалобся що я вже прощаюся зі всім надією на все» (Блажкевич, Листи до Меланії Грушкевич, арк. 12). Оселя чоловіка давала своєрідну впевненість, відганяла погані думки, адже «тут, в його хаті тішу себе чим можу..., то коровою погризуся що молока замало дає, або що свиня їсти не хоче, курка замало несеся – от і так на мисли час сходить, при малій журі велика забувається» (Блажкевич, Листи до Меланії Грушкевич, арк. 12). Спільне помешкання для жінки було спогадом про сімейні відносини і почуття подружжя: «Він був мені Матерію, приятелем був. Він так піклувався, що я аж розніжилась, втратила силу самостійності, бо так мені з ним добре було» (Блажкевич, Листи до Меланії Грушкевич, арк. 14). У такому стані першою емоційною реакцією на те, що за відсутності чоловіка вся відповідальність за сім'ю перейшла до неї, була надія на його швидке повернення: «отепер все за підпорою – опікою оглядаюся [...] Живу надією на щасливий поворот его» (Блажкевич, Листи до Меланії Грушкевич, арк. 12).

На фронті чоловікам було важливо не втратити зв'язку не тільки з дружиною та дітьми, а й з сусідами, громадою, друзями, знайомими. У листах чоловіки раз по раз питали у дружин про те, що відбувається в рідному селі, як справи у друзів, хто помер чи народився, яка ситуація в рідній місцевості. Своєю чергою жінки старалися детально описати стан справ, аби чоловік розумів, що відбувається і в її житті, і довкола – у громаді, звідки він походив. Відтак подружні пари формували ще одну систему зв'язків з суспільством і таким чином підтримували уявлення про те, що їхня сім'я є частиною спільноти, до якої вони належали до війни.

Вимушену систему зв'язків подружні пари формували з органами цензури. Це стало визначальним і новим у часі війни. У мирний час, коли пари

проживали разом, такого прямого стороннього втручання з боку влади не було. Під час війни для того, аби лист потрапив до адресата/ки, слід було дотримуватися певних вимог: обов'язково додавати марку, адресант мусив користуватися кореспонденційними картками, писати не більше трьох сторінок, почерк мав бути виразний. Листи надсилали відкритими без будь-яких «передач» (найчастіше додавали тільки чистий папір, аби була можливість отримати відповідь) у конверті (Маковей, Лист до дружини, арк. 30). У приватних листах заборонялося писати про політичні чи військові справи. За спогадами Осипа Назарука, багато листів знищувала цензура (Маковей, Лист до дружини, арк. 11). Траплялося теж, що лист не знаходив адресата, бо його вже не було серед живих (Блажкевич, 1991, с. 126).

Перевірка приватної кореспонденції не була постійною. У 1915 році видали розпорядження, згідно з яким: «листи надавані жовнірами в полі на полевих етапових почтах, можуть бути замикані та висилані без цензури» (Українське слово, 1915). Цензура діяла на певних територіях і могла бути припинена будь-коли, як-от у Львові у 1917 році було скасовано перегляд усіх вхідних та вихідних листів (Діло, 1917). Втручання в сімейне листування сторонніх людей обурювало літератора Богдана Заклинського, лист якого до дружини прийшов відкритим: «Лист мужа до жінки взагалі не повинен іти до цензури, бо се не є ніякі «політичні справи», про які пишеться до жінки» (Заклинський, Лист до дружини, арк. 15). Приватність під час війни нівелювалася. Фактично вона перестала існувати. Траплялися випадки, коли цензори впізнавали листи своїх колег і у них дописували вістку від себе. Так сталося з Осипом Маковеем, який отримав листа від дружини, на якому був привіт від його колеги-цензора з іншої дільниці. Так він зрозумів, що навіть його приватне листування проходить цензурування, незважаючи на те, що він сам виконував таку ж роботу.

Трансформація 3. Нові суспільні уявлення про сім'ю

До війни сім'я для кожного мала важливе значення, кожен мав свої чіткі ролі, функції та обов'язки. Вважали, що людина не може бути одинаком, мусить знайти собі пару та одружитися. Тогочасні гендерні норми позиціонували жінок як опікунок родини та хранительок дому (сімейного вогнища), однак Перша світова війна змінила ці уявлення і підважила цінність сім'ї як такої. Кількість одружень зменшилася через довготривале перебування чоловіків на фронті. Водночас відбулися значні зміни в житті самих жінок, які навчилися самотужки вирішувати щоденні труднощі та стали *de facto* «головами» своїх родин. Під час війни було кілька дискурсів про цінність сім'ї, ролі жінок та чоловіків у ній, також порушували питання про саму необхідність створювати сім'ю.

Найперше світ поділився на світ чоловіків, які воюють, і світ жінок, які залишилися вдома. Одним із таких прикладів може слугувати лист галицького літературознавця Михайла Возняка, де він написав: «Тепер панує бій, меч, мужчина. Жіноцтво, плакси, позіхаки пішли в кут. Молять ся» (Возняк, Листівка, арк. 12). Це чіткий поділ на два полярні світи, кожен з яких виконував свою функцію чи нову роль. Утім, роль військових глорифікували, а цивільних жінок знецінювали.

Другий дискурс – традиційний, який існував до початку Першої світової війни і про який заговорили гучніше з 1917 року. З'являється він тому, що після активності жінок у громадській, економічній та військовій сферах їх знову намагалися повернути в традиційні ролі дружини, матері та господині. У пресі з'явилися публікації про належну поведінку дружини по відношенню до чоловіка. До прикладу, вона не мала розповідати про свої щоденні клопоти, проблеми, мала доглядати за собою в фізичному та в психологічному плані, не мала перекладати на чоловіка обов'язки турботи про дітей, не мала показувати поганого настрою, а навпаки – бути слухняною і хорошою дружиною (Добрі ради для жінок, 1915). Такі правила активно пропагували під кінець війни.

Існували й протилежні погляди щодо сімейних відносин. В одній із статей у газеті «Українське слово» невідомий автор виклав такі собі правила сімейних стосунків та ставлення чоловіка до дружини під час війни: «Де та краса сімейного і товариського життя тепер? Хто дасть відряду ніжному та кволому серцю жінки? Тисячі родин, подруж розбитих, хорих нервово, зруйнованих війною. Тисячі дітей полишених опіки батьки і тепла матері... Жінка, се чутлива арфа многострунна, з-поконвіку кращий чоловік і товариш. Війна часто в варварський спосіб розстроює її, але обов'язком гідного мужчини, вирозуміти її та пригорнути ще більшим теплом і опікою, ніж за часів мира. Змовчати, уступити, а навіть покоритися в хвилі хорого роззярення, не вменшує, тільки прибільшує лицарську характерність і достоїнність мужчини» (Жінка і війна, 1915). Отже, і чоловіки зазнали критики, що не виконують відповідних обов'язків щодо дружин. Фактично, під час війни моделі побудови взаємин у подружжі змінювалися, і кожна пара мала можливість обирати, який варіант їй підходив більше.

Трансформація 4. Дестабілізація традиційної галицької сім'ї. Нові моделі стосунків

Дестабілізація традиційної галицької сім'ї внаслідок світового конфлікту породила нові моделі сімейних стосунків. Вона проявилася насамперед у труднощах подружніх комунікацій та реальних щоденних взаємовідносин. Під час війни відбулися зміни, які зруйнували попередні норми та

узвичаєні практики. Найперше – це послаблення панівної та домінуючої позиції чоловіка в сім'ї. Оскільки чоловіки йшли на фронт, вони не могли реально впливати на стан речей у них удома. Певним чином вони *de facto* втрачали статус голови родини – силою обставин ця роль переходила до жінок, які взяли на себе відповідальність за дітей, дім, господарство під час війни. Жінки практично одноосібно займалися фінансовими справами (дуже рідко за підтримки когось із батьків). Траплялися випадки, коли жінки допомагали своїм чоловікам, які перебували на фронті, фінансово чи матеріально (надсилали продукти й одяг). Фізична відсутність та втрата статусу годувальника позбавляла чоловіків можливості соціально та економічно нести відповідальність за сім'ю, за виховання та забезпечення дітей. Війна уможливила цю інверсію ролей і показала хибність думки про те, що головою родини може бути тільки чоловік, а жінка має лише коритися йому. У підсумку це призвело до втрати монопольного становища традиційної сім'ї як соціального інституту того часу. І витворило нові форми взаємодії подружжя.

Що з'явилося натомість? Доступні джерельні матеріали¹ дають змогу виокремити три ключові моделі, за якими подружжя існували в новій віртуальній реальності. Фактично пари були змушені вибирати, на яких засадах будувати подружні стосунки в умовах війни. Перший тип – домінування чоловіка, другий – рівноправні стосунки, третій – виражене домінування жінки в сім'ї. Ключові критерії, які визначали кожну з цих моделей, залежали від відповіді на два запитання – хто розпоряджався фінансами та хто ухвалює рішення, які стосувалися цілої сім'ї.

Відповідно до першого типу вибудовували свої стосунки Осип Маковей та його дружина Ольга. Чоловік намагався зберегти за собою статус «голови родини» навіть на відстані. Матеріальне забезпечення сім'ї вважав своїм ключовим обов'язком. Хоча у листах писав, що дозволяє дружині вирішувати всі питання самостійно, але в кожному з них містяться вказівки та настанови, де Ольга має перебувати, чим займатися, де працювати, що готувати, як витрачати кошти тощо. Навіть надсилаючи дружині тютюн, Осип Маковей прописував пропорції, у яких вона має його змішувати, аби вистачило надовше. Також надсилав дружині кулінарні рецепти, за якими вона мала готувати їжу. Жінка залежала від нього фінансово, оскільки фактично не працювала. У листах часто докладно звітував, скільки і коли грошей надіслав і як саме вона має їх використати: «Пішлю завтра тисячу корон на жите. Заведи якнайскоріше таке господарство в городі і в поли, щоби все, що можна мати дома і не купувати. Обдумай все на цілий рік, чого буде

¹ Проаналізовані тут джерела не варто вважати універсальними чи вичерпними, поява нових джерел може підважити чи скоригувати запропоновані гіпотези, однак представлені моделі все ж були типовими для того часу.

треба, щоб не оглядатись ні на кого» (Маковей, Лист до дружини, арк. 11). На його думку, такий річний план мав працювати ідеально, але не враховував того факту, що ціни змінювалися чи не щодня, і дотримуватися таких точних розрахунків було нереально. Тому жінка часто виживала з того, що самостійно виростила на городі. Із листів помітно, що надіслані перекази надходили з великими затримками, тож жінці треба було самотужки знаходити способи виживання.

Прикладом пари, яка практикувала рівноправні стосунки, були Ольга Басараб (з дому Левицька) та її чоловік Дмитро. Доля пари трагічна, оскільки Дмитро загинув у перші місяці війни і жінка була змушена кардинально змінити своє життя. Всю свою увагу вона зосередила на громадській діяльності. Жінка жила у Відні та опікувалася військовополоненими. До смерті чоловіка пара листувалася щодня (іноді й по кілька листів на день), їхнє листування можна реконструювати хронологічно і майже детально відтворити все, що з ними відбувалося в цей час, – де перебували і чим займалися, що їли, одягали, що відчували (Басараб, Листи до чоловіка; Басараб, Листи до дружини). Ймовірно через молодий вік, відповідну освіту і прогресивні погляди на життя вони прийняли рішення, що хоч вони і пара, але одне від одного не залежать у прийнятті своїх рішень і можуть самостійно розпоряджатися своїм життям. Вплинула на це, вірогідно, зумовлена війною непевність щодо майбутнього. Дмитро писав: «як судилось нам іще зійтись, то зійдемося, а як ні, то ні. Ради іншої «раціональної» нема, є лише одна надія» (Басараб, Лист до дружини, арк. 65).

У фінансових справах чоловік та дружина мали окремі бюджети. Вони описували детально, хто, скільки і де заробив грошей і на що витратив. Кожен використовував свої кошти на власні потреби. Ольга навіть протестувала, коли чоловік надсилав їй гроші: «Нащо ти малий мені їх посилаєш коли я Тобі писала що мені тепер не потреба бо я ще маю гроші а на Твої справи то забагато. Ліпши Ти тримай їх у себе а я як буду потребувати то Тобі напишу цілком отверто» (Басараб, Лист до чоловіка, арк. 32). Такий поділ бюджету був нетиповий для того часу і свідчив про автономність кожного з подружжя. Ймовірно, саме така модель поведінки дала змогу Ользі після смерті чоловіка самостійно нести відповідальність за своє життя та не сподіватися на допомогу сторонніх. Після війни жінок з таким стилем життя, як в Ольги, ставало все більше.

Кардинальні зміни в розподіл сімейних ролей війна внесла у подружні стосунки Іванни та Івана Блажкевичів. Ця пара не бачилася протягом семи років: Іван пішов на фронт у 1914-му і повернувся щойно в 1921 році. Історія їхнього подружжя показала, як війна і відсутність чоловіка вдома трансформували погляди жінки на життя та на себе. На початку війни Іванна писала в листах про те, що «недаремно життя до пари вставляє двох», бо легше

упоратися з повсякденними труднощами (Блажкевич, Жінка на бойовій лінії). Під кінець війни, коли жінка стала активною громадською діячкою, організувала різні допомогові акції, працювала в «Сільському господарі», облаштовувала роботу школи, з робочими візитами неодноразово їздила до Львова, Відня та навколишніх сіл, залишала сина на малознайомих людей, аби займатися суспільною роботою, подружнє життя та сімейні справи відійшли на другий план.

Хоч Іванна намагалася підтримувати стосунки з чоловіком через листи, але зрозуміла, що не варто покладати марні надії на швидке повернення чоловіка. Тому перестала сподіватися, що хтось займеться сімейними справами і всю відповідальність взяла на себе. Відтак у листуванні з чоловіком можна простежити, як змінилася тональність. Іванна перестала питати порад, а лише повідомляла про те, чим займається. Окрім того, вона навчилася існувати без матеріальної підтримки чоловіка, здобула фінансову незалежність завдяки своїй роботі. Ба більше, з листів видно, що вона надсилала чоловікові гроші та пакунки з одягом і харчами, коли він перебував у полоні та на фронті: «Користаючи з побуту у Львові надала я пакунок до мужа. Вислала я йому дещо білля, пачку медівників і пушку меду про який уже стільки разів просив мене. З дивним чувством складала я це все в торбину і виправляла в далеку чужину. Цілували ми з Богданком кожну річ і благословили зі слезами на щасливу дорогу в глибину Азії. Маю надію що на Різдво посилка дійде до него, тай розвеселить тужну думку полоненого» (Блажкевич, «Несподіванка»..., арк. 1).

За сім років роздільного життя кожен з подружжя встиг побудувати власний світогляд, вибрати свій шлях та поведінку. Іванна Блажкевич вирішила долучитися до невеликого числа жінок, які діють, а не плачуть. Війна, забравши чоловіка на фронт, дала жінці почуття свободи і вивела її з тісного дому у великий світ. Прагнення реалізувати здібності, вдосконалити себе і навколишній світ наштовхувалися на перешкоди з боку чоловіків. Право на інші ролі доводилося відстоювати у безперервному запереченні традиційних норм. Іванна Блажкевич демонструвала настрої незначної частини українських жінок, яких не задовольняли старі патріархальні відносини. Виконання завдань – емансипація жінок та здобуття власної держави – зробили Блажкевич упевненою, різкою і категоричною. Як сприймав цю нову позицію дружини Іван після повернення додому – невідомо. Однак подальше життя свідчило про те, що проукраїнські настрої обох дали змогу продовжувати спільне життя.

Трансформація 5. Напіввідкриті сімейні стосунки

До початку Першої світової війни сім'я здебільшого була закритою структурою, де проживали батьки з дітьми (іноді бабуся і дідусь). Фінансові справи були виключно справою родини, зазвичай кошти не надходили від сторонніх осіб. Однак війна створила такі обставини, що практично з кожною жінкою, яка залишалася вдома, проживав хтось зі сторонніх людей. Іноді жінки тимчасово мешкали спільно з кимось із родичів. До прикладу, через втрату будинку чи маючи на меті скоротити видатки за рахунок спільного проживання. Часто жінки були змушені квартирувати в своєму домі солдатів своєї чи чужої армії, які приносили в дім продукти та кошти. Так українкам доводилося вести спільне господарство зі сторонніми чоловіками. Іноді жінки свідомо здавали кімнати в оренду військовим, аби заробити кошти. Саме через це сім'ї перетворилися у напіввідкриті сімейні структури (Посвістак, 2017, с. 119).

Згадана Іванна Блажкевич у щоденнику описувала багато історій про своє співжиття з солдатами різних армій. Спочатку в її дім прийшли росіяни. Вона згадувала перше враження про них:

«Прийшов до нас якийсь старшина. З нагайкою у руках, з цигаркою у зубах, питає, хто тут живе. Відтак займає квартиру для полковника. Розуміється, що насилу второпали, про що йдеться, бо майже не розуміли, що він говорить. Але нагайка, а ще більше її слава, робила нас повними респекту. Стараюся пояснити, що в мене малі діти, а полковник, певно, старший чоловік і потребує спокою. Не знаю, зрозумів він мене, чи ні, досить, що сказав «нічево» і наказав «убіраць» в хаті. Я зрозуміла, що маю все з кімнати забрати. Обурена до живого, взялася виносити речі» (Блажкевич, Жінка на бойовій лінії, арк. 3).

Протягом війни в її домі постійно перебували вояки якоїсь армії, відтак її сім'я стала відкритою для сторонніх людей, які не були родичами. Така відкритість розширила кругозір Іванни Блажкевич. Як сама згадувала, багато дізналася про культуру і традиції родин інших національностей. У листах до чоловіка вона описувала відмінність традицій щодо жінки як господині в українців та росіян. Коли до традиційної галицької сім'ї приходили гості, то жінці належало раз по раз запрошувати їх до частування – добра господиня мала буквально вмовляти гостей поїсти. Однак у тих російських родинах, з якими спілкувалася Іванна, таких традицій не було, і під час відвідин жінка соромилася пригоститися чаєм, бо ніхто не запрошував весь вечір (Блажкевич, Жінка на бойовій лінії, арк. 65).

Присутність у домі інших чоловіків, особливо військовослужбовців, які мали фізичну та статусну перевагу над жінками, провокувала в листуванні подружніх пар сумніви щодо вірності. Це питання поставало у багатьох

сім'ях. До прикладу, Дмитро Басараб запевняв Ольгу в подружній вірності: «не сумніваєшся про мене, віриш, що я одну Тебе маю на світі» (Басараб, Лист до дружини, арк. 184). Натомість Іванна Блажкевич мала певне непорозуміння з чоловіком і була змушена переконувати його у вірності: «Не журися Соколику. Ця душа, що Ти її тут, вірну собі залишив, хвильки не забувається про Тебе і любить і тужить не так як колись, а набагато більше» (Бармак, Чорна, 2021, с. 247).

Возз'єднання

Війна зумовила трансформацію традиційних сімейних взаємин, дала змогу жінці відчувати себе в ролях, які узвичаєно належали чоловікам. Траплялося, що тривала розлука ставала підставою для формування в сім'ях рівноправних стосунків. Війна увиразнювала ролі всіх членів сім'ї, змушувала до взаємної поваги, сприяла формуванню партнерської моделі сім'ї. Нерідко, аби позбутися чорних думок, жінки бралися за громадську діяльність. Для деяких жінок громадська робота ставала важливішою від сімейного затишку, що було певним викликом традиційному укладу. Під час війни у багатьох сім'ях зберігся звичний формат взаємин, який спирався на уявлення про «ідеальну» родину. У межах таких відносин подружжя дотримувалося традиційного розподілу ролей – чоловіка – голови й залежної від нього дружини. Причиною такої підпорядкованості, з одного боку, була матеріальна залежність жінки від чоловіка, а з іншого – страх змінити звичний спосіб життя на щось невідоме, яке не гарантувало безпеки. Жінкам, яким з дитинства прищеплювали розуміння, що хліб дасть їй чоловік, а добра жінка має бути насамперед вірною і доброю господинею, не так легко було кинути виклик традиційному родинному укладу.

Повернення чоловіків додому означало водночас і радість, і розчарування. Радість від повернення коханої людини і сподівання продовжити подружнє життя. Але війна внесла свої корективи у стосунки. Чоловіки поверталися з психологічними та фізичними травмами, тож жінки мали взяти на себе додатковий тягар – опікуватися проблемами своїх чоловіків, відтак рівень навантаження на них зростав. Чоловіки водночас із здивуванням усвідомлювали, що жінки непогано впоралися без їхньої допомоги протягом війни, хоч і були втомлені фізично та морально. Осип Маковей писав до дружини: «Як ще довше потриває війна, то чоловіки відчужаються зовсім від жінок» (Маковей, Лист до дружини, арк. 10 зв.). З огляду на воєнні досвіди і зміни, яких зазнали і чоловіки, і жінки, у міжвоєнний період статистика розлучень зросла. Після возз'єднання багато пар не знали, як повернутися до попереднього життя чи як вибудувати свої подружні стосунки по-новому.

Осип Маковей писав: «се чисте пекло: і пізно женився, і пізно приїхала

жінка і тепер вже третій рік живу як розведений [...]». Маю на увазі те, що чоловік старіє і без війни – війна скінчиться і верне зовсім не хоробрий додому. А тут вдома вже оберкомандир у виді жінки і гадає собі: ану, що за лицар» (Маковей, Лист до дружини, арк. 11). Через довготривалу розлуку подружжя не могли знайти порозуміння і часто не знали, як функціонувати далі як пара. До цього додалися апатія та агресія, про що свідчить українська художня література. Багато чоловіків боялися повертатися додому через інвалідність – вважали, що будуть тягарем для рідних. З іншого боку, Ольга Кобилянська у новелі «Московський гвер» устами своєї героїні під час конфлікту з чоловіком, який щойно повернувся з фронту, промовляла: «пробилась якимось через війну без тебе, перебежимося від тепер і без тебе, коби лиш Бог здоров'я дав» (Антофійчук, Кирилюк, Мельничук, 2014, с. 254). Повеєнний період показав, що війна змінила уявлення про те, що чоловік чи жінка не можуть мислити себе поза межами сім'ї. Навпаки, війна посилювала думки про необов'язковість шлюбу, що створило певну свободу вибору.

Наслідки трансформацій сімейних стосунків найкраще проявилися у повоєнний період. Про зміни в сім'ях писав Еріх Фромм у праці «Втеча від свободи» під час перебування на дослідницькій програмі «Авторитет і родина» у Нью-Йорку. На прикладі наслідків Першої світової війни він доводив, що сім'я втратила свою цінність, тому що втратила авторитет (Фромм, 2019, с. 209). Хоч в українській пресі почали знову з'являтися тези про важливість сім'ї, яка була б основою майбутньої української держави і через яку мали формуватися цінності патріотизму та обов'язку, люди все одно шукали нові моделі подружніх стосунків. Ці пошуки не були масовими і викликали спротив у частини суспільства, однак їх поява привела до дискусії про непорушність традиційного укладу і свідчила, що такі зміни можливі.

Джерела

Андрухів, І. (1915). *Лист з фронту до дружини Марії*. Ф. 1 (Спр. 785/1), Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ), Львів, Україна.

Андрухів, М. (1916). *Лист з фронту до дружини Ганни*. Ф. 1 (Спр. 785/2), ЛННБУ, Львів, Україна.

Антофійчук, В., Кирилюк, С., Мельничук, Я. (Упоряд.). (2014). *Кобилянська О.: Зібрання творів у 10 томах. Том 2: Новели. Оповідання. Поезія в прозі*.

Басараб, Д. (1914). *Листи Дмитра Басараба до Ольги Басараб*. Ф. 866 (Спр. 6), Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), Україна.

Басараб, О. (1914). *Листи Ольги Басараб до Дмитра Басараба*. Ф. 866 (Спр. 5), ЦДІАУ у Львові, Україна.

- Бенько, Д. (1916). *Лист з фронту до дружини Марії*. Ф. 1 (Спр. 785/3), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Блажкевич, І. (1914–1915). *Листи Іванни Блажкевич до Меланії Грушкевич*. Ф. 41 (Спр. 42, п. 2), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Блажкевич, І. (б. д.). *Листи Іванни Блажкевич до Ярослава Грушкевича*. Ф. 41 (Спр. 44, п. 2; Спр. 175, п. 2), ЛННБУ, Україна.
- Блажкевич, І. (б. д.). *Листи Іванни Блажкевич до Ярослава Грушкевича*. Ф. 41 (Спр. 175, п. 2), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Блажкевич, І. (б. д.). «Несподіванка» – спогад з часів I світової війни. Фрагмент. Ф. 243 (Спр. 6), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Блажкевич, І. (1915–1917). *Жінка на бойовій лінії*. Т. 1. Ф. Р–3205 (Спр. 4), Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), Тернопіль, Україна.
- Блажкевич, І. (1915–1917). *Жінка на бойовій лінії*. Т. 2. Ф. Р–3205 (Спр. 5), ДАТО, Тернопіль, Україна.
- Блажкевич, І. (1915–1917). *Жінка на бойовій лінії*. Т. 3. Ф. Р–3205 (Спр. 6), ДАТО, Тернопіль, Україна.
- Блажкевич, І. (1915–1918). *Жінка на бойовій лінії. Щоденник*. Ф. 243 (Спр. 4), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Блажкевич, І. (1917–1918). *Жінка на бойовій лінії. Щоденник*. Ф. 243 (Спр. 2), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Блажкевич, І. (1991). Спогади. *Дзвін*, (5).
- Блажкевич, І. (1991). Спогади. *Дзвін*, (6).
- Бурлака, Г. (Упоряд.). (2006). *Листування М. Грушевського*. Київ.
- Блатник, І. (1915). *Лист до дружини Олени*. Ф. 1 (Спр. 785/5), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Вахоль, П. (1914). *Листи до дружини Юлії*. Ф. 1 (Спр. 785/7), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Вихопень, І. (1916). *Листи до дружини Катерини*. Ф. 1 (Спр. 785/8), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Вихопень, П. (1916). *Лист до матері Марії*. Ф. 1 (Спр. 785/9), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Возняк, М. (б. д.). *Листівка Возняка Михайла*. Ф. 29 (Спр. 244), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Галанюк, І. (1916–1917). *Листи до дружини Катерини*. Ф. 1 (Спр. 785/10), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Грушкевич, М. (1907–1915). *Листи Меланії Грушкевич до чоловіка Ярослава і дітей*. Ф. 41 (Спр. 112, п. 10; Спр. 113, п. 11; Спр. 114, п. 11), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Грушкевич, М. (1914–1915). *Листи Меланії Грушкевич до рідних і знайомих*. Ф. 41 (Спр. 117, п. 11), ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, Львів, Україна.
- Данилевич, І. (1916). *Лист до дружини Мар'яни*. Ф. 1 (Спр. 785/13), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Добрі ради для жінок. (1915). *Свобода*, (30), 3.
- Жінка і війна. (1915). *Українське слово*, (2).
- Заклинський, Б. (1917). *Лист Заклинського Богдана до дружини Осипи*. Ф. 48 (Спр. 138, п. 22), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Листи до січових стрільців з прізвищами на букви «А–М» від родичів, друзів та ін.* (б. д.). Ф. 353 (Спр. 216), ЦДІАУ у Львові, Україна.
- Листи з війни (1915). *Свобода*, (1), 2 січня; (3), 7 січня; (8), 21 січня; (9), 23 січня; (10), 26 січня; (11), 28 січня; (14), 4 лютого; (16), 6 лютого.

- Ліщинський, Ф. (1915). *Лист до дружини Марії*. Ф. 1 (Спр. 785/27), ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, Львів, Україна.
- Львівська листова цензура. (1917). *Діло*, (270).
- Маковей, О. (1914–1923). *Листи Осипа Маковея до дружини Ольги*. Ф. 66 (Спр. 3–13), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Мороз, М. (1915). *Лист до дружини Анастасії*. Ф. 1 (Спр. 785/32), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Полеві листи вільні від цензури. (1915). *Українське слово*, (168).
- Уривки з любовних листів. (1930). *Історичний календар–альманах Червоної Калини на 1930 рік*, 78–80.

Дослідження

- Бармак, М., Чорна, М. (2021). *Жінка незламного духу. Іванна Блажкевич (1886–1977)*. Тернопіль.
- Безук, О. (2016). Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. *Народознавчі зошити*, (6), 1294–1302.
- Войцехівська, І. (1998). *Епістолологія. Короткий історичний нарис*. Київ.
- Гирич, І. (2000). *Видання українськомовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст.: методичні рекомендації*. Київ.
- Гирич, І., Ляхощкий, В. (1995). Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських і політичних діячів кінця XIX – першої третини XX ст. *Архіви України*, (4–6), 84–87.
- Грінченко, Г., Кобченко, К., Кісь, О. (Ред.). (2015). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. праць*. Київ.
- Коцюбинська, М. (2001). *Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість*. Київ.
- Кузьменко, В. (1998). *Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст.* Київ.
- Миронець, Н., Старовойтенко, І., Степченко, О. (Упоряд.). (Н. Миронець, І., Старовойтенко, Вступ. сл.). (2008). Є. Чикаленко і П. Стебницький. *Листування. 1901–1922 роки*. Київ.
- Посвістак, О. (2017). *Становлення психології сім'як галузі наукових знань у XIX–XX століттях*. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Київ.
- Романюк, Т. (2013). *Листи історика Ярослава Пастернака з фронтів Першої світової війни. Військово-науковий вісник*, (20), 109–125.
- Сварник, Г. (Ред.), Дзюбан, Р. (Упоряд.). (2004). *Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933)*. Львів.
- Святовець, В. (1981). *Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості*. Київ.
- Фромм, Е. (2019). *Втеча від свободи*. Харків.
- Bostridge, M., Bishop, A. (Edit.). (1998). *Letters from a Lost Generation: First World War Letters of Vera Brittain and Four Friends*. Virago.
- Głębicka, E. (Wstęp i oprac.). (2005). *Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925*. Warszawa.
- Ziółkowska-Boehm, A. (Oprac.). (2014). *King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939*. T. 1. Warszawa.

Олена Галета

ГОЛОС «ДРУГОЇ СТАТІ» З «ДРУГОГО СВІТУ»:
ТРЕВЕЛОГИ СОФІЇ ЯБЛОНСЬКОЇ*Дивна це річ, як легко стати оригінальною та цікавою людиною.
Часто вистарчає бути чужинкою серед групи «своїх»!*

Софія Яблонська

22 лютого 1935 року у Львові у залі товариства «Українська бесіда» молода мандрівниця оповідала про свою навколосвітню подорож. Це була Софія Яблонська, якій не виповнилося на той час і тридцяти. Вона не тільки розповідала цікаві історії, а також показувала десятки, а то й сотні власноруч зроблених світлин і намальовані від руки мапи. Урешті Яблонська навіть передала колекцію різних артефактів із Китаю та з Таїті до музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Майже у той самий час у свою першу мандрівку до Південної Америки вирушив один із найвідоміших антропологів XX століття Клод Леві-Стросс, який згодом повернувся до Парижа та привіз колекцію предметів матеріальної культури для Музею людини. У міжвоєнний період у західному антропологічному контексті переконливо зазвучали також голоси жінок-дослідниць. Зокрема, Маргарет Мід і Рут Бенедикт не тільки зважилися на традиційно «чоловічі» заняття, як-от подорожі й дослідження, а й запропонували власні «картини світу», багато в чому викличні щодо панівної традиції. Тож потяг Софії Яблонської до мандрів був закономірним виплодом міжвоєнного двадцятиліття: вона поділяла модерністичні прагнення до нового й незнаного, натхненна ідеєю руху як особистого розвитку, у руслі загальної «медійної ейфорії»,

пов'язаної з поширенням фото- і кінотехнологій. Але були й глибші, особисті мотиви, які спонукали її до переміщень і зумовлювали особливості письма.

Мандрівка як мрія і втеча від вигнання

Софія Яблонська, українська (за власним визнанням) письменниця, фотографиня і кінооператорка міжвоєнного періоду, народилася 15 травня 1907 року у селі Германів неподалік Львова, тогочасної столиці Королівства Галичини і Володимирії. Більшість мешканців міста становили поляки; а загалом у регіоні, відомому як Східна Галичина, переважали українці. Як поляки, так і українці змагалися за місто як власний політичний і культурний центр, щоправда з тією відмінністю, що після Великої війни перші здобули власну державу, тоді як другі, розділені головню між Австро-Угорською та Російською імперіями, після кількох спроб проголосити незалежність у 1917–1921 роках втратили свій історичний шанс. Тож просте питання про те, ким вона є, завжди змушувало Яблонську шукати складних відповідей, витворених із родинних розповідей, географічних і статистичних відомостей та історичних довідок. Не надто відрізняючись від інших європейок того ж покоління зовнішністю чи поведінкою, вона все ж не могла з легкістю ні пояснити, ні забути свого походження і своєї приналежності. Саме ця перспектива погляду з уявної європейської околиці вирізняє її серед інших авторок-мандрівниць того часу.

Свої дитячі та юнацькі роки Софія Яблонська провела у Російській імперії та Другій Польській Республіці, а професійну освіту здобувала у Франції¹. Під час Першої світової війни їй довелося разом із родиною покинути рідну домівку й кілька років поневірятися у тяжких умовах на російських теренах. Її батько, греко-католицький священник (який заради одруження змінив студії медицини на семінарію), за той час остаточно розчарувався в ідеї ідилічної єдності східнослов'янських народів і 1921 року повернувся з родиною до Львова, що вже був частиною Польської Республіки. Як згадувала згодом Софія Яблонська, саме тоді вона пообіцяла собі прожити життя так, щоби ніхто більше не зміг позбавити її дому. Її заповітною мрією стала навколосвітня мандрівка, бо ж хіба подорожі – не найкращий спосіб уникнути вигнання? Працюючи кінооператоркою, мандруючи світом, живучи у Марокко і Китаї, Яблонська написала три тревелоги, й щоразу супроводила розповідь власними фотографіями: «Чар Марока» (1932), «З країни рижу та

¹ Яблонська описала труднощі й виклики життя у Таганрозі у кількох оповіданнях. Докладнішу біографічну інформацію див.: Калитовська, 1971; Клиновий, 1977; Погребенник, 1990; Передерій, 1998; Поліщук, 2007; Поліщук, 2013; Габор, 2018; Габор, 2015; Кузьмінчук, 2019; Забужко, 2018; Гоменюк, Беницький, 2018.

опію» (1936) і «Далекі обрії» (1939). Поєднавши у своєму письмі автобіографічний та антропологічний аспекти, вона вийшла за поетикальні й наративні обмеження тогочасної української літератури. Після смерті Яблонської у Франції 1971 року її молодша колега Марта Калитовська видала також збірку її оповідань «Дві ваги – дві міри» (1972) та її спогади про ранні роки життя під назвою «Книга про батька: з мого дитинства» (1977)².

За свідченнями сучасників, спершу Яблонська пробувала писати французькою, однак далі чернеток справа не зайшла, і вона відмовилася від неї на користь української. Адресуючи свої твори українським читачам, молода авторка буквально змушена була винаходити власну мову, адже з огляду на історичні обставини не мала можливості здобувати освіту мовою, якою розмовляла вдома і в найближчому оточенні³. Політичні протистояння у Галичині під час і після Першої світової війни призвели до значного скорочення україномовних освітніх закладів, тож після навчання в жіночій гімназії у Таганрозі й повернення разом із батьківською сім'єю до Галичини Яблонська вступила до польської вчительської семінарії у Львові, а згодом – до Драматичної школи при Консерваторії польського музичного товариства. Юна Яблонська також закінчила однорічний курс підприємницької діяльності для жінок від Національної комерційної академії, що допомогло їй розпочати першу успішну справу. Брат доручив їй опікуватися двома кінотеатрами у Тернополі, і це дало змогу зібрати кошти на мандрівку до Парижа.

У Парижі, куди Яблонська вирушила 1926 року, скориставшись запрошенням на навчання від школи кінематографічного мистецтва Луї Паглієрі (Гоменюк, Беницький, 2018, с. 210–211), вона встигла спробувати себе як акторка й письменниця, познайомитися з тамтешнім мистецьким середовищем, з українськими студентами та емігрантами, зокрема і з Володимиром Винниченком. Перебування у Парижі стало для Яблонської часом

² Твори Яблонської перевидані порівняно недавно. Василь Габор уклав два збірники – «Чар Марока. З країни рижу та опію. Далекі обрії» (Габор, 2015) та «Листи з Парижа. Листи з Китаю» (Габор, 2018); окрема книжка вийшла за редакцією Оксани Антонової (Яблонська, 2015b); ще одну книжку випустив Олександр Савчук без інформації про упорядника (Яблонська, 2017); чотири видання її творів підготували Вероніка Гоменюк та Андрій Беницький (Яблонська, 2018a; Яблонська, 2018b; Яблонська, 2018c; Теура..., 2018). Згадане видання особливо важливе з огляду на першопублікацію численних архівних матеріалів – фотознімків та особистих документів Яблонської.

³ Як стверджує Крістоф Мік: «У 1920–му у Львові було сорок п'ять початкових державних польських шкіл, але лише одна державна українська початкова школа. Українці заснували приватну початкову школу для 1580 дітей, але 1126 українських дітей були зобов'язані відвідувати польські школи. Єдиний українській середній школі було надано тимчасовий притулок в Українському народному домі. У 1919–му всі українські кафедри у Львівському університеті було закрито. Уряд порушив свою обіцянку створити Український університет і намагався придушити приватний Український університет, у якому викладали колишні українські професори й лектори основного університету» (Mick, 2016, с. 215).

важливого не лише професійного, а й особистого вибору. Частково про це свідчать щоденникові записи Винниченка, де він згадує про, за його словами, романтичне кохання Софії та її бажання творчої самореалізації. Врешті, перше поступається перед другим: до родинних стосунків Софія Яблонська йтиме через здійснення свого покликання і мрії, а не коштом відмови від них. Ця тема виринатиме раз по раз у її тревелогах та пізніших інтерв'ю: «необхідно багато самопожертви, треба вміти зрікатись вигод, особистого щастя і багато інших приємностей, які дає товариське і родинне життя у місті...» (Яблонська, 2018b, с. 295–296). Заради подорожі на Схід Яблонській доведеться розірвати ще одні стосунки – з канадським поетом Аланом Гранбуа – заради «інших сутностей, нових і могутніших їхніми досвідченнями» (Гоменюк, Беницький, 2018, с. 216). Їхнє листування – це важливе свідчення про пошук і розуміння себе, потребу власної суб'єктності, яка здобувається через вибір, досвід і дію.

Із паризького періоду залишилося кілька оповідань, друкованих в українській пресі. Молоду авторку вабить поетика стану: настрої, емоція, що потребують не сюжету, а максимально глибокого й інтенсивного переживання ситуації. Яблонська зображає паризький сплін і меланхолію, вперше проголошуючи в оповіданні «Метелик» потребу втечі з божого товариства. Уже в цих ранніх оповіданнях з'являється також мотив культурних відмінностей і їх екзотизації в тогочасній популярній культурі, насамперед у кіноіндустрії. В оповіданні «Юкіко» Софія Яблонська показує трагічні наслідки комерціалізації культурної інакшості, які ламають особисті долі.

Першим читачем паризьких творів Яблонської стає Володимир Винниченко – саме він вказує авторці на численні мовні недоліки. Описуючи досвід далеких мандрівок, Софія Яблонська не раз відчувала й усвідомлювала не тільки брак україномовних назв для передавання незнаних реалій, а й самого способу означувати, оцінювати та концептуалізувати – а отже, потребу розвивати не тільки мову, а й дискурс. Починаючи мандрівку з Європи у напрямку Сходу, Яблонська почасти поділяла стереотипи й упередження імперського бачення, і водночас плекала утопічні уявлення щодо бездержавних націй. І перші, і другі врешті були підважені її особистим досвідом, який змінювався від початкових наївних вражень до розуміння й осмислення культурних відмінностей. Їй доводилося не тільки самотужки надолужувати культурні нестачі, створюючи особливий спосіб розповіді, а й визначати власне місце у цих своїх історіях, шукаючи відповіді на питання про власну ідентичність і культурну приналежність.

Саме це вирізняє тревелоги Софії Яблонської у ширшому західному контексті, перетворюючи їх зі звичайної розповіді про «далекі обрії» на важливе свідчення про багатоманіття й багатоголосся самої Європи, не

обмеженої власним центром. Ще донедавна тревелоги перебували поза європейським дискурсом подорожнього письма⁴: українська як мова викладу робила їх недоступними для західних читачів і дослідників. Водночас саме вона надавала їм унікальності: якщо зазвичай тревелог бачиться як текст, що перебуває «між двома світами», то твори Яблонської постають у культурному трикутнику, або ж на перетині західної (імперської) культури, яку вона репрезентує як працівниця французької кінокомпанії; не-європейських культур, які вона описує у своїх тревелогах; й української культури, яка належить до європейської традиції, втім позбавлена власної державності у час між двома світовими війнами (Bijon & Gâcon, 2009, с. 121).

В очікуванні роману

Попри свою унікальність, Софія Яблонська тривалий час залишалася майже невідомою в українській літературі. Хоча її твори однаково захоплювали і сучасників, і пізніших читачів, їх ніколи не включали ні до історій літератури, ні до антологій. Водночас кожне наступне (пере)видання викликало здивування й захоплення читацької аудиторії – не тільки змістом, а й особливою формою викладу з послідовним поєднанням словесного й візуального, авторських описів і власноруч зроблених світлин. Слід однак визнати, що впродовж XX століття тревелог значно поступався популярністю і значущістю супроти таких чільних для всієї жанрової ієрархії форм, як роман і поезія, надто ж у літературі, яка слугувала для самоутвердження бездержавної національної спільноти⁵.

Після Другої світової війни українські еміграційні редактори й видавці розглядали літературу насамперед як форму збереження національної традиції і розгорнуту розповідь про себе як загрожену спільноту, відмовляючись від перевидання розповідей про далекі мандрівки. У той же час у соцреалістичній версії історії літератури, включно з літературою українською, панівне становище посідав роман як жанр, що оповідав про становлення радянської людини (не тільки в естетичному, а й передусім в ідеологічному розумінні), тоді як поезія підсилювала цю функцію літератури своїм міфотворчим потенціалом (Clark, 2000). З іншого боку, Мілан Кундера у статті «Трагедія Центральної Європи» також уважав роман визначальним для культурної традиції жанром, своєрідним маркером культурної ідентичності. До того ж, ведучи мову про поляків, чехів, словаків, угорців, Кундера оминув увагою українську культуру міжвоєнного періоду, обме-

жившись згадкою у примітці, що вона «поволі зникає» внаслідок асиміляції й уніфікації (Kundera, 1984). Відсутність роману, який міг би представляти літературу в європейському каноні, чи навіть відсутність належної інформації і вчасних перекладів свідчили таким чином про відсутність самої літератури. Найновіші проєкти з літературної історії, які включають також українську літературу міжвоєнного періоду, зазвичай зосереджені на романі чи, ширше, художній прозі. У новаторській «Історії літературних культур Центрально-Східної Європи» за редакцією Марселя Корніс-Поупа та Джона Нойбауера згадано Миколу Хвильового як найвизначнішого представника цілого літературного покоління українських письменників (Cornis-Pope & Neubauer, 2006, с. 424–425).

Документалістика Софії Яблонської перебувала на літературному узбіччі 1930–х уже хоча б тому, що подорожні нариси не належали до основних жанрів у тогочасній літературній ієрархії. Сучасники, які захоплювалися творами Яблонської, після появи перших журнальних публікацій і навіть після виходу книжок усе ще сподівалися появи великого роману. Письменник і політичний емігрант Володимир Винниченко, кому першому звірилася зі своїми літературними спробами Яблонська, називав її твори не більше ніж нотатками і розглядав радше як результат невдалих спроб у написанні «великих літературно-мистецьких праць» (Гоменюк, Беницький, 2018, с. 213, 217). Не так скептично налаштований Михайло Рудницький, впливовий літературний критик, який підтримував публікацію тревелогів Яблонської й доклався до остаточного редагування, попри все описував її як авторку «з уявою та легкістю пера», гідною написання роману як «нового, вищого жанру ... з життя далекого нам і незнаного, повного романтичних краєвидів, людей, звичаїв і пристрастей» (м. р. [Михайло Рудницький], 1939, с. 10). Услід за Рудницьким визнана на той час письменниця Ірина Вільде радила Яблонській скористатися власним мандрівним досвідом для написання роману, за прикладом Перл Бак, котра отримала Нобелівську премію за свої романи «з китайського життя» (І. В. [Ірина Вільде], 1939, с. 13). Після смерті Яблонської 1971 року Марта Калитовська назвала її твори «репортажними повістями» (Калитовська, 1971, с. 55). Кількома роками пізніше Юрій Клиновий у рецензії на «Книгу про мого батька» визначав її як «справжню психологічну повість», намагаючись відстояти її місце серед традиційно ustalених жанрів (попри те, що сама авторка називала твір книгою спогадів) (Клиновий, 1977, с. 23).

Аналізуючи твори Яблонської, літературні критики XX століття сперечалися щодо жанрового окреслення й визначали їхній літературний статус такими термінами, як «описи подорожей» (Віконська, 1932, с. 12; Віконська, 1933, с. 60; Нигрицький, 1936, с. 8), «подорожня література» (Дніпровський, 1934, с. 7), «мандрівничі спогади» (Нигрицький, 1936, с. 8), «подорожні

⁴ 2020 року німецьке видавництво «Kupido» розпочало публікацію німецькомовних перекладів творів Софії Яблонської. Див.: Yablonska, 2020.

⁵ Це питання вперше прозвучало на конференції «Уявлені спільноти: жінки-письменниці Центрально-Східної Європи у світлі літературних, соціальних та політичних проблем 1914–1945 років», на основі якої з'явилася публікація матеріалів круглого столу (Haleta, 2017).

враження» (Бурачинська, 1939, остання сторінка обкладинки), «подорожні спомини» (Рудченко, 1930, с. 5, 6). Автори докладніших розвідок (М. Г. [Гна-тишак], 1936, с. 276–279; м. р. [Рудницький], 1939, с. 10) зазвичай обирали поміж жанрами нарису й репортажу. Поет і художник Святослав Гординський, нарешті, визначив твори Яблонської як «щось більше, як звичайні описи та спомини» – «документи існування, що відображуються в людських почуттях» (Гординський, 1936, с. 6).

Погляди сучасних літературознавців також розділилися. Дослідники намагаються віднайти якнайточніше жанрове визначення творів Яблонської, розглядаючи їх у широкому діапазоні між художньою літературою та документалістикою й пропонуючи такі окреслення, як романтично–пригодницькі повісті, художньо–документальні есе–репортажі (Погребенник, 1990), репортажна проза (Прохасько, 2011), подорожні нариси (Воробкало, 2016), нариси (Агеева, 2007), пригодницькі й авантурні книжки (Мороз, 2017), книги нарисів, документально–подорожній роман (Стех, 2017), не-фікційна подорожня література, подорожні шкіци, подорожні книжки, книги нарисів (Гаврилів, 2016; Гаврилів, 2017а; Гаврилів, 2017b; Гаврилів, 2018а; Гаврилів, 2018b), репортажні нотатки, художній репортаж (Щур, 2021). Усі ці визначення вказують на твори Яблонської як на своєрідну екзотичну літературу – не з огляду на тему, а з огляду саме на жанрові особливості. У традиційній жанровій ієрархії всі перелічені форми посідають маргінальне становище, і як наслідок – є за межами літературного канону (Fowler, 1982, с. 213–234). Що більше, навіть у контексті самої «культури мандрів» поняття жіночого тревелогу все ще «становить відносно незнану якість» (Deeken & Bösel, 1996, с. 13). Саме з цієї причини упорядники найновішого видання творів Яблонської послідовно називають їх романами (Гоменюк, Беницький, 2018. Пор. у раніших авторських статтях: Беницький, 2017а, с. 427–436; Беницький, 2017b, с. 514–524; Гоменюк, 2017, с. 436–448). Такий вибір позбавлений наукового обґрунтування, натомість зумовлений прагматично; таке подання сприяє популярності творів, відгукуючись на читацькі очікування й запити.

Та все ж за останні десятиліття дослідники почали частіше звертати увагу на особливе становище тревелогів у модерній культурі (Fraleu, 2010; Peat, 2011). Описи реальних та уявних мандрів століттями відігравали важливу роль у літературі; мотив просторового переміщення використовували як екзистенційну можливість здобувати новий буттєвий досвід і пізнавати себе, а також як технічний прийом зміни місця дії у творі. Але, як вказує Джойс Келлі у монографії «Виправи у модернізм: жіноче письмо, подорожі й тіло», «особливо для модерних письменників [...] подорожі приносили нові цінності, нове натхнення [...]». Письменники перших десятиліть ХХ століття розкривають, наскільки мандрівки дозволяють створювати нові

уявлення про себе й можливості для творчої думки, а також експериментувати з літературними формами й мовою» (Kelley, 2016, с. 2, 4). Авторка стверджує, що тревелог так само належить до художньої літератури, як і описи уявних мандрівок. Те, що відрізняє Яблонську від письменниць, про яких веде мову Джойс Келлі, це відправна точка її мандрів – як у географічному, так і в символічному розумінні: вона полишає не власну «зону комфорту», а турбулентний маргінальний простір міжвоєнної Східної Європи, причетність до якого радше ускладнює, ніж з'ясовує її культурну й національну ідентичність (Kelley, 2016, с. 4).

Усе це дає підстави припустити, що не завжди роман виявляється єдиним важливим репрезентативним жанром, особливо ж коли йдеться про обставини (політичні), які не сприяють появі й поширенню великої прози, і ситуації (культурні та особисті), які не підпадають під загальні уявлення. Периферійні жанри зазвичай уникають такого жорсткого врегулювання, якому підлягає роман, і тому гнучкіше відображають нетипові особисті й колективні досвіди. В українознавчих дослідженнях перші спроби переглянути традиційний підхід ще тільки з'являються. Марко Роберт Стех у передмові до чеськомовної антології «Україно, давай, Україно!» пояснює ключову роль жанру оповідання для фрагментованих суспільств і пригноблених соціальних груп (запозичуючи обидва окреслення у Френка О'Коннора) (Stech, 2012, с. 19). У такий спосіб він підважує гегемонію роману й переносить увагу на літературні форми, які суголосні відповідній літературній ситуації.

(Не)жіночі справи

Доводиться визнати, що навіть у період модернізації й емансипації, двох світових воєн, розпаду й становлення держав та ідеологій моделей жіночої поведінки і творчої реалізації в українській літературі було все ще незрівнянно менше, ніж чоловічих. Кожна біографія жінки–інтелектуалки сама ставала життєвим твором. Перечитані з перспективи початку ХХІ століття Катря Гриневичева, Наталена Королева, Дарія Віконська, Софія Яблонська, Ірина Вільде вражають як творами, так і життєписами. Однак у «Розстріляному відродженні» Юрія Лавріненка, найвідомішій українській антології, що представляє літературу 1917–1933 років, серед 41 автора немає жодної жінки (Лавріненко, 1959). В «Обірваних струнах» Богдана Кравціва, що також репрезентують цей період, поруч із 40 чоловіками представлено лише двох поеток – Ладю Могилянську й Олену Телігу (Кравців, 1955).

Зрештою, обидва видання подають особливий зріз літератури – мартиролог авторів, які загинули внаслідок радянських репресій. То, може, жінкам просто більше пощастило? Однак колективна академічна «Історія

української літератури ХХ століття», що вийшла за редакцією Віталія Дончика 1994 року у Києві, пропонує схожу картину гендерної виключності (Дончик, 1994). З-посеред авторів 1910–1930-х років, кому присвячено окремі розділи, виділяється лише Катря Гриневичева – єдина письменниця у чоловічому товаристві з 21 прозаїка, 30 поетів і 7 драматургів. Спробою озирнутися на все ХХ століття стала антологія «Українська мала проза ХХ століття» в упорядкуванні Віри Агеєвої. У переліку, що претендує на кано- нічність, поміж Лесею Українкою й Ольгою Кобилянською, які це століття відкривають, й Оксаною Забужко, котра його завершує, знайшлося місце лише для одної авторки – Ірини Вільде (при тому, що тут уміщено також твори 24 чоловіків) (Агеєва, 2007).

Українська мандрівна література міжвоєнного періоду загалом не відомо- бражена у згаданих антологіях, але недавні публікації демонструють від- сутність жінок навіть у контексті розмови про розвиток українського треве- логу (Цимбал, 2016; Цимбал, 2019). Подорожній репортаж – один із жанрів, розвиток якого підтримувала у 1920-х роках новопостала радянська влада, зокрема, це стосувалося й авторів підрадянської України. Вони описували свої подорожі до Китаю, Монголії, Єгипту, Персії (Ірану), на Цейлон (Шрі- Ланка), до Індії, Норвегії, Італії, навіть в Арктику, однак їхні твори залишали- ся невідомими поза кордонами Радянського Союзу, а вже у другій половині 1930-х більшість із них було заарештовано або й страчено. Їхня сучасниця Софія Яблонська натомість надихалася публікаціями Степана Левинського, українського орієнталіста, автора кількох книжок про японську культуру, з яким познайомилася в Парижі, а також розповідями про марокканську мандрівку паризького художника Крістіана Кальєра, з яким у неї певний час були близькі стосунки (Гоменюк, Беницький, 2018, с. 212–213). На початку своєї письменницької діяльності вона зверталася за підтримкою до відомих критиків – Володимира Винниченка і Михайла Рудницького. Утім уже перші її публікації привернули увагу й галицьких жіночих організацій.

У своїй книжці про жіночий рух у Галичині Марта Богачевська-Хомяк стверджує, що «післявоєнні жінки були більш незалежними, ніж їхні попередниці [...]». Ті, хто не звик ще до громадської роботи й публічних виступів, швидко й охоче навчалися цього в інших жінок. Деякі з них походили із родин, де цінували жіночу освіту, а значна частина були також фахівчинями» (Bohachevsky-Chomiak, 1988, с. 152). Твори Яблонської промовляли насамперед до цих освічених, професійно вишколених жінок, котрі мали змогу знайомитися з ними завдяки жіночим часописам «Жіноча доля» і «Нова хата», а також відвідували публічні виступи, які влаштувала жіноча організація, коли Яблонська приїжджала у Галичину, повертаючись із Ки- таю. Ще перебуваючи у Львові, юна Яблонська познайомилася з Оленою Кисілевською – однією з лідерок українського жіночого руху в Галичині,

майбутньою сенаторкою польського парламенту (1929–1935), яка під впли- вом публікацій Яблонської навіть відвідала Марракеш.

Та все ж попри популярність Софії Яблонської, її спосіб життя і манера письма виглядали доволі незвично як для священничої доньки. Молода авторка не тільки описувала неznані краї, а й творила нову поведінкову мо- дель: незаміжня жінка самостійно подорожувала далекими світами та са- мотужки заробляла на свої подорожі. Щоби зібрати необхідні кошти, вона влітку винаймала пансіонат і здавала відпочивальникам окремі кімнати на популярному курорті Криниця у Західних Бескидах, а згодом підписала контракт із французькою компанією «Опторг Юнан-Фу», яка займалася виробництвом документальних фільмів. Коли у галицькій періодиці – українській і польській – навіть з'явилися саркастичні зауваги на адресу Яблонської (Гоменюк, Беницький, 2018, с. 219; Яблонська, 2018b, с. 291), її французький роботодавець звернувся з відкритим листом до редакції польського часопису «Lwowski ilustrowany express wieczorny», заперечуючи будь-які моральні закиди і вказуючи на стійкі принципи і високий профе- сіоналізм Яблонської (Яблонська, 2018b, с. 292–293). Тарас Прохасько за- уважує, що «у міжвоєнні десятиліття галицька культура трактувала життя у різний спосіб – як служіння, як порядок, як страждання, як боротьбу, як безпросвітність, як терпіння, як жертву, як жарт, як нудьгу. Власне тому такий захват і осуд викликала Софія Яблонська, яка дозволила собі те, чого всі прагнули, але забороняли самі собі» (Прохасько, 2011).

Із перспективи ХХІ століття Яблонська вражає однаково як своїми тво- рами, так і біографією. Та, мабуть, одним із найбільших викликів, з якими їй доводилося стикатися, було переконання: «те, що жіноче [за походжен- ням], додатне тільки для жінок» (Boguszkowska, 2016, с. 6). Жіночий досвід, як і висловлювання жінок-авторок, тривалий час трактували як релевант- ний не для всієї спільноти, а тільки для її частини. Хоча, як вказує Свобода Дімітрова-Моєк, у міжвоєнний період «наступ медій, поруч з іншими си- лами соціального й економічного розвитку, [...] сприяв безпрецедентному залученню жінок до виробництва культурних текстів, включно з текстами про подорожі» (Dimitrova-Moek, 2009, с. 9). Якщо розглядати тревелоги Яблонської з антропологічної перспективи як свідчення про зустріч з іншим (з іншими культурами, народами, звичаями, з іншими життєвими укладами й способами розповіді), то вони не тільки збагачують українську літерату- ру, а й поміщають її у західний культурний контекст, усе більше чутливий до різноголосся.

Жіночі подорожні записи й антропологічні спостереження (у найширшо- му розумінні – як відкриття культурного розмаїття і запис відповідних свід- чень), які не завжди відповідали усталеним нормам і приписам, не лише збагачували антропологічний дискурс новими фактами, а й спонукали до

перегляду прийнятих принципів відбору і поцінування: вони були «визнанням і критикою факту, що визначення досягнень часто є ідіосинкратичним та відображає наявну ідеологію», і спонукали до «перегляду звичних критеріїв визнання» (Gacs, Khan, McIntyre & Weinberg, 1989, с. xiv). За Сідоні Сміт, попри те, що «жінки завжди були й надалі перебувають у русі, [...] мандрівки загалом асоціювалися з чоловіками й чоловічими перевагами» і «функціонували як сфера конструювання маскулінності» (Smith, 2001, с. x). Тож не тільки задля подорожей, а задля висловлювання власного досвіду мандрів жінки вимушені були шукати нові способи викладу, впроваджувати нові форми міжкультурної комунікації, залучати нових співрозмовників і торкатися тем, які раніше не обговорювалися. Данлайт Берд навіть пропонує запровадити у студії тревелог окремих термін «вагабундаж» «як засіб переосмислення текстових новацій у жіночому подорожньому письмі з 1850 року, що пов'язує фізичне переміщення, географічний контекст та текстотворення» (Bird, 2012, с. 2).

Перший тревелог Яблонської під назвою «Чар Марока» складається з окремих частин з описами ситуацій, які привернули увагу авторки, та взаємодій, у які вона залучена. Найперша така взаємодія стосується сприймання її як жінки. Вона описує сцену, у якій арабський чоловік (каїд) приймає її за хлопчика, введений в оману її «нежіночою» поведінкою, включно з грою в шахи. Але її гендерна приналежність має свої переваги; коли співрозмовник усвідомлює власну помилку, він запрошує відвідати його гарем. Яблонська супроводить розповідь такими словами: «Вперше сьогодні радію, що народилася жінкою, бо європейським мужчинам ще ніколи не трапилося оглядати неприступних таємниць гарему» (Яблонська, 2015с, с. 42).

Ця історія з каїдом свідчить про особливий статус самої Яблонської як мандрівниці й оповідачки: не тільки європейський чоловік, а й арабська жінка не могла б опинитися у схожій ситуації. Як жінка Яблонська має змогу потрапити до гарему, як європейка – стати співрозмовницею. При цьому вона декларує себе українкою, а не «парижанкою», чим ще більше ускладнює дихотомію колонізатор–колонізований. Звідси її особлива чутливість до питань домінування й репрезентації, відкритість до «інших голосів», що ними західна антропологія зацікавилася в останній чверті ХХ століття, зокрема, завдяки Марджорі Шостак (Shostak, 1981) та іншим дослідницям. У «Чарі Марока» розмову з каїдом як традиційним представником і речником своєї культури зрівноважує прикінцевий розділ «На арабських покрівлях», де співрозмовницею стає Айша, молода жінка родом з Алжиру, яка так само оповідає про любовний трикутник, стосунки на стику різних культур – але тепер уже з іншої перспективи. Тревелог у такий спосіб перетворюється на поліфонію свідчень, а Яблонська й надалі використовуватиме цей прийом прямої мови своїх співрозмовників,

залишаючи за собою – а отже, і за читачами – можливість приймати чи проблематизувати пропоновану перспективу.

Людина нізвідки і зустріч з Іншим

На відміну від більшості американських і європейських колег, Яблонська як українська (й україномовна) авторка промовляє не лише голосом «другої статі», а й голосом колонізованого та підпорядкованого «другого світу». Певною мірою її мандрівки зумовлені особистою й колективною травмою, кожна з яких так чи інакше полягала у втраті дому: дитиною вона була змушена покинути батьківський дім під час війни, а поразка українців у змаганнях за незалежність усунула Україну як дім спільноти з політичної мапи Європи⁶. У 1937 році, відповідаючи на письменницький питальник, Яблонська стверджувала: «я досі ще ніколи не мала правдивого дому» (Яблонська, 2015с, с. 310). Двома роками пізніше радянські, а потім нацистські війська окупували Галичину і Львів; відтоді в Яблонської вже не було жодної можливості для повернення. В одному з листів вона згадує, що у всіх своїх подорожах зберігала три речі: гуцульську ляльку, яку подарували їй жінки–слухачки після одного з виступів у Львові; «Кобзар» Тараса Шевченка; і невелику дерев'яну різьблену миску з написом: «Чим хата багата – тим рада» (Калитовська, 1971, с. 59). Їх можна сприймати як своєрідні символи трьох важливих речей: гендерної ідентичності, національної приналежності та прагнення дому.

Від перших сторінок своїх подорожніх нарисів Яблонська усвідомлено говорить про себе як про людину нізвідки. Описуючи свої відвідини гарему, вона передає розмову з господарем:

«Я стала пояснювати йому різницю між нами та руськими, нарисувала мапу України та її сусідніх країн, щоб він краще зрозумів її положення, врешті, сказала я, що нас є біля сорока мільйонів та що Україна у півтора разів більша за Францію. Ці всі пояснення я знаю краще за молитву, бо частенько доводиться мені повторювати їх французам та іншим чужинцям, що нічого не знають про наше існування» (Яблонська, 2015с, с. 45).

⁶ За Сергієм Єкельчиком, «чисельністю понад 26 мільйонів (22,4 мільйона у Російській імперії та 3,8 мільйона в Австро-Угорській) українці були у 1900 році найбільшою європейською національною меншиною і другою після росіян слов'янською нацією. Попри вражаючу кількість, і східні, й західні українці підпадали під соціологічні критерії так званих малих націй або ж етнічних меншин». Після Першої світової війни «західна Україна, яку у міжвоєнний період краще визначати як населені українцями території поза межами Радянського союзу, була більшою, аніж під Габсбургами. Чисельністю понад 7 мільйонів на початку 1930-х, західні українці становили одну з найбільших бездержавних меншин міжвоєнної Європи» (Yekelchuk, 2007, с. 53).

Однак під час мандрівок місцеві мешканці схильні були сприймати її насамперед як представницю колонізаційної влади, яка розмовляє французькою і перебуває під захистом колоніальної адміністрації. Цю ситуацію ускладнювала ще й присутність кінокамери, яку сприймали за невідому загрозу. Яблонська зазначає, що «кожен юнанець вважає вже саму зустріч європейця за поганий знак. Що й говорити про європейця з якоюсь чудернацькою машиною, що дивиться на них своїми блискучими очима!» (Яблонська, 2015с, с. 102).

Власне подвійне становище (як представниці колонізаторів і колонізованих), використання освітніх і професійних можливостей «західної» цивілізації задля виходу за рамки цієї цивілізації дозволяють і водночас змушують Яблонську вибудовувати особливу перспективу погляду й риторичного викладу. Вона обурюється поведінкою французів щодо арабів, і в той же час описує арабів як «диких, свободних та пристрасних дітей», що також можна розцінювати як зверхність «цивілізованого» й «дорослого» світу супроти «диких» і «дитинних» культур (Яблонська, 2015с, с. 40). При цьому представник французької влади Манріє називає Яблонську «дикою україркою» (Яблонська, 2015с, с. 38, 39), і вона приймає таке звертання, тим самим позиціонуючи себе як представницю неімперської меншини і протиставляючи себе колоніальній адміністрації.

Слід згадати, що у кінці 1920-х років Марокко, якому присвячений перший тревелог Яблонської, було доволі популярним туристичним напрямком. З Марселя, де починається її мандрівка, постійно відпливали пароплави, а в самій країні був встановлений французький протекторат. Утім Яблонську не задовольняє статус туристки. Розділ «Дещо про туристів» – чи не єдиний випадок, коли вона з нехиттю й відразою відгукується про фотографування: «Я таки не люблю туристів. Чому? Бо вони своїми силветами споганюють красу Маракешу, а їх фотографічні апарати лишають чорні плями на ясних стінах будівель... В руках у них стирчать наготовлені фотографічні апарати, бо, мабуть, вони до них мають більше довір'я, ніж до власних очей» (Яблонська, 2015с, с. 66). Молода мандрівниця прагне побачити все «на власні очі» – прагне зовсім іншого, особистого контакту.

Не можна, однак, стверджувати, що Яблонська зовсім вільна від тогочасних культурних стереотипів і колоніального бачення. Перше, на що вона звертає увагу у Марракеші – це люди й практики, які видаються їй екзотичними. Таке визначення активно побутувало у тогочасному публіцистичному дискурсі, та й самі тревелоги критики зараховували до так званої екзотичної літератури. Площа розваг постає перед читачем як своєрідна колекція дивовиж і особливостей: тут збираються «музики, оповідачі байок, маленькі хлопчики, проститутки, ковтачі вогню, лікарі, ворожбити, чарівники гадюк та продавці солодощів і овочів» (Яблонська, 2015с, с. 30). Оповідачка

прагне екстатичного переживання, екзотизує й ідеалізує. Пейзаж, архітектура й побут Марракеша постають своєрідною антитезою до європейських, та й сам Марракеш уособлює в цю мить усю Африку. Однак після ідилічної картини «нескладного життя» з «ніжною меланхолією очей» та «прозорою синявою неба» (Яблонська, 2015с, с. 35) Яблонська таки спускається зі свого «солом'яного шатра» «на вершк рівної покрівлі високого арабського дому» (Яблонська, 2015с, с. 29) й переходить від експресії до діалогу. Герої її оповіді стають більш персоналізованими – це вже не строката юрба, захоплена спільною емоцією. Розповідь про знайомство з каїдом – структурно складна частина з міркуваннями про політичне, економічне й культурне домінування, про проблему особистого й колективного самовизначення.

Ця частина розповіді – єдина, яка зазнала скорочення порівняно з першою журнальною публікацією. Розмова з каїдом, яка уривається його реплікою про відсутність у жінок душі, мала продовження, де йшлося про підпорядкування жінки чоловікові – спочатку у батьківському домі, а потім у подружньому. Однак авторка скорочує діалог, залишаючи натомість промовисту сцену з Фатмою – наймолодшою жінкою гарему, яку каїд хотів віддати в дарунок своїй європейській гості. Оповідачка уриває розмову, намагаючись більше показувати, ніж оцінювати. Такої стратегії Яблонська дотримується також у пізніших інтерв'ю, коли описує культурні відмінності. До того ж питання, які постають на основі розбіжностей, вона адресує насамперед власній традиції – чи то національній, чи то загальноєвропейській.

Яблонська у своїх подорожах і текстах не тільки уникає туристичних маршрутів: вона неодноразово виїжджає поза зону французького впливу – і в Марокко, і в Індокитаї, шукаючи досвіду, не опосередкованого імперсько-колоніальними стосунками, що виражає словами: «тут видно вже інший Схід» (Яблонська, 2015с, с. 85). Описуючи свій перший виїзд до Китаю, вона зіставляє власні безпосередні враження із загальними уявленнями і стереотипами. Перебуваючи у Китаї протягом тривалого часу, Яблонська оселяється у районах із місцевими мешканцями (окремо від колоніальної адміністрації), спілкується із ними, розпитує про їхні погляди й думки з того чи іншого приводу. Яблонська також усвідомлює стереотипність власних уявлень і міркує про зміну власного бачення та ставлення до нової реальності. Перед мандрівкою вона уявляє Китай «символом боягузкості, хитрості і зради»; натомість спонукою до мандрівки стає прагнення «побачити китайців, [...] пізнати їх життя, звичаї, мистецтво, віру» (Яблонська, 2015с, с. 85, 89).

Цей новий досвід не тільки збагачує її знання, а й спонукає до відмови від західного універсалізму: «Європа задалеко, щоб нам служила своїм прикладом або карала нас своїми правами» (Яблонська, 2015с, с. 84). Ці слова

можна розцінювати як лейтмотив усієї китайської подорожі: не випадково саме вони передують розмові про культурну різницю та міжкультурну комунікацію. Яблонська також уникає наївної романтизації та ідеалізації «незахідного світу»; вона звертає увагу не тільки на національну, а й на соціальну дискримінацію. Серед різних культур, які вона описує, немає зовсім «невинних». Соціальна нерівність існує не тільки між імперськими й колонізованими культурами, а й всередині кожної з них.

Попри постійне зацікавлення культурними особливостями й різницями, для Яблонської інші культури стають також дзеркалом для розуміння власної. Проявляючи гостру чутливість до різного роду пригнічення, вона міркує про згоду на поневолення. Тому так докладно передає слова араба про покору представників його народу, міркує про льо-льотів, які легко підпали під владу інших у Китаї і втрачають свою самобутність: «могли б бути в них деякі претензії до незалежності. Ні сліду! Чому ж тепер і слід зникає по їх минулім, мовби вони самі добровільно змазували його?.. Чи це ще одне з тих племен, що добровільно піддалися, – в'януть і поволі приростають до іншого великого народу? Може!» (Яблонська, 2015с, с. 89). Попри те, що Яблонська усвідомлює себе як «людину, що сама має бажання незалежності свого поневоленого краю – людину, яка хоче боронити свою мову, свої звичаї, свій народ», – вона не докоряє, а формулює складну дилему затишку під стороннім пануванням централізованої, хоч і насадженої влади та боротьби за незалежність, що однак сповнена ризиків постійного роздрібнення і постійних загроз, а також проєктує цю проблематику на українську ситуацію (Яблонська, 2015с, с. 90).

Тревелог як розповідь про себе

Вибір автобіографічної форми розповіді (не тільки на рівні окремої культури, а й на рівні окремої особистості) виглядає не випадковим у цьому контексті. Описуючи тревелог як особливу документально-художню форму викладу, Александр Еткінд вказує на його подвійну природу: «мандрівник шукає Інше; письменник розповідає про себе» (Еткінд, 2001, с. 4). Але в тогочасній антропологічній науці панував функціоналізм і міцнів структуралізм, максимально усуваючи все суб'єктивне та одиничне. Відповідно автори найвпливовіших антропологічних праць намагалися приховати власну присутність у тексті, а такі жанри, як тревелог, спогади, щоденник та інші форми автобіографічного письма, були витіснені на маргінеси. Клод Леві-Стросс, мало не одноліток Яблонської, надрукував свої спогади про експедиції 1930-х під назвою «Смутні тропіки» щойно у 1955 році, а на їхню ключову роль для розуміння всього доробку «батька структуралізму» вказав Кліффорд Гірц у роботі «Праці і життєві шляхи» аж 1988 року, після

загальної зміни антропологічної парадигми, – розмістивши біографічну фігуру автора та його розповідну стратегію у самому центрі системи знання. Слід однак зауважити, що, на відміну від професійних репортерів чи антропологів, Яблонська не отримала фахової освіти, яка б забезпечила їй чистоту наукового методу або стрункість літературного стилю. Проте ця нестача обертається нагодою для появи нового типу розповіді, зосередженого на почуттях і переживаннях суб'єкта, який сприймає і який змінюється у процесі сприйняття. Те, що Леві-Стросс виклав у «Смутних тропіках», Яблонська демонструє у своїй – почасти наївній – відвертості авторки-початківці: рефлексивність, ангажованість, ба навіть перформативність мандрівниці-споглядачки.

Загалом же жінки-авторки відігравали помітну роль у цьому процесі розвитку так званих гібридних жанрів із поєднанням антропологічних та автобіографічних чинників. Рита Фельські вважає, що таке змішування елементів у феміністичній літературі зумовлене самою ситуацією писання: «Феміністичне свідчення є прикладом перетину між автобіографічним імперативом донесення істини унікальної індивідуальності та феміністичною турботою про репрезентативні та інтерсуб'єктивні елементи жіночого досвіду» (Felski, 1989, с. 93). Марія Ревакович зауважує, що «автобіографія як літературний жанр була доволі поширеною у середовищі феміністок у 1970-х та 1980-х» (Rewakowicz, 2009, с. 285). Наводячи приклади автобіографічного письма Кейт Міллет, Ані Мейленбельт, Еліс Коллер та Енн Оклі, вона стверджує, що «ці новаторські феміністичні сповіді були сповнені елементів, які свідомо проблематизували відмінність між автобіографією та художньою літературою» (Rewakowicz, 2009, с. 285). Йдеться про ту саму «проблему», яка у 1930-х спричинила клопоти з приналежністю творів Софії Яблонської до літератури. Та й сама вона наголошувала на сильному автобіографічному струмені свого письма: «Назагал пишу для своєї приємності та тільки про те, що мене цікавить. Ось, мабуть, чому я не пишу "літератури", хоч, як дехто каже, "найвищий час"!» (Яблонська, 2015с, с. 310).

На відміну від дискурсивно й методологічно впорядкованого антропологічного дослідження, документальний виклад від першої особи дозволив Яблонській картографувати не тільки зовнішній світ, а насамперед власні відчуття й переміни, «нові вражіння», від яких перехоплює дух; у певному розумінні її тревелоги можна розглядати як своєрідну автоетнографію, чи навіть самокартографування. У такий спосіб вона засвідчила про себе як про модерну авторку, стверджуючи, що модерний тревелог – це «автобіографічна оповідь, яка, звичайно, тісно пов'язана з достовірністю жанру» (Korte, 1996, с. 17). У формі тревелогу Яблонська перетворює географію на біографію, а зустріч з іншим стає необхідною умовою становлення особистості, яку можна описати як номадного суб'єкта (за термінологією Розі

Брайдотті; див. Braidotti, 1994), або ж як транслокального суб'єкта – у тому розумінні, яке вкладає в це окреслення Івона Борушковська (Boguszkowska, 2016; Boguszkowska, 2017).

Яблонська у власних текстах постійно наголошує на пошукові нових сильних вражень: «моє здивування від перших вражень було безмежне» (Яблонська, 2015с, с. 85). Емоційне сприйняття дійсності в Яблонської переважає над раціональним. Ритм, звук, зоровий образ, дія – вражають і впливають на саму розповідь. Її «Чар Марока» починається вигуками й звуконаслідуваннями, які раз по раз повторюються: «Поїзд рушив до сонця! До синього неба! На полудне! Туф–фу–фу, туф–фу–фу! На полудне! Радісне биття мого серця зливається з веселим гуркотом залізних коліс» (Яблонська, 2015с, с. 25). Крізь усю першу частину розповіді про Марсель проходить мелодія чарльстону. Поруч зі звуком важливу роль відіграє вигляд – як-от побачене згори місто. Прибуваючи у Марракеш, Яблонська споруджує солом'яне шатро на даху будинку, аби оглядати міську панораму згори. Місто відкривається для неї через види, звуки, запахи: «Вітер навіває змішані запахи квітів, овочів, лою, баранини, та меду. П'яна пахощами, звуками одноманітної музики та цвірінканням птахів, прикрита голубим небом буду змальовувати вам величну красу Маракешу та життя арабів» (Яблонська, 2015с, с. 29).

Знайомство з Марракешем приносить сильні чуттєві, тілесні враження, які випереджають осмислення, концептуалізацію. Розповідь починається не описом міста, а відтворенням надзвичайно інтенсивного емоційного стану:

«П'яна від вражень, сильного запаху спітнілих тіл, печеної баранини, лою, помаранч, крику, танців, муринської та арабської музики я вернулася з арабської площі розваг. Голова в мене крутиться, мов колесо дитячого вітряного млинка. Стою на порозі моєї кімнати, рукою держуся стіни, а другою шукаю електричного контакту. Стеля спадає на голову, колихаються стіни, вигинається підлога та вся кімната танцює, наче корабель на розсерджених хвилях океану» (Яблонська, 2015с, с. 28). Вихід за межі звичного світу – це також долання межі власного «я», по якому залишаються тільки «рештки моєї свідомості» (Яблонська, 2015с, с. 28).

Намагаючись відтворити цей стан, силу емоційного враження, Яблонська вдається до деформації простору – він раптом розхитується і ламається. Водночас композиційно вона змінює плин часу: ковтачі вогню й гадюкоїд, сенегальські танцівники і берберський байкар, що так вразили її на площі розваг, з'являться лише згодом. Зараз же у центрі розповіді – сама оповідачка, як і в центрі світу, який дослівно обертається довкола неї. Схожі

практики свідомо впроваджуватимуть в антропологічних студіях аж наприкінці століття після викривальних дискусій щодо сумнівної об'єктивності й універсальності антропологічного знання. Важливу роль у цьому процесі відіграватимуть жінки-дослідниці, які, подібно до Барбари Тедлок (Tedlock, 2005), розвиватимуть антропологію у формі автоетнографії – спостереження власного досвіду й переживання досліджуваної культури.

Починаючи свій перший тревелог, Яблонська описує видива, які стоять їй перед очима після насиченого дня, аж поки «кімната вже зупинилася від п'яного танку, тільки ще у вухах шумить гомін змішаних звуків: арабської одноманітної, муринської верескливої музики, дзвіночків, барабанів, кастанет, співу і гаму розбавленої юрби» (Яблонська, 2015с, с. 28). Навіть байкаря оповідачка змальовує як видовище та як перформанс, не розуміючи його слів і не переймаючись цим:

«Нічим іншим, як тільки своєю вимовною мімікою і рухами тіла приковував до себе глядачів. Між публікою було багато арабів, що не розуміли берберської мови. У його рухах не було ані одного зайвого, кожен був логічним, плавним акомпаніментом до його слів. Це був досконалий пластичний танець. Лінію своїх рухів він уривав, або акцентував згідно з піднесенням голосу, з виразом обличчя, із значенням слів. Він грав усіма м'язами тіла, пальцями, нігтями, він навіть використовував вдих повітря, переміщував свою гру павзами цілковитої непорушності, доводив її до кульмінаційних моментів, якими він спинював віддих глядачам» (Яблонська, 2015с, с. 35).

Розповідь про найвище емоційне напруження ґрунтується на максимально насичених враженнях. Під час пізнішої мандрівки до Китаю Яблонську так само цікавлять обличчя, міміка, виразність: «Китайці зупинялися, підходили до самої моєї шибки, підводили голову вгору до світла так, щоб я могла зовсім зблизька фільмувати їх здивовані, захоплені, розсміяні або тупі обличчя. Найцікавіший для мене був вираз їх скісних очей» (Яблонська, 2015с, с. 103).

Як модерна авторка Яблонська описує світ, виражаючи власні відчуття й емоції. Вона не намагається приховати свою присутність у тексті, створюючи ілюзію об'єктивності. Тож не дивно, що перша версія назви тревелогу «Чар Марока» була «Я і Мароко» (Теура..., 2018, с. 214). Однак якщо перший тревелог сповнений сильними емоційними реакціями, то у наступних творах її погляд стає глибшим і проникливішим, а безпосередня реакція провадить до рефлексії. На це також звернули увагу тогочасні літературні критики: «Може, й краща така жіноча творчість? Зарисовується новий тип жінки, що не боїться втрати первісних жіночих принад – м'якості й мрійності, – що є водночас і найбільшою її слабкістю. Вона здобуває натомість

щось іншого – відвагу і холодний розум. Ці прикмети на тлі її типово жіночої вразливості дають цікавий і новий відгук, що все ж таки не позбавлений якогось окремого жіночого чару» (Яблонська, 2015с, с. 326).

Обмеження мови та образ світу

Зоровий образ як миттєво схоплене враження від зовнішнього світу втілюється у творах Яблонської не тільки у словесній формі. У найбільш напружених ситуаціях слова стають недосконалими посередниками, натомість зображення миттєво фіксує й передає враження, не потребуючи посередництва понять: «Така сила вражень, захоплення, несподіванок, таке багатство і гарячість кольорів і форм, що замість виводити слово по слові на папері, хотілося б сфотографувати те все відразу і післати вам знімку» (Яблонська, 2015с, с. 29). Відданість Яблонської фотографії така сильна, що лише смертельна загроза здатна її стримати; заради вдалого кадру вона не раз наражає себе на небезпеку, надто ж у традиційних спільнотах, схильних вбачати у фотографуванні викрадення людської душі. Порівнюючи зображувані картини зі сном та кінострічкою, Яблонська розкриває у текстах модерну природу свого світовідчуження. Кіно захоплює її не лише як техніка, а й як символ модерної епохи. Сам стиль її письма можна назвати кінематографічним; Яблонська воліє зображати складні й неоднозначні ситуації та діалоги, а не наводити аргументи на користь того чи іншого бачення чи пропонувати читачам готові висновки.

Рух, який вона намагається передати на фотографіях, тісно пов'язаний також із рухом як її власним головним життєвим принципом і спонукою. Яблонська постає перед читачем як справжня *homo viator*, яка пізнає світ і саму себе у мандрівці: «Ось чому далі їду в дорогу, що ще довгою смугою стелиться переді мною» (Яблонська, 2015с, с. 104). Вона долає географічні й культурні відстані не лише для того, щоби дізнаватися історії інших, – а насамперед для того, щоби проживати власну життєву історію, пізнавати себе як іншу, здатну до перемін та відкрити до вражень: «Мій ненаситний інстинкт хапливої мандрівниці гнав мене якнайдалі від залізничних шляхів, корабельних ліній та битих доріг» (Яблонська, 2015с, с. 105). Схоже на те, що переміщення і зустріч з іншим стають неодмінною умовою становлення особистості, яка фіксує цей процес на письмі.

Формування модерної особистості відбувається як перетинання межі. Яблонську вабить не лише цікаве, а й небезпека, зустріч з невідомим і неконтрольованим. Наприклад, відвідини гарему у Марракеші збуджують цілу гаму переживань: «сполохане серце», «острах», «зовсім збентежилась», «зловлена у клітку миша», «недовір'я» і врешті «довір'я» (Яблонська, 2015с, с. 42–43). Подібний стан переживає Яблонська перед виїздом у Саха-

ру: «запах небезпеки вже поширює комірки мого серця. Цікаво! Може, це останній день моєї свободи?» (Яблонська, 2015с, с. 51). І далі вже у Сахарі: «Небезпека світить сотнями своїх пропасних очей, тягне до себе і вабить» (Яблонська, 2015с, с. 55). Що далі заглиблюється Яблонська у незнаний для неї світ, то на більшу небезпеку себе наражає: від закритого гарему до відкритого простору пустелі з палючим сонцем і кочівниками на верблюдах, зустріч з якими загрожує загибеллю чи полонем. Ця «безцільна» мандрівка у Сахару однаково дивує «цивілізованих» французів і «наївних» берберів. Це ані праця, ані дозвілля, тож єдиною метою залишається досвід і присутність, пошук межі не тільки світу зовнішнього, а й світу внутрішнього. Яблонська прагне нових вражень задля виявлення власних меж, і понад усе боїться перетворення сильних відчуттів на буденну звичку, адже «на все можна знечулитися, до всього привикнути» (Яблонська, 2015с, с. 84). Смертельна загроза, перед якою вона постає, – вже не пригода, а екзистенційна ситуація, після якої відкривається шлях до «оази» – «райського затишного кутка» (Яблонська, 2015с, с. 66), що його також доводиться покидати. Цей епізод про життєдайну воду посеред моря піску – як пролог до наступних багаторічних мандрівок у пошуку «райських островів», які теж доведеться покинути задля остаточного повернення.

Найбільшу ідилію, як і найбільшу небезпеку Яблонська врешті-решт досягає в собі. Її другий тревелог – про перебування в Китаї, значно триваліше, ніж поїздка до Марокко, – закінчується сценою з дивним видінням: вона бачить себе на колісниці, запряженій трійкою білих коней, і зривається на високу скелю, де зударяється з такою ж статуєю – і в цю мить впізнає в ній себе. Це приводить її до визнання, що найбільша для неї небезпека – «від самої себе та від моїх перебільшених амбіцій» (Яблонська, 2015с, с. 178). Ціною цього видіння могло б стати саме життя, адже постає воно внаслідок надмірного куріння опію. Стається, однак, інакше: переживши моменти межового захвату (від гінкого нестримного руху) і жаху (від власної символічної загибелі), авторка відмовляється від дорогого дарунка свого китайського співрозмовника – потаємної скриньки, наповненої опієм. Вона полишає куріння, так само як полишає Китай. Зрештою, ця сцена підсумовує не тільки життєву історію, а й історію наративну: саме на цьому Яблонська закінчує власну розповідь, обравши опис видіння двома згадками про дитинство. Повернення, про яке вона згадує у заключному фрагменті, – не тільки повернення з Азії до Європи, а й повернення до власного дитинства, до злагодженого й цілісного світу, в якому «нам все дозволено» (Яблонська, 2015с, с. 177). Бо у дивному видінні Яблонська впізнає сон зі свого раннього дитинства і переноситься у простір святкового дому, у час, коли нестримний рух уперед видавався рухом до визволення.

Однак Яблонська не обмежується психологічними самоспостереженнями – вона приходить до висновку про культурну зумовленість почуттів і переживань: «У моїх спостереженнях велику роль відіграє моя європейська «біла» вразливість, бо китайці загартовані своїми традиціями, зовсім інакше сприймають життя та його прояви» (Яблонська, 2015с, с. 97). Тож уміння співпереживати зовсім не означає переймання того погляду на світ, який притаманний тим, кому співпереживаємо. Навпаки, саме співпереживання є специфічно європейським культурним феноменом, який відрізняє європейця-спостерігача від місцевого люду. Яблонська оповідає дві історії: як вона підбрала нещасного, бездомного собаку, і як вона викупила у вбогої жінки-китаянки її сина, котрого та продавала на міській площі з розпачу й нужди. Та після того авторка змушена була не виказувати власної чуйності й намагалася оминати схожі ситуації, визнаючи, що була психологічно «слабша», ніж місцеві мешканці (Яблонська, 2015с, с. 95).

Яблонська найяскравіше демонструє відмінність модерної та традиційної чуттєвості на прикладі сприймання краси і смерті. Від самого початку «китайської мандрівки» Яблонській не давала спокою проблема зв'язку терпіння і краси. Поштовх до цих міркувань – сильне враження від жінок зі штучно сформованими маленькими ніжками. «Нема краси, пані, яка не коштувала би нам оплати терпінням», – ці слова її супутника з купе потяга стають лейтмотивом для всієї розповіді (Яблонська, 2015с, с. 77). Тим паче, що згодом авторка знову повертається до цієї теми. Зі слів китайця повідомляє, що «краса не повинна вражати нас своєю різноманітністю, а власне її вартість у постійності та невтомному повторюванні тих самих кольорів, вражень та форм» (Яблонська, 2015с, с. 77).

Ще раз вона звертається до теми прекрасного у розмові про традиційний китайський театр, стосовно якого приятель-китаєць говорить: «Я знаю, що наш театр не може зворушити вас» (Яблонська, 2015с, с. 146), – і далі додає: «На жаль, наші драматурги-модерністи не хочуть цього зрозуміти. Вони вперлися і прямують до «сцивілізування» нашого театру, хочуть надати йому європейську печатку, себто звести його до вашого необхідного любовного трикутника, чи якихось там інших любовних інтриг. Цим ніколи не вдовольниться китайська маса» (Яблонська, 2015с, с. 148).

Між цими сценами помітна як тематична, так і структурна подібність: для представлення іншої культури Яблонська потребує не тільки співбесідника (у житті), а й окремого персонажа (у тексті), голос якого відрізняється від голосу самої авторки і свідчить про інакшість, яку сама авторка не готова беззастережно прийняти, але й неспроможна оминати. У кожній із ситуацій співрозмовник – ще й посередник, знайомий з досвідом місцевої культури і з мовою культури європейської, яку представляє сама Яблонська.

Переживання смерті вражає її не менше, ніж переживання краси. Розуміння смерті й пов'язані з ним досвіди стають для Яблонської основними показниками культурної різниці. В одному з китайських міст вона мешкала неподалік від площі екзекуцій, де відбувалися публічні покарання і страти. Однак те, що її вражало, викликало байдужість і навіть розчарування китайців: «мене дивує байдужість на вид тих екзекуцій» (Яблонська, 2015с, с. 150). Загалом вона підсумовує: «Це два різні світи, яких ділять століття, – різних традицій, світогляду, клімату, навіть різна барва шкіри – все. А навіть, якби мені вдалося збагнути їх світ відчуження, то це ще не значить, що я могла б погодитися з ним» (Яблонська, 2015с, с. 163).

Та все ж перебування на межі між старою (консервативною) і молодою (динамічною) культурою не минає безслідно. Твори Яблонської містять приховану дискусію про межі того, що може бути сприйняте, засвоєне й описане, і як це свідчить про межі літератури й мистецтва загалом. У записі 1933 року Яблонська розповідає, як їй забракло снаги, аби сфотографувати приреченого на публічну страту: «ніяк не могла спрямувати свого апарату на смертельно бліде обличчя пірата» (Яблонська, 2015с, с. 164). Однак в одному з наступних нарисів з'являються її фотографії, де показано «засудженого на смертну кару через задушення» під час виконання вироку, а також фотографії двох відтятих голів (Яблонська, 2015с, с. 167, 168). Візуальний образ у цьому випадку не є безпосередньою ілюстрацією тексту, навпаки, він з'являється на місці текстової прогалини, зумовленої безсиллям слова перед винятковим або жаским. Що більше: ці «неможливі» фотографії заперечують те, що стверджується у тексті, і таким чином кидають виклик самому читачеві. Авторка так і не пояснює, що саме спонукає її змінити початкове рішення. Першій публікації цього матеріалу (у часописі) передувала авторська засторога, що візуальні образи можуть видатися драстичними для когось із читачів. Читачам же самотужки доводиться вирішувати, з якої саме перспективи вони можуть (якщо взагалі можуть) споглядати подібні сцени.

Сягаючи у такий спосіб межі власної мови як здатності висловлювати певний досвід, Яблонська приходить до усвідомлення відносності самого поняття «культура» у його західному розумінні:

«Культура, як бачу, поняття зовсім не тривке. В очах китайців це ми дикуни, профани, а навіть люди без душі, без думки... До нашої цивілізації, наших винаходів, поступу, китайці ставляться як до пустих речей, без найменшої тривкості, ні значення, без огляду на те, що вони самі часом їх потребують. – Ваші винаходи зовсім не збагатили життя, тільки ускладнили його, – казав мені старий китаєць. Я боюсь, чи тим разом він не сказав глибокої правди» (Яблонська, 2015с, с. 164).

Загалом Яблонська у своєму письмі долає мовні межі – не тільки межі окремої національної мови, а й межі літературних жанрів й усталених розповідних моделей. Яблонська творить не лише текст, а й власну життєву траєкторію: її прагнення до центру модерного культурного світу (Париж) зумовлене бажанням відцентрового руху, і центр – не самоціль, а лише точка відліку для подальшої мандрівки в пошуку себе. Якщо подорожі Яблонської до Марокко й Китаю зумовлені зокрема й інтересами французької кінокомпанії, на яку вона працювала, то маршрут для своєї навколосвітньої мандрівки вона обирає сама. Вирушивши з Марселя, відвідує Порт-Саїд, Джибуті, Коломбо, Сайгон (тепер Хошимін), Хюе, Ханой (де вона мешкає протягом трьох років), Лаос, Пномпень, Ангкор, Бангкок, острів Пенанг, Сингапур, острів Ява, Перт, Сідней, Окленд, озеро Вайкаремоана, Веллінгтон, острів Раротонга і змальовує місцеві культури та власний досвід у «Далеких обрїях». Однак справжньою метою цієї подорожі був таїтянський острів Бора-Бора, про який вона мріяла з раннього дитинства. Власне, саму подорож, у якій їй неодноразово погрожували і заради якої вона ризикувала особистими стосунками, можна розглядати як повернення до дитячої мрії. Вона прожила на Бора-Бора декілька місяців, отримавши там нове ім'я Теура. Там вона познайомилась із відомим французьким мандрівником Аленом Гербо й актором Матаї, який знявся у документальному фільмі «Табу: історія Південних морів» (1931) Фрідріха Вільгельма Мурнау. Потому Яблонська повернулася до Європи через Північну Америку (Сан-Франциско й Нью-Йорк), хоча свій тревелог закінчила саме перебуванням на Бора-Бора. Та все ж «Далекі обрїї» – не остання її книжка, тож правдивим завершенням мандрівки стає «Книга про батька», спогади про дитинство, у яких Яблонська повертається до рідного дому як особливого світу, переосмислює й відбудовує його у словах, приймаючи й повертаючи собі у такий спосіб найближчих інших – насамперед батька, «неймовірну людину», яка не залишила по собі «нічого, крім повної невдачі» (Яблонська, 2015b, с. 3).

Висновки: письмо як спосіб повернення

Софія Яблонська досі не посіла гідного місця в історії української літератури, але уникання жорстко регламентованих, канонізованих літературних жанрів дало їй змогу відобразити на письмі унікальний особистий і культурний досвід. Тревелог став для неї насамперед мандрівкою до себе самої. Починаючи з усвідомлення власної національної та гендерної ідентичності, вона нарешті приходить до розуміння того, як культура визначає особистість. При цьому остаточна мета її навколосвітньої мандрівки – повернення додому, не тільки фізичне, а й символічне. Вона починає з віднайдення спільних коренів і закінчує показом шляху, який веде до власної самості.

Її твори, які поєднують антропологічні й автобіографічні аспекти, розповідають не тільки про інші країни, а й про становлення модерної особистості у процесі письма. Відмовляючись від жанру роману на користь тревелогу, Софія Яблонська здійснює текстову й екзистенційну трансгресію на кількох рівнях: жанровому, гендерному, антропологічному, автобіографічному, перцептивному, медійному, культурному й дискурсивному.

В українській літературі міжвоєнного періоду Яблонська розвиває новий тип розповіді, яка виходить за межі жанрових очікувань; у формі тревелогу вона висловлює досвід, зазвичай відсутній у недомінантних етнічних групах і розділених спільнотах – за словами Дарії Віконської, вона «збагачує собою ту ділянку нашої письменності, яка виказує досі таку діймаючу недостачу» (Яблонська, 2018с, с. 316). Звертаючись у своїх творах до української читацької спільноти, Яблонська виходить також за межі дихотомії колонізатор–колонізований, типової для тревелогу як жанру тогочасної західної літератури.

Мандруючи і мешкаючи тривалий час у різних культурних середовищах, Яблонська починає глибше задумуватися над питанням гендерної приналежності, зокрема, над становищем жінок у різних суспільствах. З одного боку, її досвід і спосіб життя роблять її надзвичайно цікавою для жіночого руху у Західній Україні; з іншого – спілкуючись з такими визначними активістками, як Олена Кисілевська, Лідія Бурачинська, Ірина Вільде та інші, Яблонська переносить свою увагу з виняткових ситуацій та «екзотичних» досвідів на соціальну природу гендерних розрізень; зокрема, вона обговорює питання жіночої творчості, вказуючи, що «багато жінок, що виходять заміж, пишуть менше та гірше, а то й іноді зовсім замовкають. Це через те, що родинне життя, яке б воно не було, ставить жінку, та передусім її, віч-на-віч із буденщиною» (Яблонська, 2018с, с. 311).

Шукаючи зустрічі з іншим, Яблонська рухається не від центру до периферії, а з периферії «західного світу» до місця, не залученого до такого протистояння. За її словами, до мандрівки її спонукало бажання «побачити країни, де люди живуть безжурно та щасливо, зовсім інакше, ніж у нашій культурі та у нашому підсонні» (Яблонська, 2018с, с. 297); врешті, вона збагнула наївність та утопічність власних сподівань і прийшла до глибшого розуміння проблеми: «В моїх мандрівках, з краю в край, я ніде не зустріла раю, якого сподівалася. Зате іноді хоч здалека схопила кілька відблисків земного щастя, яке тепер має для мене більшу вартість, ніж уявлені раї» (Яблонська, 2015с, с. 104). Досвід пізнання інших культур ставав основою для розуміння власної: «Вважаю, що людина може вийти поза межі свого «я», – тоді осуд її стане зовсім інший, безоглядніший та суворіший для самої себе» (Яблонська, 2015с, с. 91).

Розповідаючи про інші культури, Яблонська стикається з відсутністю мови опису. Ця проблема стосується не тільки ресурсів національної мови, а й дискурсивних практик: Яблонська представляє західну культуру як домінуючу й водночас ототожнює себе з пригнобленими групами як українка і як жінка. Наприклад, вона запозичує з колонізаційного дискурсу такі характеристики інших, як «дикий» або «дитячий», але при цьому застосовує їх до власної культури; так Яблонська змінює загальну систему цінностей, і ці зміни заторкують також естетичну ієрархію модернізму.

Відповідно до модерністських тенденцій, Яблонська поміщає себе у центр власного нарративу, відображаючи світ через власні відчуття, переживання й досвіди. Вона не намагається дистанціюватися від подій, які описує, і не прагне об'єктивного аналізу – навпаки, намагається відтворити суб'єктивне досвідчування моменту. Її твори – це своєрідні приклади автоетнографії, які розгортаються від сприйняття до осмислення.

Яблонська відштовхується від попередньої традиції української мандрівної літератури, змінюючи спосіб присутності суб'єкта; її письмо – фотографічне й кінематографічне, воно пропонує «модерну фактику супроти колишньої казкової й величної фантастики» (Яблонська, 2018с, с. 343). Ба більше, розповідь, яку пропонує Яблонська, не обмежується словесним рівнем; фотографічні зображення, якими вона супроводить виклад у своїх публікаціях, не просто ілюструють текст, а доповнюють його чи навіть вступають із ним у суперечку, що також оприявнює модерністичну природу її письма. До того ж використання прийому «прихованої камери» дозволяє Яблонській змінювати напрямок погляду у стосунках споглядача й об'єкта споглядання: розміщуючи свою камеру за вікном свого вдаваного офісу, вона фіксує емоції на обличчях китайців, які оглядають фотографії європейських досягнень і винаходів. Через зорові образи вона передає враження, які не вкладаються у рамки визначених концептів, і в такий спосіб розширює простір для читацької інтерпретації.

Починаючи з гендерного й національного самовизначення, Яблонська поступово переходить до усвідомлення культурної та історичної відносності не тільки своєї власної ідентичності, а й власних емоцій, чеснот і цінностей; вона обмірковує різницю між традиційною та модерною культурною парадигмою й ставить під сумнів безперечну вищість другої, залишаючись водночас її свідомою представницею. Нарешті, тревелогі Яблонської проблематизують саме уявлення про літературу, розрізнення між художнім і документальним, а також зв'язок між письмом і переміщенням. Її публікації в періодиці (що передували її книжкам) урешті-решт спонукали критиків говорити про появу літературного репортажу в українській традиції: її спосіб письма виходить за рамки роботи репортера, пропонуючи радше те, що згодом було названо «новою журналістикою»,

де автор/ка поєднує розрізнені факти у власній виразно індивідуалізованій історії, намагаючись не так інформувати читачів, як захопити їх емоційно і в такий спосіб надихнути на перегляд їхніх власних уявлень і стереотипів, що однаково стосуються як інших культур, так і їх власної культурної ідентичності та приналежності.

* Первісно цей текст було опубліковано як розділ у монографії Олени Галети «Нова словесність: українська література в антропологічній перспективі» (Львів: Видавництво УКУ, 2022).

Джерела

- Віконська, Д. (1932, 15 листопада). Чар Марока. *Жіноча доля*, (28), 12.
- Віконська, Д. (1933). Софія Яблонська: Чар Марока. *Дажбог*, (3), 60.
- Гоменюк, В. (2017). З епістолярію кореспондентки: співпраця Софії Яблонської із журналом «Нова хата». *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*, Вип. 7/25.
- Гординський, С. (1936, 1 червня). Пані з Китаю. *Назустріч*, (11), 6.
- Дніпровський, О. (1934, 1 січня). Талановита землячка мандрує. *Назустріч*, (1), 7.
- І. В. [Ірина Вільде]. (1939, 1–15 травня). Софія Яблонська: Далекі обрії. *Жіноча доля*, (9–10), 13.
- Л. Б. [Лідія Бурачинська]. (1939, жовтень). Софія Яблонська: «Далекі обрії». *Нова хата*, (10), остання сторінка обкладинки.
- М. Г. [Микола Гнатишак]. (1936, червень–липень). Улас Самчук: Віднайдений рай. Софія Яблонська: З країни рижу та опію. *Дзвони*, (6–7), 276–279.
- м. р. [Михайло Рудницький]. (1939, 19 березня). Великий репортаж Софії Яблонської. *Діло*, (62), 10.
- Нигрицький, Л. (1936, 3 серпня). На книжковому ринку. *Новий час*, (173), 8.
- Рудченко, О. (1930, червень). Молода землячка мандрує по далеких морях. *Жінка*, (9–10), 5–6.
- Яблонська, С. (2015а). *З країни рижу та опію*. Київ: Родовід.
- Яблонська, С. (2015b). *Книга про батька: з мого дитинства*. Київ: Богуславкнига.
- Яблонська, С. (2015c). *Чар Марока. З країни рижу та опію. Далекі обрії*: Подорожні нариси. Львів: ЛА «Піраміда».
- Яблонська, С. (2017). *Фото*. Київ – Харків: Бібліотека українського мистецтва, Видавець Олександр Савчук.
- Яблонська, С. (2018а). *Далекі обрії*. Київ: Родовід.
- Яблонська, С. (2018b). *Листи з Парижа. Листи з Китаю*: Подорожні нариси, новели, оповідання, есеї, інтерв'ю. Львів: ЛА «Піраміда».
- Яблонська, С. (2018c). *Чар Марока*. Київ: Родовід.

Дослідження

- Агеєва, В. (Упор.). (2007). *Українська мала проза ХХ століття*. Київ: Факт.
- Беницький, А. (2017а). Листи Михайла Рудницького до Софії Яблонської: комунікаційні особливості. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*, Вип. 7 (25).
- Беницький, А. (2017b). Листи Михайла Рудницького до Софії Яблонської: метафори дійсності міжвоєнної Галичини. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*, Вип. 9 (27).
- Гаврилів, Т. (2018а). Ідентичнісні імплікації: «З країни рижу та опію» Софії Яблонської-Уден. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, (31).
- Гоменюк, В., Беницький, А. (2018). Біографія. *Теура: Софія Яблонська*. Київ: Родовід.
- ґабор, В. (2015). Екзотичний світ, відчутий серцем українки: мозаїка. (С. Яблонська). *Чар Марока. З країни рижу та опію. Далекі обрії: Подорожні нариси*. Львів: ЛА «Піраміда».
- ґабор, В. (2018). Чи існують ще десь на світі райські острови. (С. Яблонська). *Листи з Парижа. Листи з Китаю: Подорожні нариси, новели, оповідання, есеї, інтерв'ю*. Львів: ЛА «Піраміда».
- Дончик, В. (Ред.). (1994). *Історія української літератури ХХ ст.* Київ: Либідь.
- Забужко, О. (2018). Передмова. *Теура: Софія Яблонська*. Київ: Родовід.
- Калитовська, М. (1971, травень). Софія Яблонська: подорожник і людина. *Сучасність*, (5/125), 51–59.
- Клиновий, Ю. (1977, червень). Софія Яблонська – її найкращий твір. *Сучасність*, (6), 20–27.
- Кравців, Б. (Упор.). (1955). *Обірвані струни: Антологія поезії поляглих, замучених, розстріляних і засланих 1920–1945*. Нью-Йорк: Наукове товариство імені Т. Шевченка в Канаді.
- Кузьмінчук, Т. (2019). Тревел-«блогерка» з минулого століття. *Локальна історія*, (1), 80–85.
- Лавріненко, Ю. (Упор.). (1959). *Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933; Поезія–проза–драма–есеї*. Париж: Instytut Literacki.
- Передерій, В. (1998). Світ Софії Яблонської. *Дзвін*, (8–9), 98–105.
- Погребенник, Ф. (1990). «Чар Марокко» та інші перлини. *Всесвіт*, (3), 151.
- Поліщук, Я. (2007). Навколосвітня мандрівка Софії Яблонської. *Український журнал*, (3), 6–7.
- Поліщук, Я. (2013). Мандрівна муза Софії Яблонської. *Пейзажі людини: тринадцять історій зі світу літератури*. Харків: Акта.
- Стех, Я. (2017). Софія Яблонська об'їхала весь світ. *Свобода*. URL: svoboda-news.com
- Теура: Софія Яблонська*. (2018). Київ: Родовід.
- Цимбал, Я. (Упор.). (2016). *Шляхи під сонцем*. Київ: Темпора.
- Щур, О. (2021). Подорожниця Софія Яблонська. (В. Агеєва, Упор.). *Бунтарки: нові жінки і модерна нація*. Київ: Смолоскип.
- Эткинд, А. (2001). *Толкование путешествий: Россия и Америка в травелогах и интертекстах*. Москва: НЛО.
- Bijon, B. & Gâcon, G. (Ed.). (2009). *In-between Two Worlds: Narratives by Female Explorers and Travellers, 1850–1945*. New York: Peter Lang.

- Bird, D. (2012). *Travelling in Different Skins: Gender Identity in Women's Oriental Travelogues, 1850–1950*. Oxford: Oxford University Press.
- Bohachevsky-Chomiak, M. (1988). *Feminists despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies.
- Boruszkowska, I. (2016). Świadomy nomadyzm: Translokacje Sofii Jabłońskiej – opowieści (o) tożsamości w ruchu. (R. Sendyka, R. Nycz & T. Sapota, Uł.). *Migracyjna pamięć, wspólnota, tożsamość*. Warszawa: IBL.
- Boruszkowska, I. (2017). Auto/foto/bio/grafie Sofii Jabłońskiej: Praktykowanie nowo-czesności. (G. Borkowska, I. Boruszkowska & K. Nadana-Sokołowska, Uł.). *Wspólnota wyobrażona: Pisarki Europy Środkowej wobec problemów literackich, społecznych i politycznych lat 1914–1945*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Braidotti, R. (1994). *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press.
- Clark, K. (2000). *The Soviet Novel: History as Ritual*. Bloomington: Indiana University Press.
- Cornis-Pope, M. & Neubauer, J. (2006). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*. (Vol. 2). Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Deeken, A. & Bösel, M. (1996). «An den süßen Wassern Asiens»: *Frauen Reisen in den Orient*. Frankfurt – New York: Campus Verlag.
- Dimitrova-Moeck, S. (2009). *Women Travel Abroad 1925–1932*. Berlin: Weidler Buchverlag.
- Felski, R. (1989). *Beyond Feminist Aesthetics: Feminist Literature and Social Change*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Fowler, A. (1982). *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*. Oxford: Clarendon Press.
- Fraley, D. (2010). *Modernist Travel Writing: Intellectuals Abroad*. Columbia: University of Missouri Press.
- Gacs, U., Khan, A., McIntyre, J. & Weinberg, R. (Ed.). (1989). *Women Anthropologists: Selected Biographies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hałeta, O. (2017). Historia literatury jako praktyka ponownego czytania. (G. Borkowska, I. Boruszkowska & K. Nadana-Sokołowska, Uł.). *Wspólnota wyobrażona: Pisarki Europy Środkowej wobec problemów literackich, społecznych i politycznych lat 1914–1945*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Haleta, O. (2020a). Instead of a Novel: Sophia Yablonska's Travelogues in the History of Modern Ukrainian Literature. *Aspasia*, (14), 78–103.
- Haleta, O. (2020b). Sofia Yablonska – Die Stimme des anderen Geschlechts au seiner anderen Welt. (Yablonska, S.). *Der Charme von Marokko*. Köln: Cupido Literaturverlag.
- Kelley, J. (2016). *Excursions into Modernism: Women Writers, Travel, and the Body*. New York: Routledge.
- Korte, B. (1996). *Der Englische Reisebericht: Von der Pilgerfahrt bis zur Postmoderne*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kundera, M. (1984, April). The Tragedy of Central Europe. *The New York Review of Books*, (26), 33–38.
- Mick, C. (2016). *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- Peat, A. (2011). *Travel and Modernist Literature: Sacred and Ethical Journeys*. New York: Routledge.

- Rewakowicz, M.G. (2009). Women's Literary Discourse and National Identity in Post-Soviet Ukraine. (L.M.L. Zaleska Onyshkevych & M.G. Rewakowicz, Ed.). *Contemporary Ukraine on the Cultural Map of Europe*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Shostak, M. (1981). *Nisa, the Life and Words of a !Kung Woman*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Smith, S. (2001). *Moving Lives: Twentieth-Century Women's Travel Writing*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Stech, M.R. (2012). Panorámy postčernobílskej ukrajinskej poviedky: Od katastrofy ku katarzii? (M.R. Stech & L. Řehořková, Uspoř.). *Ukrajina, davaj, Ukrajina!* Prague: Větrné mlýny.
- Tedlock, B. (2005). *The Women in the Shaman's Body: Reclaiming the Feminine in Religion and Medicine*. New York: Bantam Books.
- Yablonska, S. (2020). *Der Charme von Marokko*. Köln: Cupido Literaturverlag.
- Yekelchuk, S. (2007). *Ukraine: Birth of a Modern Nation*. Oxford: Oxford University Press.

Інтернет-ресурси

- Агеева, В. (2017, 15 травня). Софія Яблонська: кругосвітня подорож української репортерки. *BBC News Україна*. URL: www.bbc.com
- Воробкало, Д. (2016, 12 березня). Історія галичанки, яка побачила весь світ, або дивовижні обрії Софії Яблонської. *Фотографії старого Львова*. URL: <http://photo-lviv.in.ua>
- Гаврилів, Т. (2016, 14 березня). Чар Марока. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu>
- Гаврилів, Т. (2017а, 22 березня). Далекі обрії. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu>
- Гаврилів, Т. (2017б, 15 березня). З країни рижу та опію. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu>
- Гаврилів, Т. (2018б, 16 березня). Усмішка Будди. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu>
- Мороз, В. (2017, 9 травня). Її належав увесь світ: Далекі обрії Софії Яблонської. *Тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua>
- Прохасько, Т. (2011). Теура – донька всього острова. *Галицький кореспондент*. URL: <http://gk-press.if.ua>
- Цимбал, Я. (2019). Край землі: десять найекзотичніших репортажів 1920-х років. *Літакцент*. URL: <http://litakcent.com>

Оксана Кузьменко

«ТА Й ВЕРНУСЯ, ТА Й СТАНУ РОЗКАЖУ, ЯК НА НІМЕЧЧИНІ ГОРЕ»: ЖІНОЧІ ДОСВІДИ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ У ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ФОЛЬКЛОРНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯХ

Вивчення досвідів українських жінок і дівчат, насильно вивезених до нацистської Німеччини під час Другої світової війни, знову набуває актуальності у контексті сучасної загарбницької війни Російської Федерації проти України, зокрема примусових та вимушених депортацій українських громадян на терени країни-агресорки (Панасюк, 2022; Примусове вивезення українців..., 2022). Про те, що тоталітарний режим сприймає збережену пам'ять про пережите як загрозу, свідчить закриття рішенням суду РФ від 28 лютого 2022 року величезного онлайн-архіву міжнародної організації «Меморіал», який серед іншого містив безцінні джерела з історії примусової праці у Німеччині періоду Третього Райху. Антропоцентричне дослідження теми «неволі» у Другій світовій війні може дати ключі до глибшого розуміння сьогодення. Її за давніми стигми гостро проявилися вже з 2014 року у війні за Донбас, віддзеркалилися в образах нової самодіяльної поетично-пісенної творчості (Shuvalova, 2020).

Німеччина періоду Третього Райху – один із знакових топосів українського історичного фольклору ХХ століття, який недовомлений, часто сповнений болю і страждань (Кузьменко, 2018). Відтак аналіз (від)фольклорних «жіночих» текстів як каналів передачі знань про минулу світову війну є продуктивним з точки зору висвітлення досвідів однієї з найбільш виразних соціальних груп війни. Сучасна світова фольклористика приділяє виняткову увагу категоріям статі, етнічної приналежності та ідентичності

(Мартиноска, 2014). Студії жіночих життєвих наративів про катаклізми Другої світової війни та фольклорних самопрезентацій допомагають простежити, як українки вкладали цей колективний досвід війни у зрозумілі культурні матриці, надаючи їм сенсу в межах традиційної системи цінностей (Harris, 2013; Būgine, 2020). У фольклорі заковані і соціальні досвіди (наси́льство над жінками) (Jónsdóttir, 2020), і ритуалізовані дії тих, хто потрапив у кризові умови табірної життя (Liugaitė–Černiauskine, 2021). Продуктивним у фольклористичних дослідженнях є поняття «емоційної топографії» (emotional topography) як аналітичний інструмент вивчення зв'язку між простором, емоціями і часом (Ingeborg, 2020), що безпосередньо пов'язано із фольклорними концептами «дому» та «чужини».

Історіографічний фундамент

Упродовж 1942–1944 років тільки з України для роботи у німецьких фермерських господарствах, на військові заводи, фабрики, залізниці було рекрутовано близько 2,4 млн цивільних людей. До вересня 1944 року із загальної кількості насильно вивезених майже половину становили радянські жінки і дівчата (Грінченко, 2015, с. 235). Від початку ХХІ століття досвід українських жінок і дівчат став дослідницьким об'єктом українських істориків (Лапан, 2007; Пастушенко, 2009; Grinchenko, 2017) та полем для міжнародних проєктів. Спільні дослідження чітко показали дегуманізаційно-дискримінаційну нацистську політику щодо остарбайтерок, яких вирішили «знищити роботою», а образ «класичної остарбайтерки» визначили як «молода жінка, яка походила з України» (Буреш, 2007, с. 15). Автобіографічні спогади остарбайтерок тривалий час залишалися на периферії радянської колективної пам'яті про «Велику вітчизняну війну» (Рождественская, Семёнова, 2020), що не давало всебічно осмислити явище примусової праці, а в українській історіографії ці матеріали опрацьовувалися регіонально, а отже – також односторонньо (Лапан, 2007, с. 128).

У межах вивчення теми нацистської окупації історики понад десять років тому звернули увагу на питання культурно-духовного життя людей. Одностайною є їхня думка про активний творчий процес віршування та піснетворення у середовищі українців-остарбайтерів. Цінні студії, які на архівних матеріалах показують складну історію організації збирання, збереження та оприлюднення у радянський час творів полонених концтаборів та остарбайтерів (Азарх, 2010). Такі дослідження дають змогу відтворити неофіційну історію життєвого досвіду в'язнів нацистських концтаборів і таборів праці, які опинилися у Німеччині. Важливі для аналізу художніх образів та нашарування їхніх смислів дослідження про специфіку різночасових (ре)презентацій досвіду радянських жінок, які були на примусових роботах

Третього Райху (Грінченко, 2015), та повоєнних співочих практик, що визначали групову ідентичність, надаючи сенсу пам'яті остарбайтерок про наслідки нацизму (Венкен, 2015). Дослідники усних наративів звертають увагу на семантику повторюваних стійких виразів, які є маркерами фольклоризаційних процесів у жіночих оповідях про себе і про інших у контексті «живої історії» ХХ століття (Kudela–Świątek, 2014; Кузьменко, 2022; Būgine, 2020).

Проблематика поетичного відображення буття невольниць нацистської Німеччини не нова у фольклористиці. Більшість студій (О. Воропай, М. Рильський, О. Бріцина, Т. Нікольченко, К. Чистов, Р. Кирчів, О. Кузьменко) стосуються провідних пісенних тем і мотивів, де образ остарбайтерки як ліричної героїні домінуючий. Менш znana або ж зовсім невідома народна проза, записана від жінок, яку не знайдемо у жодному збірнику українського фольклору періоду Другої світової війни. Аналіз зібраних прозових текстів дав виділити кілька головних епізодів, які відповідають ключовим подіям життєпису, увиразнюючи образ остарбайтерки як фольклорної героїні. Наративні стратегії дуже різні. У тих, які вибудовують архітектоніку «повного» епічного тексту, можна виділити сім частин: 1) виїзд з дому в «чужий» світ → 2) дорога в чужий світ (у Німеччину) → 3) випробування (важкою працею) → 4) вчинок (втеча / крадіжка) → 5) визволення → 6) смерть «на чужині» або 7) повернення додому («свій» світ). Перелічені семантико-структурні елементи є маркерами типової життєвої «історії», яка сприяла (взаємо)розумінню між невольницями та формуванню їхньої групової ідентичності. Вказані тематичні блоки, де перший та останній пов'язані з образом дому, дозволяють вибудовувати зв'язки поміж іншими етносоціальними групами, члени яких мали подібні досвіди й творчість, концентровану на тих самих концептах.

Концепт «дому», виражений через образи членів родини (особливо матері), хати, села, України, та «чужої сторононьки» як Німеччини є визначальним для фольклорної рецепції й творчості українських примусових робітниць. Змістова кореляція понять, які творять концептуальне поле «неволі», виявляється на основі протиставлення «свій» дім / «чужий» світ. У давньому фольклорі слов'ян така антитеза має високий ступінь семантичної взаємодоповнюваності (Bartmiński, 2007, с. 175).

Отож, метою студії є з'ясувати особливості взаємозв'язку та межі семіотичних стиків хронологічно віддалених пластів усної народної культури остарбайтерівської тематики, які виражають особливості конструювання жіночого світу неволі та є формою вираження культурного та ментального досвідів дівчат, які були на примусових роботах у нацистській Німеччині. Предметом дослідження стануть поетичні засоби вираження фольклорних концептів «дім» та «неволя». Головне завдання роботи – виділення та

аналіз фольклорних мотивів, мотивів та образів, які відображають жіночий простір, де неволя окреслена опозицією «рідний дім» – «Німеччина». Джерелами студії послуговували три групи україномовних текстів: 1) пісні та вірші, створені й записані у 1943–1946 роках переважно дівчатами, які були вивезені з Полтавщини, Хмельниччини, Вінниччини, Київщини, Харківщини; 2) жіночі (авто)біографічні оповідання, записані фольклористами впродовж 2000-х років на Львівщині та Хмельниччині; 3) друковані оstarбайтерівські спогади, інтерв'ю, пісні та листи. Комплексний аналіз різножанрових текстів із залученням жанрово-тематичного, історико-порівняльного, структурно-семантичного, типологічного методів дає змогу виявити змістові вузли, які забезпечили фольклоризацію фактів повсякдення оstarбайтерів та особливості жіночої неволі.

Функціонування фольклору у середовищі оstarбайтерок

Створення групового фольклору було обумовлене психологічними причинами перебування літніх і молодих жінок, а головне дівчат-підлітків у кризових ситуаціях екзистенційного вилучення із знайомого та безпечного простору дому. Спонтанні спалахи творчості й колективного прийняття стали яскравим виявом солідарності та пробудженого духу «на межі» буття, що було типовим для тоталітарної епохи, особливо для періоду 1940–1950-х років. Згадаймо, до прикладу, потужну хвилю виселенських пісень та віршів, які виникали й функціонували у середовищі жінок-політв'язнів ГУЛАГу (Кісь, 2020; Liugaitė–Černiauskine, 2021) і нерідко траплялися в «альбомній» традиції дівчат-оstarбайтерок (Константинова, Лиман, 2015, с. 94). Обидва типологічно споріднені цикли творів – невольничий і виселенський – засвідчили творчу силу й потенціал жіночої культури у критично несприятливих історичних умовах середини ХХ століття.

Деякі історики стверджували, що «дозвілля оstarбайтери не мали. Існував лише невеликий проміжок часу між виснажливою працею і сном. [...] Щоб розрадити свою душу, співали–плакали у своєму похмурому непривітному бараці» (Гальчак, 2003, с. 148). Однак можливості для фольклоротворчих і фольклоромодельючих ситуацій усе ж були. Розгляньмо найбільш продуктивні.

Особисті взаємини та усні форми обміну фольклором. У мемораті, який фольклорист Євген Луцько у 2013 році зафіксував на Яворівщині з уст літньої жінки, колишньої примусової робітниці, процес міжжетнічного культурообміну описано виразно:

«Я дуже глибоко в Німеччині була: Зальсбурген, Верстмарк, а моє село ся називало Шпікендорф, а так во тії міста, во так, як Яворів, єдне

було Німберг, а друге було Лянсберг. Тяжко було в тій Німеччині. Тяжко було ся навчити говорити. Але навчилася, таке во шо до господарки всьо. До худоби, до свиней – всьо, всьо, всьо. Навіть ся співати навчила–м по–німецьки, і ще до дісь дня пам'ятаю:

*Шпіне, шпіне, майне лібе тохте,
Іх кауфе сіп кляйд.
Я, я, майне лібе мутер,
Цу шмерцен фінгер.*

*Шпіне, шпіне, майне лібе тохте,
Іх кауфе айн ман.
Я, я, майне лібе мутер,
Ніхт шмерцен фінгер.*

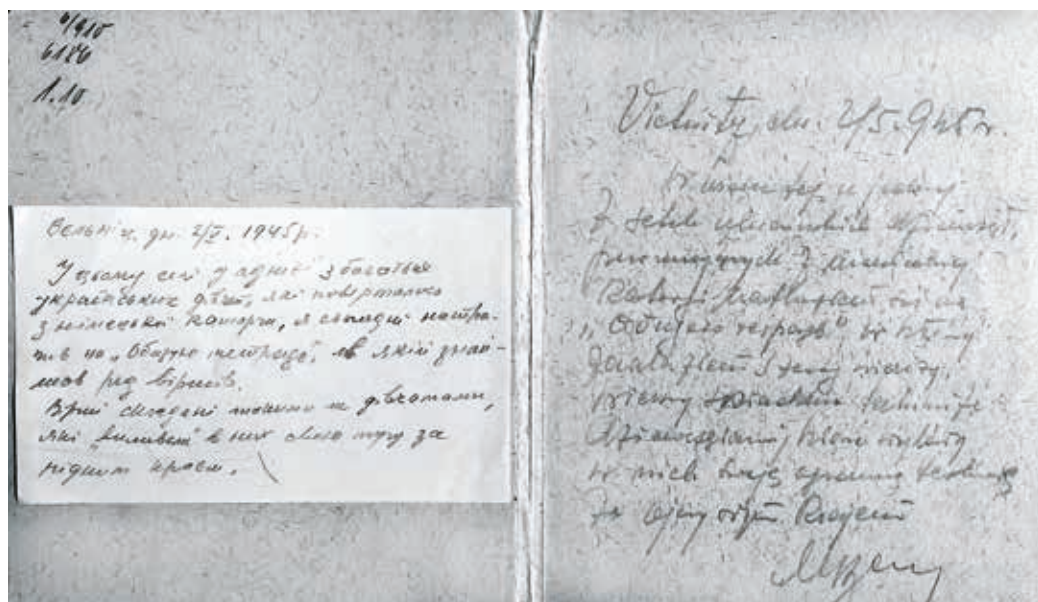
*Там у Німеччині так співали:
Шоби–с, мамунь, знала, яка мені біда,
То би–с ми подала воробчиком хліба,
Воробчиком хліба, синицею соли,
Шоби–с, мамцю, знала, в якій я неволи.
Вийду з бараку, стану на порозі
Тай усе дивлюся на тих дві дорозі,
Кудиль я їхала...» (Луцько)¹.*

Оповідачка згадала дві пісні з оstarбайтерівського репертуару, які прикметні тим, що відображають однотипну ситуацію розмови матері з донькою. Жінка вивчила в Німеччині фрагмент старовинної німецької народної пісні «Spinn, spinn, meine liebe Tochter» («Крути, крути, моя люба доню» (Spinn, spinn..., 1965), яка популярна досі². У цій побутовій пісні мати просить доньку, яка поранила палець, далі прясти, а за це обіцяє їй різні подарунки. Натомість в українській пісні дочка, яка впроголодь живе в бараці, просить матір, щоб горобчиком прислала для неї життєво важливий подарунок – хліб.

Цікавим антропологічним фактом є те, що наявність у репертуарі галичанки переробки з української балади, традиційної для Волині та Подніпров'я, засвідчує типові явище поширення локальних зразків на інших теренах під впливом воєнних переміщень людей. Таку особливість спостерігали ще у час Першої світової війни. Італійські фольклористи писали тоді, що обмін піснями мав важливі культурні наслідки, оскільки «твори певних регіонів з'являлися там, де їх раніше ніколи не було» (Simonis & Dei, 2014, с. 85).

¹ Іванна Василиха (нар. 1920). Запис 2013 р., с. Дрогомишль Яворівського району Львівської обл.

² Trionetti – Spinn, spin. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=s9qM4AzhFZI>

Мал. 1. Коментар про обставини знахідки остарбайтерського фольклору у блокноті В. Матвієвського

Ще одним важливим моментом для розуміння значущості певних образів і форм збереження фольклорних зразків є факт інклюзивності пісень в автобіографічних оповіданнях (personal narrative). Так званий вбудований фольклор (embedded folklore) сприймається як мережа спільних традицій, які пов'язують особисту реальність оповідачів та особисте відчуття історії з тими, хто слухає (Dolby-Stahl, 1989).

Дозвілля мало різні колективні чи індивідуальні форми, що дуже залежало від місця та умов праці робітниць, а також від віку, освіти й оточення. Остарбайтерки згадують про читання, складання віршів, ворожіння та співання, яке ставало причиною згадати рідний дім:

«Г.Г.: Вона у Коростень переїхала, Ганя. Так це за цією хатою так дальше вона жила. Це ми зберемося, я, та Ганя, ця сусідка, і ще там одна приїде до нас... Часом бутилку вина розіп'єм, і та Ганя заводить співають. «Давайте поспіваємо. Навіщо ми будемо плакати? Ганя, Ви вмієте співають». Це так пісень я вже забуваюся, а та Ганя дуже багато пісень знала. Це вона заводить, я виводжу.

Т.П.: А в Німеччині співали пісні?

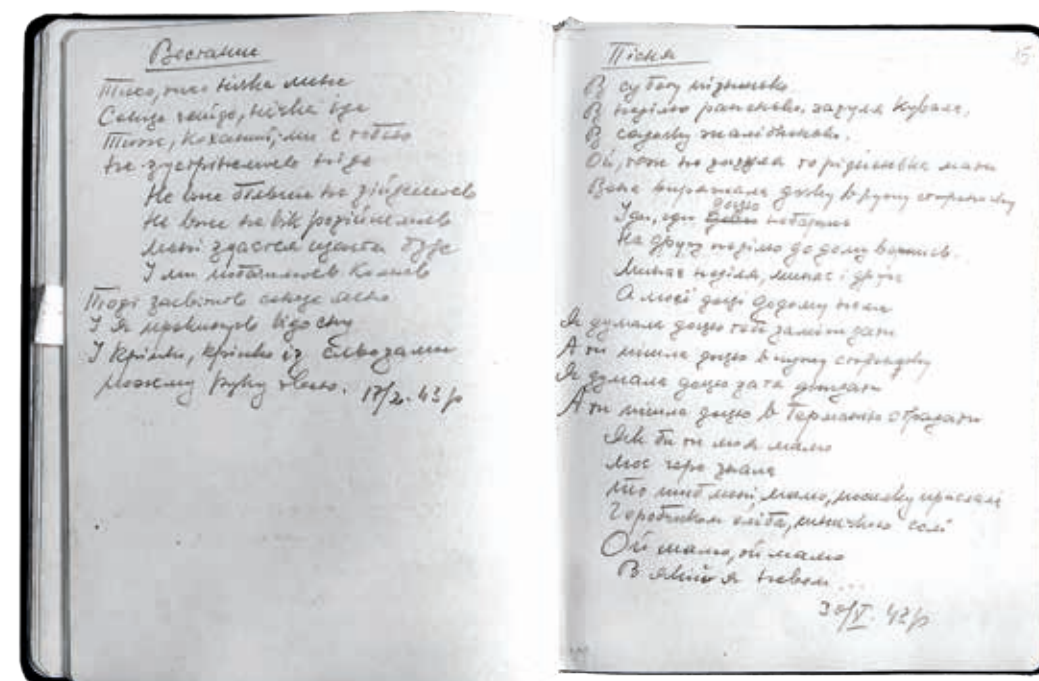
Г.Г.: Я ж кажу, отак другий раз заведемо співають, а тоді починаємо плакати.

Т.П.: Ой...

Г.Г.: Всяко було. А так мало ми співали. Мало співали. Це так у вихідний день. Там, наприклад, у Німеччині, як вихідний день, вспоминаємо за

домом, за батьків... А це такі пісні співали, там колись поспіваємо, а тоді починаєм плакати» (Hanna H.).

Дівочі зошити-альбоми. Оригінальним видом поширення фольклорних текстів стала традиція упорядкування дівочих альбомів остарбайтерок, на які ще у час війни звернули увагу фольклористи (Воропай, 1966, с. 16–24; Стельмах, арк. 35). Деякі з них знаходили у місцях перебування остарбайтерок військові кореспонденти, або ж, збережені авторками, вони ставали частиною родинних архівів.

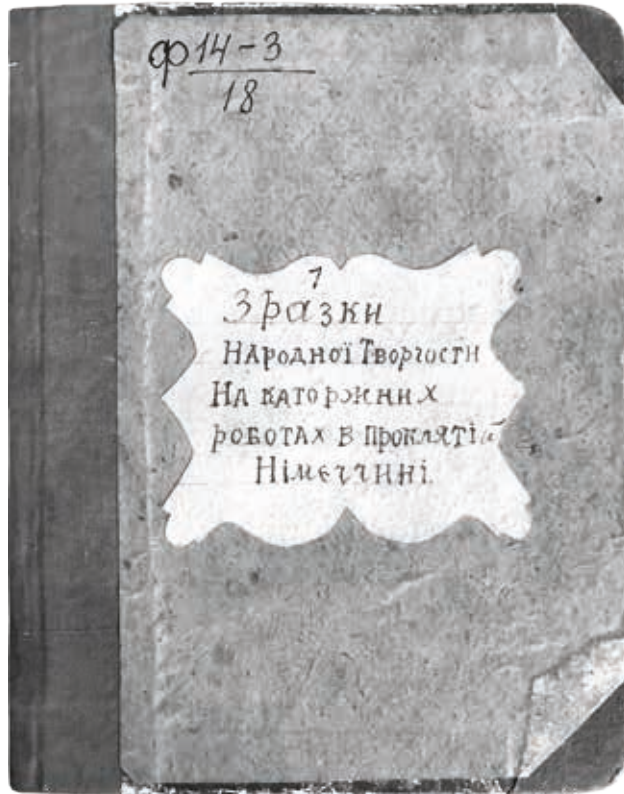

Мал. 2. Запис остарбайтерського вірша у блокноті В. Матвієвського

Рукописні пісенники слугували безцінним матеріалом для аматорів-збирачів, які розуміли значення таких новотворів, зокрема для Кості Кушніра-Марченка (1877–1958), знаного подвижника краєзнавства, записи якого зберігаються у кількох державних архівах.

Переписуючи по війні десятки текстів з кількох острабайтерівських альбомів, полтавський фольклорист ретельно фіксував джерело запису, наприклад, «Виписка з альбома писаного в Німеччині піснями та спогадами Полі Лисенко з села Митьок Іракліївського району Полтавської області 1942–45 років»³ (Кушнір, арк. 111), а також поодинокі щоденникові коментарі та приписки до поетичних присвят:

³ Тут і далі збережено правопис оригіналу.

Мал. 3. Обкладинка рукописної книги К. Кушніра–Марченка з записами оstarбайтерського фольклору

«Пробач, дорога подружко, що так написала. Пробач за те, що без жодної квіточки, що без жодного рисунка, ти сама знаєш, який з мене малювальник... Поет теж такий, як живеться, так і пишу. Маруся! Писала я цей альбом у вільний час, я всігди прибавляла його строчечками і думаю, що ти теж його будеш читати у свій вільний від роботи час і будеш розважати свої скучні минувшини.

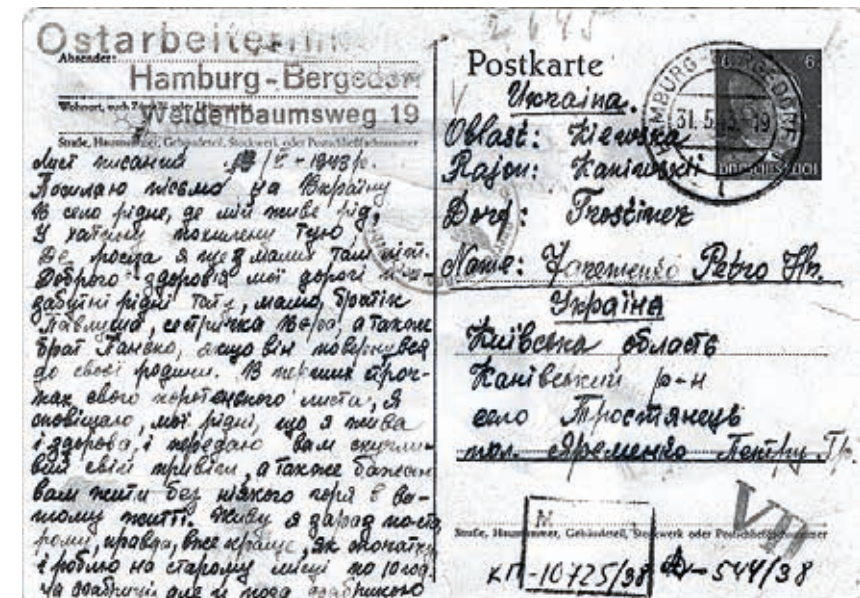
Маруся! Коли прочитаєш, то напиши, чи він тебе цікавить хоч трохи. Можливо, що ні, бо в йому цікавого нема нічого. Писала в минути своєї скуки свої подрузі Марусі в часи перебування в Німеччині г. Мюльгайм, закінчено 2.8.44 г. Може не так, то звини мене. Посилаю тобі палкий привіт і желаю щасливо прожити на білому світі. Досвідання, досвідання, дороженька, Маруся, писала П. Лисенко».

Закінчив переписувати 1946 р. серпня 10 дня в суботу Кость Фед. Кушнір (Кушнір, арк. 167 зв.).

Примітки до фольклоризованих та самодіяльних текстів допомагають визначити головні форми спілкування, шлях переходу у ширше середовище новотворів та їхні жанрово–тематичні домінуючі, зумовлені особливостями життя і праці в Німеччині.

Листування як практика і фольклорний мотив. Про культурне дозвілля невігланців можна довідатися також із листів. Головним їхнім завданням, звісно, було повідомлення про те, що дівчина жива. Однак невеликі картки могли містити також короткі описи фольклоротворчих ситуацій, фрагментів текстів. Листування стало дуже дієвим способом поширення новотворів у позаостарбайтерівське середовище. З листа Єфросинії Яременко, який вона 29 травня 1943 року надіслала з Гамбурга у село Тростянець Київської області, очевидно, до батька, довідуємося про один із зразків віршування. У тексті фігурують образи України, села, роду, що дає визначити парадигму цінностей української молоді того часу:

Посилаю письмо на Вкраїну,
В село рідне, де мій живе рід.
У хатину похилену тую,
Де росла я ще з малих там літ.

Мал. 4. Лист оstarбайтерки Єфросинії Яременко до рідних в Україні, 1943 р.

Листування примусових робітниць, попри різні труднощі та цензурні обмеження, знайшло відображення у фольклорних новотворах у мотиві «дівчина пише листа додому»:

Соловейко–канарейко,
вчини мою волю,
Напишу тобі листа,
занеси додому.

*Прилети до дому,
Сядеш у садочку,
Спитай батька–неньку,
Чи забули дочку* (Чистова, Чистов, 1998, с. 128).

В оstarбайтерівській творчості актуалізувалися давні пісенні мотиви, які були властиві змісту «чоловічих» колядок («господар сидить за столом і пише листи перами»; «хлопець пише листа, щоб продали воли і викупили його з неволі») та ліричних пісень про розлуку закоханих (досі побутує буковинська пісня, в якій дівчина пише листа милому й передає його «буйними вітрами»).

Активна практика писати і відписувати листи зумовила явище «пошто-вих стереотипів» із низкою формул, які мають різномовні варіанти (українською, або російською, білоруською, суржиком). Мотив «писання листа», який надходить «з рідного краю» чи з «далекої сторони», посилює стійкість опозиції «дім» – «чужина». У віршах він часто вербалізується через формульні зачини («Пишу я листа з далекої сторони», «Клаптик паперу із рідного краю») або анафоричні звертання, ампліфікована форма яких близька до замовлянь, наприклад:

*Лети ти, листочок,
З западу на восточок.
Через ліса дрімучі,
Через піски сипучі,
Через гори високі,
Через яри глибокі.
Лети, не спіткайся,
Нікому в руки не дайся,
Попади лиш тому,
Хто рад серцю мому* (Кушнір, арк. 124).

Типово фольклорна експресія опису місця відсилання показує Німеччину в образі непрохідного і містичного краю. Варіант мотиву «остарбайтерка не може описати горя» з'явився у переробці весільної пісні «Ой журавко, журавко, чого кричиш щоранку»:

*Не журися, мамцю, може, я вернуся,
На свою Вкраїну хоч раз подивлюся.
Ой, мамцю, тут горе – не можу вписати,
На цьому буду листочок кінчати.*

«Ой, коли б дав Бог неділі дождати» (Морміль, 2007, с. 15).

Інформаційний вакуум, у якому жили невідомі, породжував страх очікування невідомого. Свої рефлексії про власне майбутнє та родичів

дівчата записували у листах («Не знаю... що нам буде тутки»), вкладали в поетично–пісенні рядки:

*Листа написала і гірко плакала:
Ой що ж там думає (2)
Моя матіночка.*

«А я в Німеччині в далекому краю» (Кузьменко, 2018, с. 417).

Фольклорна епістолярія була зумовлена кількома чинниками. Остарбайтеркам дозволяли писати на невеликих поштівках, зміст написаного підлягав суворій цензурі. Через те вдавалося передати тільки загальні відомості про день і час короткого перепочинку: «А в неділю рано ще й сонце не сходить, моя права рука по папері ходить» (Чистова, Чистов, 1998, с. 63). Важливим було не стільки вказати на місце, як описати гостро емоційний стан, який спонукав писати, – це стан дівочої туги (часом передано російсько–українською суржиковою формою слова «скука») за рідним домом:

*Сідаю за стіл низенький,
Биру папір біленький,
Беру пиро в руки,
Пишу пісьмо от скуки⁴.*

«Сідаю за стіл низенький» (Чистова, Чистов, 1998, с. 67).

Багатосмислова фольклорна символіка та художнє інакомовлення – це був найкращий спосіб довідатися про доньку, сестру, кохану, подругу. Адже більшість адресатів того часу були включені у систему фонових традиційних знань, і могли, не одержуючи прямого висловлювання, відчитати важливу інформацію в посланнях, де задіяні мотиви, відомі з соціально–побутової лірики. У мотивах «пригадування», «упізнавання» зашифровані емоції любові, думок про село, натяки на важкий фізичний стан і прагнення бодай на відстані відчувати підтримку рідних:

*Стоїть явор на чужині
Вітьор його колише,
Догадайся, моя мамочко,
Хто до тебе лісток пише* (Чистова, Чистов, 1998, с. 58).

Листи були способом зв'язку із домом та формою його об'єктивізації. Навіть через пів століття жінки пригадували не тільки про практику листування, а й також тексти, які віддзеркалювали особисті почуття. Наприклад, у розмові з Ганною Семенен, яку у п'ятнадцятирічному віці вивезли

⁴ Тут і в подальших ілюстраціях із «фрайбурзького» збірника, який опублікував фольклорист Кирило Чистов, україномовні тексти транслітеровано за правилами української граматики. Упорядник подав рукописні версії, до яких був застосований фонетичний тип запису діалектних слів, які походять з українсько–білоруського пограниччя чи є суржиковими російсько–українськими формами виразів. Варто також брати до уваги, що ці тексти могли писати малописьменні дівчата.

Мал. 5. Колишня оstarбайтерка
Семеген Ганна Якимівна.

до Німеччини, можна простежити генезу деяких самодіяльних віршованих послань, які мають виразну фольклорну основу:

«К.О.: Скажіть, чи ви там співали пісень? Складали про німецьку неволю? Були такі пісні?»

С.Г.: Я навіть вірші складала.

К.О.: Можете згадати?

С.Г.: Я написала до колеганки до своєї:

*Стоїть верба над водою,
вітер не колише,
Пам'ятаєш, товаришко,
хто до тебе пише?*

Видите, чекайте. Вже-м забула такі вірші, що... Мама виносила хлопцям на луку і читала тоті листи, що я писала: «в неволі, а я ніби ту на чужині... у чужій неволі». Но я не пам'ятаю тих віршів. Десь мала записане. То багато таких.

К.О.: Маєте записаних багато?

С.Г.: Та десь є хтозна на стриху. Десь є записаних кілька. Таких, що я...

К.О.: Ви самі складали?

С.Г.: Я сама складала тото всьо. Шо я сама про себе складала.

К.О.: Були дівчата, що інші складали?

С.Г.: Нє, нє. Вони не вміли ні писати, ні читати тоті дівчата. Я їм всім писала листи. І хлопцям, і дівчатам» (Кузьменко, 2007, арк. 2).

Концертно-виконавська діяльність. Ще одним способом пробудити творчий потенціал й емоції, які спонукали до творчості, були відвідини самодіяльних вечорів та офіційних концертів. У перші роки рекрутингової кампанії німецька влада організовувала для невільників короткі концерти. Із листа Фросини Заярнюк з міста Вупперталь до батьків у село Вахнівці Староушицького району Хмельницької області, надісланого у 1943 році, можна довідатися про вибух емоцій у слухачок після виступу київського хорового колективу:

«Нас водили 19 числа на концерт. Дуже усі плакали. Артисти, київські українці, співали, грали, як ми жили, усіх піснів українських. То ми як виходили, і вони дуже плакали, а ми усі завивали» (Алтухова та ін., 1995, с. 94).

Випадкові зустрічі земляків творили символічний зв'язок з рідним краєм, повертаючи дівчат до думок про дім.

«Прощай, матусенько, прощай голубонько, я їду з України...»: образні доміанти концепту «дім»

Концепт «дім» утілений у кількох фольклорних образах, які типові для пісенного і прозового фольклору. Одним з найпопулярніших є **образ хати**, що є вербальним еквівалентом селянського дому в обрядових весільних, родинно-побутових і соціальних піснях. З останніх саме наймитські, строкові пісні найбільше запозичували оstarбайтерки для переробок, у сюжетах яких «свій» простір наголошено постійним епітетом «своя»:

*Ой заплачеш моя ненько, заплачеш, заплачеш,
Бо ти мене в своїй хаті більше не побачиш.
Нема дочки рідненької нема вдома квітки,
Я б ходила, виглядала, та не знаю звідки (Воропай, 1966, с. 42).*

Уточнювальні okazіонально-описові епітети, на зразок «хата на углу», «хата вікнами до тину», також походять з оstarбайтерівської лірики, формують нову візуально-просторову конкретику поширеного образу (згадаймо зачин відомого з різних варіантів вірша «Горить лампа (лампадка, свічка) в хаті тихо»). У параметрах традиційної поетики задіяно й метафоричний образ дому, зазвичай через формулу «сумна хата»:

*Зоставлю я дома
Найменшого брата,
Буде невесела
Вам без мене хата.*

*Оставлю я дома
Найменшу сестрицю,
А сама поїду
За стару границю.*

«Ой була на ринку» (Батюк, арк. 133).

Образ рідної оселі часто комбінується або замінюється **образом України**, в сторону якої були звернені погляди насильно вивезених. Дівчата складали неவிбагливі, часом невдалі за римою, але щирі послання про «свою хату» та Україну як Батьківщину, що дуже відрізнялося від тогочасного офіційного радянського дискурсу, що формував узагальнений образ «Родіни»:

Ой ви пташки сизокрили,
Вас є тут багато.
Занесіть тую откритку
на Вкраїну аж до моєї хати.
І дайте мамусі у руки
І розкажіть усі мої скуки (Чистова, Чистов, 1998, с. 53).

Мотив виїзду з дому осмислюється також як виїзд з України, де до війни й окупації тривало щасливе життя дівчини в родині:

Прощай, матусенько,
прощай голубонько!
Я їду з України
В чужу сторононьку.

Жила я у мамі
І горя не знала,
А в сорок другому
Недоля спіткала... (Збірник фольклору..., арк. 117).

Україна в піснях про німецьку неволю сприймається однозначно – це локус, який є головною точкою повернення та місцем омріяної зустрічі з рідними («А удома на Вкраїні всі рідні чекають»):

Ой стану я рано, подивлюся в вікно,
Видко Україну, видко Україну, видко так далеко.
А в неділю рано, всі дзвоники дзвонять,
А нас українців (2) на роботу гонять.

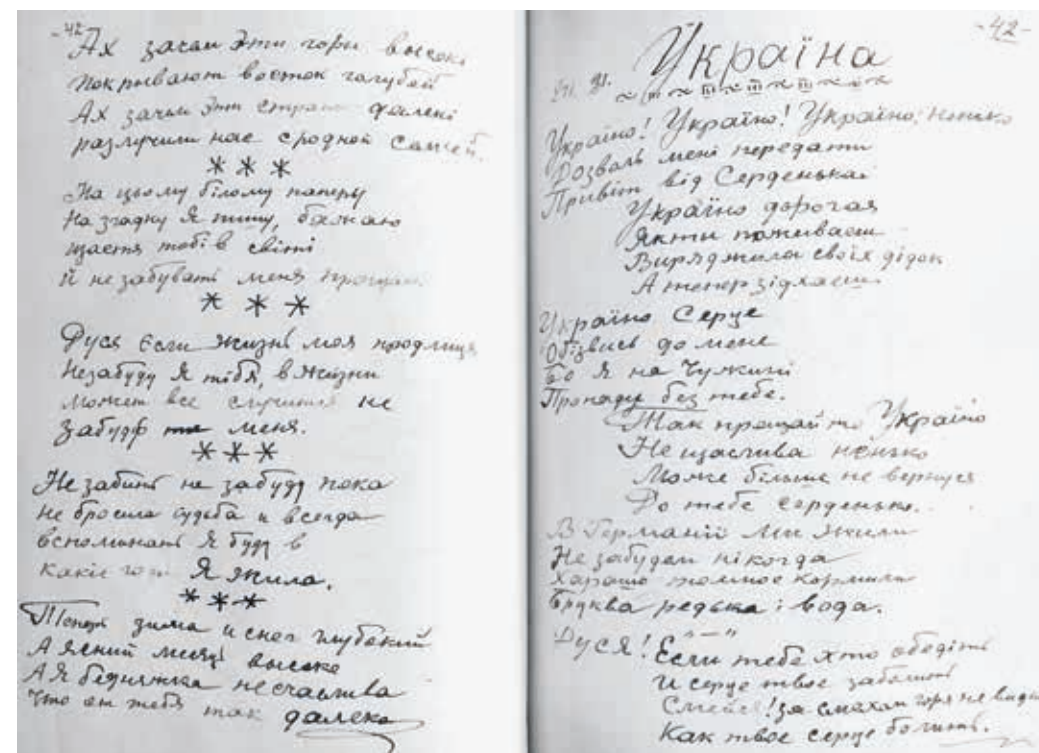
«Ой стану я рано» (Кузьменко, 2001, арк. 5)⁵.

Персоніфікований образ України традиційно ототожнено з образом матері, яка виряджає дочку на чужину й вірно чекає її:

Україно, серце,
Обізвись до мене,
Бо я на чужині
Пропаду без тебе.

«Україно, Україно, Україно-ненько» (Кушнір, арк. 42).

Образи хати, села, України у цій тематичній групі історичного фольклору мають особливе аксіологічне навантаження. Вони вказують не тільки на приватні, а й на сакральні-духовні локуси. Через ці образи наголошується, що дім для української дівчини та жінки середини ХХ століття був центром усього, тією пуповиною, з якою нерозривна її екзистенція, початок та кінець земного життя. Тема «дому» має кілька складових в ліро-епічних та

Мал. 6. Запис оstarбайтерського вірша про Україну у книзі К. Кушніра-Марченка

епічних творах, де розкривається через мотивами «сім'я», «прощання», «дорога», «повернення». Саме з їхньою допомогою досягається просторовий континуум, у якому героїня визначає координати «свого» і «чужого» світу.

«На межі» світів: амбівалентна семантика дороги з дому

Вузловою частиною сюжетів про реальний і ритуальний «вихід» з домашнього простору оstarбайтерки є мотивема «дороги». Як універсальний фольклорний образ дорога є складовою етнокультурного концепту «рух». Відомо, що міфологема дороги часто пов'язана із нечистою силою, яку у фольклорі представляють образи світу зла («чорний ворон»):

В саду вишні та черешні,
Рясно процвітають –
З України в Германію
Дівчат виряджають.

⁵ Наталія Павлівна Коритник (нар. 1911). Запис 8 липня 2001 р., с. Калачівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

*Кружляє чорний ворон
Та над калиною –
Прощається родинонька
Та із дівчиною.*

«В саду вишні та черешні» (Воропай, 1966, с. 45).

Архетипний образ шляху та комунікації між «цим» і «тим» символізує «межу», а будь-який її перехід означає не тільки рух з одного географічного простору в інший (Україна → Німеччина), але також із «цього» світу в «той» світ. Саме тому семантика дороги в епічному фольклорі про остарбайтерок пов'язана не тільки із значеннями «довга», «складна», а й життєво небезпечна. Низка мотивів формує цілість мотивного поля «дорога», а саме: «підготовка до виїзду», «прощання», «виїзд», «переїзд». У багатьох оригінальних творах і переробках актуалізувалися архаїчні уявлення про «перехід» дівчини в інший світ, який засадничо є *чужим*. У текстах цей рудимент міфологічної свідомості передається постійним епітетом («в чужу германську сторону», «в далеку чужу сторону», «осталася ... в чужій стороньці»).

Сама остарбайтерка асоціювалася із лімінальною особою, життєва позиція якої за фольклорними канонами розуміння «межі» і «порогу» була невизначена. Це пояснює, чому остарбайтерівські переробки часто походять із весільних пісень, де є мотиви прощання з кожним членом родини:

*1. Лишаю я маму
Й найменшого брата.
П'є дочка горілку
До рідного тата.*

*2. – Дай, Боже, здоровля,
Мої рідні тату,
Готуйте ті сумки,
Що ви мали дати.*

*3. Та ще й тії вещи,
Що ви мали дати,
Бо я виїжджаю
Від рідної хат.*

*4. Згадай мене, тату,
Хоч раз на годину,
Я тебе згадаю,
Сім раз на хвилину.*

*5. Згадай мене, мамо,
Дай коло обіду,*

*Я тебе згадаю
Як туди заїду.*

*6. Згадай мене, мамо,
Дай коло вечері,
Я тебе згадаю
В німецькій губерні.*

«Посію я жито поміж осокою» (Гайдай, арк. 14).

Обрядові мотиви «виїзд молоді з батьківського дому», «відхід дівчини від роду» у сюжетах, де є прощання дівчини з родиною, батьками, традиційно поєднуються з весільними образами музик, гостей. Повтор їх в остарбайтерівських переробках набуває полісемантичного навантаження, адже у фольклорній метафориці, властивій поетиці соціально-побутової лірики чоловічої тематики (козацькі, бурлацькі, чумацькі, рекрутські пісні), «весілля» асоціюється зі «смертю»:

*Грайте, музики,
на мідній труби,
Ой і прощайте,
українські люде.*

*Грайте, музики,
й не переставайте,
Хлопцям і дівчатам
жалю завдавайте.*

«Ой попід горою жито із травною» (Гайдай, арк. 11)⁶.

Наведені ілюстрації варіантів однієї з найпопулярніших пісень⁷ показують, як змінено смисли, а давні образи передають семантику розлуки дівчини не тільки із родиною, а й з усією громадою, що трактується як довічне прощання. Скажімо, образ «мідних труб» у цьому варіанті – не тільки атрибут військового та громадського ритуалів⁸, а й знак тривожного біблійного знамення про Страшний суд («трубний глас»). Нагадаємо також, що від початку ХХ століття під впливом міської культури, а також довоєнної традиції єврейської клезмерської музики на Поділлі, діяльність духових

⁶ Люба Заїка, Ганна Тимошенко, Надя Плахотнік, колгоспниці. Запис 5 липня 1944 р., с. Козин Миронівського району Київської обл.

⁷ Доступні записи 1943–1945 років остарбайтерівської версії (М. Гайдая, А. Маньківського, О. Воропая, К. Чистова та ін.) та весільної пісні «Жито зелене, жито з травною», яку на Бойківщині виконують, коли приходять до дому молоді. Близькою є «солдатська» версія «Ой там за горою є жито з лободою», де мати провводить синів «в армію служити», «на фронт воювати», яка побутує у репертуарі літніх жінок на півночі Молдови.

⁸ У давній українській музичній культурі трубу використовували для скликання віча чи війська до бою.

оркестрів поширилася у церковний побут та сільські громади (Гусак, 2014). Відтак ще у передвоєнний період було престижно запрошувати духовий оркестр на весілля чи похорон⁹.

І справді, насильні вивезення малих дівчат з рідного дому прирівнювалися до похоронної учти. Вони були драматичними й болісними, часто з поганими передчуттями про смерть на чужині. Це ставало причиною актуалізації досконалої метафори «одруження = смерть». Вона реалізувалася у пісні «Ой чия ж то хата вікнами до тину» у більш «жіночому» варіанті – у мотиві вінчання, негативна конотація і семантика «загибелі» якого посилюється образом обернених вікон:

*Ой чия ж то хата вікнами до тину?
Ой чия ж то дівчина сіда на машину?
Ох, ох, ох, ох.
Сіда на машину – стала прощатися,
Вишліть мені метрику – я буду вінчатися.*

«Ой чия ж то хата вікнами до тину» (Болобан, арк. 25).

Мотивема «прощання» вербалізується через традиційний символічний образ хустини та модерний фольклорний образ залізниці (поїзд, товарний вагон):

*На поїзд сідала,
Платочком махала...* (Гайдай, арк. 11 зв).

*Ось приходить поїзд,
Прощай вся родина,
Прощався батенько
Навіки з дитиною* (Стельмах, арк. 84).

Поїзд стає образом-медіатором між домом і чужиною. З рухом поїзда пов'язаний відлік нового, «не свого» життя, що настає після розлуки з родом. Сакральний час виїзду до Німеччини нерідко прописаний конкретним днем тижня. Скажімо, згадка про понеділок не тільки співвіднесена з реальністю трагічного дня, а й з його фольклорною символікою в уявленнях східних і західних слов'ян як нещасливого та важкого дня:

*Згадай, сестро, понеділок,
Як нас розлучали.
Як згадаю той понеділок,
То мліє серденько моє,
Нема до кого прихилитись,
Сказати горенько своє.*

«Летить сокіл сизокрилий» (Чистова, Чистов, 1998, с. 91).

⁹ Авторка висловлює подяку Ірині Федун, етномузикологині, дослідниці традиційної інструментальної музики, за корисну інформацію про єврейські духові оркестри та монографію Раїси Гусак.

Мал. 7. Дівчата у дорозі на примусову працю в Німеччині.

У переказах, які функціонують у сучасній оповідній традиції, історично маркований день заступають назви більших відрізків часу (тиждень, місяць, рік), а також градація топонімів і дієслів руху (везли, їхали), які посилюють семантику тривалості шляху, що тягнувся через низку міст і країн.

Твори, де фігурує символіка числа («три дороги»), демонструють традиційні асоціації вираження «переходу»:

«Три дні і три ночі їхали ми в тісноті і темноті. І так раночком до сходу сонця 9 липня привезли нас до міста Опельн. І тут дали мені «волю», випустили з клітки в лагерь» (Збірник фольклору..., арк. 460).

*Друга доріженька, де проїжджала я,
Аж до Німеччини, аж до Німеччини
сльози втирала я* (Воропай, 1966, с. 41).

Дорога набуває особливого значення «місця пам'яті», де відбувається зіткнення міфологічно-символічного знання як пізнання гіркої долі та раціонально-логічного мислення.

«Сиджу на чужині в німецькому краю»: Німеччина – місце важкої праці та антисвіт життя

У фольклорних творах нацистська Німеччина позначена низкою ойконімів (Германія, Німеччина, Фатерлянд, Австрія, Берлін та ін.). Однак переважають метафорично-атрибутивні назви із традиційно фольклорною семою «чужий», що вказує не на просторову, а на соціетальну характеристику образу. Скажімо, із переліку 300 пісенних інципітів (перший рядок тексту) іменник «Німеччина» трапляється всього вісім разів, тоді як «чужина», «чужий / далекий край», «чужа сторона / сторонька», «німецька сторона» десятки разів:

*Я в чужині загигаю,
По чужині блуджу,
За своєю родиною
Білим світом нуджу.*

*Бо чужа сторонька
Та чужії люди
Ляжуть–спадуть молодій,
як камінь на груди.*

«Я в чужині загигаю» (Стельмах, арк. 45).

Буття остарбайтерок визначало головне заняття – тривала фізична праця на підприємствах чи у сільському господарстві. У пісенному фольклорі простір чужого світу як панорама життєвих випробувань змальований традиційними образами, які символізують небезпеку, лихо, трудність, біду, тугу, голод, хвороби і смерть. У багатьох творах хронотоп «свого» – «чужого» кодується символікою сонця й орбітою руху світила, за яким визначалося місце, де Батьківщина.

Стійку конотацію позитивного значення «сходу» показує зіставлення зачинів двох варіантів однієї популярної пісні. Перший варіант був записаний ще під час війни у 1944 році на Харківщині, а другий – на Хмельниччині на початку 1990-х років із приміткою «склали дівчата у 1942 році, їдучи в Німеччину»:

*Сиджу на чужбині
у німецькому краю
Та й думку думаю:
коли я вернуся до рідного краю* (Болобан, арк. 1).

*Сиджу на чужині,
Дивлюся в віконце,
В тую стороньку,
звідки сходить сонце* (Алтухова та ін., 1995, с. 136).

З астральними символами співвіднесено не тільки години табірної праці, а й саму Німеччину, яка в поетичній уяві дівчат сприймалася країною, «де сонце не сяє»:

*А в тім лагері німецькім,
Де сонце не сяє,
До схід сонця на роботу
Німець виганяє.*

«Прощай лагерь ти німецький» (Стеблянка, арк. 80).

Картина «темного» світу, що типова для образної системи чарівних казок і демонологічних оповідань, актуалізована в остарбайтерівській ліриці. Тут Німеччина – погане і зле місце, а німецькі табори – простір підземелля, а отже, сфера дії хтонічних сил, з якого дівчина прагне втекти. За фольклорними канонами, астральні й темпоральні образи, особливо світанкової пори, вважаються помічниками виходу неволі:

*Вертайтеся, діти,
Полями, горами,
Нехай же вам світить
Місяць із зірками.*

«А в середу рано ще сонце не сходить» (Стельмах, арк. 20).

Відомо, що у казковій епіці один з головних сюжетотворчих мотивів, де герой утікає чи зазнає переслідування, декодується як «повернення» з «того» світу, з царства мертвих у світ живих (Пропп, 2000, с. 307). Наголос на відсутності дороги, що стає перепорою для втілення задуму втечі остарбайтерки, надає магічного значення образу Німеччини:

*Ой послухай лишень, доле,
Що маю казати,
Давай нишком до схід сонця
до дому втікати.*

*Ой радніша б я втікати,
дороги немає,
Усі стежки – дріт колючий
нам перетинає* (Гайдай, арк. 9 зв.).

Епічний мотив «утеча з неволі», реалізований в аломотиві «остарбайтерка роздумує про втечу», уводить у фольклорну систему десакралізовану поведінку героїні, яка намагається вплинути на особисту долю. Фактично деконструюється архаїчний канон – покірне прийняття долі (порівняймо з приказкою «Від долі не втечеш»). Добрими прикладами цього є різні сюжети оповідань, в яких описано «жіночі» історії спротиву несприятливим обставинам і бажання дівчат повернутися додому:

«Одного разу втікалам, але за дурницю втікалам, від бавора. Втікалам, заїхалам в той Найропін. Тай відразу німець стояв тай впізнав, що то я українка, бо я і так вдіта була – вишита блюзочка, ми собі там повишували. Питає мене, де я їду. Я його питаю: «Скажіть мені, де ту йде поїзд на Лемберг (з нім. Львів. – О.К.)?» А вже вміла так троха говорити по-німецьки. А він каже, видивився на мене, і каже: «Поїзд їде з Берліна, а ту не. Чому, – питає, – ти ту опинилася?» Кажу: «Я їду додому». [...]» (Луньо, 2021, с. 563).

Коли «чужий» у міфопоетичній картині світу повинен стати «своїм», він потребує особливої підтримки, зокрема благословення вищих сил. З цією метою задіяні інші темпоральні образи, в яких синхронізується семантика триєдиного часу: природного (космічного), біологічного й історичного (за концепцією М. Бахтіна). У фольклорі важливими є образи із символікою «початку». Знакові образи ранку та світанкової пори особливо популярні в пісенних творах. Уранці мати «виряджала свою дочку в чужу стороночку», ранок – час пробудження і початок трудового дня:

*Встаю рано і лягаю,
Тебе, сестро, споминаю
І поки в світі жити буду,
Тебе, голубко, не забуду.*

«Летить сокіл сизокрилий» (Чистова, Чистов, 1998, с. 91).

*Рано-рано вартівії
На роботу нас ведуть,
На сніданок рано-вранці
Кружкку кофе нам дають.*

«Ой як тільки не плакати» (Чистова, Чистов, 1998, с. 157).

Досвід роботи остарбайтерок на заводах, фабриках, при залізницях відтворюється у фольклорі як безрадісний світ щоденної праці. У пісенно-поетичних творах про це сказано формулою «тяжко працювати», або використанням спеціальних предметних образів (станок, машина). Вони відображають атрибути індустріального світу, що були антиподом до знарядь праці у селі. У фольклорі, особливо прозових текстах, часто послідовно перераховуються різні види машин, що створює ефект градації й всеохопного «залізного» світу у Німеччині, яка асоціюється з технічним антисвітом до простору живої природи:

«[...] ми на жилізнні дорозі там робили – шпали носили й рейки носили... Ну там вузькоколейка, там ни широка путь. Робили там, поробили – потом забрали на фабрику. Де виробляли автомашини, була коло токарних станків. Полуторки, машини такі виробляли. Ти й була там на

цьому заводі. Поки вже аж ни дудому» (Іваннікова, 2007)¹⁰.

Для насильно вивезених українок образ рідної хати з плином часу трансформувався в метафоричну пустку. Ностальгійні згадки в Німеччині про рідну хату формують нове семантичне наповнення цього образу, який є рефлексією ідеалізованого дому. У цьому проявляється несвідома спроба відтворення міфологеми «загубленого раю», яку віднаходимо у традиційному для творчості трудових невольниць жанрі віршованого сну чи мотиву сну¹¹. Проілюструємо фрагментом із рукописного вірша 1943 року з промовистою назвою «Мій сон», що увиразнює буття невольниць у Німеччині як примарний світ:

<i>В Німеччині живу, страдаю, В неволі, в рабстві я живу, І про Вкраїну вспоминаю, І якось раз лягла і сплю.</i>	<i>І сниться сон мені, Немов я у своїм селі І моя хата на углу, Немов барвіночок в раю.</i>
--	---

*А у хатині стіл стоїть,
А за столом сім'я сидить.
Сидять вечеряють вони,
Їдять сметану й пироги.*

«В Німеччині живу, страдаю» (ЦДАГО України, арк. 75).

Цінність «свого» природно-культурного ландшафту (села) та його головних об'єктів (хата, родинний стіл) вимірюється критерієм екзистенційної вартості, вимір якої очевидний з великої відстані. У неволі дівчата згадують про материнську опіку, рідне село:

*Я стою коло станка,
сумна й невесела,
І здумала про мамочку,
про ріднії села (Кушнір, арк. 5 зв.).*

Натомість Німеччина – зачарована країна, що за далекими горами й лісами, в якій говорять незрозумілою мовою:

*І завезли далеко
між ліса і гори,
Ще й до того
я не знаю німецької мови*

(Дмитренко, Єфремова, 2014, с. 590).

У текстах, які описують побут дівчат та жінок у Німеччині, зберігається сильна емоційно-сміслова просторова прив'язка до України, неможливість

¹⁰ Тетяна Чорна (нар. 1924), родом зі с. Капустин цього ж району. Запис 25 листопада 2007 р., с. Губча Старокостянтинівського району Хмельницької обл.

¹¹ Інший вірш під назвою «Сон на чужині» записав у 1945 році Олекса Воропай (Воропай, 1966, с. 44).

повернення до якої викликає традиційні прокльони із мотивами відсилення «під землю»:

*Бодай ліси ці погоріли,
Бодай цей лагерь провалився,
А нам вернуться на Вкраїну
І жити сміючись.*

«Горить свіча, в хаті тихо» (ЦДАГО України, арк. 74).

Завдяки прислівнику «додому», вплетеному у мовну канву творів, передається не тільки значення «напряму руху», але імпліцитно актуалізується образ дому, до якого спрямовані всі думки невольниць:

*Ой вийду я на гору
Та крикну простору,
Мабуть, мені не прийдеться
Поїхати додому.*

«Завезли фашисти доню» (ЦДАГО України, арк. 87 зв.).

Побут невольниць і житло у пісенно-поетичних творах описано скупко, із використанням спеціальної лексики. Найчастіше образ «німецької» неволі асоціюється із пристосованим тимчасовим приміщенням, збудованим для великої кількості людей (лагерь, барак), предметами табірної-тюремної інтер'єру (койка):

<i>Не плач, не плач, мати,</i>	<i>Твоя рідна дочка</i>
<i>Я буду співати,</i>	<i>У чужій сторонці</i>
<i>Та про твою дочку</i>	<i>Сидить край віконця</i>
<i>Вісточку давати.</i>	<i>На залізній койці.</i>

«У неділю рано сонечко ісходить» (Збірник фольклору..., арк. 125).

Інноваційні образи, які ввійшли в поетику історичного фольклору ХХ століття, створюють антитезу до образу дому як місця спокою, щастя і радості. У фольклорній поетиці щасливе дівування передавалося символом «саду», що в одній із пісень, записаних від 17-річної дівчини, поєднано з мотивом «чаювання»:

*Було дома поп'ю чаю та й у сад іду гулять,
А тепер я нароблюся та й іду в бараки спати.
Було дома прокидаюсь у милого на руках,
А тепер я прокидаюсь і кошовка в головах.*

«Раз прийшла мені повістка у Германію служить» (Болобан, арк. 83)¹².

Мотив чаювання означає не тільки приналежність до ритуалу, але як «складна етична дія з високим ступенем символізації» (Папуша, 2013, с. 142) передусім вказує на простір сімейного життя, за яким тужить невольниця.

¹² Ганна Самійло, 17 років. Запис 13 вересня 1944 р., хутір Декрешівка Краснокутського району Харківської обл.

Метонімія – один з найбільш дієвих художніх тропів, які допомагають відтворити похмуру панораму трудових таборів у Третьому Райху. Колючий дріт, який після Першої світової війни став типовим мілітарним образом фольклору, знову активний як засіб передання асоціації «Німеччина = в'язниця»:

*Прощай лагерь ти німецький,
Прощай ти в'язниця,
Прощай загородь колюча,
Прощай залізниця.*

«Прощай лагерь ти німецький» (Стеблянка, арк. 80).

Вікно та поріг (ганок) – це також продуктивні метонімічні образи, які стають маркерами антропоморфізованого дому, елементами зв'язку із зовнішнім макрокосмосом невольниць:

*Згадай мене, мамо.
Да й коло сніданку,
Я тебе згадаю*

В німкені на ганку (Гайдай, арк. 14).

Образ світового фольклорного фонду «жінка під вікном», актуалізований в остарбайтерівській ліриці через мотив «дівчина-остарбайтерка при вікні», виконує прогностичну та ідентифікаційну функцію. Значення формули «біля / край вікна» вказує на перебування героїні на пограниччі світів. Художня константа стосується всіх жіночих персонажів, зокрема матері, яка також сидить під вікном, безнадійно виглядаючи дочку:

*А удома старенька мати
Свою доню в віконце вигляда,
Но не їде з німецького краю,
Щоб покращало матусі життя.*

«Я сьогодні від вас уїжаю» (Чистова, Чистов, 1998, с. 125).

В іншому варіанті цієї ж пісні з'являється новий образ «західного вікна», через який прочитується смисл пізнання радянськими дівчатами європейського культурного ландшафту:

*Залишилась старенька матуся,
Виглядає в західне вікно,
Не діждешся, кохана матусю,
Дочка вмерла в неволі давно.*

«Я сьогодні від вас виїзжаю» (Гайдай, арк. 14 зв.)¹³.

Образ вікна став способом кодування семантики «чужого» й «небезпечного» місця в німецькій неволі. Окрім того, через стереотип вікна виявляються стійкі народні вірування слов'ян про локус зв'язку зі світом мертвих

¹³ Кобзар Перепелюк (перейняв цю пісню від 21-річної Євгенії Кожушної). Запис 15 вересня 1944 р., с. Лука Вороновицького району Вінницької обл.

як кордон між реальним простором («своїм», відомим, безпечним) і потойбіччям, пов'язаним зі смертю (Андрущенко, Громова, 2020). Відчинене вікно у фольклорній культурі вважається місцем, де відбувається ритуальний діалог суб'єктів «цього» і «того» світу (Виноградова, Левкиевская, 2004, с. 537), через яке «заходять» помічники та опікуни дому (Kościuk, 2009, с. 193–194). Відтак цікавим прикладом багатошарового кодування смислів у цьому образі є фрагмент меморату про те, як, допомагаючи голодуючим землякам, дівчина–галичанка передає через вікно хліб:

«А такі хлопці були з Комарна. (Вони так були, може, як звідти до Нагачева) на цукровій фабриці, цукір виробляли. Боже, вони серед ночі прийшли, я ся бояла. Я так во іно без вікно їм дала смальцю слоїчок, і хліба дала, бо дуже їсти хотіли. А мені принесли цукру. Я кажу: «Хлопці, беріть той цукір». Бо він ще не був вироблений. Боялася, та ж то тюрма, та ж то концлагер, якби злапали. Але мене якось так Бог стеріг з того» (Луцько)¹⁴.

Порубіжна семантика актуалізувалася у мотивах «остарбайтерка сидить на порозі» чи «остарбайтерка переступає поріг», де задіяні два жіночі персонажі (мати – дочка). Порівняльно–типологічний аналіз різночасових фольклорних текстів показав, що невольничі твори мають однотипну модель подолання межового простору з емігрантськими піснями за схемою поріг $\Rightarrow$ далекий край:

*Повертаюсь, моя рідна,
Ледве тягну ноги,
Ой стрічай, матусе мила,
З далекої дороги.*

*І поріг переступивши,
Поспішаю сісти.
Дай же, мамо моя рідна,
Швидше мені їсти.*

«Прощай лагерь ти німецький» (Стебляно, арк. 80).

*Сиджу в Німеччині,
сиджу на порозі,
Видно Україну (2)
Ще й тих дві дорозі.*

«А я в Німеччині в далекому краю» (Кузьменко, 2001, арк. 24)¹⁵.

¹⁴ Іванна Василюха (нар. 1920). Запис 2013 р., с. Дрогомишль Яворівського району Львівської обл.

¹⁵ Фросина Микитівна Сафронюк (нар. 1927), освіта 6 класів, працювала ланковою у кол-госпі, під час Другої світової війни була на примусових роботах у Німеччині (місто Вупперталь). Запис 9 липня 2001 р., с. Чабанівка Кам'янець–Подільського району Хмельницької обл.

У фольклорі «німецький край» ототожнено із важкою, часто надмірною працею («Горе було жити, тяжко було працювати»), недоїданням, які призводили до хронічної втоми, внаслідок якої молоді дівчата втрачали фізичну енергію та здоров'я. У частівках, які склала Катерина Філобок у 1943–1945 роках, «на льонній фабриці у бараці Міттенен», задля вираження цих проблем обіграно мотив частування. Ключова фраза «добре вгостили», вжита з іронією, передає саркастичну оцінку нацистської пропаганди про красиве і сите життя в Райху:

*Як приїхали в Бауменгейм¹⁶ –
Нас добре вгостили,
Не успіли пообідать –
Льоном причастили.*

*Як привезли нас сюди,
Нас добре вгощали –
Дали хліба двісті грамів
Й чаєм частували (Морміль, 2007, с. 16).*

Інакомовлення як типовий художній засіб в епістолярній практиці остарбайтерок, які намагалися донести правдиву звістку про себе, знайшло втілення у низці образів¹⁷. У стилі фольклорних приказок з'являлися яскраві алегоричні порівняння важкого та самотнього життя із фемінною тваринною символікою (сорока, рибка, голубка), на зразок: «Живу так, як сорока на тирніні»; «Живу як рибка у воді. Сама без роду у чужі[й] стороні. Мені як бідні[й] сироті», «Відбилася голубка від роду, як цвіт від плоду» (Чистова, Чистов, 1998, с. 173–172). Іронічна формула «дуже добре жити» стала

Мал. 8. Колишня остарбайтерка
Сафронюк Фросина Микитівна,
(нар. 1927 р.)

¹⁶ Тепер Асбах–Бойменгайм (нім. Asbach-Bäumenheim), муніципалітет у швабському окрузі Донау–Ріс землі Баварія.

¹⁷ Наприклад, побої асоціювалися й описувалися як синьо–червоні стрічки (Азарх, 2010, с. 61) або як подароване «плаття таке синє аж чорне, а по ньому смужки густі та червоні, аж горять» (Збірник фольклору..., арк. 464).

Мал. 9. Великодня листівка українських оstarбайтерів.

продуктивною у піснях, у заголовках альбомів (наприклад, «Альбом про хороше життє» (Кушнір, арк. 167)):

*У Німеччині українцям дуже добре жити,
За чотири бараболі треба день робити,
Ще й подякуйте за те, що є бараболя,
Що ж ми зробимо, дівчата, така наша доля* (Воропай, 1966, с. 51).

Відсутність чи недостатність харчів для дівчат і жінок, які працювали на заводах та фабриках, позначилася на тому, що основний продукт сільсько-го харчування – хліб, як символ хліборобської культури, з'являється у формульному мотиві «хліба не наїлась»:

*За два роки я ні разу
Хліба не наїлась,
І за літо на сонечко
Я не подивилась.
«Нема ласки, нема добра» (Батюк, арк. 137 зв.).*

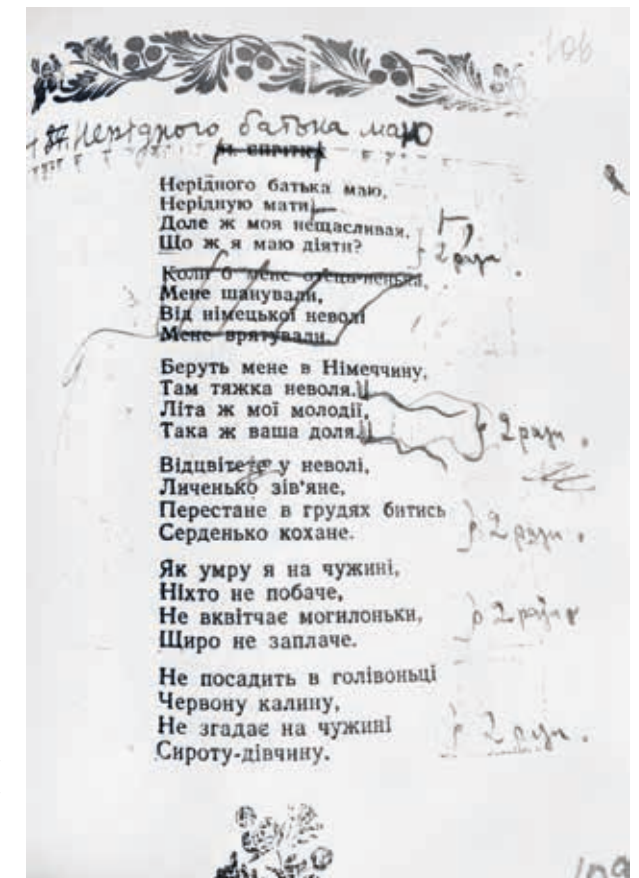
У меморатах натрапляємо на різні способи наративної реалізації мотиву «голоду». Починаючи від епізоду «дорога до Німеччини», мотив голоду є домінуючим. У ліриці здебільшого цей мотив виринає у монологах дочки, яка апелює до матері:

*Ой матінко–зоре, яке мені горе,
Недоїсти, недопити, ні сісти спочити.
Ой матінко моя, тепер я не твоя* (Алтухова та ін., 1995, с. 113).

Образ хліба став провідним у жіночих спогадах про війну та окупацію (Пастушенко, 2020). Недостатність хліба на тлі відносно пристойного харчування робітниць з Галичини у сільських господарствах свідчила про культурні особливості та відмінності побуту німецьких селян, які у воєнний час змушені були економити на продуктах. Це знайшло вираження у наративній формулі «що німці, то і ми»:

«[...] І ковбаси були, і всьо було, а хліба – мало було. На полудне, зварили тої ковбаси і бульба колочена була. Але тре було дати кавалок хліба, а то не дали. Як сталам від того їдіня, то булам зіла не знаю шо. Побігла до курятника, хапила си хоть три яйци, випила. Давали си раду. Шо ті німці їли, то і мені давали. Всі–смо вкупі їли [...]» (Луньо)¹⁸.

Мотив голоду у сюжетах меморатів та переказів про Німеччину типовий. Імператив «бути людиною» стає визначальним у поведінкових стратегіях і практиках героїнь, які не втратили людяності й співчуття до тих, кому було значно важче, й допомагали виснаженим недоїданням (Кузьменко, 2022, с. 300).

Мал. 10. Сторінка неопублікованого збірника воєнного фольклору.

¹⁸Марія Муха (нар. 1919 р.). Запис у с. Новини Яворівського району Львівської обл.

Німеччина – місце екзистенційних душевних та фізичних травм (каліцтва), що ведуть до загибелі. Ліро-епічний фольклорний мотив «смерть на чужині» з новою силою актуалізувався у переробках та новотворах:

*Упав камінь та й лежить – без матінки горе жити.
Не дай Боже заболіть – нема кому пожаліть.
Не дай Боже помирають – нема кому поховать.
Поховає чужина – не знатиме родина,
Не знатиме родина, де могила моя* (Морміль, 2007, с. 15).

В епізодах наративів про повернення з Німеччини образ дому схематичний. Але мотиву радості звільнення не знаходимо. Натомість ще у 1980-х роках можна було записати поодинокі пісні, що показують вплив радянських пропагандивних конструктів. Образ колишньої оstarбайтерки затавровано стигмою покритки, що увиразнює її символічну приналежність до світу «нечистого»:

*Три роки я проробила,
І горе зазнала,
В сорок п'ятом році
Додому попала.

Попала додому,
Слава Богу, тутка,
А вороги кажуть:
«Німецька проститутка».*

«Косила я траву та й на своїм тоці» (Дмитренко, Єфремова, 2014, с. 590).

У прозових текстах епізоди про «визволення» і репатріацію маркують завершення «історії». Оскільки дім є об'єктом найбільших бажань і найвищих ціннісних вимірів оstarбайтерок, то у деяких наративах він зображений саме за фольклорною моделлю – як ідеальне місце життя. Наприклад, у переказі сцени між господинею (німецькою бауеркою) та робітницею (українською дівчиною), яка вже їде від неї, відтворено діалог, який сконструйований за типово казковими лекалами:

«І вже є указ, щоби збиратися на від'їзд, сестра вже там збирається собі, пакує свої сумки, а пані баворка так дуже просить, плаче. Каже, цілувала її руки, гладила її: «Не їдь, ми тобі всьо віддамо». Бо нікого не мають, іно двоє лишилися, а фільварок великий мали. Бавор великий господар був. А знають, що сестра вже всьо вміє робити, вона вже знає і всю хлопську роботу робити. І так її просила, так благала, а сестра говорить: «Не хотіла я того маєтку, не хотіла тих німців, того нічого, я хотіла тільки додому»» (Лунь, 2021, с. 343–344).

Висновки

Фольклорний образ жіночої неволі – це один із способів інтегрування індивідуальних знань про світ «хаосу» у впорядковану модель та форма вербалізації колективного досвіду українок про «дім» і «чужину», якою стала нацистська Німеччина. Фольклорний ракурс оstarбайтерівського життєсвіту охоплює більшість типових для галичанок і радянських жінок сторін життя у період 1942–1945 років: вивезення, праця і побут у Німеччині, випробування розлукою і надмірною працею, повернення додому. Усі головні етапи невірницького побуту знайшли відображення у віршово-пісенних мотивах і сюжетах прозових творів.

Екзистенційна неволя як одна з головних тем давнього українського фольклору асоціюється з нещасливою, злою долею, із великим горем та неможливістю повернення додому. Такий художньо-естетичний канон зберігається і в оstarбайтерівській ліриці, де переважно залучені ресурси поетики баладних, соціально-побутових та станових ліричних творів. Тут активізуються архаїчні символічні образи, що є рудиментами міфопоетичного мислення, та оказіональні образи, які фольклоризувалися в час Першої світової війни (залізні дроти, поїзд). У наративах оповідачок повторюються традиційні епічні мотиви «неволі» (полон, викуп, дорога, втеча, крадіжка), які у фольклорі домодерного часу визначали суто «чоловічу» біографію (козака, чумака, бурлака).

У фольклорних текстах з репертуару оstarбайтерок виявляється традиційне розуміння опозиційності буття у категоріях «своє» / «чуже», «тут» / «там», «далеко» / «близько». Художнім еквівалентом ключових просторових категорій дому і чужини стали парні образи *Україна – Німеччина*, фольклорні формули («своя хата», «чужа сторононька»), а способом вираження свого як «доброго, світлого», а чужого як «поганого, потойбічного» – астральні й темпоральні символічні образи, епітети присвійності у порівняльних конструкціях («своя мова – німецька мова»).

Концепт «дому» вибудовується у параметрах традиційності образу родинного дому, де є мати, батько, а героїня живе під їхньою опікою й турботою. Це місце радості й достатку. Особливістю оstarбайтерівських новотворів є розвиток концепту «чужини» через конструювання образу німецького краю як екзистенційного порубіжжя. Локус «Німеччина» у фольклорі трактується як «чужий» світ і «далека сторона», в якому дівчина є виразно лімінальною особою. У ліричних творах Німеччина асоціюється як край непрохідний і містичний, небезпечний, бо звідти може не бути вороття. У прозі – це простір, де дівчина зазнає випробувань: лікарського огляду, важкої й травматичної праці, голоду. Нерідко головним епізодом оповідань є вчинок (крадіжка продуктів, щоб урятувати голодуючих), який здійснюється у параметрах дій епічного героя, який ризикує своїм життям.

Фольклорні репрезентації жіночого досвіду примусової праці в Німеччині мають гендерні особливості трансмісії у загальнонародне середовище. Поєднання усної передачі (спів жінок у гурті) з писемно-книжною традицією (дівочі віршовані листи, альбоми, пісенники) дає приклад надзвичайно оригінального виду практики воєнного дозвілля. Попри це масова народна творчість не зазнала очікуваної фольклоризації з причини табуйованості у радянський час теми остарбайтерства.

Фольклорна спадщина українських остарбайтерок потребує подальших спеціальних досліджень, зокрема щодо сили впливу радянської пропаганди. Соціальним питанням для аналізу є способи адаптації російськомовних культурних зразків до конструювання текстів «про німецьку неволю», мотиви, образи та лексика яких невласливі поетиці українського фольклору. Важливою стане також оцінка досвідів поневолення з точки зору розуміння глибини тоталітарного пресу й посттоталітарних травм жінок, які саме через фольклор рефлексували свою персональну та групову ідентичність.

Джерела

Алтухова, О., Ільїна, Н., Слободян, М. (1995). *Україна сниться... (неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр.)*. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області.

Батюк, П.П. *Пісні, коломийки (з мелодіями). Про часи Вітчизняної війни, пісні німецької неволі; про радянське життя; про кохання, соціально-побутові, родинні, рекрутські, історичні, колицькі, весільні. Зап. в Київській, Житомирській, Закарпатській обл. та ін. 1944–1949 рр.* Ф. 14–3 (Од. зб. 12 б., Арк. 124–178), Архівні наукові фонди, рукописи та фонозаписи. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, (далі ІМФЕ), Київ.

Болобан, Л.В. *Пісні (без мелодій і з мелодіями), частушки, вірші, гуморески. З старого фольклору: про кохання, сімейні, соціально-побутові, солдатські. З нового фольклору: про часи громадянської війни, з часів Великої Вітчизняної війни, колгоспна тема. 1944–1946 рр.* Ф. 14–3 (Од. зб. 30, Арк. 1–235), ІМФЕ, Київ.

Воропай, О. (1966). *Ясир: листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі*. Лондон: Українська видавнича спілка.

Гайдай, М.М. *Пісні з мелодіями і без мелодій, голосіння. Про часи Вітчизняної війни. Пісні про німецьку неволю, сатира на німців, про радянське життя, про кохання, родинні, робітничі. 1937–1946 рр.* Ф. 14–3 (Од. зб. 12, Арк. 1–66), ІМФЕ, Київ.

Дмитренко, М.К., Єфремова, Л.О. (2014). *Народні пісні з Хмельниччини (з колекцій збирачів фольклору)*. Київ: Наукова думка.

Іваннікова, Л. (2007). *Фольклорні записи з с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.* Домашній архів О. Кузьменко.

Збірник фольклору Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр.; передмова «Сповідь народу» М. Рильського (с. 7–12). Гранки. Ф. 14–3 (Од. зб. 95, Арк. 1–534), ІМФЕ, Київ.

Кузьменко, О. (2001). *Фольклорно-етнографічні матеріали з Подільсько-Буковинської експедиції, липень 2001 р. Хмельницька, Чернівецька обл. Ф. 1 (Оп. 2, Од. зб. 493, Арк. 1–99), Архів Інституту народознавства НАН України, Львів, Україна.*

Кузьменко, О. (2007). *Фольклорно-етнографічні записи з с. Розвадів Миколаївського р-ну Львівської обл.; грудень 2007 р.* Домашній архів О. Кузьменко.

Кушнір, К.Ф. *Пісні (без мелодій), частушки, анекдоти, приказки, прислів'я про часи Великої Вітчизняної війни, німецьку неволю; побутові, родинні, про кохання, весільні. 1939–1946 рр.* Ф. 14–3 (Од. зб. 16, Арк. 1–170), ІМФЕ, Київ.

Луцько, Є. *Записи автобіографічних оповідань респондентів з сіл Яворівського р-ну Львівської обл. 2013, 2016 рр.* Домашній архів О. Кузьменко.

Луцько, Є. (2021). *Повстанська боротьба у розповідях учасників та очевидців Яворівщини*. Т. 3. Львів; Дрогобич: Коло.

Морміль, Л. (2007). *Пісні остарбайтерів – невільників ХХ століття. Українська література в загальноосвітній школі, (4), 15–16.*

От смерти к жизни. Сборник песен, стихов и рассказов. Т. 1: Стоны рабов в фашистской Германии. 1941–1945. Ф. 166 (Оп. 2, Спр. 184, Арк. 1–106), Центральний державний архів громадських об'єднань України, Київ, Україна.

Стеблянка, О.І. *Пісні (без мелодій і з мелодіями), частушки, вірші, записані на заводах і шахтах Дніпропетровщини та Харківщини. Про часи Вітчизняної війни, пісні німецької неволі; про радянське життя, любовні, жартівливі; побутові пісні старого села; про козогона. 1943–1947 рр.* Ф. 14–3 (Од. зб. 12 а, Арк. 67–123), ІМФЕ, Київ.

Стельмах, М.П. *Пісні без мелодій, частушки, вірші. Часи Вітчизняної війни: героїка боротьби, пісні та вірші неволі, сатира на німців. 1941–1944 рр.* Ф. 14–3 (Од. зб. 21, Арк. 1–183). ІМФЕ, Київ.

Наукові дослідження

Азарх, І. (2010). «Послухайте, рідні оселі, пісні, які ми склали в чужій стороні»: повертаючись до неопублікованого. *Сторінки воєнної історії України*, (13), 54–69.

Андрущенко, С., Громова, Н. (2020). Вікна і двері як межові символи хатнього простору. *Етнічна історія народів Європи*, (61), 17–26.

Буреш, Б. (2007). *Тріщина через все життя. Спогади українських примусових робітниць у землі Райнланд. Проект крайового об'єднання Райнланд, здійсненого за підтримки представництва Європейського Союзу в Брюсселі (с. 13–23). В: Riss durchs Leben: Erinnerungen ukrainischer Zwangsarbeiterinnen im Rheinland: Katalog zur Ausstellung. Köln.*

Виноградова, Л.Н., Левкиевская, Е.Е. (2004). *Окно. В: Н.И. Толстой (Ред.). Славянские древности: этнолингвистический словарь (Т. 3, с. 534–539). Москва: Международные отношения.*

Гальчак, С. (2003). Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському Рейху. *Студії з архівної справи та документознавства*, (9), 148–150.

- Грінченко, Г. (2015). Радянські жінки на примусових роботах Третього Райху: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій. В: Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь (Ред.). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* (с. 233–251). Київ: ТОВ «АРТ КНИГА».
- Гусак, Р. (2014). *Традиції клезмерів Поділля (на матеріалі весільних інструментальних ансамблів східноподільської Наддністрянщини)*. Вінниця: Нова книга.
- Кісь, О. (2020). Жіноча творчість і дозвілля в таборах і в'язницях. В: *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*; 2-ге вид. (с. 139–146). Львів; Дрогобич: Коло.
- Константинова В., Лиман І. (2015). «Альбоми пісень» оstarбайтерів: віддзеркалення ідентичностей та ментальних стереотипів. В: М. О. Фролов (Ред.). *По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого» на формування ментальних кордонів* (с. 85–97). Запоріжжя: Інтер-М.
- Кузьменко, О. (2018). *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Кузьменко, О. (2022). Людина Опору в сюжеті усних наративів колишніх примусових робітників Другої світової війни (за польовими матеріалами Євгена Луна). *Народознавчі зошити*, (2 (164), 294–303.
- Лапан, Т. (2007). Українські жінки на примусових роботах в Третьому Райху. *Україна модерна*, (11), 127–138.
- Лапан, Т. (2009). Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду. *Схід–Захід: Історико–культурологічний збірник*, (11–12), 198–223.
- Мартиноска, А. (2014). *Културни парадокси (родот, етницитетот и идентитетот во фолклорот и литература) / Cultural Paradoxes (Gender, Ethnicity and Identity in Folklore and Literature)*. Скопје: Інститут за македонска литература.
- Меленчук, М. (2015). Досвід примусової праці у пам'яті колишніх українських оstarбайтерок з Канади. В: Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь (Ред.). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* (с. 252–266). Київ: ТОВ «АРТ КНИГА».
- Папуша, І. (2013). *Modus ponens: нариси наратології*. Тернопіль: Крок.
- Пастушенко, Т. (2009). *Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Пропп, В.Я. (2000). *Исторические корни волшебной сказки*. Москва: Лабиринт.
- Рождественская, Е.Ю., Семёнова, В.В. (2020). Женский опыт войны: оккупация, принудительный труд, стигма оstarбайтерки. *Новое прошлое*, (4), 76–95.
- Чистова Б.Е., Чистов К.В. (1998). Преодоление рабства. *Фольклор и язык оstarбайтеров 1942–1944 гг.* Москва: НИПЦ «Мемориал».
- Bartmiński, J. (2007). Dom i świat – opozycja i komplementarność. In: *Językowe podstawy obrazu świata*; 2 wyd. (pp. 167–177). Lublin: Wyd-wo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dolby-Stahl, S. (1989). *Literary Folkloristics and the Personal Narrative*. Indiana University Press.
- Būgine, L. (2020). Borderland Lives: Historical Reflections in Eastern Lithuanian Life Stories. In: L. Būgine (Ed.). *The Storytelling Human: Lithuanian Folk Tradition Today* (pp. 88–112). Boston, USA: Academic Studies Press.
- Grinchenko, G. (2017). Ostarbeiters of the Third Reich in Ukrainian and European Public Discourses: Restitution, Recognition, Commemoration. In: J. Fedor (Ed. et al.). *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* (pp. 281–304). Palgrave Macmillan.

- Harris, A. M. (2013). No Nastas'ias on the Volga: Soviet Women Veterans and Folkloric Self-Representations. *Folklorica*, (XVII), 99–130.
- Ingeborg, C. A. (2020). *Representations of Fear: Verbalising Emotion in Ancient Roman Folk Narratives*. Helsingfors: Academia Scientiarum Fennica.
- Jónsdóttir, D. (2020). «Obey My Will or Suffer»: Violence against Women in Icelandic Folk Legends. *Journal of Ethnology And Folkloristics*, 14 (2), 17–43.
- Kościuk, A. (2009). Ze stereotypu okna w kulturze ludowej. *Stereotypy w języku i w kulturze / pod red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta* (pp. 191–199). Lublin: Wyd-wo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kudela-Świątek, W. (2014). Interdyscyplinarność w badaniach oral history: konieczność czy sposób na nowatorstwo. In: S. Niebrzegowska-Bartmińska (Ed. et al.). *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych* (pp. 61–88). Lublin: Wyd-wo Un-tu M.Curie-Skłodowskiej.
- Liugaitė-Černiauskinė, M. (2021). Tremtinių, politinių kalinių dainavimas: liminalumo aspektas, *Tautosakos darbai*, (61), 47–70.
- Simonis, P. de & Dei, F. (2014). Wartime Folklore: Italian Anthropology and the First World War. In: R. Johler, C. Marchetti, M. Scheer (Eds.). *Doing Anthropology in Wartime and War Zones* (pp. 75–98). Bielefeld.
- Spinn, spinn, meine liebe Tochter (1965). In: *The International Book of Folk Songs* (N. Luboff, W. Stracke). Walton Music Corp.

Інтернет-ресурси

- Венкен, М. (2015, 9 квітня). Як спів може надати сенсу воєнному досвіду. Оstarбайтерки в Бельгії повоєнного періоду. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/venken-ostarbeiters-singing>
- Панасюк, С. (2022, 28 червня). Росія депортує українців (знов). *Ukrainer*. URL: <https://ukrainer.net/rosia-deportuie/>
- Пастушенко, Т. (2020, 2 грудня). Війна на сніданок, криза на обід... *izhakultura*. URL: https://yizhakultura.com/material/20201202_1212
- Примусове вивезення українців до росії є воєнним злочином – Human Rights Watch. *Укрінформ*. 01.09.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3562401-primusove-vivezenna-ukrainciv-do-rosii-e-voennim-zlocinom-human-rights-watch.html>
- Hanna, H. Interview za477, 14.08.2005, *Archive Forced Labor 1939–1945*. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/en/interviews/za477>
- Forced Labor 1939–1945. Memory and History. *Interview Archive*. URL: <https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de>
- Shuvalova, I. (2020). *Voices of the War in Donbas: Exploring Identities in the Affected Communities Through the Prism of War Songs* (Doctoral thesis). Slavonic Studies from the University of Cambridge. URL: <https://doi.org/10.17863/CAM.51373>

Анастасія Канівець

«НОВА» VS «СТАРА» ЖІНКА В УКРАЇНСЬКОМУ КІНОПРОСТОРІ 1920-Х – ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

З-поміж найважливіших гасел, під якими відбувалося становлення радянського ладу, було звільнення всіх експлуатованих. До таких поневолених верств більшовики зараховували і жіноцтво, яке трактували як окрему соціальну групу, по суті, ерзац-клас. Ідея звільнення пригноблених лежала в основі радянського соціального проєкту творення «нової людини» і зокрема – «нової жінки».

Більшовицька ідея «нової жінки»

Формування концепції «нової жінки» відбувалося в рамках ідеї «звільнення» жінок від нерівноправного становища у суспільстві та родині. Проблеми емансипації цієї дискримінованої соціальної групи порушували і тексти більшовицького лідера В. Леніна, проте передусім розробка поняття «нова жінка» пов'язана з постатями Інеси Арманд і Олександри Коллонтай. Власне, з іменем останньої й асоціюється цей термін в його комуністичному трактуванні (адже він виник ще у XIX столітті і спершу не мав стосунку до комуністичного вчення). Різні ідеологи й ідеологині звертали увагу на різні аспекти поняття. Якщо Ленін підкреслював роль більшовицької влади в наданні жінкам нового статусу, ідеологині цього процесу наголошували на дієвій участі у цих процесах самих жінок. При цьому для І. Арманд важливішим був аспект «нової жінки» як революціонерки, пролетарки. Подібно розглядала цю категорію й Надія Крупська. З-поміж її тверджень варто звернути увагу на тезу, яка розкриває більшовицьке трактування

перетину гендерного і соціального вимірів жінки: говорячи про пролетарку і представницю буржуазії, вона вважала, що остання, попри належність до панівних класів, була пригнобленішою за першу (Амбарцумян, Булыгина, 2021, с. 16–17). На думку Крупської, в радянській Росії робітниця мала рівні з робітником права і могла брати участь у політичному житті країни, в той час як буржуазка, як представниця свого класу, була відсторонена від влади і крім того, за нормами буржуазного суспільства, була обмежена в правах порівняно з чоловіком (Крупская, 1926, с. 9–10). Своєю чергою О. Коллонтай робила наголос на особистісному вимірі взаємодії статей, проголошуючи їхню рівність не лише в економічному і соціальному, а й у сексуальному житті. В її баченні «нова жінка» була не ідеальним проєктом майбутнього, а вже існуючим явищем (Амбарцумян, Булыгина, 2021, с. 17–21). У своїй праці «Нова мораль і робітничий клас», у розділі «Нова жінка», авторка окреслює її основні риси:

«Самодисципліна замість емоційності, вміння дорожити своєю свободою і незалежністю замість покорі і безликості; утвердження своєї індивідуальності замість наївного намагання увібрати й відобразити чужий образ «коханого», пред'явлення своїх прав на «земні» радості замість лицемірного носіння маски незайманості, нарешті, відведення любовним переживанням підлеглого місця в житті. Перед нами не самиця і тінь чоловіка, перед нами – особистість, «Людина-Жінка»» (Коллонтай, 1919, с. 29).

Всі ці риси «нової жінки», покликані забезпечити їй новий статус і в особистих стосунках, і у суспільних відносинах, в офіційному дискурсі набували певного значення: здобуті можливості жінка мала віддати на службу радянській системі. Отож бути «новою жінкою» передбачало не лише мати приватну та економічну самостійність, а й активно включатися в трудові відносини й громадську діяльність, а також сприяти відповідному «вихованню» інших жінок. Вичерпну характеристику цього типу представила в своєму матеріалі «Комуністка» за 1920 рік:

«Вчорашня робітниця чи селянка сьогодні завідує політвідділом армії, є комісаром шляху, організує суспільне харчування, завідує відділом охорони материнства, керує соціальним вихованням, облаштовує хати-читальні, контролює їдальні, записується в будзагони, бере участь у розкладці, бере жваву участь у всіх політичних кампаніях і у всіх починаннях республіки, скерованих на боротьбу з руїною господарства, голодом, епідеміями. Робітниця – душа суботників. Робітниця всюди, куди кличе її обов'язок і повинність громадянки» (цит. за: Алферова, 2011, с. 107).

Саме цей, адаптований до потреб держави, образ «нової жінки» посів помітне місце в культурній продукції, зокрема кінематографі, як водночас мистецька рефлексія та знаряддя пропаганди.

Стан досліджень, джерела

Попри те, що саме поняття «нової жінки» має досить багату бібліографію, історія його екранних репрезентацій, зокрема в українському кіно, досліджена значно менше. Науковці зверталися до теми радянської «нової жінки» в тогочасному кіномистецтві в Росії: це явище досить послідовно досліджувала С. Смагіна (Смагіна, 2017, с. 169–173; Смагіна, 2018, с. 174–181; Смагіна, 2019, с. 257–266), торкалася його О. Хлопоніна (Хлопоніна, 2017, с. 140–151). Крім того, формування візуального канону «нової жінки» у масовій культурі (передусім у журналах 1930-х років) досліджували Т. Дашкова (Дашкова, 2013) і О. Хлопоніна (Хлопоніна, 2017, с. 287–295). Огляд жіночих образів у кінематографі 1920-х представила І. Гращенкова у своїй книзі «Кіноантропология XX/20» (Гращенкова, 2014). На Заході жінка в радянському кінематографі 1920-х (точніше, теоретичні засади її відображення) стала предметом окремої монографії Дж. Мейн (Maune, 1989). При цьому для практично всіх цих студій (за винятком хіба що дослідження кінематографа «радянського Сходу» і «східної жінки» в ньому, що був окремим об'єктом репрезентації (Смагіна, 2018, с. 114–124)) характерний розгляд радянського кіно як суцільного масиву, без врахування специфіки національних кінематографій. До власне українського радянського кінематографа 1920-х – початку 1930-х років та жіночої тематики в ньому зверталися українські дослідники, однак тема залишається маргінальною. Побічно згадували її у своїх монографіях з історії українського кіно Л. Брюховецька (Брюховецька, 2018), Л. Госейко (Госейко, 2005), В. Миславський (Миславський, 2018). Наявна тематика української радянської «нової жінки» і в статтях, проте у форматі досліджень окремих кейсів (аналіз «Права на жінку» (Лабур, 2017, с. 78–87)) чи як складова інших, більш загальних тем (аналіз «Кварталів передмістя» (Пашенко, 2017, с. 36–39)). Утім, досі бракує ґрунтовної праці, яка б розкрила феномен «нової жінки» саме в українському кіно.

Виробничий контекст

Тим часом у перші десятиліття радянської влади український кінематограф переживав один із найцікавіших періодів своєї історії, коли водночас активно розвивалося виробництво фільмів і випробовувались художні можливості молодого мистецтва. У 1922 році було створено ВУФКУ

(Всеукраїнське фотокіноуправління), у віданні якого перебувала вся кіногалузь від виробництва до прокату стрічок і яке діяло на основі госпрозрахунку. У своєму розпорядженні ВУФКУ мало Одеську, до 1927-го – Ялтинську, а з 1928 року – Київську кінофабрику. Завдяки успішній роботі керівників (Г. Тасіна, П. Нечеса, З. Хелмна, М. Капчинського та інших) кіновиробництво збільшувало обсяги та повсякчас потребувало нових фахівців. Проблему кадрового голоду вирішували значною мірою за рахунок притоку людей з інших професій – чи то суміжних (режисери театру Л. Курбас, Ф. Лопатинський, М. Терещенко та ін.), чи то більш-менш далеких від режисури (так у кінематографі прийшли художник О. Довженко і скульптор І. Кавалерідзе). Продовжували працювати також старі, так звані дореволюційні, майстри – В. Гардін і П. Чардинін. На кінофабриках ВУФКУ могли фільмувати не лише українські режисери, а також з інших радянських республік (Дзига Вертов, М. Кауфман, Н. Охлопков) та з-за кордону (Ертугрул Мухсін-Бей з Туреччини). Для цього періоду характерна також активна робота кінематографістів у різних жанрах, що давало змогу охопити більшу аудиторію й опрацювати ширше коло проблем, котрі потребували екранної репрезентації: в рамках ігрового кінематографа знімали дитячі, пригодницькі, історичні, історико-революційні, біографічні, комедійні, побутові стрічки тощо. «Жіноча» проблематика та окремі дотичні до неї проблеми «нового побуту» певною мірою відображені у фільмах різних напрямів – від комедійної «Ягідки кохання» О. Довженка (1926) чи «Василини» Ф. Лопатинського (1927) (екранізації «Бурлачки» І. Нечуя-Левицького) до безпосередньо присвячених темі «нової жінки» «Двох жінок» Г. Рошала (1930).

Друга половина 1920-х років для ВУФКУ пройшла під знаком боротьби за автономію національної галузі, що у 1930 році завершилася ліквідацією ВУФКУ і появою тресту «Українфільм», підпорядкованого вже всесоюзному кінофотооб'єднанню. У наступні кілька років відбулося остаточне включення української кіногалузі до централізованої радянської. Проте за роки автономії було випущено близько сотні повнометражних кінострічок (Брюховецька, 2018, с. 49). На жаль, чимала їх частина з різних причин втрачена чи недоступна в Україні (деякі кінострічки зберігаються в російському Госфільмофонді, інші в кіноархівах по всьому світу, часом під іншими прокатними назвами, і ще очікують на своє віднаходження). У цій ситуації особливе значення мають супровідні матеріали до фільмів, передусім виробнича документація (сценарії, монтажні листи тощо), та матеріали в спеціалізованій пресі. Важливим джерелом для дослідження залишається журнал «Кіно», що виходив у 1926–1933 роках і подекуди є єдиним джерелом інформації про певний фільм. Видання має і власну цінність як документ часу: його публікації подають безпосередній відгук на випущену кінопродукцію, транслиють як провладний дискурс, так і, певною мірою,

суспільний запит і очікування від випущеної кінопродукції. Це стосується і фільмів на жіночу тематику, особливо тих, що (наскільки відомо) не дійшли до нашого часу.

Ключові поняття

Тема «нової жінки» була однією з ключових у радянському (зокрема українському) кінематографі 1920–х років у рамках більшовицького проєкту формування «нової радянської жінки». Протилежним до цього терміна є поняття «старої жінки», що вживається на означення жінки «дореволюційного» патріархального ладу, точніше, тих її рис, які мали бути подолані: підлегле становище в суспільстві, обмеження діяльності домашньою сферою, суспільний контроль над жіночими практиками, серед них і сексуальними (тут під «суспільством» знову ж таки маємо на увазі «дореволюційне»: відповідне право комуністичного соціуму під сумнів не ставилося). Важливою рисою образу «старої жінки» лишився не лише зовнішній контроль з боку суспільства, а й її власний «відсталий» світогляд, добровільне прийняття старих суспільних норм і гендерних стереотипів, які належало викоринити за нового комуністичного ладу. «Стара жінка» у культурній продукції, зокрема кінематографі, відігравала функцію антитези «новій» та прогресивній.

Слід зауважити, що дискурс «нової жінки» мав досить багатовекторний характер. Відповідно різноплановою була і його розробка в кінематографі, яка охоплювала різні сфери – від кіновиробництва до змістового наповнення стрічок та характеру їхньої промоції. Водночас розробка нової системи репрезентації жіночих образів була складним процесом. Йому перешкоджали не лише творчі труднощі, а й культурне несвідоме самого середовища, себто та складова структури суспільних уявлень і практик, що лишалася неусвідомлюваною широким загальним, а проте активно впливала на його судження. В результаті нову тему розглядали крізь призму вже існуючих уявлень про жінку та її місце в суспільстві. Свою роль відігравали рекламні міркування: успіх кінопродукції серед широкої аудиторії мав велике значення для кіноорганізації. Оскільки ВУФКУ було самоокупною організацією, то одержаний прибуток давав змогу зберігати й адміністративну, і фінансову автономію. Питання не лише мистецької, а й фінансової успішності кінострічок зринають і у внутрішній документації, і на шпальтах спеціалізованої преси (журнал «Кіно»). Отож кінопродукт мав відповідати критеріям не лише ідеологічних настанов, а й привабливості для глядачів. Жіночий образ і у фільмі, і у супровідній рекламній продукції мав чимале значення.

Комплексний аналіз кінострічок, спеціалізованої преси (передусім журналу «Кіно») та плакатів уможливило простежити співіснування образів

«старої» і «нової» жінок у кінокультурі, а також визначити, які аспекти «жіночої» тематики найбільше цікавили кінокритику та глядачів і наскільки кінопродукція задовольняла ці очікування.

Жінка як кінематографічна тема

«Жіноча» тема регулярно входила в плани виробництва українських кінематографістів кінця 1920–х – початку 1930–х років. В орієнтовному тематичному плані ВУФКУ на 1928–1929 роки були теми: «Робітниця–активістка», «Жінка – громадський діяч на селі»; в розділі «Теми з давнього минулого України» з трьох тем дві безпосередньо присвячені жінкам: «Бондарівна» і «Маруся Богуславка» (Що робитиме українське кіно 1928–1929 року, 1928, с. 17). Анотації до тем ширше розкривали їх, zarazом артикуючи очікування від розроблюваного образу. Яскравим зразком є анотація до «Робітниця–активістки», що безпосередньо говорить про тип «нової жінки»:

«Сценарій має показати робітницю–активістку, як новий тип «сучасної, діяльної, енергійної жінки, що вибилася з-під гніту хатніх дріб'язкових справ: кухні, пелюшок, сварок і пліток, вічного тремтіння перед чоловіком, вікових забобонів і звичок. Яку роль відіграє така жінка в робітничому побуті, як вона бореться за волю жінок серед робітництва, активно працює як свідомий своїх громадських обов'язків член колективу. [...] Активістка – ініціатор та організатор спільної ідальні в селищі, дитячих ясел, дитячого майданчика то-що. Охорона праці на підприємстві, особливо праці жінок та підлітків, і роль активістки в цій галузі праці. Родинне життя активістки, взаємини з чоловіком, з сусідами то-що, доповнюють тему...» (Що робитиме українське кіно 1928–1929 року, 1928, с. 20).

Характерний момент, що його оприявнює план: «нова жінка» мала не лише «звільнитися» сама, вона мала стати інструментом поширення ідей емансипації і серед інших жінок, а також їй фактично делегували частину функцій держави (охорона праці, організація ясел тощо). У 1928 році нарада агітпропу при ЦК КП(б)У при обговоренні тематичного плану рекомендувала у стрічках на робітничу тему «звернути серйозну увагу на питання втягнення трудящих жінок у виробництво та висунення їх на керівну роботу» (Про тематичний план, 1928, с. 16). Наступного року теми повторилися з незначними варіаціями – «Робітниця–активістка» і «Селянка на громадській роботі». У першій темі порівняно з попереднім дещо більший наголос падав на конфлікт із чоловіком, тоді як у другій впевненіше означена кар'єра героїні: якщо роком раніше зазначали, що «громада належним чином цінує роботу активістки й на чергових виборах може її обрати, навіть на голову

сільради» (Що робитиме українське кіно 1928–1929 року, 1928, с. 21), то тепер це обрання вже чітко прописане: «На чергових виборах її обирають на голову сільради». З'явилася й нова тема – «Повстання Олени Можейкової», про боротьбу за свої права жінки–міщанки і про її перехід до радянського середовища (Що робитиме українське кіно 1929–1930 року, 1929, с. 11–12). У такий спосіб тема «нової жінки» перепліталася з іншими актуальними темами ідеологічного характеру – передусім, звісно, класової боротьби («боротьба з міщанством» тощо) – і водночас «визнавала» можливість появи (але не повноцінної реалізації) жінок нової формації і у «відсталих» соціальних прошарках.

У наступному десятилітті відбувається поступове зміщення акцентів. Плани першої половини 1930-х років показують, що «жіноча» тематика не втратила актуальності, проте ідеологічний наголос відповідно до нових владних завдань переносився з активізму, громадської роботи і кар'єрного зростання на участь у виробництві. Так, у плані ігрових українських фільмів на 1932 рік зазначена тема «Жінка у соціалістичному будівництві» («Активна участь трудящих жінок у соціалістичному будівництві. Збірний тип героя–жінки, активного учасника боротьби за нові соціально–виробничі взаємини») (За більшовицьке плянування, 1932, с. 9). Тут риторика вже суто виробнича, і йдеться відверто не про права, а про місце жінки у системі виробництва. В 1934 році в планах «Українфільму» вказано дві стрічки на «жіночу» тему. Перша – «Дівчата з нашої країни» за п'єсою І. Микитенка, героїні якої вибороли собі право долучитися до бетонярів на ГЕС – вочевидь, вкладалися в зазначену тему «Жінка у соціалістичному будівництві». Друга – комедія з промовистою назвою «Право жінки» – за змістом ще цілком відповідала духові 1920-х: «Поразка старих консервативних забобонів і традицій, що є в нашому житті щодо жінки» (Тематичний плян виробництва..., 1933, с. 3–4). З середини 1930-х років безпосередньо «жіноча» тематика зникає з пріоритетних, хоча сам мотив «нової жінки» залишив свій слід у кінематографі, позначившись на розробці жіночих образів і в наступні періоди.

Важливо, що навіть у найбільш емансипаційно спрямованому кінематографі 1920-х реально створена кінопродукція відрізнялася від запланованої. Жодного фільму, який безпосередньо відповідав би окресленим темам, на українських кіностудіях не випустили. Проте в 1928–1930 роках справді активно розроблялися нові жіночі образи. У цей період виходять стрічки про опанування «чоловічих» професій («Дівчина з палуби» 1928 року, режисер О. Перегуда), протиставлення «нової» жінки «старій» («Дві жінки» 1930 року, режисер Г. Рошаль), нового місця в родині і загалом пореволюційних родинних відносин («Квартали передмістя» 1930 року, режисер Г. Гричер–Чериковер), права на вибір життєвого шляху («Право

на жінку» 1930 року, режисер О. Каплер) тощо. Характерним моментом стає формування кінематографом свого роду «історичної ретроспективи» «нової жінки» – репрезентації тією чи іншою мірою емансипованих жіночих образів минулого («Василина» 1927 року, режисер Ф. Лопатинський); підтекстом, зокрема, тут було протиставлення долі такої жінки в до– і пореволюційному суспільстві. З іншого боку, знімають фільми про тяжку долю жінок у минулому («Тамілла» 1927 року, режисер Е. Мухсін–Бей), де це протиставлення ставало більш очевидним. Природно, що помітним став образ революціонерки («Ордер на арешт» 1927 року, режисер Г. Тасін), де жінка постає цілком повноправною учасницею революційної боротьби.

Втім, поряд із популяризацією образу «нової жінки», в деяких стрічках помітне тяжіння до старого гендерного світогляду, передусім у родинних стосунках. Такою, судячи з опису (Глаголева та ін., 1961, с. 319–320), є згадана кінокартина «Дві жінки» Г. Рошалья (сам фільм не зберігся). У стрічці було показано колишню дружину білогвардійця, яка виходить заміж за відповідального радянського робітника, і дружину та соратницю колишнього комісара. За протиставленням «старої» і «нової» жінки, по суті, ховається традиційне протиставлення «неправильної» і «правильної» моделей дружини: перша наслідує тип *femme fatale*, веде розпусне життя і, зрештою, руйнує життя свого чоловіка. Друга – вірна дружина і помічниця у справах чоловіка, яка слідує за ним. Водночас в останньому образі простежується також ідеологічно значущий мотив пріоритету суспільного над особистим: героїня виконує свій службовий обов'язок, мимоволі стаючи причиною кар'єрного пониження чоловіка.

Героїня «Великого горя маленької жінки» М. Терещенка (1929) також постає цілком порядною дружиною, вірною своєму чоловіку, який пропав без вісти в роки революції. Він зрадив родинний обов'язок (одружився знову і відмовився від попередньої родини) й відповідно покараний, знову поклавши і вже остаточно втративши колишню дружину. Такі фільми засвідчують, що у суспільній картині світу надалі побутували і цілком консервативні уявлення про статус жінки в приватному просторі.

Загалом, специфікою радянського варіанта емансипації стає те, що боротьбу за права жінки бере під свою опіку і контроль держава, а самі права зводяться, по суті, до свободи брати участь у виробничих відносинах різного характеру і рівня. Нерідко це ілюструє і подача фільмів у спеціалізованій пресі. «Дві жінки» Г. Рошалья було означено так: «... фільм [...] характеризує два соціально протилежних типа: жінку, що бере участь у радянському будівництві, та жінку–представницю міщанства» (По кіно–фабриках світу, 1929, с. 14). Зрештою, відповідне послання несуть і самі фільми. В «Ордері на арешт» героїня, що не виконала свою революційну місію, хай і не з власної провини, гине; у «Василині», «Праві на жінку» і

«Великому горі маленької жінки» героїні компенсують працею свої особисті проблеми.

«Жіноче» питання в тогочасному радянському, зокрема українському, кінематографі слід розглядати в ширшому контексті. Переважно воно має прив'язку до боротьби з минулим та його «пережитками» (патріархальне суспільство як втілення відсталого дореволюційного укладу, простору несвободи для дискримінованих груп, серед яких і жінки). Актуалізовано й антиколоніальний дискурс. Низку фільмів про безправне становище «східної» жінки знімали кіностудії азійських і кавказьких республік СРСР, проте окремі зразки цього напрямку представлені й в українському кіно. Тут їхня роль була дещо іншою: показаний у стрічках світ поданий не як власне минуле, що має бути подолане, а як підкреслено «інший» світ, чужий не лише радянській, а й власне українській традиції. Важливим стає момент акцентованої екзотичності показаної культури (тут поєдналися ідеологічні й фінансові інтереси).

Цікаво, що в той час, як кінематографісти експлуатували «східну екзотику», кінокритика ставилася до останньої з відвертою іронією. Характерним є матеріал журналу «Кіно», присвячений фільму «Тамілла» (1927, режисер Е. Мухсін-Бей), що працював зі стереотипами Сходу загалом і східної жінки зокрема (дія відбувається у тогочасній французькій колонії в Алжирі). Стереотипи ці відігравали велику роль у більшовицькому емансипаційному дискурсі. З одного боку, чинним для загалу імперської «метрополії» та в цілому європейської частини СРСР залишалося уявлення, згодом влучно сформульоване Е. Саїдом: «Той Схід був майже повністю витворений уявою європейців і ще від часів античності асоціювався з романтичними історіями, екзотичними створіннями, теренами, де пам'ять і краєвиди населені привидами, незабутніми переживаннями» (Саїд, 2001, с. 11). З іншого, до цього додавалося й актуальне бачення Сходу як простору економічної та соціальної відсталості, застарілих традицій і норм. Більшовицький дискурс підросійського «Сходу» відображений у працях радянських істориків: «Загальновідомо, що до Жовтневої революції Середня Азія і Казахстан були типовими відсталими колоніями царської Росії, народи котрих жили в темряві, злиднях і безправ'ї, змагаючи під нестерпним подвійним гнітом царських колонізаторів і місцевих експлуататорів» (Інояттов, 1961, с. 26). У випущеній у 1920–ті роки статті в журналі «Кіно» присутні обидва ці погляди на Схід. Вони й визначали уявлення про «східну жінку», котра поставала втіленням такого Сходу. Оскільки СРСР був націлений на повне переформатування суспільства, образ поневоленої жінки Сходу був першорядним. К. Цеткін цитувала вислів Леніна з цього приводу: «Хто може тепер ще сумніватися в перемозі світової пролетарської революції, якщо навіть найпоневоленіші з поневолених, найпригнобленіші з пригноблених піднімаються для боротьби за своє звільнення на шляхах соціалізму?»

(Цеткін, 1938, с. 28). Цікаво, що СРСР, мислячи свою культурну традицію як радше оксидентальну, при цьому демонстрував свою потужну орієнтальну компоненту. У цьому контексті особливо значущим став мотив «звільнення» жінки, що був метафорою емансипації самої країни. Відповідні акценти розставлені і в присвяченій «Таміллі» рецензії:

«Далекий Схід, оповитий туманом романтичності, схід прекрасних верхівців та чорнооких жінок, що кожна з них здається таємницею, яка вабить і дратує своєю чадрою чи гондурою, цей Схід поволі зникає з нашої уяви – все частіше він повертає до нас своє справжнє обличчя, одна за другою викриваються смердючі виразки мусульманського побуту, що й досі ще клякне в цупких пазурях Корану. Історія Тамілли – не поодинокий випадок: це драма, повсякденна, повсякчасна, драма жінки Сходу» (Ремез, 1927, с. 8).

Увагу глядача зачіпають привабливим образом Сходу із тим, щоб далі викрити його вади, взявши за основу саме жіночу історію. Власне, подібний хід використаний і в самій кінострічці: візуальний ряд активно послуговується «східною» екзотикою як атрактором, тоді як сюжет є різко викривальним. Далі в статті озвучено теми релігії й звичаєвості (пов'язані між собою) як основа та причина занепадного стану суспільства і передусім – жінок; побіжно заторкнуто мотив дорадянської колоніальної влади, яка також постає відповідальною за ситуацію, що склалася. Критики зазнає адат (система локальних звичаїв і звичаєвого права поза шаріатом у країнах ісламського світу), при цьому зазначено, що за нього «побут жінки гористого Кавказу [...] мало чим відрізняється від побуту деяких туркменських чи киргизьких племен» (Ремез, 1927, с. 9). Так радянським глядачам нагадували, що проблема «східної жінки» насправді ближча, ніж здається (лише за два роки до виходу фільму в Середній Азії розгорнулася кампанія зі звільнення жінок від традиційного патріархального ладу, так званий худжум). Наприкінці йшлося про досягнення у боротьбі з адатом, передусім на території СРСР. Очікувано особливий наголос у статті одержало позиціонування «східної жінки» як товару: стаття має промовистий заголовок «Фільм про крам». До речі, дещо парадоксально, що кінокартина та супровідні матеріали до неї у свою чергу здійснювали об'єктивацію жіночого образу.

Працюючи з існуючими стереотипами «жінки Сходу», вони також подавали героїню як «крам», чию цінність для оточення визначала привабливість для чоловіків – потенційних «покупців». Важливість жінки навіть у її традиційній родинній і соціальній ролі як «дружини» і «матері» тут опинилася поза увагою на користь функції «сексуальної іграшки» і, до певної міри, «робочої сили» (підкреслено це історією дитини Тамілли, яка не має жодної вартості в очах чоловіків: біологічний батько – перший чоловік героїні – відмовляється від неї з матір'ю, названий – другий Таміллин

чоловік – узагалі вбиває). Тож глядачів привчали дивитися на «традиційну жінку Сходу» саме в такий спосіб.

Екранна «стара жінка» у різних своїх формах – від радянської неовамп до східної «жінки-краму» – по суті, виступала опозицією до екранної «нової жінки». З одного боку, вона увиразнювала останню, підкреслюючи її модерність та актуальність, відповідність революційному й пореволюційному світу. З іншого, оприявнювала міцну вкоріненість «старої жінки» у суспільній свідомості, а відтак – і в повсякденній культурі.

«Кіножінка» в рекламному просторі

Аналіз іншого боку кінематографічного простору – спеціалізованої преси та рекламної продукції – показує дещо іншу картину змін образу жінки в суспільному й мистецькому просторі. Для прикладу, показовим є зіставлення візуального наповнення журналу «Кіно» в 1920-х роках з прописаними в статтях настановами. Тут домінують образи, підібрані передусім за принципом атрактивності: це переважно молоді привабливі жінки, частіше з ідеологічно ворожих дореволюційного, капіталістичного чи непманського світів; є чимало стереотипних образів у традиційному селянському вбранні. Характерним є прийом, коли зображення еротизованої жіночої постаті «легалізовано» викривальним змістом самого журнального матеріалу. Наприклад, до статті «Фельетон в кадрах» з критикою іноземних стрічок, що тяжіють до екзотики й еротики, як ілюстрацію подано викадрувану постать акторки Мей Мюррей у фільмі «Особисте життя Єлени Прекрасної» (Лафре, 1928, с. 10). Тут зваблива жіноча постать розташована по центру сторінки, на передньому плані, причому її голова навіть частково перекриває назву статті. Насамперед в око впадає зображення, і лише потім читач звертається до тексту. Загалом, для журналу «Кіно» 1920-х характерні зображення великим планом, нерідко викадрувані, або фотоколажі. Ці зображення займають чималу площу сторінки, вони не лише доповнюють і підкріплюють текст, а й привертають увагу читача до текстового матеріалу та впливають на його сприйняття.

Ситуація змінюється в 1930-ті роки, з посиленням ідеологічного контролю над формою та змістом преси: замість розмаїтих і переважно вродливих жіночих образів з ігрових фільмів у журналі «Кіно» почали домінувати кадри з кінохроніки, де поставала «реальна» жінка, при цьому не як окрема особистість, а як частина виробничого й політичного процесу (показана у роботі чи на зібранні). Відповідною є й композиція зображення та його місце на сторінці: на початку 1930-х кількість та розмір фото зменшуються, помітно примітивізується і характер подачі (на цьому еволюція зображень у журналі завершується, бо сам часопис припинив існування у 1933 році).

Мал.11. Фото акторки Мей Мюррей як ілюстрація до статті «Фельетон в кадрах» у журналі «Кіно» (1928).

Мал.12. Фото робітниці у статті «Всесоюзна кошегарка в кадрі» у журналі «Кіно» (1927).

Мал.13. Виробничі процеси як ілюстрація до статті «Донбас кличе» у журналі «Кіно» (1931).

Для прикладу варто порівняти зображення жінки у кадрах на виробничу тематику (з хроніки, присвяченої Донбасу) в номерах журналу «Кіно» різних періодів. У часописі за 1927 рік фото жінки викадруване (так уся увага зосереджена на її постаті), займає чималу площу і домінує над кадрами з індустріальними пейзажами (Цейтлін, 1927, с. 6). Натомість у номері за 1931 рік жінка зображена в інтер'єрі, поряд із чоловіком, котрий вочевидь щось їй показує чи пояснює, займаючи домінуючу позицію, тоді як самі кадри невеликі за розміром і розташовані внизу журнального аркуша (Зельдович, 1931, с. 9). Характер ілюстративного матеріалу, як і його трансформація, загалом відповідав позиції жінки в кінопросторі. Останній часто поєднував революційну риторику з елементами консервативного світогляду: у 1920-х образ жінки акцентовано, вона показана важливою учасницею суспільного життя, при цьому, зберігаючи свою привабливість (і так мимоволі залишаючись об'єктом бажання), стає помітною учасницею виробничих процесів; у 1930-х відбувається поступова відмова від емансипаційної риторики зі збереженням місця жінки як виконавиці у системі виробництва.

Свою специфіку мали жіночі образи на кіноплакатах. Якщо в пресі зображення поєднане з текстом, який націлював на певне сприйняття, то у кіноплакаті зображення діяло самостійно, відтак мало поєднати в собі інформацію про зміст фільму, його ідейну наповненість і атрактивність. Як і у випадку часописів, помітне місце в українському кіноплакаті 1920-х років посідають

Мал. 14. Плакат до фільму «Гамбург» (1926).

Мал. 15. Плакат до фільму «Гамбург» (1926).

жінки зі «старого» світу як носії «жіночого» первня з його традиційними конотаціями: слабкість, залежність, звабливість, легковажність тощо. В таких зображеннях жінки переважно втілювали «минуле» чи його «пережитки», які належало подолати. Яскравим прикладом є плакат до фільму «Гамбург» (1926, режисер В. Баллюзек): дівчата, які танцюють, і оркестрантка на передньому плані – жіночі образи, що символізують легковажну і розгульну природу Веймарської республіки, яка не бажає помічати повсталого пролетаріату (показаний затемненим, на задньому плані) (мал. 14). Водночас на іншому плакаті до цього ж фільму наявний образ, ближчий до типу «нової жінки»: тут домінує жіноче обличчя великим планом, у «революційних» червоних тонах, від якого відсахується чоловіча постать у мундирі (мал. 15). У плакатах до того самого фільму жіночі образи різного роду могли набувати, відповідно, різного символічного наповнення. Втім,

Мал. 16. Плакат до фільму «За монастирською стіною» (1928).

в обох випадках було зображено молодих привабливих жінок, тож бачимо, що принцип атрактивності для тогочасного кінематографа залишався актуальним: зовнішня привабливість і далі була важливим атрибутом героїні, зокрема у фільмах про «нову жінку»; відповідний характер мали ілюстрації в часописах і плакати.

У композиції плакатів жіноче зображення у той чи інший спосіб домінує: посідає центральну позицію чи займає значну площу, винесене на передній план, часто є великого розміру. Для багатьох творів (переважно на тему переможної радянської сучасності, зокрема щодо «жіночого питання») жіночі образи фігурують нарівні з чоловічими, або й переважають. Водночас на

значній частині плакатів, пов'язаних із темами негативних сторін минулого чи сучасності, жіночий образ займає підпорядковану позицію. Набув поширення мотив, де чоловічий образ втілює ідею насильства й гноблення. Популярним прийомом є композиційне поєднання цілої постаті, частіше чоловічої, та окремого обличчя (яке у такий спосіб додатково символізується), частіше жіночого. Характерним прийомом став акцентований чоловічий погляд, який фактично перетворює жіночу постать на об'єкт («Ордер на арешт», «Кіра Кіраліна», «За монастирською стіною», «Василина»). Деякі плакати послуговуються образами полону, пут, задухи як метафори атмосфери безправності, в якій живе героїня. Так, на плакаті до фільму «За монастирською стіною» (1928, режисер П. Чардинін) молода жінка рве на грудях рясу, ніби задихаючись, а літера «З» з назви загрозово охоплює її шию (мал. 16). У плакаті до «Свіжого вітру» (1927, режисер Г. Стабовий) цю ідею передає рибальський невід, до «Василини» (1927, режисер Ф. Лопатинський) – павутиння. У плакаті до «Тамілли» рука загрозово тягнеться до обличчя героїні. Отож у плакатному мистецтві популярною була репрезентація жінки як загрозової, безправної чи пригнобленої; традиційно вона поставала як об'єкт бажання.

За недовгий період другої половини 1920-х – початку 1930-х образ жінки в українському, як і загалом радянському, кінематографі пройшов цікавий і складний шлях розвитку. У цей час панівним став актуальний образ «нової жінки», що одержав низку розмаїтих екранних інтерпретацій: образ сучасниці, яка виборює право на самовизначення, зокрема жертвуючи особистим життям; образ революціонерки – повноправної учасниці революційної боротьби; образ жінки з минулого – такої собі предтечі «нової жінки» революційного й пореволюційного світу. Відповідну тематику активно обговорювали, включали в тематичні плани виробництва, що, однак, не гарантувало втілення проєктів. Водночас помітне місце надалі посідали образи «жінки минулого». Якщо характер і функції першої були більш-менш очевидними і зумовленими прямим ідеологічним замовленням, друга мала гетерогенний характер: деякі з образів «старої жінки» виконували функцію антагоністичних до «нової» героїні, деякі репрезентували тяжку жіночу долю дореволюційного світу тощо. Переважно «жінка минулого» мала явно чи приховано підкреслити свою відмінність від жінки «нової», проте в деяких випадках помітні риси «дореволюційного» патріархального світогляду, носіями якого, попри декларовану революційність, були не лише глядачі, а й кінематографісти, і який позначився на розробці жіночих образів. Особливо помітний цей розрив між дійсним баченням жінки та ідеологічними настановами у супутніх до кіно матеріалах – кінопресі, кіноплакатах тощо, які у своїх візуальних образах безпосередньо апелювали до глядацьких смаків та очікувань. Загалом, попри впровадження нового

бачення жінки, у просторі візуального все ще була чинною її об'єктивація, сприйняття передусім як об'єкта бажання, затим – символізація, і лише в останню чергу – репрезентація її як особистості.

Джерела

- За більшовицьке плянування! (1932). *Кіно*, (1–2), 9–10.
- Зельдович, Гр. (1931). Донбас кличе. *Кіно*, (6), 9.
- Коллонтай, А. (1919). *Новая мораль и рабочий класс*. Москва: Всерос. центр. испол. ком. сов. р. к. и к. д.
- Крупская, Н. (1926). *О работе среди женщин*. Москва – Ленинград: Государственное издательство.
- Лафре. (1928). Фельетон в кадрах. *Кіно*, (6), 10.
- По кінофабриках світу. (1929). *Кіно*, (5), 14–15.
- Про тематичний план. (1928). *Кіно*, (10), 16.
- Ремез, Г. (1927). Фільм про крам. *Кіно*, (4), 8–9.
- Тематичний плян виробництва художніх фільмів тресту «Українфільм» на 1933 р. (1933). *Кіно*, (1), 3–4.
- Цейтлін. (1927). Всесоюзна кочегарка в кадрі. *Кіно*, (23–24), 6.
- Цеткин, К. (1938). *Заветы Ленина женщинам всего мира*. Москва: Государственное издательство политической литературы.
- Що робитиме українське кіно 1928–1929 року. (1928). *Кіно*, (9), 17–24.
- Що робитиме українське кіно 1929–1930 року. (1929). *Кіно*, (14), 11–12.

Дослідження

- Алферова, И. (2011). Большевицкая женская печать 1920–х гг. как средство социального конструирования «новой советской женщины». *Вестник удмуртского университета*, (3), 106–111.
- Амбарцумян, К., Булыгина, Т. (2021). Образ советской женщины в текстах представительной большевистской власти и пропагандистских материалах 1920–х гг. *Гуманитарные и юридические исследования*, (4), 14–23.
- Андрейканіч, А. (2014). *Українські майстри кіноплаката першої третини ХХ ст.: Альбом*. Косів: Видавничий дім «Довбуш».
- Брюховецька, Л. (2018). *Перерваний політ. Українське кіно часів ВУФКУ: спроба реконструкції*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Глаголева, И.А., Зак, М.Х., Мачерет, А.В., Парфенов, Л.А., Фионов, П.В., Якубович, О.В. (1961). Немые фильмы (1918–1935). Мачерет, А.В., Парфенов, Л.А., Якубович, О.В., Зак, М.Х. (Ред.), *Советские художественные фильмы*. Аннотированный каталог. Москва: Искусство. (Т. 1), 319–320.
- Госейко, Л. (2005). *Історія українського кінематографа. 1896–1995*. Київ: KINO-КОЛО.
- Гращенкова, И. (2014). *Киноантропология ХХ/20*. Человек.

- Дашкова, Т. (2013). *Телесность – Идеология – Кинематограф: Визуальный канон и советская повседневность*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Иноятов, Х. (1961). Против фальсификации истории Советской Средней Азии. *Общественные науки в Узбекистане*, (1), 25–32.
- Лабур, О. (2017). Київська кінофабрика ВУФКУ та фільм О. Каплера «Право на жінку»: історія однієї заборони. *Київські історичні студії*, 2(5), 78–87.
- Миславський, В. (2018). *Історія українського кіно 1896–1930. Факти і документи*. Харків: Дім Реклами.
- Пашенко, А. (2017). Побутове кіно як відповідь на соціальне замовлення. *Кіно-Театр*, (2), 36–39.
- Саїд, Е.В. (2001). *Орієнталізм*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».
- Сілантьєв, С., Горбачов, Д., Госейко, Л., Козленко, І., Мензелевський С. (Ред.). (2015). *Український кіноплакат 1920–х років. ВУФКУ*. Київ: Національний центр Олександра Довженка.
- Смагіна, С. (2017). Образ «новой женщины» в советском кинематографе 1930–х гг. (на примере фильмов «Земля в плену» и «Женщина»). *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 9(83), 169–173.
- Смагіна, С. (2018). Образ освобожденной женщины востока в кинематографе 30–х годов. Особенности экранной репрезентации. *Дом Бурганова. Пространство культуры*, (2), 114–124.
- Смагіна, С. (2018). Экранная репрезентация «новой женщины» в советском кинематографе 20–х гг. *Артикульт*, 4(32), 174–181.
- Смагіна, С. (2019). «Новая женщина» в советском кинематографе 1920–х гг. как феномен. *Вестник славянских культур*, (51), 257–266.
- Хлопонина, О. (2017). «Женский мир» в советском плакате 1910–1930–х годов: эволюция мифологических конструктов. *Знание. Понимание. Умение*, (4), 287–295.
- Хлопонина, О. (2017). Трансформация женской образности в советском кинематографе 1920–1930–х годов. *Проблемы культурологии*, (2), 140–151.
- Mayne, J. (1989). *Kino and the Woman in Question. Feminism and Soviet Silent Film*. Ohio State University Press.

Катерина Яковленко

ОБМЕЖЕНИЙ ПОБУТ, БЕЗМЕЖНА (ПОЛІТИЧНА) ФАНТАЗІЯ: КВАРТИРНІ ВИСТАВКИ, КУХОННА ТЕМАТИКА ТА НАСИЛЬСТВО У МИСТЕЦТВІ УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИЦЬ

У кожної жінки, яка прагне займатись літературою, має бути власна кімната, вважала Вірджинія Вулф. У своєму програмному есеї «Своя кімната» вона порушує питання наявності в інтелектуалки умов для праці й побуту та наголошує, що саме їхня відсутність ускладнює процеси творчої реалізації (Woolf, 2012). Підставовий текст, який пояснює становище жінок-художниць та оприявнює проблеми, пов'язані з їхньою незначною репрезентацією в історії мистецтва, належить Лінді Нохлін, американській історикині мистецтва, яка написала про це у 1971 році. Проте цю фундаментальну статтю досі не переклали українською мовою. Авторка визначає причини такого складного становища, пояснює існуючі стереотипи довкола питань успіху та творчості, які й досі залишаються актуальними. «Винні не наші зірки чи наші гормони, наші цикли чи наші внутрішні світи, а наші установи й наша освіта – освіта включно з тим досвідом, який ми набуваємо, коли входимо у цей світ значущих символів, знаків і сигналів», – вказує дослідниця (Nochlin, 1971).

Текст Вірджинії Вулф з'явився у 1928 році й стосувався британського літературного контексту, однак тогочасні українські реалії, як і значною мірою сьогоденні проблеми творчих жінок, не дуже змінились відтоді. Побутові умови та труднощі творчої реалізації ставали вагомим аргументом для припинення кар'єри для багатьох авторок. Скажімо, мати української художниці Катерини Білокур не вважала за можливе розвивати художню діяльність своєї доньки та не підтримувала її творчих прагнень, бо була впевнена, що це їй не погостує. Такі випадки непоодинокі.

Текст Нохлін у часі збігається із другою хвилею фемінізму, що розпочалась у 1960-ті роки у США та Європі. Тоді у радянській Україні ніхто не говорив про фемінізм, справжнє мистецтво вважали позбавленим гендерних ознак. Але не лише гендер мисткинь був перешкодою для справжнього та щирого мистецтва: звернення українських радянських художників до традиційної культури, історії, пам'яті, травм, прав людини в радянській системі освіти були неприйнятними.

Досліджуючи історію українського мистецтва та його особливості, доводиться визнати невелику кількість історичних досліджень, пов'язаних з гендерною та феміністичною оптикою. Разом із тим вагомий внесок у розвиток феміністичного погляду на історію українського мистецтва зробили дослідниці та теоретикіні Тамара Злобіна (низка статей для видання KORYDOR, а також розділ «История украинского феминистического искусства» дослідження «Феминистская (арт)критика», що вийшло під редактурою Ірини Соломатіної, Ольги Шпараги та Вольги Гапєєвої), Оксана Брюховецька (особливо цінні стаття «Образ жертви і емансипація. Нарис про українську арт-сцену і фемінізм» та книжка, написана у співавторстві з кураторкою Лесею Кульчинською «Право на істину»), редакторська та кураторська робота літературознавиці Наталі Чермалих (зокрема проєкт «Жіночий Цех» у Центрі візуальної культури та Феміністична Офензива, співредаговані випуски журналу Prostoy «Віра. Порно. Любов» та випуск Krytyka Polityczna «Секс та політика»). Оригінальне прочитання історії мистецтва у своїй монографії «Зайві жінки: мистецтво, фемінізм та революція у XXI столітті в Україні» пропонує американська дослідниця Джессіка Зихович (Zychowicz, 2020).

В історії світового мистецтва тема побуту представлена досить широко, але саме у віддзеркаленні жіночих досвідів вона досі залишається маргінальною. Це пов'язано передусім зі структурним насильством. Але через теми та образ побуту, домашнього затишку сучасні художниці критикують цей стан речей, висвітлюють проблеми центру та периферії, маргіальності та аутсайдерства, побутового насильства та жорстокості й багато інших незручних для суспільства тем.

Дослідниці жіночої інтелектуальної історії зауважували, що економічне, соціальне та політичне становище безпосередньо впливають на побутові та робочі умови авторок. Але як вони позначаються на виборі теми, форми та матеріалів? Чи є у художниці змога створювати великі живописні полотна або вражаючі інсталяції, якщо вона мешкає у комунальній квартирі й не може дозволити собі орендувати майстерню? Як художниця розподіляє час між творчістю та піклуванням про власну родину й дітей?

У цій статті, на прикладі звернення до образу дому, кухні та їжі, я намагатимусь показати творчі стратегії художниць, пов'язані з недостатніми

соціальними, економічними та політичними можливостями. Також спробу визначити, у який спосіб брак цих можливостей ставав темою для критичних рефлексій. Виходячи з концепту Вірджинії Вулф, дослідницьких есеїв Лінди Нохлін та інших колег, розглядатиму приватний простір як безпечний (і переважно герметичний), у якому можуть розгортатись емансипативні практики, або ж, навпаки, – оприявнюватись «найстрашніші» речі. Дім, зокрема кухня, стають прихистком, де проживаються замовчувані досвіди вразливих соціальних груп і спільнот.

Більшою мірою це дослідження стосуватиметься українського сучасного мистецтва, яке почало формуватися у другій половині 1980–х років¹. Однак доцільно розглянути також контекст, у якому зароджувались і змінювались побутові й творчі стосунки українських художниць–модерністок.

Побут і жіноча емансипація у мистецтві початку ХХ століття

Українська художниця Оксана Павленко стала однією з перших студенток Української академії мистецтв, першого вищого навчального художнього закладу, заснованого у Києві 1917 року (нині – Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури). Створений групою українських художників–чоловіків, цей заклад переводив дискусію про працю митців у професійне та критичне поле (Українська академія мистецтв, 2015). Українська академія мистецтв виникла у час важливих політичних змін – революції, спроб створення національної держави, що мала форму чотирьох державних формацій, і, зрештою, захоплення влади більшовиками. Цей гострий політичний час не міг не позначитись на діяльності навчального закладу.

Прикметно, що серед фундаторів академії не було жодної жінки², та й серед студентства частка жіноцтва була незначною. Наразі невідомо, чи існували сталі правила для абітурієнток у перші роки заснування академії, однак у спогадах тодішніх учениць знаходимо згадки про мізогінні настрої,

¹ Дослідники і дослідниці українського мистецтва не мають єдиної визначеної дати, від якої б починався відлік сучасних практик. Це пов'язано передусім із різними контекстами українських регіонів, чий осередки та спільноти перебували під впливами різних течій і груп. Спробу визначити датування та напрями зробив Національний художній музей України у 2009 році під час виставки «Українська Нова хвиля. Живопис, фото, відео другої половини 1980–х – початку 1990–х років». Саме тоді українське мистецтво цього періоду назвали новою хвилею, запропонувавши часові рамки від початку перебудови до перших років періоду відновленої незалежності.

² Скажімо, однією з найбільш цікавих і важливих просвітянок того часу була художниця–авангардистка Олександра Екстер, яка на той момент мала багатий досвід викладання художникам–самоукам, а також просуvala їхнє мистецтво в українських музеях, створюючи колективні та персональні виставки талановитим митцям і мисткиням.

які побутували серед деяких викладачів освітнього закладу. Зокрема, у написаній у післявоєнні роки автобіографії Оксани Павленко³ йдеться про відмову Михайла Бойчука⁴, який бачив дівчат як «ненадійний народ», а тому не вважав за потрібне інвестувати свій час у їхнє навчання (Павленко, б/д, с. 16). В іншій автобіографії Павленко згадує ставлення батьків, які бачили її майбутнє не в освіті, а в одруженні. Мистецтво вони вважали справою для багатих, а не бідних людей. Тож батьки пророчили їй «загинуту без куска хліба» (Павленко, 1970, с. 15)⁵.

Попри відмови батьків та незгоду Бойчука, Павленко таки вступила до академії, ба більше – вона стала «останньою з когорта бойчукістів» (Кравченко, 2015). Як студентка монументального відділення вона їздила у відрядження, оформлюючи монументально–декоративні панно нарівні зі своїм учителем Михайлом Бойчуком та іншими колегами. Час, на який випало її навчання та становлення – 1920–1930–ті роки, – час політичних змін, національного піднесення та згодом його придушення, посилення радянської ідеології та, зрештою, запровадження соцреалізму – радянського естетичного методу.

Біографія Павленко – яскравий приклад «радянського соціального ліфта», адже, вийшовши з бідної селянської родини, вона змогла здобути якісну освіту, брала участь у реалізації великих творчих проєктів на чолі з професорами художньої академії, викладала. На автопортреті 1920 року Павленко малює себе без хустки. Її героїні позбуваються хустин уже у другій половині 1920–х. Жінки в її творах цього періоду йдуть на вибори, малюють політичні плакати, виборюють власні права та виступають делегатками на зборах. Зокрема, яскраво це показано у роботі, де Павленко представляє агітування жіноцтва: вдягнена у міське вбрання жінка, тримаючи у руках книжки, спілкується з селянками, які сидять на лаві серед соняшників і курей, так само вбрані у нетипові для сільської місцевості міські костюми. На картині «Жіночі збори» (1932) Оксана Павленко намалювала стенд, на якому – цитата Леніна: «Успіх революції залежить від того, якою мірою у ній беруть участь жінки». На ній Павленко зобразила громадянок, що дебатують, виступають одна перед одною, одна з них заспокоює дитину, інша

³ Оксана Павленко (1896–1991) – українська художниця, представниця монументального та станкового мистецтва, авторка художньої кераміки та рисунку. У своїх мистецьких пошуках орієнтувалась та надихалась українською іконою.

⁴ Михайло Бойчук (1882–1937) – український художник–монументаліст, засновник школи бойчукізму, що орієнтувалась на українські традиції у малярстві та ікону. Один із засновників монументального мистецтва України ХХ століття та Української академії мистецтв.

⁵ Спогади та автобіографія Павленко датовані 1970 роком – часом, коли через послаблення цензури довкола самого Михайла Бойчука та його школи у мистецтвознавчих виданнях стало можливим згадувати це мистецьке явище (художника та його школу було реабілітовано 1 лютого 1958 року).

тримає немовля на руках. Ще одна робота Павленко має схожий сюжет, однак цього разу жінка з короткою зачіскою у сукні та туфлях розфарбовує плакат з написом «Наша політика є політикою миру» («Пишуть лозунг», 1925). Ці твори Павленко ілюструють нове політичне становище: радянська влада декларувала свою зацікавленість у приверненні жіноцтва (зокрема селянок) на свій бік, залученні їх у ролі робітниць та суспільниці (Лабур, 2010; Лапченко, 2021), і візуальне мистецтво було одним з дієвих способів виразити ці зміни.

Монументальне мистецтво було частиною ідеологічної боротьби та пропаганди, через які впроваджувались комуністичні ідеї щодо побуту, поглядів та інтересів радянської людини. Важливою складовою такого мистецтва є те, що воно народжується колективом у спільній праці. Прикметними є розписи та фрески, зроблені художниками-бойчукістами, на фасаді селянського санаторію імені ВУЦВК(У), побудованого на Хаджибеївському лимані в Одесі у 1917 році. Для санаторію була розроблена композиція з кількох тем. Центральне місце посідав твір «Свято врожаю», довкола нього були фрески «Товарообмін», «Землевпорядкування», «Пахота», «Розгром поміщицької садиби».

У своїй творчості бойчукісти намагались поєднати революційну тему з національною та побутовою (зокрема через звернення до сільської тематики), через що зазнавали критики від своїх інших колег. Гео Шкурупій у журналі «Нова генерація» писав:

«Беручи мистецький стиль і форму монументалізму XIV–XVI століть, беручи форму феодального мистецтва, просякнену містикою та релігійною психікою тогочасного суспільства та тогочасних майстрів, вони хочуть в цю форму втиснути пролетарську ідеологію нашої реконструктивної доби, доби XX століття, що позначилась новими формальними винаходами як у галузі мистецтва, так і в галузі науко-техніки та пролетарською революцією й революційними зрушеннями у всьому світі» (Шкурупій, 1929).

Автори журналу різко критикували художників, серед них Оксану Павленко, через так звану невідповідність революційним настроям, тяжіння до традиції іконопису (бойчукісти наголошували на зв'язках з візантійською традицією та українським періодом бароко), а також суперечливий образ селян.

Ця критика бойчукістів збігається зі змінами у житті художниці. 1929 року на запрошення Вищого художньо-технічного інституту обійняти викладацьку посаду художниці переїхала до Москви. Вже через рік ситуація в українському художньому середовищі змінилась, посилювався тиск на мистецькі та літературні кола, поступово відбувалась реструктуризація організацій та унеможливилась активна діяльність мистецьких спільнот.

1932 року ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій», що призвело до закриття та реструктуризації інституцій. Фактично вони втратили свою автономність і підпорядковувались безпосередньо Москві. Це також вплинуло на посилення цензури у містах, що згодом переросло у репресії та розстріли української інтелігенції у 1937–1938 роках. Позбавлені соціально-політичних та економічних можливостей Київ, Одеса та Харків перетворились на периферію, у яких функціонування творчих спільнот, що займались мистецькими пошуками та розвитком ідей, стало неможливим. Найвірогідніше, що саме віддаленість Павленко від Києва та викладання у ключових навчальних закладах новоутвореної імперії врятували художницю від репресій та смерті. І хоча, на відміну від колег, у Москві вона мала доступ до майстерні та можливостей центру, її творча практика змінилась і надалі більшою мірою складалась із графічних робіт невеликого формату. Замість співпраці, обміну думок та ідей, розвитку власної теорії, як вона писала, «...у Москві навколо мене утворилась порожнеча. Роботу давали, цінували, але дивилися скося... адже «бойчукістка»» (Кравченко, 2015).

Мал. 17. Оксана Павленко «Жіночі збори» (1932).

Витіснена фантазія

1930–ті влучно прокоментувала інша художниця Тетяна Яблонська, студентські роки якої якраз припали на часи репресій. Для неї 1935–1941 роки – «найстрашніші часи», коли до кожного курсу була прикріплена спеціальна людина, що стежила за студентами та викладачами. Однак вони не обмежувалися лише простором інституту, а й, за міркуваннями Яблонської, були присутні у кожній кімнаті гуртожитку. За її спогадами, датованими 1994 року, недостатньо обережних і занадто відвертих одразу «брали». Подібні процеси відбувались тихо, ніхто не протестував – ані студенти, ані викладачі (Яблонская, 2020). Тому наявність дому чи приватної майстерні була винятково важливою для українських авторів, адже давала можливість відчувати себе у цьому домі безпечно наодинці зі своїми думками та справами.

1933 року народний комісар просвіти РРФСР Анатолій Луначарський (1967) уперше запропонував та озвучив ідею впровадження соцреалізму як основного творчого методу⁶. За визначенням державного діяча, «завдання художника – допомогти нам всією душею полюбити нашу обстановку, це наше життя–буття, це наше довкілля і цей наш образ думок, почуттів і переживань» (с. 491–515). Як зауважував Луначарський, «відхід від суспільного життя маркує певне ставлення до цього суспільного життя», а тому потрібно було відмовитись від дрібнобуржуазного індивідуалізму, аби «розширитися до рамок пролетарської революції» (Луначарський, 1967, с. 491–515). Луначарський писав: «Нам далеке дрібнобуржуазне заперечення дійсності, фіктивна боротьба з нею шляхом відходу в уявно–вільну фантастику». Будь–яку фантазійність не просто засуджували, а й вважали неприйнятною та шкідливою. Виключенням було так зване низьке та наївне мистецтво – переважно творчість митців–самоуків, які найчастіше черпали своє натхнення у традиціях, віруваннях і краєвидах за вікном. Побут формував «натхнення», але він же ці фантазії обмежував. Скажімо, у радянському та українському мистецтвознавстві Марію Примаченко⁷ характеризують як «фантазерку». Використовуючи цей термін, науковці зазвичай хочуть підкреслити її нетипові образи та персонажі, часто акцентуючи увагу на тому, що художниця хворіла на поліомієліт. Однак наголошення на цьому створює хибне враження, ніби її талант і працездатність – результат хвороби та ізоляції від «великого світу».

⁶ Доповідь на 2–му пленумі оргкомітету Спілки письменників СРСР 12 лютого 1933 року. Вперше надруковано зі скороченнями в «Літературній газеті», 1933, №10, 28 лютого (під назвою «Шляхи та завдання радянської драматургії»); у повному вигляді – у журналі «Радянський театр», 1933, №2–3, лютий–березень (під назвою «Соціалістичний реалізм»).

⁷ Марія Примаченко (1909–1997) – українська художниця, представниця «наївного мистецтва». Надихалась народною творчістю та традиціями, часто поєднувала свій живопис та рисунок з «народними висловами» та спостереженнями.

Інший приклад – біографія художниці Катерини Білокур⁸. У своїх листах вона згадує про постійні заборони та нерозуміння мистецької справи. Та, на відміну від Павленко, Білокур не мала змоги навчатись в Академії мистецтв: «В той час у мене не було ні паперу, ні олівця. Я крала у матері кусочки білого полотна та візьму вуглину та й виводжу чорним по білому, що на думку прийде. Та коли мої рідні побачили, то заборонили, щоб я того не робила, а щоб працювала по хазяйству, щоб путня хазяйка була» (Білокур, 1986, с. 22–23). Та, залишаючись жити в своєму селі, вона і далі малювала, навіть не маючи елементарних умов для цього. Свій побут описувала як тягар, який перешкоджав їй займатися творчістю: «А скільки тих задумів чудових! І через оту піч, попіл, козу, ганчірки і мені нема змоги їх здійснити?» (Цит за: Кагарлицький, 1995, с. 117).

Аналізуючи творчість Примаченко та Білокур, мистецтвознавиця Тетяна Жмурко підкреслила спрощену оптику, через яку на них дивилося радянське мистецтвознавство, а згодом за інерцією – українське. На її думку, творчість і біографії обидвох авторок значно складніші й існують у «розривах, нестикуваннях, тріщинах різних систем» (Жмурко, 2018, с. 51). Йдеться передусім про суттєві розбіжності: з одного боку, репрезентація мистецтва за кордоном, з іншого – неможливість здобувати фахову освіту та розвивати свої професійні навички у власній країні. Крім того, постійне наголошення критиками на їхніх особливостях як на вадах, а представлення фантазійного як «хворобливого» герметизує та спрощує розуміння цього мистецтва, виносячи утопічне мислення художниць на периферію і маркуючи відхід від так званої норми як хворе, дике та примітивне. Натомість образ краєвиду, що розгортався з вікна приватних будинків цих авторок, символізував нескінченні можливості мислення та індивідуальних творчих пошуків, а тому його легко можна інтерпретувати і як бажання політичної свободи.

Особисте й аполітичне

У 1959 році тодішній генеральний секретар КПРС Микита Хрущов вступив у «кухонні дебати» з 37–м президентом США Річардом Ніксоном, обговорюючи те, хто має обирати «який будинок, який суп, які ідеї вони [громадяни] хочуть» (Хрущев & Никсон, 1959; Susan, 2005, с. 289–316). У цих дебатах важливо те, яку роль посідає держава у контролі домашнього простору та побуту людей, які житлові умови та з якою метою вона визначає потрібними та необхідними.

Ці дебати розгорталися на тлі неминучого «розколу» мистецтва на офіційне (соцреалізм) і неофіційне. Держава пропонувала художникам скупі та

⁸ Катерина Білокур (1900–1961) – українська художниця, представниця «наївного мистецтва», відома зображенням українського сільського ландшафту, квітів і полів.

чітко означені рамки тем і стилів, пов'язані з соцреалістичними здобутками та працею, не толеруючи альтернатив і цензуруючи роботи, що не вкладалися в ідеологічні шаблони. Тому художники шукали місця, де могли б відчувати себе у безпеці, творити мистецтво не для партії, а для себе. Пам'ять про цензуру та репресії, що відбулись наприкінці 1930-х років, змушувала їх бути обережними у колі професійного та особистого спілкування. Тож місцем неформальної творчості стали приватні квартири, зокрема кухні. Тодішня кухня, словами художника Іллі Кабакова, це «не тільки місце для приготування їжі, але і свого роду агора, де відбуваються загальні збори, ухвалюються рішення, що стосуються всіх мешканців, проводяться зустрічі з представниками влади. Там же відбуваються сварки, бійки або покаєння» (Кабаков & Гройс, 2010, с. 61). Кабаков і Гройс описують життя у комунальних квартирах, де кухня була спільним простором, однак в українському контексті простір приватних квартир відіграє таку ж визначну роль, адже перебуваючи у лещатах страху та цензури, багато митців обмежували своє коло спілкування. Приватні квартири виконували функцію закритих культурних просторів і були прикметною рисою українського шістдесятництва⁹. Такими центрами були квартири Олександра Аксініна, Грицька Чуба¹⁰ у Львові, Вілена Барського¹¹, Алли Горської¹² у Києві та ін. Син Горської Олексій Зарецький згадує: «І тоді у нас зазвичай збиралося товариство, хоча батьки і часто бували в роз'їздах, були зайняті роботою, все одно товариство збиралося постійно. І цю квартиру комітет держбезпеки контролював» (Халупа, 2004). Український дослідник Микола Скиба пише, що «наративні практики, творені в цих просторах, не потребували докладних пояснень, адже були розраховані на «своїх», що розуміли з півслова» (Скиба, 2007).

⁹ Думки щодо ролі домашнього простору у формуванні спільнот уперше авторка виклала у тексті: Iakovlenko, 2021.

¹⁰ Олександр Аксінін (1949–1985) – художник–графік, один з лідерів художників–шістдесятників у Львові.

¹¹ Вілен Барський (1930–2012) – український і німецький художник, член «Дортмундської групи»; російськомовний поет єврейського походження, есеїст, яскравий представник постмодернізму, концептуалізму та андеграундної культури, автор експериментальних творів графопоезії, педагог.

¹² Алла Горська (1929–1970) – українська художниця, громадська діячка, одна із засновниць руху шістдесятництва, учасниця правозахисного руху 1960-х років в Україні. Протягом 1948–1954 років навчалась у Київському державному художньому інституті (нині – Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури) у майстерні Сергія Григор'єва. З 1952 року була у шлюбі з художником Віктором Зарецьким, з яким створювала спільні роботи. Протягом 1960–1964 років була співорганізатorkою Клубу творчої молоді «Сучасник». Двічі входила до Спілки художників УРСР та двічі була виключена через свою громадянську позицію. Працювала з живописом, графікою, вітражем і монументальним мистецтвом. Була жорстоко вбита у листопаді 1970 року. Офіційно вбивць не було знайдено, за неофіційною версією вбивство скоїли співробітники радянських спецслужб.

На його думку, через це митці зустріли перебудову «з чималим запасом недовіри до публічної політики та глибоко вкоріненим синдромом підпільника (партизана)» (Скиба, 2007). Традицію квартирних зустрічей пізніх 1960-х років у Львові згадує дослідниця Мар'яна Кріль. У своєму дослідженні вона підкреслює творчу процесуальність, яка часом переростала у спонтанну самоорганізацію: «На своєрідних міні-фестивалях (як правило, вони незаплановано і спонтанно відбувались на квартирі Грицька та Галини Чубаїв¹³), під час яких художники показували свої ще сирі картини, поети читали свіжі вірші, а музиканти грали і співали щойно написані пісні, мабуть, і виникла ідея створити журнал «Скриня»» (Кріль, 2012).

Американська історикиня Світлана Боем, описуючи «кухонні посиденьки 1960-х», зауважує, що вони формують іншу форму колективності, називаючи її неофіційною та аполітичною, однак наполягаючи на тому, що вона ніколи не була антиофіційною (Боем, 1995).

Своє дослідження вона вибудовує на описі російського радянського контексту, натомість феномен шістдесятництва в Україні тісно пов'язаний з національними рухами, розмовами про традиції, пам'ять та історію. Тому комунальні й квартирні зустрічі були не «театром пам'яті про ХХ століття» (за Боем), а місцем відновлення пам'яті. Такі квартирні розмови завжди мали політичний характер, що згодом позначилось на черговій хвилі репресій, що розпочалась з другої половини 1960-х років та тривала до середини наступного десятиліття.

Традиція квартирних зібрань і виставок на тривалий час стала неможливою; такі зустрічі стали можливими лише у 1980-ті та були пов'язані з новою хвилею лібералізації. Ці квартирні виставки мали відмінний від шістдесятництва характер, і цього разу справді більшою мірою не мали антиофіційного характеру. Тут можна погодитись з Боем у тому, що вже це нове покоління дійсно було тими «дорослими дітьми», що «грали у «секрети», святкуючи свій тимчасовий порятунок від передбачуваності радянського життя» (Боем, 1995).

Та яке місце серед цих «секретів» відводилось художникам і як вони боролись із радянською передбачуваністю?

Показовим є приклад Маргарити Жаркової (1939–1998), однієї з ключових фігур одеського нонконформізму, художниці, мистецтвознавиці, викладачки, активної учасниці художнього життя Одеси 1960–1990-х років. Завдяки своїм дружнім зв'язкам з Москвою та Ленінградом (нині – Санкт-Петербург) вона утворила навколо себе дружнє інтелектуальне коло, мала

¹³ Грицько Чубай (1949–1982) – український поет, перекладач, художник, мистецтвознавець; один з лідерів львівського літературно-мистецького життя 1960-х, 1970-х та 1980-х років. 1971 року разом із однодумцями видав перший та єдиний номер самвидаву «Скриня» (1971).

змогу отримувати самвидави про культуру та іншу заборонену та іноземну літературу. Маючи хист до мистецтва та зв'язки, вона все ж була змушена поступитися власною художньою кар'єрою задля розвитку та освіти своїх дітей – художника Сергія Ануфрієва¹⁴ та мистецтвознавиці Юлії Жаркової (Яковленко & Жаркова, 2018). Тож у цій невеликій квартирі у Сонячному провулку у буквальному сенсі зустрічались «дорослі діти», молоді та юні автори, для яких мистецтво було не роботою чи ідеологічною боротьбою, а життям.

На початку 1980-х років квартира Жаркової стала місцем співтворчості та обміну ідеями. Як пізніше коментувала донька, Юлія Жаркова, бувало так, що «вранці не можна було відкрити холодильник, адже хтось спав на скрині поруч і ноги цієї людини заважали» (Яковленко & Жаркова, 2018).

У 1983 році у цій квартирі відбулась знакова для одеського мистецького середовища виставка–перформанс «Рідня» (1983), автором якої виступив художник Леонід Войцехов¹⁵, співорганізаторами – Сергій Ануфрієв, Юрій Лейдерман¹⁶, група «Перці»¹⁷, Ігор Чацкін¹⁸.

Перед відкриттям виставки організатори та художники пустили чутку про квартирну виставку як про щось революційне, де будуть представлені новітні методи, теми та жанри. Проте замість творів мистецтва були показані шпалери з фотографіями родичів художників–учасників. Організатори виставки зупинялися біля кожної світлини та пояснювали глядачам, хто ким кому доводиться, наповнювали розповідь іншими біографічними деталями. Один з учасників тодішньої виставки художник Мирослав Кульчицький зазначив, що подібний жест не був сприйнятий «старшим поколінням» художників (Кульчицький, б/д), натомість виставка, за словами Леоніда Войцехова, сподобалась звичайним перехожим – її відвідало ледь не 500–700 осіб (Ширковский, 2014). «Рідня» стала легендарною для міста подією, про яку досі згадують та описують у категоріях «секретів», переказаних один одному.

¹⁴ Сергій Ануфрієв (нар. 1964, Одеса) – український і російський художник, співзасновник групи «Інспекція «Медична герменевтика»», співавтор книги «Міфогенна любов каст». Представник одеського та московського концептуалізму.

¹⁵ Леонід Войцехов (1955–2018) – український художник, представник одеського концептуалізму. Перші твори створює у 1973 році, організовує квартирні виставки. У 1984–1986 роках – розгром виставок у квартирі Войцехова на вул. Асташкіна, арешт та ув'язнення. У 1987–1990 роках жив у Москві, з 1995-го остаточно повернувся до Одеси.

¹⁶ Юрій Лейдерман (нар. 1963) – художник і письменник, співзасновник групи «Медична герменевтика». Представник одеського концептуалізму.

¹⁷ Група «Перці» – мистецька група, створена Людмилою Скрипкіною та Олегом Петренком в Одесі, діяла протягом 1980–1990 років.

¹⁸ Ігор Чацкін (1963–2016) – український художник і поет, представник одеського концептуалізму.

Подібні до «Рідні» виставки дослідник мистецтва Девід Морріс (2017) назвав анти-виставками, визначаючи їхню протоінституційну особливість: вони постали під час послаблення цензури та лібералізації, тож не випадково виникло відчуття ейфорії та процесуальності, фантазійності та непевності. Тут важливою характеристикою знову постає фантазійність і потреба в уяві. Фантазійність одеських митців не мала на меті бути реалізованою, адже тоді вона б могла перетворитись на сіре та банальне повсякдення. Можливо тому мистецтво цих авторів надихали література (зокрема дитяча), вигадки, розмови, прогулянки, просте перебування в якомусь місці чи споглядання берегової лінії. Для авторів цієї спільноти важливим було середовище – як міський ландшафт Одеси, так і середовище дружнє та родинне.

Кровні, родинні та дружні зв'язки формували в Одесі середовище протягом багатьох поколінь. Це надихало на співтворчість, часом наївну та примітивну, однак за духом і сміливістю дуже схожу на практики митців флюксусу – міжнародного мистецького руху 1960-х, для якого характерні дадаїзм, спонтанність, відсутність рамок та обмежень (Ширковский, 2014). У діяльності групи одеських митців особисте завжди відігравало визначальну роль. Саме з розповіді про родовід починає свій текст про художнє середовище «Про тусовку» Сергій Ануфрієв (Ануфриев, б/д). Тому «родинність» – одна з прикметних рис одеського мистецтва.

Утопія Маргарити Жаркової була більш прозаїчною, вона полягала у тому, щоб надати змогу своїм дітям та їхньому колу авторів займатись творчістю. Свої власні роботи – акварелі, живопис та гобелени – вона створювала вночі, поки діти спали; вдень викладала архітектурну графіку в Одеському будівельному інституті. Гобелени їй приносили не лише радість, а й необхідний додатковий дохід (Яковленко & Жаркова, 2018). Так казка її дітей могла бути реалізована. Наприкінці 1980-х та на початку 1990-х Жаркова очолювала Центр сучасного мистецтва «Тірс» в Одесі, знову поступаючись своїми художніми амбіціями на користь організаційних потреб – створення простору для інших. Її особиста мистецька діяльність відходить на другий план, трансформується її домашній простір, він набуває ознак колективності та протоінституційності (Яковленко & Жаркова, 2018). Схоже, однак, що право на фантазійність та «політичну кухню» належало чоловікам, тоді як жінкам відводили переважно прагматичну організаційну діяльність.

У новому десятилітті жінкам–художницям, як і раніше, стереотипно відводили роль муз, матерів, подруг і сестер, рідше – партнерок творчих колективів (так для Одеси були важливими два художні тандеми – група «Перці» та «Мартинчики»¹⁹).

¹⁹ «Мартинчики» – художня група з Одеси, яку створили художниця та письменниця Людмила Стьопіна (Макс Фрай) разом з художником Ігорем Стьопіним, вона діяла впродовж 1980–1990 років.

Варто наголосити, що традиція квартирних виставок продовжувалася донедавна, прикметною була діяльність галереї Noch, яку організувала художниця Олександра Кадзевич²⁰ у власній майстерні. Фактично вона «жертвує» своїм власним простором задля творчих проявів інших митців. В інтерв'ю вона підкреслювала важливість формування середовища для себе самої. А виставки інших авторів та авторок, які вона ініціювала у приватному просторі, допомогли їй поглянути на власну творчість під іншим кутом (Яковленко & Кадзевич, 2018). Галерея завершила свою діяльність після того, як художниця переїхала за кордон.

Аналізуючи мистецтво 1960–1970-х років у США, дослідниця зв'язків мистецтва та біополітики Жозефіна Беррі зауважує, що життя митців – те, як воно продовжується та відбувається, само стає твором мистецтва. Авторка вважала, що митці цього покоління передбачили теорію перформативної ідентичності Джудіт Батлер. Важливе зауваження Беррі полягає у тому, що через щоденні дії та ритуали твори, створені в квартирах за розмовами та посиденьками, змінювали погляд на цінність і матеріальність мистецтва (Berry, 2019).

Великий корпус робіт одеських митців 1980-х становлять графічні твори, виконані на клаптиках паперу, папках, серветках – усьому тому, що було в домі. Цей спадок став справжнім викликом для багатьох інституцій, адже зберігання таких артефактів вимагає особливої делікатності, бо за своєю природою вони дуже крихкі та вразливі до будь-яких змін кліматичних та умов середовища, в якому перебувають. Однак найбільший виклик полягає у неможливості інституціоналізувати найважливішу складову художнього процесу того часу – нематеріальну: історії, розповіді, розмови, вигадки, посиденьки та інші форми «усного» мистецтва, що не було задокументоване і проживалось у певний час у певному середовищі.

Світ фантазії та фантазмів – це поле, у якому згадані твори мистецтва з'являлися на світ, функціонували та існували. Натомість у реальності вони знаходили прихисток у тих, хто уважно їх «підбирав» і зберігав. Квартира Маргарити Жаркової донині зберігає у собі пам'ять тих реальних та уявних акцій і робіт.

Колекції матеріальних артефактів у музейних та приватних збірках не дозволяють роздивитися постать Жаркової, вона ніби вислизає з історії мистецтва, адже присутня лише поодинокими роботами, що зрідка експонуються публічно. Натомість пам'ять – нематеріальна складова творчого процесу – зберігає багато свідчень про цю художницю та організаторку. У цьому полягає певний розрив. Нині він є викликом для історії мистецтва, яка й досі спирається на описи художніх творів, пошук шедеврів і ключо-

вих фігур мистецьких спільнот, не помічаючи тих, хто надавав і створював простір для творчості інших, замовчуючи ціну нового мистецтва, що зароджувалось на ґрунті особистих компромісів.

Сучасне критичне мистецтво намагається осмислити історію інакше, показати ці розриви та біографії, що не були помічені. Так, досвід співжиття у комунальних квартирах, переданий саме через жіночий досвід, опрацьовує Юлі Голуб²¹. Всі художні історії, які відтворює авторка у мистецтві рухомого зображення, засновані на досвіді жінок, часто на розповідях її бабусі та мами. Про бабусю вона каже так:

«Моя бабуся для мене – завжди джерело інформації, я з нею багато спілкуюся, прислухаюся до її порад, тому що у неї неймовірний життєвий досвід. Ми з нею багато співпрацюємо» (Кочубинская & Голуб, 2017).

«Про пострадянський контекст я можу говорити на прикладі моєї родини. Я бачу, як бабусі, мами, тітки ніби бояться бути жінками, ведуть внутрішню боротьбу за самовизначення: на що ти маєш право і що можеш собі дозволити» (Яковленко & Голуб, 2020).

Використовуючи цифрові технології, сучасна художниця відтворює кіберпростір, що має вигляд комунальної квартири. У ньому вона розміщує своїх родичів, зокрема бабусю (роботи «Бабуся, яка полетіла в космос» та «Алгоритмічна родина»). Ці дві роботи Голуб – омаж енциклопедичній інсталяції Іллі Кабакова «Людина, що полетіла в космос зі своєї квартири» (1985). Але у своїй роботі художниця намагається розказати історію інакше, від імені жінки та її нереалізованої утопії. Зациклений сюжет «Алгоритмічної родини», дії, що відтворюються із запрограмованою періодичністю, та закритий простір комуналки – все це символізує безвихідь, яку відчували радянські жінки. Але ця безвихідь не обмежується лише комунальною квартирою. У роботі «Бабуся, яка полетіла в космос» головна героїня вже досягла космосу, але й там вона відтворює звиклі для неї поведінку та дії. Вона вже не оточена своєю кухнею та побутом, але не вивільняється з їх меж. Емансипація героїні відбувається в іншій відеороботі «Дивись, у неї борода!» (2020). Це вже не бабуся, а жінка-мігрантка середнього віку, яка намагається облаштувати нове життя. Раптом у її квартирі опиняється інопланетне створіння у вигляді жінки з бородою. Дві ключові сцени цього фільму відбуваються на кухні та на балконі – саме там, комунікуючи з інопланетною істотою, героїня фільму ніби пізнає себе, емансипується. Візуально художниця передає це образом бороди, що миттєво виростає у головної героїні.

²⁰ Олександра Кадзевич (нар. 1992) – українська художниця родом з Одеси, працює з колажем, живописом, інсталяцією, засновниця artist-run space Noch.

²¹ Юлі Голуб (нар. 1990) – українська художниця, яка нині живе та працює в Окленді, штат Каліфорнія. До її художньої практики належать відео, інсталяція, перформанс, фотографія і мультимедійні колажі. У 2020 році отримала другу спеціальну премію за роботу «Дивись, у неї борода!» За цей проєкт вона також отримала грант для молодих художників від Фундації сучасного мистецтва.

Свій фільм Голуб називає «експериментально науково-фантастичним еко-феміністським короткометражним трилером-комедією» (Uli Golub), що малює нову утопію, яка базується на святкуванні інакшості, емансипації, позбавлену упереджень та таку, що маніфестує агентність усіх спільнот. Фантастика Голуб є моделлю для найближчого майбутнього.

Дослідниця зв'язків мистецтва з повсякденням Жозефіна Беррі (2019) запитує: якщо тоталітаризм направлений на те, щоб зруйнувати індивідуальність, то чи можна сказати, що через повернення та осмислення індивідуального досвіду відбувається руйнування тоталітарного та патріархального?

Роботи Юлі Голуб передусім про індивідуальне, художниця підкреслює політичні впливи та взаємозв'язки із життям як таким. Зацікавлена філософськими текстами Бруно Латура, вона підважує антропоцентричне бачення світу та пропонує нові форми співжиття, єдності та солідарності між людьми та нелюдьми.

Квартира як форма інституційності

Описуючи простір дому, соціологи Стенфорд Лайман і Марвін Скотт говорять, якщо він неодноразово використовувався для колективних подій або як публічна територія, його функції легко сплутати, адже межі між приватним і публічним у цьому разі зміщуються (Lyman & Scott 1967/70). Уже наприкінці 1980-х років та на початку 1990-х відбувається значний зсув у розумінні можливостей художників та їхньої реалізації. У цей час починають з'являтися ініціативи, які переосмислюють інституційність і беруть на себе сміливість освоювати нові місця для виставок сучасного мистецтва – вулиці, інститути, музеї. Приватні квартири втрачають цю ексклюзивність. Спільним було те, що жодне місто України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років не могло одразу розбудувати інституційну інфраструктуру, а тому житловий простір усе ще відіграв важливу роль. Скажімо, для Харкова характерним було створення квартирних галерей. Для Києва ж початок 1990-х позначився існуванням сквотів – захоплених художниками квартир і приміщень, що готували під знесення або які були покинуті власниками (насправді такі захоплення не були нелегальними, за невеликі гроші митці домовлялись із представниками місцевих житлово-комунальних підприємств про поселення там до часу знесення будівлі). Художниці, які були учасницями цих сквотів, брали на себе подвійне навантаження, году-ючи та підтримуючи життєдіяльність усіх учасників процесу. Той богемний відблиск культурного життя 1990-х з вечірками та тусівками не міг би відбутися без жінок. Так, «метафорою борщу» позначається атмосфера у київському сквоті, що існував на вулиці Паризької комуні (нині – Михайлівська)

(Паркомунa, 2018). Загалом у спогадах багатьох учасників процесу побіжно згадується ця домашня робота, яку виконували художниці – подруги та дружини митців (Паркомунa, 2018; Яковленко, 2017).

До середини 1990-х мистецький простір значно розширився за рахунок перших галерей та альтернативних художніх майданчиків. Однак ця межа між приватним і публічним усе ще була крихкою. Яскравим прикладом є робота Лесі Хоменко²² «Святковий стіл», уперше реалізована як перформанс у 2013 році у галереї «Карась». Відкриття виставки було заплановане на день народження авторки, тож вона вирішила поєднати це свято з вернісажем. Для цього перформансу її сестра, художниця та дизайнерка Яся Хоменко, пошила білу ошатну сукню, яка також слугувала скатертиною для святкового столу, на якому стояли квіти, напої та страви для гостей. Вдягнута у цю довгу сукню-скатертину авторка стояла біля столу непорушно, доки гості не з'їли страви та не випили напої, аж тоді у неї з'явилась змога вільно рухатись і відійти. Художниця та дослідниця феміністичного мистецтва Оксана Брюховецька наголошує: «Жіноча постать тут виглядала заложницею «кухонного рабства», невіддільною від функції обслуговування» (Брюховецька, 2017). Однак, за словами дослідниці, цю тотальність рабства можна було зруйнувати, ступивши лише крок уперед, позаяк уся інсталяція, частиною якої була художниця, була б зламана та знищена. Та художниця цього не зробила, навпаки, дочекалась, коли гості виставки з'їли страви та випили напої, і вона нарешті могла відійти від столу. Хоменко замислила цей проєкт якраз із думкою про те, що її приватне та професійне життя змішане, перетинається й часто доповнює одне одного, а тому приватний простір є професійним, і навпаки. Побут для Хоменко став таким, який може надихати, а не лише обтяжувати.

Феміністичне осмислення повсякдення та побутового життя в українському мистецтві відбулося лише після нульових, однак поодинокі інтуїтивні роботи існували й раніше. Саме інтуїтивним називає період українського фемінізму 1990-х у мистецтві Оксана Брюховецька (Брюховецька, 2017).

Найбільш яскравим прикладом такого інтуїтивного осмислення є серія невеликих графічних творів Марини Скугарєвої²³, яку вона створила протягом 1997–2007 років. У серії «Сузір'я Міхаеліса, або Добрі домогосподарки» домашній простір став тлом для соціальних змін, а також для змін особистих – у ній художниця прожила свій новонабутий досвід материнства. Проєкт постав як порятунок від хатніх справ і декрету. Намальовані ручкою

²² Леся Хоменко (нар. 1980) – українська художниця. Закінчила Національну академію образотворчого мистецтва та архітектури, факультет сценографії. Працює переважно з живописом. Учасниця мистецької групи «Р.Е.П.» та кураторського об'єднання «Худрада».

²³ Марина Скугарєва (нар. 1962) – художниця, працює у галузі станкового живопису та графіки. Навчалася у Львівському державному інституті декоративно-прикладного мистецтва.

та фломастером на аркушах А4 графічні твори стають свого року щоденником усього жіноцтва, який розповідає про різні жіночі досвіди без прикрас, стереотипів і замовчування. Скугарєва малювала втомлених жінок у побутових сценах і домашній рутині – за прибиранням, готуванням їжі. Її героїні були звичайними жінками – різного віку та соціального статусу, а надихали її на ці образи її подруги та знайомі. Матеріал, на якому створювались малюнки, – це роздруковки листування домогосподарок в інтернет-чатах, де обговорювали життєві питання – побут, стосунки з чоловіками, особисті переживання, кризи тощо.

Мал. 18. Марина Скугарєва «Мені добре» (1996).

Сама художниця неодноразово говорила про те, що малювала близьких людей. Прикметно, що і в першій її роботі, гобелені «Портрет Анатолія Степаненка», вона відтворила портрет друга родини, який раніше намалював художник і чоловік Скугарєвої Олег Тістол. У серії «Сузір'я Міхаеліса, або Добрі домогосподарки» всі моделі – близькі подруги та знайомі.

Критики зауважують, що «свою серією кулькових замальовок на папері невеликого формату Скугарєва підкреслює гендерні й соціальні обмеження, з якими стикається жінка-художниця» (Червоник, 2012), та сама мисткиня оминає термін «фемінізм». Про свої роботи зауважує:

«До фемінізму я ніколи не мала жодного стосунку. Просто мене все життя оточували мої подружки. І на Фурманному також, де і з'явилася перша картина. Усі довкола малювали, я теж хотіла малювати [...] Ось ця «жіноча» тема – це моє оточення. Це – людська тема. Я малювала і чоловіків теж – Тістола. Я не можу роздягати сторонніх чоловіків. Я малювала людей, просто жінок вийшло більше» (Полянськова, 2012).

Наголошення на необхідності комфортного та спокійного середовища, що передусім відтворює спокійну дружню і творчу атмосферу, було втілене у проєкті авторки «Мені добре» (1996), реалізованому за підтримки Центру

сучасного мистецтва Сороса в Києві (кураторка – Марта Кузьма). Експозиційна зала нагадувала спальню: авторка вишила подушки з зображеннями близьких людей (Олега Тістола, Костянтина Реунова, Ольги Свіблової, Миколи Маценка й Анатолія Степаненка), вони були розставлені по різних кутках – у шафах, на квадратному металевому ліжку тощо. Використовуючи вишивку, вона хотіла підкреслити роль родини та оточення, роль власного вибору та «тиху» роботу художниці, де інтимний простір важливіший за публічний і політичний.

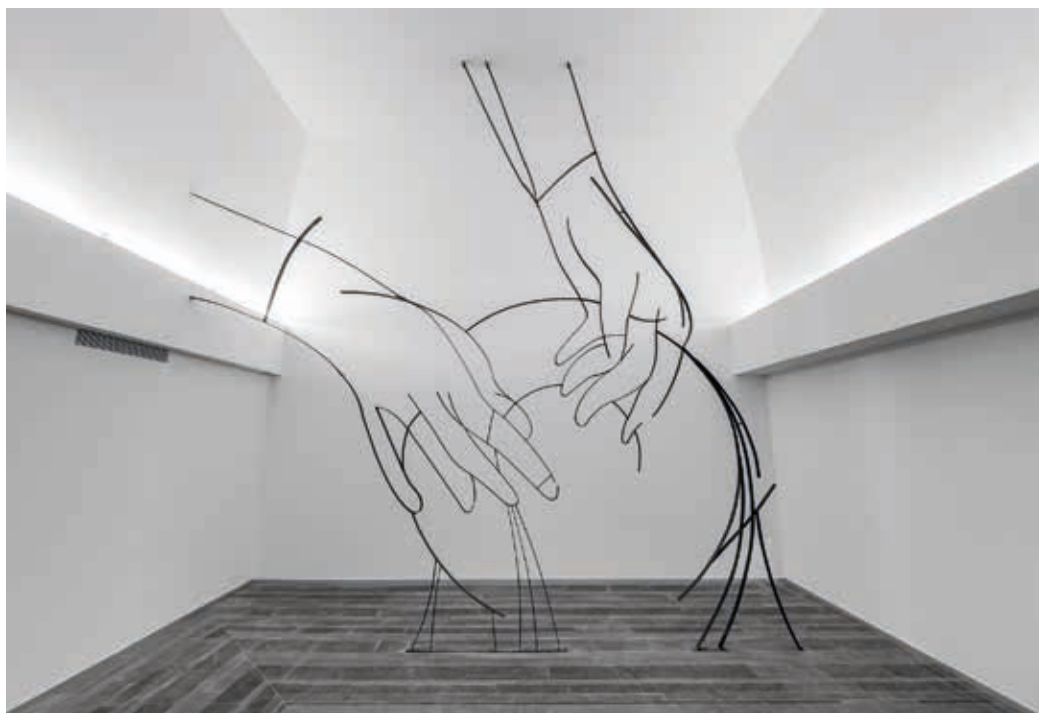
Іншим прикладом є роботи Анни Звягінцевої²⁴ «Синхронізація» (2011), «Історія повсякденності» («Порядок речей», «Фрагмент», 2015), у яких вона осмислює домашню працю жінок. В останніх двох роботах за допомогою масштабування художниця звертається до радянської монументальної традиції та відтворює величезні скульптури з металу, присвячені жінкам за хатніми клопотами. Важливо, що у публічному полі здебільшого існує традиція зведення меморіалів і пам'ятників учасникам історичних, політичних і культурних подій, однак за всіма цими звичаями стоїть невидима жіноча праця. В інсталяції цей важкий труд переданий за допомогою металу.

Звягінцева не просто звеличує те, що зазвичай залишається непомітним і незначним, прагнення сфокусувати увагу на невидимому та оприятити замовчувані голоси – це її метод пошуку тем і форми. Сама художниця в своєму маніфесті це визначала так:

«Я ніколи не сприймала мистецтво як інструмент для самовираження. Здавалося, що художник не має говорити про своє «я», а повинен давати голос іншим. Не говорити замість інших, а уважно спостерігати крізь свою оптику художника і саме проявляти побачене. Мені здається, що спочатку я ховалася за свої роботи. Я була впевнена, що надавала голос комусь іншому, але не собі» (Zvyagintseva, 2022). Та в тому, про що вона говорила і на чому акцентувала увагу, відображались чуттєве і приховане самої художниці: *«Тихий голос впевнено присутній, що я була вірною собі, хоча і несвідомо»* (Zvyagintseva, 2022).

У цій цитаті важливими видаються дві речі: перша – наголошення на тому, щоб надавати простір для говоріння іншим, висвітлювати маловідомі, але важливі теми; по-друге, інтуїтивність, яка насправді дуже близька

²⁴ Анна Звягінцева (нар. 1986) – українська художниця. Протягом 2004–2010 років навчалася в Національній академії образотворчого мистецтва та архітектури на факультеті живопису. У 2020 році була стипендіаткою програми Gaude Polonia та стажувалась в Академії мистецтв у Варшаві у відділі медіамистецтва під керівництвом професора Мирослава Балки. З 2021 року є стипендіаткою Академії мистецтв Яна ван Ейка. Звягінцева є володаркою головної премії PinchukArtPrize у 2017 році. У 2010 році стала співучасницею кураторського об'єднання «Худрада». Звягінцева працює з такими темами, як тіло, шляхи, марні дії та маленькі жести. Її творчість – сплетіння малюнків із різних форм і трансмедіальні варіації – скульптура, інсталяція, відео та живопис.

Мал. 19. Анна Звягінцева «Фрагмент» (2013).

до фантазування. Ці прикметні риси стають важливими для багатьох сучасних авторок, які працюють у полі критичного мистецтва. «Тихість голосу», про який згадує Звягінцева, показова, адже часто саме так звучать жіночі досвіди в історії мистецтва.

Домашній простір і дискурс насильства

В історію світового мистецтва радянський побутовий простір увійшов завдяки роботі Іллі Кабакова «Людина, що полетіла в космос зі своєї квартири» (1985). Створена у рік проголошення перебудови, вона маніфестує потребу у виході поза межі репресивної буденності. На цей образ також можна поглянути з точки зору конфлікту центру та периферії, де стіни квартири означають брак ресурсів і можливостей.

Прикметною у цьому контексті є відеоробота Стаса Волязловського²⁵ «Чорний чайник» (2012). Дія «цього найстрашнішого фільму», за словами самого автора, відбувається на кухні художника; це нібито випадково зняте відео, що документує побут. Абсурдна та брутальна історія чайника

сповнена чорного гумору: він стає центром уваги інопланетних створінь, а художник – їхньою жертвою. У фільмі багато лайки і сексизму. Але фактично «Чорний чайник» – це яскравий образ життя митця на периферії. Брутальність, провокація тут є способом привернути до себе увагу. З одного боку, біографія митця включає кілька яскравих фактів: у 2010 році він отримав премію Малевича, співпрацював з московською галереєю «Риджина», а також був представлений на деяких міжнародних виставках. З іншого боку, вибір художника жити у Херсоні, далеко від будь-якого «культурного центру», позбавив його активного богемного життя, мистецького обміну, і головне – потенційних можливостей. Кухня тут уособлює периферію, позбавлену доступу до капіталу. Тут не діють жодні правила поведінки, панує розкута атмосфера хаосу: немитого посуду, розкиданих речей, можливості вийти у спідньому з сексистським написом російською «Любые чудеса за полчаса». Парадоксально, але художник, чия кар'єра нібито включала реалізацію певних можливостей, все ж залишався аутсайдером. І щоб позбутись відчуття маргінальності, він вирішив підкреслювати цю маргінальність, грати на ній, провокувати та епатувати нею. Кидати виклик спільноті, яка не помічає нічого поза межами умовного центру. Проте за горою брудного посуду ховається образ життя на руїнах, а за демонстративною агресивною маскуліністю і навіть насильством – слабкість і неспроможність творчої реалізації. Зрештою, вона говорить про здатність чоловіка обирати «слабку» роль, відмовлятися від нав'язаних соціумом стереотипів – обирати не кар'єрні можливості, а спільноту в себе вдома замість моделі успішного художника у столиці іншої країни.

Та ця робота не лише оприявнює периферійну роль мистецтва у суспільстві, а й проявляє таку саму маргіналізовану роль жінки, матері митця, яка час від часу з'являється у відео, – власне це вона поставила чайник на газову плиту та готує їжу. На відміну від сина, який зухвало ходить по квартирі у спідній білизні, вона вдягнута у просту темну спідницю, білу сорочку та хустку. Почувши крики, літня жінка приходить на кухню та одразу потрапляє в художній експеримент: її син кричить на неї, свариться, всіляко провокує, кажучи нісенітниці. Для неї на цій кухні немає порятунку. Безпорадна мати не знає, що робити із таким дорослим дитям та як йому дати раду, зрештою каже, що він з'їхав з глузду.

Дослідниця Галина Глеба наголошує, що мати Волязловського була для нього важливою людиною: «З нею художник був у тісному родинному, побутовому та психологічному зв'язку, що повпливало на тематику багатьох робіт автора» (Глеба).

Художник Стас Волязловський трагічно помер 2018 року, спадкоємицею його робіт стала саме мати. Скандали щодо приватної власності сина та поділу майна між його колишньою дружиною, партнерами та співавторами,

²⁵ Стас Волязловський (1971–2018) – український художник, перформер, співак, автор об'єктів із текстилю та відеороликів. Автор напрямів «Шансон-арт» та «Херарт». Брав участь у роботі об'єднань «Р.Е.П.» і клубу «Тотем». Лауреат премії Малевича.

а також інтриги галеристів призвели до погіршення її здоров'я. Мати померла через кілька років після свого сина.

Робота Волязовського оприявнює насильницький дискурс, який розгортається на тлі кухні. Українська дослідниця літератури Соломія Павличко писала, що «життя на руїнах тюрми породжує дискурс насильства та жорстокості» (Павличко, 2002). Хоча Павличко аналізувала літературний процес 1990-х, але в українському мистецтві цей образ агресії, тиранії та насильства продовжував побутувати у візуальному мистецтві ще тривалий час. «Чорний чайник» – не єдиний такий приклад.

У своєму критичному есеї Павличко не погоджується з думкою, що брутальність в українську літературу 1990-х прийшла почасти через американський кінематограф. На її думку, ця тема віддавна представлена в українській культурі. Однак для українського візуального мистецтва 1990-х саме кінематограф став важливим джерелом натхнення; естетику насильства та агресію художники та художниці запозичують саме звідти (Пригодич, 2001). Показовою є відеоробота «Кривава Мері» (1999) авторства Наталі Голіброди²⁶, Соломії Савчук²⁷ та Івана Цюпки²⁸. Дія цього фільму розгортається на даху багатоповерхового панельного будинку (вірогідно, у спальному районі). Створена на основі азіатських бойовиків, робота наслідує естетику дешевих фільмів, що з'явилися у відеосалонах із відновленням незалежності. Головні героїні одночасно і маскулінні, і фемінні. У коротких сукнях, на підборах, з елегантними зачісками та макіяжем, вони впевнено тримають у руках пістолети, спрямовуючи їх одна на одну. Про них насправді мало відомо, але їхні дії та розмови свідчать, що, скоріше за все, перед глядачем розгортається кримінальна розборка між колишніми посестрами.

Символізм цього відео має кілька аспектів. По-перше, сама дія розгортається на даху багатоповерхівки – тобто у 1990-х жінки ніби вийшли за межі домашнього простору, але все ж перебувають поряд із ним. По-друге, однією з центральних стає розмова по телефону, зосереджена навколо рецепта запікання качки. Качка, вочевидь, не є повсякденною їжею 1990-х – це радше святкова страва. Про що може говорити ця сцена і чому на ній зроблено акцент? У цьому випадку рецепт стає своєрідним секретом, яким діляться лише з близькими людьми. Приватність тут підкреслена і телефонною розмовою, яка нагадує дружню пораду чи розмову матері та її дорослих дітей, які чекають на неї з роботи. Тож це відео викриває подвійне навантаження на жінку, яке існувало завжди, однак особливо загострилось

²⁶ Наталя Голіброда (нар. 1972) – українська художниця. Працювала у галузі станкового та монументального живопису, цифрового мистецтва та мистецтва рухомого зображення, інсталяції та анімації. У 1990-ті роки співпрацювала з художниками Іваном Цюпкою та Соломією Савчук. Однією з центральних тем мистецької практики є кордони мистецтва.

²⁷ Соломія Савчук (нар. 1974) – відеохудожниця, кураторка Мистецького арсеналу.

²⁸ Іван Цюпка – український відеохудожник.

у 1990-ті, коли соціальні та економічні обставини ставили жінок у складні умови життя. Маніфестація взаємного насильства також є свідченням відсутності взаємопідтримки та солідарності довкола жіночих тем і проблем. Наявність зброї зумовлена необхідністю виборювати власне місце у суспільстві, потребою бути видимою та мати голос і вплив. Оскільки силу та вплив репрезентує зброя, фактично авторки підтверджують той факт, що суспільство 1990-х дає владу тим, хто відтворює насильство та сповідує жорстокість.

Умовною римою до цієї роботи є відеосерія з циклу «Озброєні та небезпечні» – «Посестри» авторства Анни Щербини²⁹ та Валентини Петрової³⁰. Головними персонажками фільму стають жінки праворадикальних поглядів, що виступають проти фемінізму. Фільм знятий для осуду таких дівчат, він також порушує низку проблем, пов'язаних із впливом насильства через тіло жінки. Одна з яскравих сцен фільму побудована на інтерв'ю з чоловіками щодо того, чи вона красива. Комічність сцени полягає у тому, що жінка-інтерв'юерка повністю вбрана у чорний одяг та балаклаву, через які складно розгледіти її зовнішність. Так, на противагу відеороботі «Кривава Мері» (1999), де жінки вбрані у вечірні сукні та підбори, героїня «Посестер» протестує проти «маскараду жіночності»³¹ та маніфестує свою політичну волю та агентність, яка не пов'язана з зовнішнім виглядом.

На кухні ж усі дівчата постають ніби без масок, одягнені у звичайний комфортний одяг, вони маніфестують свій супротив капіталістичному сприйняттю краси. Одна з ключових сцен відбувається на кухні, де героїні обговорюють особисте та політичне: розмови про їжу, дієти, рецепти переходять у розмови про булінг, суїцид, силу та слабкість власної політичної позиції та опоненток. Простір кухні наче розкріпає, дозволяє говорити більш вільно, натомість у цих розмовах проглядаються побутові стереотипи щодо стандартів жіночої краси, емансипації, ролі у суспільстві, свободи та обмеження прав, сестринства, участі у політичному житті, сексуальності та ін.

Їжа виступає системою контролю, а насолода від неї символізує насолоду від насильства. У «Посестрах» серед діалогів про дієти, суїцид та потре-

²⁹ Анна Щербина (нар. 1988) – художниця, кураторка, ілюстраторка. У своїй творчості досліджує візуальні традиції школи рисунку в Україні, історичну пам'ять, політичні аспекти пейзажу, гендерну перформативність. Працює з такими медіумами, як живопис, малюнок, відео, інсталяція. Практикує колективні взаємодії та співпрацю.

³⁰ Валентина Петрова (нар. 1984) – художниця, кураторка. У своїй художній практиці пердусім зосереджена на темах праці, бідності, дискурсивного насильства, інституційної критики. Досліджує перформативне в формі. У своєму підході до формування висловлювання особливу увагу приділяє контексту, політичному і безоб'єктності.

³¹ Уперше про «маскарад жіночності» в українському сучасному мистецтві писала Тамара Злобіна (Злобіна, 2011).

би жінок одна з героїнь запихає в себе бутерброд. Зняті великим планом кадри розраховані на те, щоб викликати у глядача огиду. У цьому процесі поїдання відтворено інструменти насильства над тілом і над суспільством. Тут кухня стає місцем звільнення витіснених соціальних проблем та, як зауважила кураторка й письменниця Катерина Міщенко, полем оприявнення внутрішньої мізогінії (Міщенко, 2020).

Сама ж кухня та її вигляд теж відіграють важливу роль: маленький простір з недорогим простим ремонтом, старим кухонним обладнанням і меблями (стіл, стільці, шафи) передає «руїну тюрми», описану Соломією Павличко в згаданому есеї (Павличко, 2002). Крім того, кухня стає втіленням небагатої культурної інфраструктури, яка все ще керується принципами тусовки та стосунками свої-чужі.

Символічно, що і в першому, і в другому прикладах жінки говорять одночасно про їжу і насильство, і в обох фільмах йдеться про насильство жінок щодо жінок. У першому відео жінки стріляють одна в одну, у другому – мова про символічне та політичне насильство.

Кухня як простір пригнічення та свободи

Однак найбільш промовисто зв'язки кухні, їжі та насильства проявлені у роботах Влади Ралко³². Вкладаючи в свої роботи контекст радянської традиції кухонних розмов і одночасно звертаючись до осмислення образу жінки в українській культурі, якій традиційно відводилось місце на кухні, авторка переводить розмову з ужиткових тем на політичні та постколоніальні. Як пояснює сама Ралко, йдеться передусім про ситуацію, коли «позірну моральність збережено і в межах високої кухні, коли неприємний брудний бік справи лишається у стінах кухонного простору» (Ралко, 2021).

Приватний простір Ралко відтворює у живописній серії «Привид свободи» (2018). Тут простір радянських квартир стає мірилом особистої свободи, що затиснута, за словами Ралко, в лещата між Системою та Звичаем. Цей дискомфортний, невеликий, тоталітарний радянський простір сковує людину та її бажання. Власне, саме в такому просторі неможливо фантазувати, володіти своїми думками та тілом. На живописних полотнах це передано за допомогою рожевих деформованих тіл в умовному порожньому інтер'єрі тісної квартири. Саме так авторка говорить про тоталітарність радянського простору, про дискомфорт, відмову та боротьбу за свободу.

³² Влада Ралко (нар. 1969) – українська художниця та письменниця. У 1994 році закінчила живописне відділення Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури у Києві. Членкиня Національної спілки художників України з 1994 року. Основними медіа художниці є живопис та графіка, також працює з інсталяцією та створює артбуки. Ралко є володаркою премії Всеукраїнської трієнале живопису (2001) та стипендії CCN Graz (2007). Лауреатка премії He for She: Women In Arts (2019).

Досліджуючи простір приватного житла, соціолог Ірвінг Гоффман звернув увагу на невидиму лінію, яка розмежовує різні кімнати за їхньою функцією, через що тіло людини почувається та поводить себе відповідно. Так, ванна кімната та спальня – це місця, де «тіла очищені, одягнені та нафарбовані». «На кухні, звичайно, з їжею роблять те, що у ванній і спальні роблять з людським тілом» (Goffman, 1978). Спальня та лазничка, за його словами, прибрані та містять красиву фурнітуру – це те, що не можна показувати друзям чи близьким; натомість кухня непоказна. Описуючи особливості розподілу простору, він наголошує на соціальній складовій, адже організація простору нерозривно поєднана із класом, до якого належить господар чи господиня цього житла. Відповідно існують правила не лише організації, а й використання цього простору.

Для Влади Ралко тема та образ кухні найцікавіші. Ралко нецікаво дивитись на ті місця, де тіло відчуває себе вільно та розкуто; вона прагне дослідити виворіт побуту та суспільства. Кухня їй цікава саме з цієї перспективи. Для художниці кухня – не лише частина домашнього простору, кухня постає у багатьох іпостасях, зокрема, вона оприявнює певні ситуації та патерни поведінки, ритуали та обставини, відтворює й продукує насильство та дискомфорт.

У живописних творах Ралко кухонні ножі та столи, процес різання, розтинання м'яса тощо з'являються від початку 2014 року. Скажімо, робота «Виокремлення» з серії «Зона тиші» (2019) змальовує простий жест:

Мал.20. Влада Ралко. Із серії «Привид свободи» (2018).

розрізання м'яса на частини. Проте у творах Ралко м'ясо ніколи не стосується їжі – це завжди образ людської плоті, яка потерпає від політичного насильства, захоплення територій та війни. Кожна з її робіт цієї серії має окрему промовисту назву: «Розріз», «Спроба забути про людей», «Зв'язати» та ін. Аналізуючи свій інший проєкт «Внутрішні роботи» (2020), вона говорить: «У даному проєкті герметичність кухонного простору серед звичайного перебігу речей стала для мене виразом замовчування того внутрішнього жорстокого боку життя, що підважує парадність, заперечує її існування. На кухні вправляються з тим, що нагадує про живе й мало би потерпати від насильства, але зі зрозумілих причин страждати вже не може» (Ралко, 2021).

Розглядаючи артбук «Внутрішні роботи», слід звернути увагу саме на герметичність. Тут вона також має певну символічну складову: тривалий час світова спільнота позиціонувала анексію Криму та війну на Донбасі як виключно внутрішню проблему, й донині медіа пишуть про «українську кризу», часто виносячи за дужки причину та призвідників конфлікту – невидимого кухаря, що заносить ніж над тілом Іншого. Кухня тут має свої кордони, символічна лінія яких збігається з кордонами України. А всі нутроші – кров і плоть – належать конкретним людям. Це ті, хто загинув на війні й хто нині обороняє кордони країни. Вони мають фізичні адреси, банківські рахунки, списки улюблених книжок і фільмів, мрії про країни, в яких планували побувати.

Образи, які опрацьовує Ралко, напрочуд фізіологічні. Вперше про реакцію «огиди» пише мистецтвознавиця Ася Баздирєва, яка проаналізувала «Київський щоденник» художниці через материнські й жіночі образи та посилаючись на концепт Юлії Крістевої (1982) щодо відторгнення та відмежування від норм і правил моралі (Баздирєва, 2016). І якщо у глядача й виникає відчуття відчуження або відрази, сама художниця говорить про прийняття дійсності та бере на себе сміливість озвучувати суперечливі теми, пов'язані з війною та насильством.

Відчуження може відбуватись і за рахунок власної тілесності. Наприклад, у одному з рисунків художниця зображує жінку, що буквально стрибає у м'ясорубку (з серії «Київський щоденник»). Дослідниця феміністського спрямування Беттіна Цеетнер (2014) бачить у відмові від харчування спосіб контролювати власне тіло, бути його суб'єктом. Іншими словами, відмова від їжі – це одна зі стратегій підризу, або ж, як каже сама авторка, – «стратегія виживання, яка має водночас характер ізольовано здійсненої обробки колективних досвідів і профілактики деструктивних конфліктів» (Цеетнер, 2014, с. 132). Жінка в роботі Ралко приносить у жертву власне тіло заради відновлення тіла країни. Така жертвовність відчайдушна і ритуальна, але наразі вона символізує відданість і велику силу українського волонтерства, яке часто представлене саме звичайними жінками (нерідко матерями та

дружинами вояків), які своєю щоденною працею підтримують життєдіяльність країни, своїх родин і свою власну.

Країна як Дім: досвіди війни

Анексія Криму та окупація частин Луганської та Донецької областей навесні 2014 року, а також повномасштабне російське вторгнення у лютому 2022-го загострили питання побуту та приватного простору. Відсутність безпеки, втрата майстерень і житла, вимушене переміщення – все це породило травму та досвід, які художниці опрацьовують у своїй творчості. Деякі з авторок змогли отримати навчальні та художні стипендії, підтримку галерей і музеїв за межами України. Проте навіть вони не позбавлені дискомфорту: труднощі з документами, короткострокове планування, відсутність постійного житла, проблеми з дитячими садками та школами, а також постійна турбота про тих, хто залишилися в Україні, – все це відбивається на побуті й праці. Художниці, які перебували в окупації, втрачали доступ до ресурсів і матеріалів, змушені були користуватись лише тим, що мали під рукою. Серед таких матеріалів – тканина, кахлі, папір, олівець, фломастер, фарби. Війна позначилась на матеріальності мистецтва, на тематиці, на естетиці. А образ втраченого дому став символом наруги над ідентичністю, корінням, втрати родинних зв'язків.

Художниця Тамара Турлюн³³ вирішила не покидати свого дому. Повномасштабне вторгнення вона зустріла у своїй квартирі на лівому березі Києва. Власне помешкання художниці також слугувало галереєю depot12_59, до якої вона запрошувала експонувати роботи інших авторів та авторок. Головною причиною створення самоорганізованої галереї Турлюн називає брак розгалуженої інституційної системи, яка б дозволяла художникам і художницям на початках своєї кар'єри інтегруватися у професійне середовище:

«Це дає можливість презентувати роботи, подивитися на них з іншого боку, зібрати аудиторію, якій вони будуть цікаві. З нами організувати виставку простіше, ніж у більших галереях та інституціях, що мають ширші вимоги [...] Мені подобається через наш проєкт знайомитися з людьми, які живуть поруч. Це дуже надихає, сам простір наповнюється новими сенсами, стає спільнотою» (Жінка у сучасному мистецтві, 2021).

Саме бажання працювати з локальними спільнотами, розвивати середовище, у якому живе авторка, стало другим мотивуючим фактором. Рух від центру до периферій і прагнення надати зміст цим маловідомим місцям

³³ Тамара Турлюн (нар. 1995) – українська художниця, працює з живописом, скульптурою, керамікою, монументальними техніками (фреска, мозаїка).

стало одним з важливих сьогоднішніх суспільних процесів. Але рух відчувається не лише через осмислення простору, а й через висвітлення замовчування та непочутих раніше голосів.

Сама ж художниця, згадуючи свій досвід навчання, фактично повторила досвід Оксани Павленко, якій дорікали за те, що вона жінка і кар'єра художниці для неї закінчиться із заміжжям. Турлюн пригадує:

«Мене не взяли з першого разу в коледж, і я пішла в майстерню до художника. Нас було четверо – я, моя подруга та двоє хлопчиків. Викладач на першій зустрічі зробив нам випробування на кшталт співбесіди. Цікаво, що у хлопчиків майже нічого не запитували, немов, хочеш бути художником – давай. У мене запитують, я теж кажу: «Хочу бути художницею». У відповідь чую: «Я вас знаю, оце ви зараз вступите, потім вийдете заміж, народите дітей. Це просто марно витрачений час». Ніби усі дівчата йдуть за однаковим маршрутом» (Жінка у сучасному мистецтві, 2021).

Турлюн пояснює, що професійний вибір і нині вимагає від художниць більше сили волі, зусиль, витримки, ресурсів та часу:

«Стереотип про дівчат, які вийдуть заміж, дуже живучий, тому більше вкладають у хлопців. Але зараз у мистецтві більше жінок. Навіть вже на моєму курсі дівчат було більше за хлопців, і наш викладач зрозумів, що ми всі однаково сильні, тому максимально допомагав у навчанні. Раніше було багато утисків для жінок у мистецтві, ми заслуговуємо на те, щоб зараз про себе спокійно говорити» (Жінка у сучасному мистецтві, 2021).

Заснована мисткинею галерея мала на меті змінити традиційну ієрархічну структуру, мала бути майданчиком для обговорення та дискусій щодо мистецтва та його зв'язків з суспільством. Через повномасштабне вторгнення Турлюн призупинила діяльність галереї, і запланована виставка художниці Інги Леві³⁴ не змогла відбутись вчасно. Попри це, через кілька місяців галерея оприлюднила зображення експозиції, показуючи, який вигляд мала б виставка, та наголошуючи на втрачених можливостях. Безперечно, цю роботу можна буде відтворити іншим разом і навіть в іншому просторі, але наголошення на «втраченому», «нереалізованому» видається важливим, адже пояснює, чому існують прогалини та сірі плями у вивченні історії мистецтва, оприявнює деколоніальний контекст і потребу переосмислення українського мистецтва з позиції насильства.

Під час перебування в укритті та у себе вдома Турлюн міркувала про трансформацію приватного простору, про затишок, безпеку, про дім як образ родини, життя, ідентичності та коріння.

³⁴ Інга Леві (нар. 1986) – українська художниця та ілюстраторка. Закінчила видавничо-поліграфічний факультет (кафедра графіки) КПІ. Працює у техніках пастелі, олійного й темперного живопису, офорту.

Мал.21. Тамара Турлюн «То се є початок дерев. Так виглядає купа стебел» (2022), Ірпінь.

Прикметним став проєкт «vDoma», який було реалізовано художником Міланом Станком у співпраці з Тамарою Турлюн поблизу мистецького простору «Нова синагога» у Словаччині у червні 2022 року. Робота являє собою дерев'яно-металеву скульптуру зруйнованого та понівеченого каркасу дому – ніби його намалювали на папері та перенесли у простір. Авторкою ідеї була саме Турлюн, виконавцем – Станко. Робота народилась із розмов про (не)втрачений дім. Власне «вдома» – це передусім про Тamarу Турлюн, яка вирішила не покидати домівки – ані квартири, ані країни.

Міркування про дім також лягли в основу іншої роботи, «#Home», представленої у Музеї «Борис Христов» у травні 2022. Це серія аплікацій, у яких авторка міркує про природу свого дому та його зв'язки з навколишнім середовищем, про життя та смерть. В основі цих роздумів лежать образи повалених дерев, що нагадують художниці хрести. Роботу також доповнює фраза «То се є початок дерев, так виглядає купа стебел» (Музей «Борис Христов»). Міркуючи про понижені дерева та будинки, вона уявляла, що вони падають одне на одне, складаючись у хрести, – так дерева стають близькими до смерті, але навіть після того життя може повернутись, із цих повалених гілок можуть прорости нові дерева.

Крім того, розмірковуючи, як трансформувався домашній простір, художниця робить інсталяцію з заклеєними вікнами, однак замість скотчу використовує витинанки – адже нині не можна уявити безпечний домашній простір без вікон, що заклеєні навхрест.

«Наш дім – це не квартира чи будинок, це вся країна, ми не говоримо про війну, ми щодня слухаємо її сирени, поки на папері творимо наше світле майбутнє» (Музей «Борис Христов»), описувала свої відчуття художниця щодо роботи «vDoma». Фактично, всі її подальші роботи – про розширення цього простору та про потребу у безпеці не лише у своїх чотирьох стінах, а довкола себе.

Твори Тамари Турлюн, у яких вона інтуїтивно осмислює поняття дому, вишукує образи, які могли передати втрату та трансформовані відчуття затишки та комфорту, є одним з яскравих прикладів сьогодні. На інтуївності наголошує сама авторка, адже на її думку – ці пошуки часто «тихі», несміливі, нерелективні, не базуються виключно на аналітичних процесах, а керовані так само емоційною складовою.

Висновки

Попри те, що тему домашнього простору та «своїї кімнати», де художниця зможе реалізовувати свої роботи, було артикульовано ще на початку минулого століття, вона не втратила своєї актуальності. Стереотипи довкола місця та ролі жінок і досі впливають на художниць у різних вимірах, стосуються освіти, творчості, інституційної підтримки та формування спільнот. Часто, розуміючи ці проблеми, художниці намагаються знайти вихід та взяти на себе організаційну функцію створення умов і можливостей для інших авторок та авторів. Вони діляться своїми ресурсами та власним місцем із тими, хто, на їхню думку, цього потребує більше. Характерно, що кроки, які вони роблять, часто не є масштабними, але вони дієві та визначні для історії мистецтва. Потреба «поділитись» своїм домашнім простором, змінити його призначення з приватного на публічний є проявом емпатії, піклування, солідарності та взаємопідтримки, бажанням ділитись знанням і досвідом, потребою формувати спільноту, що матиме такі ж етику та цінності.

Потреба дому та його значна роль у житті українських художниць позначились і на тому, як вони працювали із темою та образом побуту. Саме за допомогою повсякденних речей художниці говорять про проблему виключення, замовчування, периферійності, соціальних і політичних напружень, насильства та тиранії. Сьогоднішні воєнні реалії ще більше загострюють та актуалізують ці проблеми. Звертаючись до образу дому, мисткині своїми творами артикують питання безпеки, ідентичності, говорять про значення та потребу культури та мистецтва у суспільстві під час та після війни.

Вони так само діляться своїм домом – але тепер не з частиною свого середовища, а з вимушеними переселенцями та переселенками з інших міст, які постраждали внаслідок бойових дій.

Проживаючи воєнний час, художниці по обидва боки кордону – і ті, хто залишились удома, і ті, хто вимушено покинули країну, – відчують необхідність організації «свого простору», де вони могли б спокійно та безпечно творити, не озираючись на дискримінацію, стереотипи та фізичні загрози.

Джерела

- Білокур, К. (1986). Буду художником. *Україна*, (40), 22–23.
- Павленко, О. (1976). *Коллекция открыток*. Москва: Советский художник.
- Павленко, О. (б/д). *Бойчук М.Л. и «бойчукизм» (Спогади)*. Ф. 356 (Оп. 1, Спр. 119, Зош. 1). Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины (далі – ЦДАМЛМ), Київ.
- Павленко, О. (б/д). *Записки о мастерской монументальной живописи Киевской Украинской Академии Художеств, руководимой профес[сором] Бойчуком М.Л.* Ф. 356 (Оп. 1, Спр. 120), ЦДАМЛМ, Київ.
- Павленко, О. (1970). *Родословная*. [Машинопис]. Ф. 356 (Оп. 1, Спр. 118), ЦДАМЛМ, Київ.
- Яблонская, Т. (2020). *Дневники, воспоминания, размышления*. Киев: Родовид.

Дослідження

- Ануфриев, С. (б/д). О тусовке. Журнал контр-искусства *Пли!*, (6), 52–60.
- Бойм, С. (2002). *Общие места: Мифология повседневной жизни*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Жмурко, Т. (2018). Наївна (не)свобода. Про творчість Марії Примаченко та Катерини Білокур. У: Яковленко, К. (Ред.). *Чому в українському мистецтві є великі художниці*. Київ: Publish Pro.
- Злобіна, Т. (2011). Маскарад жіночності як успішна художня стратегія. *Критика*, (1–2), 23–24.
- Кабаков, И., Гройс, Б. (2010). *Диалоги*. Вологда: Библиотека Московского Концептуализма Германа Титова.
- Кагарлицький, М. (Ред.). (1995). *Я буду художником!* Київ: Спалах ЛТД.
- Кісь, О. (2019). Феміністичні студії та фемактивізм у незалежній Україні: кроки назустріч собі. *Наукові записки УКУ. Історія*, (3), 207–231.
- Кравченко, Я. (2015). Остання з когорти «бойчукістів». До 120-річчя від дня народження художниці Оксани Павленко. *День*, (39).
- Кристев, Ю. (1982). *Силы ужаса*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2013.
- Кріль, М. (2012). Українські шістдесятники: незакінчений проект. *Kultury wschodniosłowiańskie – oblicza i dialogy*. (II), 51–59.
- Лабур, О. (2010). «Нова жінка». Унормовані образи жінки–суспільниці і жінки–трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років. *Краєзнавство (VI. Гендерні аспекти в історії повсякдення)*, 205–213.

- Лапченко, А. (2021). Правовий статус жінки-селянки в 1920–1930-роки в УСРР. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*, (24), 108–112.
- Луначарский, А. (1967). Социалистический реализм. Луначарский, А. *Собрание сочинений*. Т. 8.
- Павличко, С. (2002). *Насильство як метафора (Дискурс насильства в українській літературі)*. Павличко, С. *Теорія літератури*. Київ: Основи.
- Паркомунa. *Місце. Спільнота. Явище*. Київ: Publish Pro, 2018.
- Ралко, В. (2018). *Привид свободи*. ArtHuss.
- Ралко, В. (2021). *Внутрішні роботи*. *Vertigo time*. Dora Ostrovsky Gallery.
- Скиба, М. (2007). Культурна політика розкультуреного політикуму. *Критика*, 3 (113), 8–11.
- (2015). *Українська академія мистецтв: історія заснування та фундатори*. Київ: Родовід, 272.
- Флюксус. Літературознавча енциклопедія (2007): у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», Т. 2. М. Я. С. 536–537.
- Цетнер, Б. (2014). «Жінка на вагу»: харчові розлади – анорексія та булемія. У: Міщенко, К. (Ред.). *Образ, тіло, порядок*. Київ: Медуза.
- Шкурупій, Г. (1929). Диктатура богомазів. *Нова генерація*, 26–34.
- Яковленко, К. (Ред.). *Чому в українському мистецтві є великі художниці*. Київ: Publish Pro.
- Berry, J. (2019). Between Kitchen Semiotics and the Privatised Public: How is the Personal Political in Art Today. In: *Private Life*. University of Edinburgh.
- Goffman, E. (1978). *The Presentation of Self In Everyday Life*. N.Y., 1978, 75.
- LaFont, S. (2001). One Step Forward, Two Steps Back: Women in the Post-Communist States. *Communist and Post-Communist Studies*, 34(2), 203–220.
- Lyman & Scott 1967/70. Lyman Stanford M. and Scott Marvin B. Territoriality: A neglected sociological problem. Lyman Stanford M. and Scott Marvin B. *A Sociology of the Absurd*. N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 89–109.
- Nochlin, L. (2015). Why Have There Been No Great Women Artists? *Women Artists. The Linda Nochlin Reader* (ed. by Maura Reily). Thames & Hudson, 42–69.
- Susan, E. (2005). The Khrushchev Kitchen: Domesticating the Scientific-Technological Revolution. *Reid Journal of Contemporary History*, 40(2), 289–316.
- Woolf, V. (2012). *A Room of One's Own*. Martino Fine Books.
- Zychowicz, J. (2020). *Superfluous Women: Art, Feminism, and Revolution in Twenty-First-Century Ukraine*. University of Toronto Press, 424.

Інтернет-ресурси

- (б/д). Музей «Борис Христов». URL: <https://borischristoff.com>
- Баздирєва, А. (2016). Обратно в мать. *SYGMA*. URL: <https://syg.ma/@asia-bazdyrieva/obratno-v-mat>
- (б/д). Черный чайник. *МіТЕЦ*. URL: <https://mitec.ua/cherniy-chaynik/>
- Брюховецька, О. (2017, 3 березня). Образ жертви і емансипація. Нарис про українську арт-сцену і фемінізм. *Prostory*. URL: <http://prostory.net.ua/ua/krytyka/139-obraz-zhertvy-i-eman-sypatsiia-narys-pro-ukrainsku-art-stsenu-i-feminizm>

- Глеба, Г. Стас Волязловський. Резюме. *Дослідницька платформа PinchukArtCentre*. URL: <https://archive.pinchukartcentre.org/reviews/stas-volyazlovskij-rezyume-doslidnitsya-galina-gleba>
- Жінка у сучасному мистецтві: Тамара Турлюн про дикість, дитинство, дискримінацію та галерею у квартирі на Дарниці. (2021) *Divoche.media*. URL: <https://divoche.media/2021/09/27/zhinka-u-suchasnomu-mystecztvi-tamara-turlyun-pro-dykist-dytynstvo-dyskryminacziyu-ta-galereyu-u-kvartyri-na-darnycki/>
- Кочубинская, Т. (2018). Полина Райко: Дом, который нарисовала она. *Bird in Flight*. URL: https://birdinflight.com/ru/pochemu_eto_shedevr/polina-rajko-dom-kotoryj-narisovala-ona.html
- Кочубинская, Т. (2017). Юлиана Голуб: «Для художника важно, чтобы он через себя все пропускал и говорил о своем опыте». *officiel-online*. URL: <https://officiel-online.com/news?id=9091>
- Кульчицкий, М. (б/д). Воспоминания о воспоминаниях художников и очевидцев одесского андерграунда 80-х. *Центр современного искусства Одессы*. URL: <http://msio.com.ua/ru/articles/309-memories-of-memories> (Доступно: 08/06/2021)
- Міщенко, К. (2020). Прощай, дзеркало! *YourArt*. URL: <https://supportyourart.com/columns/dzerkalo-pro/>
- Полянскова, Л. (2012). Марина Скугарева: «... я думаю, есть и Небесный Киев». *ARTUkraine*. 28.11.2012. URL: <https://www.artukraine.com.ua/a/marina-skugareva-ya-dumayu-est-i-nebesnyy-kiev/#.ZDsKS-B2v4>
- Пригодич, Н. (2001). Свое кино. *Художественный журнал*. (30–31). URL: <http://moscowartmagazine.com/issue/80/article/1758>
- Халупа, І. (2004). «30 хвилин у різних вимірах»: Алла Горська. Аудіозапис програми. Друга частина. *Радио Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/920641.html>
- Хрущев и Никсон. Кухонные дебаты, 1959 [Транскрипт розмови Микити Хрущова та Річарда Ніксона]. URL: <https://web.archive.org/web/20131028195442/http://www.podst.ru/posts/28/>
- Червоник, О. (2012, 23 квітня). Право на самоконструювання [Вступний текст до каталогу виставки «Гендер в ІЗОЛЯЦІЇ»]. *Korydor*. URL: <http://old.korydor.in.ua/texts/1022-pravo-na-samokonstruyuvannya>
- Ширковский, П. (2014). Фигуранты по делу. Серіал о «Приморском концептуализме». *Colta*. URL: <https://www.colta.ru/articles/art/3654-figuranty-po-delu>
- Яковленко, К. Марина Скугарева. Резюме. *Дослідницька платформа PinchukArtCentre*. URL: <https://archive.pinchukartcentre.org/reviews/marina-skugareva-rezyume-doslidnik-ka>
- Яковленко, К. (2018). Олександра Кадзевич: «Для мене все місто покрито мережею, яка затягує його в минуле». *LB.UA*. URL: https://lb.ua/culture/2018/09/12/407308_aleksandra_kadzevich_dlya.html
- Яковленко, К. (2017, 7 березня). «Тело» Парижской коммуны. Часть первая. *Korydor*. URL: <http://www.korydor.in.ua/ua/context/telo-parizskoj-kommuny-part-one.html>
- Яковленко, К. (2020). Юли Голуб: «Фантастика выражает реальность лучше, чем реализм». *Bird in Flight*. URL: <https://birdinflight.com/ru/portret/20200602-uli-golub.html>
- Яковленко, К. (2018). Юлия Жаркова: «Мама взращивала в нас способность свободно мыслить». *Korydor*. URL: <http://www.korydor.in.ua/ua/voices/julija-zharkova-mama-vzrashhivala-v-nas-sposobnost-svobodno-myslit.html>

Anna Zvyagintseva. (2022). URL: <https://secondaryarchive.org/artists/anna-zvyagintseva/>
Uli Golub. (2022). URL: <https://uligolub.art>
Morris, D. (2017). *Anti-Shows.* *e-flux.* URL: <https://www.e-flux.com/journal/81/125364/anti-shows/>
Iakovlenko, K. (2021). Art between manliness and activism. The role of Ukrainian women artists during political transformations. *MIEJSCE.* URL: <http://miejsce.asp.waw.pl/en/art-between-manliness-and-activism-the-role-of-ukrainian-women-artists-during-political-transformations/>

**ЗАРОБІТОК І
САМОРЕАЛІЗАЦІЯ:
ЖІНКИ У ФАХОВИХ
СЕРЕДОВИЩАХ**

Ігор Карпенко

ЦУКРОВИЙ ЗАВОД У ПОРЕФОРМЕНІЙ КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЯК ПРОСТІР ЖІНОЧОЇ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ (1880-ТІ – ПОЧ. ХХ СТОЛІТТЯ)

У цій статті розглянуто феномен модерної жіночої промислової праці в Київській губернії останньої чверті XIX – початку XX століття. На прикладі цукрових заводів зазначеної адміністративної одиниці Російської імперії продемонстровано спектр професійних та трудових можливостей, доступний для жінок-робітниць. Також окреслено складнощі, з якими стикалися працівниці в зазначеному полі трудової активності, зокрема трудова сегрегація.

Стан наукових досліджень

На сьогодні одним з найґрунтовніших досліджень історії цукрової промисловості Російської імперії є праця Костянтина Воблого «Опыт свекло-сахарной промышленности в СССР». Розвідка охоплює зародження цукрової промисловості у Західній Європі та в Російській імперії. Як представник марксистського кола істориків, К. Воблий наголошує на економіко-географічному аспекті цукрової галузі Російської імперії у період до реформи 1861 року (Воблый, 1928). Працю робітників (включно з жінками) на цукрових заводах проаналізовано крізь призму економічної детермінанти (як ресурс, що в домеханізованому виробництві становить основу зростання певної галузі промисловості). Автор висвітлив процес залучення кріпачок до праці у цукровій галузі у час її становлення в українських губерніях, намагаючись з'ясувати, чи була це для них можливість самореалізації

в новому просторі за відсутності родини, чи все ж таки за ними зберігався традиційний патріархальний контроль (Воблый, 1928, с. 219, 221). Незважаючи на те, що монографія Воблого стосується іншого хронологічного періоду, вона певною мірою показує контекст середовища та умов, у яких працювали на цукрових заводах жінки дореформеної доби.

Частина розвідок має вужчу дослідницьку рамку і зосереджує увагу на одному із аспектів цукрової галузі – економічній політиці імперії, технічній/технологічній складовій, кількісному вимірі робітництва тощо. Автори беруть до розгляду рух капіталу, модернізаційні/регресивні тенденції у промисловості, політичну компоненту врегулювання відносин між виробниками цукру (цукровими підприємствами) та його споживачами на внутрішньому та зовнішньому ринках (Буравченко, 2006, с. 1; Олянич, 2000, с. 1–2; Раковський, 1995, с. 18). Проте у них робітників розглядають радше як додаток до виробничих потужностей підприємств.

Розвиток цукрового виробництва в українських губерніях висвітлюють розвідки Руслана Буравченка, Валентини Олянич та Леоніда Раковського. Спільною концептуальною характеристикою цих праць є глорифікаційна побудова наративу, яка зводиться до того, що територія українських губерній Російської імперії – це «цукрова житниця» держави Романових, ресурс, який зумовлював високі показники економічного зростання і забезпечував соціальне, політичне благополуччя цього географічного простору.

Так, Р. Буравченко представляє розвиток цукрової промисловості українських губерній як авангард у межах всієї імперії; Л. Раковський каже про цукровиробництво як вагомий фактор соціально-економічного стану регіону та добробуту населення, а В. Олянич пише про владний імператив у протегуванні конкурентоспроможності цукрового виробництва в українських губерніях як про важливий чинник розвитку місцевої промисловості загалом. Автори зосереджуються на макроекономічних процесах у Російській імперії, де ексклюзивну нішу займає цукор, виробництво якого завдяки державному протегуванню та патерналізму було невід'ємною частиною економічного іміджу країни (Буравченко, 2006, с. 1–22; Олянич, 2000, с. 19; Раковський, 1995, с. 40).

Ілюстрацію розвитку цукрової галузі українських губерній крізь призму біографій власників цукрових заводів Харитоненка та Бобринського знаходимо у статтях О. Гайдая та О. Грабовської (Гайдай, 2012, с. 10–15; Грабовська, 2004, с. 17). Гайдай формує свій наратив як хроніку історії цукрової промисловості в Російській імперії загалом від початку XIX століття до селянської реформи, а далі концентрується на підприємницькому хисті Харитоненка та на виробничому потенціалі його цукрових підприємств. Це радше історія підприємництва на прикладі однієї родини (Харитоненків), до якої вплетено дані про кількість цукрових заводів та обсяги виробництва

(Гайдай, 2012, с. 10–15). Окремо Гайдай згадує про гендерний склад робітників цукрових заводів Харитоненка, зазначивши, що кількість їх на 1860–ті становила 3100 чоловіків та 290 жінок. Однак ані про розподіл жінок на процесах, ані про оплату праці автор не згадує (Гайдай, 2012, с. 12).

Студія О. Грабовської схожа на біографію Олексія Бобринського як промотора розвитку цукрової галузі в Російській імперії XIX століття, що зміщує фокус з дослідження історії цукрового виробництва до біографічної розвідки (Грабовська, Оляницька, Чагайда, 2004, с. 18–20).

Соціальний аспект цукрової промисловості українських лівобережних губерній вивчає згадана В. Олянич у статті «Становище робітників цукрової промисловості на лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (історичний аспект)». Авторка в негативному світлі описує умови найму, праці, проживання робітників цукрових заводів, стверджуючи, що лише кваліфіковані робітники цукроварень мали порівняно високий рівень оплати праці. Натомість сезонні низькокваліфіковані робітники отримували малу платню, що не покривала річних потреб їхніх родин в обігових коштах (Олянич, 2019, с. 55–65). В. Олянич визнає високий інформаційний потенціал звітів фабричних інспекторів у питаннях чисельності робітників у заводській інфраструктурі та на буякових плантаціях, однак на практиці користується доволі сумнівною методикою – поділом площі посадженого цукрового буяку на час, витрачений на його вирощування, що дає тільки приблизні результати, що визнає і сама дослідниця (Олянич, 2019, с. 57–60).

Наступну групу формують праці, в яких розглядають функціонування окремих контрольно-наглядових інституцій (фабричної інспекції) та їхню роль у функціонуванні робітництва як окремої професійної групи, що стало особливо виразним у другій половині XIX століття. Її репрезентують дві розвідки – Марії Казьмирчук та Тетяни Водотики. Обидві праці сфокусовані на подорожніх журналах (одному з видів звітно-виконавчої документації виконавчої інспекції) і розкривають історію промисловості Київської губернії (зокрема цукрових заводів) крізь призму повсякденного життя робітників, в тому числі жінок (Казьмирчук, 2010, с. 75, 77), та через комунікативні практики робітників і заводської адміністрації за посередництва фабричної інспекції (Водотика, 2014, с. 173).

М. Казьмирчук вважає подорожні журнали фабричних інспекторів Київської губернії надзвичайно цінним джерелом для вивчення історії робітництва загалом і його складових зокрема (жінки, підлітки), історії робітничого повсякдення (Казьмирчук, 2010, с. 74–78). Т. Водотика досліджує фабричні звіти в руслі економічної історії і конструює наратив навколо відносин підприємців та робітників. Її спостереження є цінними для вивчення соціального середовища фабрик (в якому працювали і мешкали робітниця),

розвитку мережі соціальної інфраструктури у промислових закладах тощо (Водотика, 2014, с. 172).

Тема праці промислових працівників у дослідженнях українських авторів потрапляє у фокус лише як характеристика впливу урядової політики на економічний сектор – зміцнення позицій власників підприємств та технічного персоналу, який формував заводську управлінську еліту, та погіршення соціально-матеріального становища пересічних робітників. Лише дослідження Т. Водотики, хоч і побіжно, розглядає формування нового соціального прошарку (робітництва), аналізує специфіку творення комунікації між працівниками та промисловцями як маркер модерної індустріальної доби.

Соціокультурний та економічний контекст жіночої трудової емансипації XIX століття

Промислово-технічний розвиток періоду від останньої чверті XVIII століття до Першої світової війни мав глибокий вплив і на економічну, і на виробничу сфери, що поступово стали одними з головних маркерів модерної держави, зі зростаючою часткою індустріального виробництва та нового соціального прошарку – робітництва.

Важливе спостереження висловив японський дослідник Каору Сугіхара: «...модифікація ринкової кон'юнктури модерної доби (що її дослідники визначають як *класичний капіталізм*) призвела до зростання цінності праці як ресурсу, котрий поєднували разом з капіталом задля створення промислових речей та товарів» (Карпенко, 2021, с. 23).

Як підкреслює Дмитро Міхель, у західній культурі XIX століття змінюється уявлення про людське тіло, на котре відтепер дивились крізь призму виробництва. А оскільки будь-яке виробництво прагнуло підвищення продуктивності, то й тіло мало стати «продуктивним тілом» (Міхель, 2000, с. 28). Інтелектуальна думка XIX століття конституювала дискурс про «продуктивне тіло», яким вважалось чоловіче тіло, яке начебто від природи було сильнішим, здатним до засвоєння нових навичок, – уявлення, що не пов'язане із жіночим тілом (Rose, 1992, с. 28–29).

Проте ми можемо побачити, що, попри ставлення до тіла робітниця як до чогось менш вартісного з огляду на продуктивність, на практиці промисловці його успішно «використовували» як інструмент впливу на чоловічу складову ринку праці: жінки створювали конкуренцію чоловікам, працюючи за меншу платню і виконуючи майже той самий обсяг роботи. При цьому дослідники фабрично-заводської праці неодноразово наголошували, що ефективність роботи жінок у деяких галузях (наприклад, текстильній) порівнювала, а то й перевищувала чоловічу (Rose, 1992, с. 22–23).

Процес виходу, «оприявлення» жінок у публічному просторі завдяки професійній зайнятості у промисловості був неоднозначним та суперечливим. З одного боку, нові модернізаційні та економічні зміни розпочинали формувати нові правила у трудових відносинах з представниками обох гендерних груп – до більшості видів виробництв жінок залучали так само, як і чоловіків. З іншого – контекст патріархальної культури XIX століття, в рамках якого пріоритетною роллю жінки визначено репродуктивну домашню працю, накладав обмеження на зростання трудової емансипації жінок у публічному просторі.

У Російській імперії ситуація мала дещо інший вигляд порівняно із Західною Європою. Дослідники визначають, що тут початок модернізаційних індустріальних перетворень відбувся одним із останніх на європейському просторі (Bergend, 2013, с. 5)¹.

Дослідниця Роуз Глікман зазначала, що скасування кріпацтва у Російській імперії стало каталізатором модернізаційних перетворень, адже було вивільнено значний за своїм потенціалом людський ресурс – селян. Ті своєю чергою поступово усвідомили, що в традиційний спосіб, працею в аграрній сфері, повністю не зможуть забезпечувати щоденні потреби та повноцінне життя селянської родини. Альтернативою став пошук нових можливостей заробітку на фабриці чи заводі (Glickman, 1984, с. 3). Однак було б великим спрощенням стверджувати, що селяни Російської імперії сприймали ці інновації з ентузіазмом і активно інтегрувались у нову професійну групу – робітництво. Зміна їхнього традиційного життєвого укладу відбувалась дуже повільно, супроводжувалась пасивним опором на рівні сприйняття фабрики, заводу.

Т. Водотика слушно зауважила: «про неприязнь селян до робітничої кар'єри свідчить вал скарг підприємців на робітників із села, які покидали роботи в жнива» (Водотика, 2018). Тому для людини із сільської місцевості рішення йти працювати на промислове підприємство було радше вимушеною альтернативою. Серед обставин, які визначали таке рішення селян: по-перше, продуктивність землі, котра здатна забезпечити виживання тих, хто її обробляє; по-друге, доступність фабричної роботи порівняно з іншими оплачуваними можливостями (Glickman, 1984, с. 4).

Це також стосується і жінок-селянок, щодо котрих побутувало уявлення, що їхня роль та місце у структурі зайнятості були не лише чітко визначені та закріплені гендерним розподілом обов'язків (за яким жінка має реалізовувати себе в просторі сільського родинного домогосподарства чи

принаймні в межах простору свого села), а й законодавчими та морально-звичаєвими нормами. На перший погляд це дійсно мало саме такий вигляд. Згідно з російськими імперськими законами, жінка не могла найматися на роботу без дозволу свого чоловіка, що яскраво ілюструє закріплення патріархальної ієрархії. Хоча водночас цей самий закон обмежує владу чоловіка: він не міг віддати жінку у найми без її згоди (Законы о женщинах, 1899). На особливість цієї норми також звертає увагу і Барбара Енджел, яка вписує її в ширший контекст – систему ієрархії стосунків у селянській родині, де кожен член сім'ї (будь-якої статі) потребував дозволу найстаршого у родині чоловіка на проживання та працю деінде, крім свого села (Engel, 1996, с. 13).

Однак ці обмеження у свободі вибору зайнятості не означали, що жінки мали малий спектр економічних можливостей задля збільшення бюджету своєї родини. Дійсно, жінки, як і молоді чоловіки, у родині перебували в ієрархічній системі, яка мала забезпечити стабільне функціонування селянського господарства (Engel, 1996, с. 63–64). Проте це зовсім не заважало селянкам здійснювати спорадичну/додаткову економічну активність – торгувати продукцією домашнього виробництва на місцевому ринку або влаштуватись на умовах часткової зайнятості на найближчий завод чи фабрику (Engel, 1996, с. 14–15).

Тобто питання тимчасової жіночої трудової зайнятості поза межами домашнього простору було звичним явищем, якщо це не порушувало життєвого укладу родини і вирішувало необхідні завдання щодо фінансового забезпечення сім'ї. Якщо питання працевлаштування та просторової мобільності і накладало на жінок певні обмеження, то в питаннях фінансової самостійності вона виступала як частково незалежний суб'єкт, адже мала право розпоряджатися своєю власністю (материзною) і заробленими грошима (Смоляр, 1999, с. 81–82).

Зовсім іншу вагу мали морально-звичаєві норми, вплив яких був набагато інтенсивнішим та наскрізним порівняно з кодифікованим правом. Архетип жінки як звабниці відомий ще з біблійних часів (Воробець, 2003, с. 62). Згідно з цими уявленнями, жінка, яка перебуває поза межами свого домашнього простору, ставить під сумнів свою моральну чистоту й імпліцитно є причиною перелюбу (через природу своєї сексуальності та тілесності).

Через уявлення про «недосконалу жіночу природу» вважалося, що селянці необхідний патронат з боку старшого члена родини чоловічої статі або сільської громади (Engel, 1996, с. 7–8; 17). Адже покритка, яка втратила цноту до шлюбу, зазнавала стигматизації та зневаги з боку громади. На додачу соціальна зневага покритки поширювалась і на її батьків (Кісь, 2012 с. 198–199).

На батька або чоловіка покладался обов'язок контролювати «жіночу сексуальність» і одночасно захищати честь та гідність жінок своєї родини.

¹ Йдеться про так званий макрорегіональний підхід у класифікації європейського простору XIX століття щодо інтеграції у промислово-модернізаційні процеси, запропонований науковцем Іваном Берендом: згідно з ним, Російська імперія зарахована до четвертої хвилі модернізації, яка включила «периферію»: Скандинавію, Балкани, імперію Габсбургів та Російську імперію.

Цей захист полягав і у превентивних заходах (регламентація дошлюбної поведінки, обмеження довготривалого перебування поза межами родини чи селянської громади), і в безпосередньому відстоюванні жіночої честі (у разі згвалтування), що могло мати далекосяжний вплив на статус родини «нечесної» жінки у судах різного рівня (Воробець, 2003, с. 64–65; Engel, 1996, с. 7–9). Вірогідно, саме застереження щодо моралі жінок поза полем впливу чоловіків створювали основні труднощі в процесі інтеграції селянок до нової соціально-професійної верстви – робітництва.

Уявлення щодо збереження «жіночої честі» та практики нормування/дисциплінування жіночої сексуальності залишились незмінними і в пореформені роки XIX століття (Воробець, 2003, с. 62), що принесли перші емансипаційні паростки і надали нові можливості для праці в індустрії. При роботі за ткацьким верстатом чи за іншим технічним апаратом, чи при виконанні одноманітної чорної роботи статус жінки, нерозривно пов'язаний з її експліцитною чи імпліцитною сексуальністю, зазнавав значних (інколи – кардинальних) змін. Хто буде «гарантом» збереження жіночої честі – залишалось суперечливим питанням.

Одне, якщо жінка працює на умовах часткової зайнятості на фабриці, що неподалік домівки (як це робили «поденниці» – зі щоденною оплатою праці (Бородкин и др., 2010, с. 85). У такому разі вона фактично залишається в патримоніальному полі, бо ж основну частину свого часу все-таки проводить у селі. Найімовірніше така зайнятість у площині символічно-ціннісних уявлень не відрізнялась від торгівлі на місцевому ринку чи ярмарку.

Інша річ, коли жінка йшла працювати на тривалий час на віддалене від домівки підприємство, де не було ані родини, ані сільської громади, які стежили б за збереженням її честі, і у випадку подій, що дискредитують жінку, могли б відновити її гідність та репутацію. Така особа зазнавала суспільного остракізму та зневаги (Воробець, 2003, с. 68), що для представниці жіночої статі у XIX столітті означало життєве фіаско. Найвірогідніше це і була одна з головних причин, чому сільське середовище утримувало жінок у полі зору власних морально-етичних норм, гальмуючи та утруднюючи їхнє працевлаштування у віддалених від сіл місцевостях.

У разі, якщо чоловіка в родині не було, її головою ставала жінка – у статусі вдови (Воробець, 2003, с. 64). В цьому випадку морально-етичні вимоги були дещо м'якшими (Engel, 1996, с. 17), що давало більшу свободу дій такій жінці та членам її родини.

Дослідниця Оксана Кісь також стверджує, що до жінки після смерті чоловіка переходили його права та обов'язки. Водночас історикиня зазначає, що, попри поблажливе ставлення до вдови з боку української сільської громади, все ж «...вдівство – стан, що в народній традиції оцінюється як соціально неповноцінний (поряд із неодруженими, сиротами, покритками)»

(Кісь, 2000). Можна припустити, що вдови мали більше можливостей ухвалювати самостійні рішення про працю на промисловому підприємстві, беручи до уваги чи ігноруючи панівні уявлення.

Певні паралелі з цим можна відшукати і в західноєвропейських прикладах, зокрема у Великій Британії, де вдови, як і заміжні жінки, мали можливість працювати на промисловому об'єкті, якщо їхнє фінансове становище було скрутним (Rose, 1992, с. 43).

Незважаючи на відмінності у найманій праці вдів на промислових об'єктах у Британії та в Російській імперії (простори, що в промислово-модернізаційному вимірі мали асинхронний розвиток), спільним є уявлення про вдів як про особливу категорію жінок, що позбавлені певного піклування; а тому нормативний тиск на них був меншим, що полегшувало вибір на користь праці у промисловості з огляду на менший рівень стигматизації за це.

У Російській імперії основною перепоною для промислової праці селянок були тогочасні морально-етичні норми, які ставили під сумнів сексуальну поведінку жінок поза межами домашнього простору. Заміжні жінки чи вдови, за певних умов, мали більший доступ до промислової праці.

Однією з оптимальних можливостей, яку нова економічна кон'юнктура пропонувала жінкам, була праця на заводах – найчастіше цукрових, які функціонували в сільській місцевості. Протягом другої половини XIX століття кількість таких підприємств на території Російської імперії зростала, зокрема в українських губерніях.

Однак це був серйозний поштовх до перегляду усталених традиційних поглядів на працю жінки та сфери її зайнятості. Ці процеси насамперед зачіпали жінок з сільського простору, де передумови для праці поза родиною, селом з'явилися після скасування кріпацтва в межах селянської реформи 1861 року. Натомість для жінок з міст такі можливості були доступні значно раніше, оскільки над ними не тяжіли ані жорсткі морально-етичні норми та правові обмеження (тобто особиста залежність), ані негативне ставлення до міста і виробничих об'єктів, що з ними пов'язані (завод, фабрика, майстерня). Хоч промисловість, в її широкому сенсі, в першій половині XIX століття перебувала в стадії становлення (а деяких галузей – як-от виробництва соди на території українських губерній – ще не існувало) (Водотика, 2018, с. 133–134), все ж початок для трудової емансипації жінок було покладено, а з фактичною появою ринку праці цей процес став інтенсивнішим (Glickman, 1984, с. 1–2).

Загалом доба модернізаційних змін в українських губерніях Російської імперії другої половини XIX століття створила передумови для інтеграції жінок з сільського простору до нових соціальних умов індустріальної праці. Водночас не кожна сільська жінка наважувалася зробити такий крок, адже часом він супроводжувався стигматизацією її рішення з боку родини

та сільської громади через патріархальні уявлення про «жіночу природу». Найменш це упередження стосувалося вразливих категорій жінок (наприклад, удів), найбільше – заміжніх селянок.

Селянка у новій соціальній ролі – промислової робітниці

Однією з галузей, яка інтенсивно нарощувала свої виробничі потужності протягом другої половини XIX століття і потребувала значної кількості робітників, була цукрова промисловість. У Російській імперії перші цукрові заводи почали функціонувати ще в 1719 році в столичному Санкт-Петербурзі. Наступні цукрові заводи також постали на території російської частини імперії – Тула, Орел (Грабовська, Олянська, Чагайда, 2004, с. 17). Однак згодом доцільність розміщення цих промислових об'єктів у тих містах виявилася сумнівною, бо сільськогосподарська культура, з якої добували цукор – цукровий буряк, була досить вибагливою до ґрунтів. Натомість за такими показниками найоптимальніше підходила територія українських губерній. Вже в 1807 році в селі Бобровиця Чернігівської губернії постав перший цукровий завод поміщика Кочубея (Грабовська, Олянська, Чагайда, 2004, с. 17)². Аналогічний завод відкрили і в селі Сосниця Чернігівської губернії, його власником був граф Бобринський. Проте на зламі 1840–х знову суттєво розширюється географія цукрового промислу, що охоплює вже і території північних повітів Харківської, Полтавської губерній, а також територію Київської (Выгоды, какие может представить рафинадный завод в Малороссии, 1844, с. 157).

Для рафінадного заводу були важливими сировина (цукор–пісок) та невеликі відстані для її транспортування до місця переробки. Тож цілком закономірно вважати, що на вказаних українських землях уже в першій половині XIX століття існувала розгалужена мережа підприємств з вироблення цукру. Підтвердження наших припущень знаходимо у спостереженнях дослідника О. Гайдая, який говорить про більш ніж 206 цукрових заводів, що постали між 1842–1847 роками (Гайдай, 2012, с. 10–15); завдяки новітньому обладнанню, протекції держави та вільнонайманій робочій силі галузь зростала ще до селянської реформи 1861 року (Грабовська, Олянська, Чагайда, 2004, с. 17).

Цукрові заводи мали одну вельми цікаву особливість, через яку не повністю вписуються у модернізаційний контекст. Такою особливістю було місце. В переважній більшості об'єкти цукроваріння розміщувалися у сільській місцевості (ми це зазначали на початку нашої оповіді) (Ф. 442, Оп. 543,

² Відразу зауважимо, що через кліматичні умови та особливість ґрунтів саме українські губернії Російської імперії протягом XIX століття сконцентрують на своїх територіях значну частину цукрових заводів імперії.

Спр. 297, Арк. 50–52). У такий спосіб вирішувалась логістична проблема – транспортування буряків з цукрових плантацій до заводу. Крім того, в умовах ліберальних реформ 1860–1870–х років, коли фактично з'явився ринок найманої праці, промисловий об'єкт у сільській місцевості давав змогу залучати до праці сільське населення – майже неписьменне та некваліфіковане.

Як чоловіки, так і жінки сприймали місто як незнайомий простір, що негативно впливає на сексуальну мораль представників обох статей (Engel, 1996, с. 70–73), що створювало певний ментальний бар'єр для позитивного сприйняття його як простору можливостей для заробітку. Тому для селян-робітників привабливішою була праця на цукровому заводі у селі – своєму, сусідньому чи навіть в іншій губернії.

Жінок залучали до роботи на цукроварні Російської імперії ще до скасування кріпацтва. Відомо, що у середині 1850–х років граф Бобринський (власник кількох цукрових заводів у Черкаському повіті) «купив кріпаків, наділив їх землею, житлом, надав опалення, щомісячне жалування від 3 до 9 рублів на місяць. Жінки ходять на роботу добровільно на вільнонайманих умовах» (Воблый, 1928, с. 219). Останні хоч і працювали як вільнонаймані робітниці, однак лише поруч зі своїми чоловіками – у складі селянської родини, що була економічною одиницею, з якою власне і проводився розрахунок (однак її формальним представником був чоловік, а не дружина).

На виробництві жінки працювали на підготовчих процесах, які вважалися відносно легкими, – миття буряків та розтирання їх до кашоподібного стану (Воблый, 1928, с. 227). Такий погляд на «неповноцінність» жіночої праці був вельми поширений у країнах Європи першої половини XIX століття, де працю жінок вважали супутньою і допоміжною до праці чоловіків (Simonton, 1998, с. 136–137)³.

Однак навіть дані про робітників–кріпаків, яких до 1860–х років була більшість у цукровій індустрії українських губерній Російської імперії, демонструють специфічні можливості, в рамках яких жінки реалізовували свою працю. Жінка не виступала самостійним суб'єктом поза родинним простором, а її функції як робітниці окреслені гендерним поділом праці на легкі та складні виробничі процеси. На додачу, за тогочасними уявленнями, жінка мала насамперед піклуватися про родину (адже працювали ці кріпаки родинами), а чоловік – бути годувальником та заробляти гроші. Тому й платня робітниць була вдвічі меншою за чоловічу. Контракт 1861 року, укладений з робітниками Ольшанського цукрового заводу, демонструє цю

³ Ми не маємо даних про робітників та робітниць на комерційних цукрових заводах, щоб мати більш цілісну картину цього явища: відомостей про нарахування заробітної плати, списків виробничих процесів та вказівок на те, хто з працівників виконує той чи той технологічний процес, умов найму тощо.

різницю. Робітнику платили 5 рублів 50 копійок за місяць, а напівробітнику, до категорії якого зараховували і жінок, – 2 рублі 75 копійок (Воблый, 1928, с. 221).

Найбільш виразні зміни у праці на цукрових заводах українських губерній спостерігають в останні два десятиліття XIX століття. По-перше, це стосується модернізації та технічного вдосконалення виробничих процесів, де цукрова галузь мала першість серед інших галузей (Водотика, 2018, с. 65). По-друге, це власне емансипація селянства, що поклала початок емансипації жінки: «вихід» з родинної опіки, праця поза домашнім господарством, послаблення морально-етичного тиску як елементу дисциплінування та контролю селянок. Важливо з'ясувати, наскільки інтенсивно відбувалися ці процеси на практиці.

Прикметно, що літературний дискурс тієї доби також не був лояльним до жінок, які працювали. Тогочасні письменники-інтелектуали були солідарні з традиційним селянським консервативним сприйняттям жінки. Згідно з цими поглядами, фабрика чи завод впливає на жінку винятково негативно. Квінтесенцією таких поглядів є повість Івана Нечуя-Левицького «Бурлачка». На прикладі двох героїнь – Марії та Василяни – формується образ знедолених жінок-селянок, які через скрутні життєві обставини змушені йти працювати на завод (перша – через смерть батька як єдиного годувальника в родині; а друга – через необхідність приховати дошлюбні статеві стосунки та уникнути суспільного осуду) (Нечуй-Левицький, 1988, с. 177).

На думку письменника, у промисловому просторі відбувається моральна деградація жінки: співжиття у робітничих казармах з чоловіками призводить до позашлюбних вагітностей, яких позбувались шляхом дітовбивства (Нечуй-Левицький, 1988, с. 183), надмірного зловживання алкогольними напоями, що вважалося невід'ємною частиною повсякдення фабричних і заводських робітників, – у таких обставинах перед очима читача постає жінка, що працює на виробництві. Реабілітація ж робітниці Василяни відбулась якраз тоді, коли вона вийшла заміж за столяра Івана Михалчевського (Нечуй-Левицький, 1988, с. 261). Шлюб для неї став символічним ритуалом очищення, після якого відбулась реалізація в сфері родини: вона стала статечною господинею та матір'ю (Нечуй-Левицький, 1988, с. 279–283).

Вірогідно, такі випадки справді траплялися у житті декого з робітниць, бо подібні негативні явища часто є складовою часів трансформацій, творення нових соціальних та професійних груп, зв'язків тощо. Однак стверджувати, що така доля спіткала кожну жінку, яка працювала у промисловості, було б безпідставним перебільшенням.

Натомість позитивом найманої роботи були можливості та перспективи, які відкривались перед селянками на цукрових заводах Київської губернії. Адже на відміну від центральних промислових губерній Російської імперії,

де інтенсивно розвивалась текстильна промисловість (зокрема, прядіння та ткацтво), яка власне і була основним споживачем жіночої трудової сили, в Київській губернії такою сферою стали цукрові заводи (Rose, 1992; Бородин и др., 2010). Саме вони стали тими ланками, які пов'язали традиційний доіндустріальний спосіб життя сільського населення та нові виробничо-економічні реалії.

Цукровий завод для робітниць – простір можливостей чи дискримінації?

Цукрові заводи Київської губернії мали найгустішу мережу в сільській місцевості серед усіх інших типів заводів та фабрик. Це засвідчують губернські звіти за 1879, 1888, 1893, 1902 роки. В першому випадку спостерігаємо 68 заводів з виробництва цукру-піску та 7 рафінадних (Ф. 442, Оп. 533, Спр. 205, Арк. 42), у другому – відповідно 61 і 4 (Ф. 442, Оп. 542, Спр. 18, Арк. 45), у третьому – 62 та 3 (Ф. 442, Оп. 623, Спр. 364, Арк. 66), у четвертому – сумарно 75. В середньому кількість становила 5–6 заводів на повіт. Звіт за 1902 рік також містить цінну інформацію про гендерний склад працівників – 9513 жінок та 47 066 чоловіків (Ф. 442, Оп. 633, Спр. 496, Арк. 33).

Цукрові заводи з виробництва цукру-піску працювали сезонно – в осінньо-зимовий період, що було спричинено обсягом сировини для переробки (цукровий буряк) та відсутністю технологій її тривалого зберігання. Зазвичай виробництво розпочиналося з вересня, а закінчувалося наприкінці листопада або на початку грудня (рідше – на початку січня), що давало змогу селянкам спершу закінчити всі сільськогосподарські роботи і відтак піти на додаткові заробітки (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 82 зв., 87, 101, 125, 135). Існувало два шляхи вербування робітників на виробничий сезон. Часом це робили за допомогою підрядника – переважно у цій ролі виступали представники єврейської національності та безпосередньо адміністративні структури заводу (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 82 зв., 71, 87 зв.). Підрядник займався вербуванням робітників із віддалених населених пунктів, оскільки це вимагало кращого знання тамтешньої людності та наявності транспортних комунікацій, якими робітники могли дістатися до пункту призначення тощо.

Іншу категорію робітників формували жителі населеного пункту, де розміщувався цукровий завод, та жителі навколишніх – «местные, приходящие» (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 5 зв., 115, 121). Місцеві працівники працювали по змінах, не залишаючись у заводському житлі, тобто фактично глибинно не змінюючи свого звичного способу життя. «Приходящих» вербувала контора заводу, що говорить про ініціативу представників власника у процесі найму. Водночас серед «местных, приходящих» робітників

виокремлюються «местные вольнонаемные», які самі зголосилися до праці на заводі (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 71).

За стандартними домовленостями (середини 1880–х років), які в усній чи письмовій формі уклали між заводом (або його представником) та майбутніми робітниками (чоловіками і жінками), робітникам давали близько 14 днів, щоб вчасно прибути на виробничий сезон. Вказували також орієнтовну дату, коли вони мали вирушати з домівок до місця виробництва. Згідно з умовами найму Рувінського – підрядника одного із цукрових заводів у Канівському повіті від 1887 року, селяни Білоколодязної волості Новоизбківського повіту Чернігівської губернії повинні вирушити в дорогу 15 серпня, а прибути на підприємство не пізніше 22 серпня (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 68).

У робітниць були доволі схожі з робітниками стартові умови, які визначили їхній трудовий статус і становище в ієрархії робітників на цукровому заводі. Жінки працевлаштовувались на 2–3-місячний виробничий сезон, за незначними винятками. Робітниці переважно були неписьменним та некваліфікованим робочим ресурсом, посідали нижчі щаблі у соціальній структурі заводу, з істотно меншою оплатою праці – від третини до половини обсягу оплати праці робітника–чоловіка (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 77).

Щоб продемонструвати фаховий аспект жіночої зайнятості, можна скористатися методом піраміди, де в основі різновид роботи, де залучена найбільша кількість жінок; на верхівці – професія, якою володіла найменша кількість жінок.

Найчисленніша категорія жінок працювала безпосередньо на технологічних процесах з виготовлення цукру, себто на початковому етапі – в «бурачній», де буряк подрібнювали і готували його для вичавлювання соку. На цьому етапі жінки підносили буряки⁴ і виконували допоміжну роботу – збирали розсіпані хвостики⁵, що відпадали від коренеплодів (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 109; Спр. 4, Арк. 3 зв., 4; Спр. 5, Арк. 115, 130).

Другою за чисельністю можемо виокремити категорію жінок, які працювали в навколозаводському просторі – «наружных работах»: на кагатах, тобто викопаних у землі ямах, де зберігали зібрані з плантацій цукрові буряки до подальшої вторинної переробки (Ф. 574, Оп. 1, Спр. 64, Арк. 48–49 зв.; Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 89 зв.), на жомових ямах – місцях накопичення відходів від переробки буряків (Ф. 574, Оп. 1, Спр. 64, Арк. 47 зв.), підкиданні буряку на елеватор, накиданні буряку на кінну підводу для доставлення сировини від кагатів до заводу (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 135 зв.).

⁴ На Ільнецькому цукровому заводі в 1890 році в «бурачній» працювало 62 із 70 жінок, завербованих на виробничий сезон (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 115).

⁵ На заводі княгині Лопухіної–Демидової в 1887 році таких працівниць було 8, а на Балаклійському – 2; найвірогідніше ці хвостики прибирали як сміття, бо подальших згадок про переробку чи інше застосування нема; мабуть, це був різновид роботи прибиральниці.

На «наружных работах» формувалися доволі компактні жіночі групи, що часом кількісно переважали робітників–чоловіків. На Ситковецькому цукровому заводі Липовецького повіту у 1890 році серед підкидальників буряку переважно працювали жінки – 50 осіб, з платнею 30 копійок щоденно кожній (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 108–109 зв.).

Подібні дані знаходимо і на Почанинському цукровому заводі Звенигородського повіту за цей таки рік, де серед 80 підкидальників – більшість жінки, з платнею 8 рублів за місяць (стільки ж отримували й чоловіки–підкидальники). Оскільки робочий місяць на підприємстві становив 24 дні, то щоденний заробіток – 30 копійок: так само, як і на Ситковецькому заводі (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 133 зв.).

Деяко нижчу платню отримували підкидальниці за 1887 рік на цукровому заводі Білановського товариства в Канівському повіті – 6–7 рублів на місяць, а підкидальниці Пивецького заводу ще менше – 5 рублів на місяць (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 77, 85). Якщо врахувати той факт, що зростання платні на цукрових заводах не спостерігалось по кілька років, то причиною різної заробітної платні було додаткове стягнення коштів за харчування робітниць на заводі, що практикували саме на цих двох підприємствах.

Доцільно підкреслити, що поденна плата 30 копійок була досить високою для жінки – тим паче, якщо вона працювала поза заводським приміщенням. Адже, приміром, на заводі графині Марії Потоцької у виробничому сезоні 1888 року на двох змінах працювала 31 жінка, кожній виплачували 20 копійок за день (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 89 зв.). Робітниці, які працювали на змінах і перебували значно ближче до фінального продукту (що теоретично мало формувати більшу платню), насправді отримували на третину менше грошей, ніж колеги–підкидальниці.

На тому ж рівні професійної ієрархії були і накидальниці та працівниці на жомових ямах, які хоч не формували гендерно домінуючої групи, однак кількісно становили значну частину робочої сили. В 1897 році на Городище–Пустоварівському цукровому заводі на жомових ямах працювало 20 жінок (з оплатою 25 копійок щоденно), що становило 27% усіх жінок, задіяних у заводській інфраструктурі (Ф. 574, Оп. 1, Спр. 64, Арк. 47).

Третьою за чисельністю групою були жінки, що займалися прибиранням. Професійне становище більшості з них чітко окреслювалось як «уборщица» чи «поломойка», тоді як щодо декотрих указувалось тільки місце роботи – «мойка» (тобто місце, де мили доставлені на завод буряки перед початком переробки) (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 22 зв.). Попри те, що вони не мали практично жодного відношення (за винятком жінок при мийці) до безпосереднього виробництва цукру і були некваліфікованою частиною робітництва, все ж розмір їхньої платні суттєво варіювався. Зокрема, на Кагарлицькому цукровому заводі (1899 рік) прибиральниці отримували

5 рублів на місяць (Ф. 574, Оп. 1, Спр. 151, Арк. 22), на Коровинецькому цукровому заводі (1888 рік), у Терещенка (Житомирський повіт) прибиральниці заробляли 9–10 рублів на місяць (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 4, Арк. 85).

Ще одна сфера, в якій працювали жінки на цукровому заводі, пов'язана з роботою з готовим продуктом – цукром. Тут усе ще траплялися окремі підгрупи, з помітною чисельністю працівниць – наприклад, на Смілянському цукровому заводі за 1890 рік при роздробленні та сортуванні цукру із 74 робітників було 20 жінок, а на вертільні – 15 (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 22). На Ходорківському цукрово–рафінадному заводі в 1898 році на вертільні працювали 24 жінки (Ф. 574, Оп. 1, Спр. 64, Арк. 82).

Подекуди знаходимо відомості про те, що кілька жінок залучені до фінального процесу виробництва цукру: заливка цукрового сиропу – 6 жінок, решта 27 осіб – чоловіки (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 22). На Григорівському цукрово–рафінадному заводі в 1898 році на цей процес залучили 9 жінок, із заробітною платнею 25 копійок щоденно, а на пакування цукру – 5 жінок, з платнею 45–50 копійок щоденно (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 88 зв.). На противагу Григорівському цукрово–рафінадному заводу, Киселівський цукровий завод своїм 4 пакувальницям під час виробничого сезону 1890 року платив 7 рублів на місяць (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 11). Такі розбіжності існували через різницю комерційної вартості цукру на ринку: цукор–пісок продавали за нижчою ціною, ніж цукор–рафінад, тому й оплата праці робітниць, що залучені до процесу його створення, не тотожна⁶.

Мізерна кількість жінок була залучена до праці на високотехнологічних процесах, доступ до яких вимагав певного рівня кваліфікації.

За досліджуваний період (1880–ті – початок XX століття) лише на заводах княгині Лопухіної–Демидової у селах Селище та Набутові Канівського повіту Київської губернії у робітницю була можливість переходу з некваліфікованої до висококваліфікованої праці (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 138–141; Спр. 4, Арк. 3 зв.).

До таких процесів належать: дифузія (процес випарювання соку з буряку), робота на центрифугах (відокремлення кристалів цукру від кристалічного розчину), дефекація і сатурація (очищення бурякового соку вапном та сірчистим газом), випарювання цукрового соку на апаратах (Буравченко, 2003, с. 45, 46). Характерно, що жінки не працювали на цих процесах самостійно як кваліфіковані робітниці, з ними поруч були робітники–чоловіки, які відповідали за виробничий процес (що, однак, не виключало потреби кваліфікації самої жінки, щоб отримати допуск до процесу). Так, на цукровому заводі княгині в 1887 році у верхній дифузії працювало 4 жінки,

17 робітників–чоловіків та 4 напівробітники–чоловіки; на сатурації – 2 робітниці та 6 робітників, на випарюванні – 4 чоловіки та 2 жінки (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 138–138 зв.).

На іншому заводі Лопухіної–Демидової – у селі Набутові Канівського повіту у цьому ж таки 1887 році кількість високотехнологічних процесів, де працювали жінки, та власне кількість жінок на цих процесах була ще більшою: на фільтрах – 2 робітниці та 4 робітницю, на фільтр–пресах – 10 робітників та 10 робітниць, на дефекації – 12 робітників та 2 робітницю. Тільки на випарках (порівняно з цукровим заводом у селі Селищі) спостерігається інша тенденція: на цьому процесі працювали лише 4 робітники (Ф. 575, Оп. 1, Спр. 4, Арк. 3 зв.).

Складно однозначно стверджувати, чи така практика була стратегією княгині Лопухіної–Демидової та її управителів, щоб «збивати» платню кваліфікованим робітникам–чоловікам (як це повсякчас було на текстильних підприємствах Великої Британії) (Rose, 1992, с. 5), чи така практика мала місце під впливом ліберальних емансипаційних тенденцій, які в європейському публічному дискурсі інтенсифікуються останні два десятиліття XIX століття (Rose, 1992, с. 31–34). Наразі невідомо, чи поділяла княгиня Лопухіна–Демидова емансипаційні ідеї, надаючи жінкам шанс для кваліфікованої праці, чи ні. Питання про те, чи власники підприємств свідомо (не)впливали на кар'єрні можливості промислових робітниць, потребує глибшого дослідження.

Доказом того, що праця жінок на випарному апараті чи дефекаційному процесі була свідченням професійної мобільності з відповідним рівнем фахових знань, може слугувати випадок на Григорівському цукровому заводі, що стався набагато пізніше – у 1905 році. Робітник Прохір Григоровський хотів заплатити 40 рублів працівнику паточного апарату за навчання на цьому приладі (Ф. 574, Оп. 1, Спр. 812, Арк. 67–67 зв.).

Така «плата за навчання» – це кількомісячний заробіток пересічного робітника–чоловіка. Вірогідно, плануючи таку інвестицію, чоловік у майбутньому мав намір працювати на висококваліфікованому процесі із вищим рівнем заробітку. Тож можна припустити, що праця жінок на технологічних процесах була свідченням підвищення фахової кваліфікації та висхідної професійної мобільності.

Як бачимо, цукровий завод дійсно був тим місцем, де для жінок Російської імперії пореформеного періоду були відкриті можливості для різнопрофільної праці (від низької до висококваліфікованої) з різним рівнем заробітку (від низького і середнього – до порівняно високого). Чисельність зайнятих жінок була найвищою у спеціалізаціях «бурачна» та «на-ружные работы» і поступово зменшувалася у більш високотехнологічних процесах – фільтр–пресах, сатурації, дефекації. Така ситуація подібна із

⁶ Так, у 1901 році пуд цукру–піску на внутрішньому імперському ринку коштував 4 рублі 20 копійок, а пуд рафінаду наприкінці 1890–х – приблизно 5 рублів 30 копійок (Воинова, 2017, с. 10; Гайдай, 2012, с. 13).

західноєвропейською, де жінки переважно працювали на нефахових роботах, менше – на кваліфікованих. Українські цукрові заводи демонструють доволі парадоксальну картину: з одного боку, за виконання такої самої роботи жінки отримували оплату праці нарівні з чоловіками, а з іншого – на окремих видах робіт існувала вертикальна гендерна трудова сегрегація (де найбільш оплачувана праця залишалась за чоловіками). Водночас для жінок існували певні професійні ліфти, що за умови опанування фахових знань та навичок давали змогу виконувати кваліфіковану роботу. Не виключено, що така «нетиповість» цукрових заводів могла бути зумовлена емансипаційними та ліберальними переконаннями власниць (княгині Браницької, княгині Лопухіної–Демидової) цих промислових підприємств, що, втім, потребує подальших досліджень.

Джерела

- Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ» (Оп. 533, Спр. 205), Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК), Київ, Україна.
- Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ» (Оп. 542, Спр. 18), ЦДІАК, Київ, Україна.
- Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (Оп. 543, Спр. 297), ЦДІАК, Київ, Україна.
- Ф. 574 «Канцелярія старшого фабричного інспектора Київського округу» (Оп. 1, Спр. 64, 151, 812), ЦДІАК, Київ, Україна.
- Ф. 575 «Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ» (Оп. 1, Спр. 3–6), ЦДІАК, Київ, Україна.
- Выгоды, какие может представить рафинадный завод в Малороссии. (1844). *Журнал Министерства Государственных Имуществ*.
- Законы о женщинах*. (1899). Издания А. Я. Кантеровича. Санкт-Петербург.
- Нечуй-Левицький, І. (1988). Бурлачка. Київ: Сяйво.

Дослідження

- Бородкин, Л. и др. (2010). *Не рублем единым: трудовые стимулы рабочих– текстильщиков дореволюционной России*. Москва: РОССПЭН.
- Буравченко, Р. (2003). Технічне забезпечення цукрової промисловості України у XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (6), 41–48.
- Буравченко, Р. (2006). *Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.)*: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 20.
- Воблый, К. (1928). *Опыт свеклосахарной промышленности в СССР*. Москва: Издательство Правления Сахаротреста.

Водотика, Т. (2014). Фабрична інспекція в матеріалах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – початку XX ст. *Огляд джерел та документальні нариси*, 167–175.

Водотика, Т. (2018). *Україна в добу пару та заліза: простір можливостей*. Київ: Кліо.

Воинова, Н. (2007). *Становление свеклосахарного производства России (на примере Центрально-Черноземного экономического района)*. Курский государственный университет, 1–11.

Воробець, К. (2003). *Спокусиця чи цнотлива: непевне статеве становище жінок в пореформенній українській селянській громаді*. Львів: ВНТЛ Класика, 66–74.

Гайдай, О. (2012). Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина XIX – початок XX ст.). *Чорноморський літопис*, (5), 10–15.

Гентош, Л., Кісь, О. (Ред.). (2003). *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Львів: ВНТЛ-Класика.

Грабовська, О., Оляньська, С., Чагайда, А. (2004). Нарис з історії розвитку цукрової промисловості України і створення навчального закладу для підготовки технологів, хіміків та майстрів цукрового виробництва. *Цукор України*, (4 (100), 1–20.

Казьмирчук, М. (2010). Подорожні журнали – джерела про виробничу культуру і побут робітників Київської губернії. *Етнічна історія народів Європи*, (31), 74–78.

Казьмирчук, М. (2010). Соціально-регіональні аспекти системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Регіональна історія України: збірник статей*, (4), 262–270.

Карпенко, І. (2021). Проблема визначення статусу жінки на цукровому виробництві: «жінчина» – «полурабочая» – «рабочая» (на прикладі цукрових заводів Київської губернії, 1880–ті – початок 1900–х рр.). *Наукові записки НаУКМА: історичні науки*, (Т. 4), 23–28.

Кісь, О. (2012). *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Львів: Інститут народознавства НАН України.

Михель, Д. (2000). *Тело в западной культуре*. Саратов: Научная книга.

Олянич, В. (2019). Становище робітників цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (історичний аспект). *Вісник Черкаського університету*, (1), 55–65.

Олянич, В. (2000). *Розвиток цукрової промисловості на Лівобережжі України (кін. XIX – поч. XX ст.)*: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський нац. універ. ім. Каразіна, 19.

Раковський, Л. (1995). *Цукрова промисловість України в 60–90-рр. XIX ст.*: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Київ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 40.

Смоляр, Л. (Ред.). (1999). *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні*. Одеса: Астропринт.

Berend, I. (2013). *An economic history of Nineteenth-Century Europe*. Cambridge University Press.

Engel, B. (1996). *Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861–1914*. Cambridge University Press.

Glickman, R. (1984). *Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914*. University of California Press.

Rose, S. (1992). *Gender and Class in Nineteenth Century England*. London.
Simonton, D. (1998). *A history of European women's work 1700 to the Present*. London: Routledge.

Інтернет-ресурси

Водотика, Т. (2018). Селянськість впливала на міста не завжди найкращим чином. *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2442-tetyana%20vodotika-selyanskist-vplivala-na-mista-ne-zavzhd-najkrashchimchinom>
Кісь, О. (2000). Особливості ставлення до вдови в українців (у XIX – на поч. XX ст.). *Незалежний культурний часопис «І»*. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/o-kis2.htm>

Анастасія Боженко

ЕКСПЕРТКА, ДАНТИСТКА, БЛАГОДІЙНИЦЯ: НОВІ РОЛІ ЖІНОК У ПРОСТОРІ МОДЕРНОГО МІСТА (ХАРКІВ НА МЕЖІ XIX–XX СТОЛІТЬ)

Кінець XIX – початок XX століття – доба першої хвилі фемінізму, в центрі якої – боротьба за майнові, трудові, освітні та політичні права жінок. Приклад Харкова дає багатий матеріал для аналізу того, як реалізувалося право жінок на працю та яким чином тогочасне суспільство сприймало зайнятість жінок у незвичних для них сферах. Іншим виміром емансипації жінок була зміна сприйняття їхньої самостійної появи у публічному просторі міста та громадському транспорті, що також викликало неоднозначні реакції та обговорення.

Джерельна база дослідження. Інформативними джерелами для вивчення теми жіночої зайнятості є щоденні періодичні видання, а саме харківські газети «Утро» та «Южный край». На початку XX століття наклад цих газет сягав понад 30 тисяч примірників при населенні міста майже 200 тисяч осіб, тобто вони були найтиражнішими серед місцевих газет не лише в українських губерніях, а й у Російській імперії загалом. У цих виданнях особливу цінність становлять розділи з місцевою хронікою та невеликі журналістські замітки, які торкалися актуальних тем, зокрема жіночого питання. Також газети висвітлювали хроніку з інших міст Російської імперії, в яку потрапляли ситуації, що здавалися на той час надзвичайними для журналістів. Періодичні видання дозволяють нам виявити казусні, незвичайні для суспільства обставини, пов'язані з професійною поведінкою жінок. Обидва ці видання мали ілюстровані додатки, які слугували розважальній меті, й, як і текстовий матеріал, стосувалися міського життя Харкова та закордонних

міст; тож також трапляються світлини, пов'язані з роллю жінок у міському житті. Іншим періодичним виданням для аналізу став літературно-сатиричний журнал «Жало», в якому, зокрема, висміюють ситуації, які могли б статися з жінкою у публічному просторі, питання тогочасної моди тощо. Видання містить у собі як зображення (карикатури), так і текстові фрагменти (анекдоти, приказки). Характерним для преси є вживання фемінітивів, адже у цій сфері мова була більш гнучкою, ніж, наприклад, у законодавстві.

Серед статистичних публікацій чільне місце посідає «Первая всеобщая перепись Российской империи» 1897 року, яка є чи не найповнішим джерелом з демографії того періоду. Вона охоплює різні категорії за статтю, віком та національністю, в тому числі можна порівняти дані про професійну зайнятість жінок і чоловіків. Звичайно, це джерело має свої обмеження: зайнятість представлена ширшими категоріями, тому, наприклад, категорія «Промисловість» буде охоплювати і підприємців/миць, і робітників/ць. Іншим джерелом є так звані місцеві «одноденні переписи», що час від часу проводилися в місті та публікувалися на сторінках довідкових видань (як-от «Памятная книжка» та «Памятный календарь»). Як правило, такі «переписи» (які на практиці радше нагадували сучасні опитування) охоплювали невелику кількість населення, та інформація, що публікувалася, була вкрай лаконічною. У цих довідкових виданнях також публікувалася найрізноманітніша статистика, яка відбивала шлюбно-сімейні стосунки, злочинність тощо. Серед офіційних джерел інформативними є журнали засідань міської думи, через яку проводили справи щодо зайнятості жінок у певних професіях, що теж свідчило про неврегульованість та нетиповість таких професій. Цінним джерелом для вивчення саме жіночих досвідів є мемуари. Питання жіночої освіти висвітлено в його-документах Христини Алчевської (1841–1920), відомої просвітниці та меценатки, яка займалася освітою дівчат з незаможних груп населення. Тетяна Морозова (1904–1997), харківська гімназистка, у своїх спогадах розкриває проблеми жіночої гімназії зсередини. Нарешті, Катерина Антонович (1884–1995), діячка українського національного руху, педагогиня та художниця, здебільшого показує розвиток національного гуртка у Харкові, однак торкається і проблем повсякденного життя жінки та коротко пише про свою освіту у тогочасному місті.

Стан досліджень. В історіографії теми бачимо деякий регіональний дисбаланс. Зокрема, тема жіночих ролей у міському просторі порівняно добре розкрита на прикладі міст Австро-Угорської імперії, зокрема Львова. Наприклад, розглядається роль жінок у культурі споживання кінця XIX – початку XX століття (Москалець, 2021), насилля у міському просторі та професійне спрямування жінок у Галичині (Черчович, 2013; 2021). Також у ширших географічних рамках досліджено питання жіночої освіти на українських теренах (Кобченко, 2008; 2017). Що стосується саме Харківської губернії,

важливим є доробок Марини Вороніної (2005), яка аналізувала повсякденність мешканок Харківської губернії в ширшому контексті (освіта, професійна зайнятість, правові засади). Це дослідження покликане проаналізувати роль і місце жіноцтва у конкретному контексті Харкова з перспективи нетипових для того часу сфер зайнятості, а також суспільного дискурсу динамічної ситуації, що відображався у пресі.

«Йти слідом за життям»: розширення професійних можливостей жінок

Для аналізу професійної зайнятості жінок варто розуміти процес розширення їхніх можливостей в освітній сфері. Зокрема, представниці привілейованих станів ще з 1812 року могли здобути непогану освіту в Інституті шляхетних дівчат у Харкові. Проте систему викладання у ньому часто критикували, бо вона не давала ґрунтовних знань, необхідних для самостійного життя, натомість основний акцент робили на танцях, музиці та рукоділлі (Кобченко, 2017). Неоднозначною була і роль викладачок подібних інститутів. Тетяна Морозова (Морозова, 1995), одна з вихованок пізнього періоду, зазначала: «Чи не слід подумати про те, як формувався контингент класних дам. Як вони прийшли до цієї ролі, як дійшли до такого життя? Чому вони були приречені на безшлюбність? На самотнє життя в стінах інституту? Чим було зайняте їхнє життя крім добового чергування коло молодих бешкетниць?» Несхвальну оцінку діяльності класних дам давав і компліментарний у цілому до інституту «Очерк истории»: «Контингент класних дам залишав бажати кращого: вони були малоосвічені та абсолютно незнайомі з дитячою душею» (Жебылев, 1912, с. 40). Більшість очільниць Інституту шляхетних дівчат були вдовами, а однією з частих причин звільнення вчительок було саме одруження (Жебылев, 1912, с. 83). Автор «Очерка истории» бачить завдання інституту не лише у тому, щоб дати змогу жінці стати хорошою дружиною і матір'ю, але також зазначає, що «Інститут давав вихованкам гарантований шматок хліба» (Жебылев, 1912, с. 20). Деякі дівчата залишалися потім працювати в цьому ж закладі, або могли стати так званими «наставницями» (займатися репетиторством) чи вчительками. Однак перелік предметів, що вивчалися, засвідчує явний перекис на користь гуманітарної складової, тож така освіта не відкривала великих професійних можливостей для жінок, тому вплив цих закладів на емансипацію жінок є порівняно незначним.

Більш сучасну систему освіти пропонувала мережа жіночих гімназій, зокрема Маріїнська, Вознесенська, Друга, Приватна гімназія Грегорцевич, Оболенської, Філіпс, Козлової (Харьковский календарь..., 1873). Безперечно, спектр та обсяг предметів були більшими, ніж в Інституті шляхетних

дівчат, проте меншими, ніж у чоловічих гімназіях. Випускниці отримували право на викладання у перших чотирьох класах гімназії, а також на домашнє навчання.

Подоланням неписьменності у середовищі жінок з незаможних верств населення в Харкові займалася Христина Алчевська. Школа давала базові навички письма та арифметики; графік навчання у неділі дозволяв навчатися дорослим жінкам, які працювали як прислуга (хоча траплялися конфлікти саме через небажання господарів відпускати своїх покоївок на навчання) (Алчевская, 1912). Проте, якщо аналізувати ідеологію та світогляд Христини Алчевської, вона радше підтримувала освіту для нижчих станів у цілому, аніж свідомо поділяла ідеї феміністичного руху.

У сфері вищої освіти жінкам доводилося торувати складний шлях. Одним з набутків стало відкриття Вищих жіночих курсів у Харкові у 1907 році на базі історико-філологічного та фізико-математичного факультету університету, де всі дисципліни викладали у повному обсязі. Також дівчата могли відвідувати університет як вільнослухачки, і якщо чоловіків серед вільних слухачів було 30 осіб на початку XX століття (оскільки більшість чоловіків усе-таки перебувала у статусі студентів), то жінок – близько 300, причому помітним є значне переважання дівчат юдейського віросповідання (Список посторонних слушателей..., 1910). Порівнюючи кількість і склад вільнослухачок різних університетів, Катерина Кобченко зазначає, що у київському вищій ситуація була кардинально іншою, адже навіть серед вільнослухачок жінки становили меншість через більшу консервативність керівництва університету (Кобченко, 2008, с. 89). Певний час діяли також приватні вищі жіночі курси, наприклад, курси пані Невіанд, які проіснували лише три роки через проблеми з фінансуванням, Товариства взаємодопомоги жінок-працівниць (Общество взаимопомощи трудящихся женщин), які давали можливість здобути освіту у галузі юриспруденції, історії та філології й фізико-математичних наук. Діяли також приватні курси деяких професорів з різних дисциплін на платній основі, однак за відсутності диплома вони не давали права на подальшу професійну практику, наприклад, в юриспруденції (Драч, 2009, с. 132).

Аналіз можливостей реалізації отриманої освіти у професійному житті варто розпочати з даних статистики. Розподіл занять міських мешканців, за одноденним переписом 1873 року, демонструє відчутний гендерний розрив. Усі професії подано двома окремими списками – жіночі та чоловічі, які майже не збігалися (спільними залишалися лише окремі види зайнятості, як-от поденна праця, шинкарі, робітники, торговці, кухарі тощо). Крім того, перелік чоловічих професій був значно довшим – містив 45 позицій, тоді як жіночих було лише 17. Відчутна різниця спостерігається між працевлаштованими особами та зайнятими виключно у домашньому господарстві:

якщо 96% чоловіків мали власну професію, то серед жінок цей показник становив 50%. До найбільш широко представлених жіночих сфер зайнятості входили кухарки – 12%, працівниці торгівлі – 4%, няньки, прачки та жінки, що займалися поденною працею, – по 3%; згадуються також учительки, модистки, кондитерки, робітниці фабрик, економки, акушерки, шинкарки, годувальниці тощо (Харьковский календарь..., 1873, с. 380).

Дещо інші дані отримуємо при аналізі перепису 1897 року. За професійним представництвом жінки перевищують кількість чоловіків у виробництві одягу та тютюну, значно – у середовищі прислуги (73% загальної кількості), приблизно рівними були позиції у сфері торгівлі одягом та харчовими товарами. Водночас кількість жінок, які самостійно заробляли, була вдвічі меншою за кількість чоловіків: жінки – 40% самостійних, чоловіки – 76%. Зауважимо, що до підрахунку у переписі 1897-го на відміну від перепису 1873 року включено і неповнолітніх, тож відсоток зайнятих у певній професії позначений менше й у чоловіків. (Тройницкий Неудачин, 1904). Тому співвідношення жінок і чоловіків, які не працювали, залишається приблизно таким самим, що й у переписі 1873 року.

Щодо сфер зайнятості, які не були типовими для жінок того часу, то вони, хоча й кількісно слабо представлені у статистичних джерелах, привертали значну увагу харківської місцевої преси, причому ці казуси географічно охоплювали не лише Харків, а й Російську імперію в цілому. Зокрема, траплялися випадки роботи жінок у судових органах влади. Цікавий випадок щодо роботи лікарки-експертки Головіної у петербурзькому суді описано в колонці харківської газети «Утро». За тогочасним законодавством, жінки могли бути лише асистентками експертів, проте адвокат переконав суд «йти слідом за життям» (Женщина в роли эксперта..., 1912, с. 6). У той самий час Державна дума розглядала можливість надати жінкам право займатися адвокатською діяльністю, тож це поступово сприяло зайнятості жінок в адвокатурі (На пути к уравнению..., 1911, с. 2). Питання ж входження жінок до органів судової влади так і не було вирішено до Першої світової війни, адже спроба надати жінкам право виконувати роль приватного і присяжного повіреного у Державній думі була невдалою (Вороніна, 2005, с. 151).

Іноді непорозуміння траплялися й у сферах, що вважалися більш звичними для жінок, наприклад, щодо асистенток у медичній галузі. Як негативний приклад розглядається звільнення асистенток зуболікувальної школи А.І. Кривоусової, В.М. Крижевич та Г.Г. Вульф (ініціали з російської) на підставі того, що «они – жутко сказать... женщины», попри те, що вони працювали вже тривалий час. Автор замітки звертає увагу, що саме таким було обґрунтування їхнього звільнення, хоча дівчата становили більшість студентів цієї школи, та й директорка була жінкою (Верховский, 1913, с. 4). Скандал викликав неабиякий резонанс у суспільстві та був широко

висвітлений у пресі. Зокрема, за сприяння Товариства взаємодопомоги жінок–працівниць було скликано засідання членів зуболікувального комітету, до якого входили й звільнені асистентки. У своєму запиті членкині комітету зазначають: «Постає принципове питання про діяльність жінки на одній зі сфер діяльності, де жінка, здавалося б, завоювала вже рівноправне становище з чоловіком» (К інциденту в школі..., 1913, с. 4). Асистентки також зазначали, що звільнення відбулося з порушенням стандартних процедур за відсутності голови ради школи та постанови цієї ради. Формулювання приводу від завідувача Макарова, озвучене на засіданні асистенткою, звучало ще цікавіше: «Рада школи бажає усунути еротичний елемент в школі», що вже кидало тінь на саму заявницю і її репутацію, зважаючи на розголос справи у місті. Засідання проходило дуже бурхливо, члени висловлювали солідарність з асистентками, і в результаті була створена комісія для розслідування інциденту («Женский элемент»..., 1913, с. 4).

Також преса висвітлювала випадки проявів антисемізму у поєднанні з дискримінацією за гендерною ознакою та висловлювала занепокоєння ними: «Управа, сказал он [голова земської управи пан фон Брив], руководилась в данном случае своим убеждением, что врачи–евреи на службе в земстве нежелательны. Нежелательны и женщины–врачи». Як і в попередньому випадку, журналіст негативно оцінює це явище (Епифанский, 1908, с. 4).

Мал. 22. Часопис «Иллюстрированное приложение к "Южному краю"», 1 травня 1908

Переходячи від «білих» комірців до «блакитних», іншою незвичною сферою зайнятості жінок був візничий промисел. Так, в ілюстрованому додатку до «Южного края», який публікував переважно матеріали розважального характеру, які могли складатися зі світлин інновацій, незвичайних явищ тощо, фото візниць з Москви розміщене безпосередньо під світлиною факіра на гвіздках (мал. 22), поряд із прикладами з життя інших країн (мал. 23).

Поява жінок у цій сфері супроводжувалася скандалами на місцях. Зокрема, у пресі згадується про випадок з мешканкою Варшави пані Андржеєвською, яка почала займатися цим промислом через хворобу чоловіка, при цьому рік вона працювала, приховуючи свою статтю (Право быть извозчиком, 1913, с. 7). У тому ж 1913 році харківська газета «Утро» стежить за справами першої харківської жінки–візника пані Мілевської. Оскільки це був перший випадок у місті, її справу розглядала міська управа. «Справи нового візника йдуть добре» – стримано–доброзичливо повідомляла замітка з «Місцевої хроніки» (Местная жизнь, 1913, с. 5). Сама справа вже не була аж такою скандальною, як у випадку пані Андржеєвської.

У питаннях професійної реалізації жінок у Харкові важливо з'ясувати ситуацію з захистом прав працюючих жінок. Частково цю функцію виконувало вже згадане Товариство взаємодопомоги жінок–працівниць, засноване у березні 1902 року працівницями залізниць та «різних контор» (10–летний юбилей о–ва..., 1913, с. 5). Гаслом товариства стало «покращити моральні й матеріальні умови життя жінки, яка працює» (Десятова, 1913, с. 6). Фінансування товариства відбувалося різними шляхами, зокрема, через внески членкинь та пожертви меценатів та меценаток, завдяки субсидіям від Харківської міської думи, з продажу квитків на благодійні вечори та концерти. Іноді створювалися іменні стипендійні фонди з цих грошей, наприклад, на честь М. Раєвської (В о–ве взаимопомощи..., 1913, с. 3). Першими кроками

Мал. 23. Часопис «Иллюстрированное приложение к "Южному краю"». Жінка–візник у Парижі. 19 листопада 1906

товариства стало заснування «детского очага» (дитячого садочка), який, з одного боку, давав змогу матерям працювати, а з іншого – розвивав інститут дошкільної освіти. Надалі товариство відкрило змішану гімназію для хлопців та дівчат, дитячу колонію (літній табір) у Високому, курси з вивчення мов («аж до есперанто»), ремісничі курси та бібліотеку і, нарешті, Вищі жіночі курси, де навчалося до 1000 студенток (Десятова, 1913, с. 6). Діяльність не обмежувалася суто освітніми установами: товариство допомагало незаможним членкиням через безплатні обіди в їдальні й надання медичної допомоги, а також розв'язувало житлове питання (Десятова, 1913, с. 6; Собрание общества..., 1907, с. 4). Його членкині стежили за дотриманням прав жінок, які працювали, як у згаданому випадку з асистентками зубо-лікувальної школи. Організація просувала жіноче питання серед міської громади Харкова та брала участь у зборах жіночих організацій. Зокрема, у 1913 році голова товариства Є.М. Десятова відвідала Конгрес міжнародної жіночої ради в Римі, щоправда, неофіційно, а потім мала промову у Відні (Заседания..., 1914, с. 3). Діяльність товариства в цілому позитивно описується в пресі, зокрема, зазначається його швидке зростання та важливий внесок у становище жінок у Харкові.

Щодо висвітлення справ жінок, які знаходили своє місце у нових сферах, варто зазначити, що у харківській пресі здебільшого автори висловлювались позитивно і підтримували розширення професійних обріїв. Та чи таким же позитивним було сприйняття жінок у публічному просторі модерного міста?

Жінка у міському просторі: фланерка, благодійниця чи порушниця спокою?

Для дослідників міського повсякдення періоду модерності однією з центральних є постать фланера. Та чи можна стверджувати, що так само значною була і постать фланерки? Джанет Вольф у своїй статті зазначає, що фланер як самостійний персонаж модерного міста можливий лише чоловічого роду, оскільки самотню жінку, яка прогулювалася без очевидної мети у публічному місці, сприймали як особу легковажну, таку поведінку вважали непристойною (Wolff, 2006, с. 19), саме тому вона каже про «невидиму фланерку».

Побачити жінку у публічному просторі модерного міста, утім, можна в інших ролях. Такою, наприклад, буде роль благодійниці, яку можна помітити на світлинах з Дня білої ромашки – доброчинного заходу, який влаштовувала Ліга боротьби з туберкульозом для збору грошей для лікування хворих на сухоти. Бачимо, що жінки та дівчата з квітами займають центральні місця в композиційному плані, також у самому газетному репортажі

Мал. 24. Часопис «Иллюстрированное приложение к «Южному краю», 15 травня 1911.

підкреслювалася важливість участі жінок як благодійниць у цьому святі (мал. 24).

Жінка-відпочивальниця теж була присутня на фотографіях, що з'являлися у тогочасній пресі. Зокрема, це жінки, що грають у крикет у Сокільниках або ж прогулюються алеями міського парку (Харьков: ретроальбом, с. 64, 74). Представниць незаможних верств також можна побачити, але вже на листівках, що репрезентували повсякденний простір, головним чином як торговки на Благівщенському ринку або просто на вулиці (мал. 25, 26).

Втім, сприйняття жінки як повноцінної дійової особи міського публічного простору часто ставили під сумнів. Так, досліджуючи статистику нещасних випадків у громадському транспорті, автор порівнює участь у них жінок і чоловіків у Німеччині (47% та 53% відповідно) і в Росії (25% та 75%) та зазначає: «В Германии, с ее развитой промышленностью, женщина более

Мал. 25. Торговки та торговці Сінного ринку (поч. XX ст.).

втянута в торгово–промислову життя, їй більше приходить вращаться в городской сутолоке» (Городское дело, 1909, с. 306).

Міський простір, зокрема, вважався небезпечним не так для життя, як для збереження гідності жінки. У публікаціях офіційних даних щодо зґвалтувань та злочинів проти гідності жінок статистика подає доволі незначні цифри: за 1862 рік сталося 8 випадків розбещення, 5 зґвалтувань та 3 перелюби (Харьковский календарь..., 1864, с. 209). У більш пізній опублікованій статистиці дані подаються в узагальненому вигляді – «Злочини проти життя, здоров'я та гідності приватних осіб», куди в тому числі входили вбивства, самогубства, понівечення тощо, тому виокремити звідти частку зґвалтувань вкрай складно. Наприклад, на 1885 рік таких злочинів усього потрапило до статистики 124, 1895–го – 232 випадки. Отже, до статистики потрапляло не так багато злочинів щодо жінки у публічному просторі (Харьковский календарь..., 1885; 1888), що може свідчити про нерозуміння гендерно обумовленої природи такого типу насильства.

Звернення до теми зґвалтувань у пресі представлене здебільшого короткими сухими повідомленнями без зайвих емоційних забарвлень: «Кр. Ф.К. Азарова, яка проживає на Рибній вулиці у готелі, заявила, що 2 цього вересня, вона, будиши нетверезою, зайшла на леваду Ветеринарної площі, де над нею було здійснено насилля 5 особами...» (Изнасилование, 1912, с. 5). Втім, деякі випадки вибиваються з цього шаблону через наявність

оціночних суджень автора замітки. Зокрема, журналіст обурюється зґвалтуванням дівчини, яка пізно вночі з подругою шукала прихистку у поліцейській дільниці через те, що в них, за їхніми словами, не було грошей на сплату ночівлі у притулку. Попри її, очевидно, непривілейоване походження і те, що вона вешталася вночі, автор стає на бік постраждалої, називаючи подію «вкрай обурливим випадком». Пристав Пікалов, який вчинив наругу, був відразу ж поміщений у в'язницю, а справа передана до суду (Дневник происшествий, 1913, с. 5). На противагу цьому, випадок Марії Копанської у Львові, який описала Іванна Черчович, мав інший результат: саме факт перебування самотньої жінки вночі на вулиці став одним з аргументів для виправдання нападників (Черчович, 2021).

Кардинально інший гучний випадок був пов'язаний з харківським лікарем Дмитром Гавриковим, який, як впливає з матеріалів, був особою досить публічною у місті й викликав симпатію автора статті. Пана Гаврикова звинувачували у зґвалтуванні неповнолітньої сироти, Валентини Федорової. Власне, дві великі замітки майже повністю присвячені звинувачуваному, сповнені співчуття до нього ще до того, як було виголошено виправдальний вирок, тоді як його жертва і позивачка у текстах майже не фігурує (згадано лише, що вона весь час мовчала) (Дело Д.Д. Гаврикова, с. 4).

Натомість у сатиричних виданнях змальовується образ жінки як провокаторки та порушниця громадського спокою. Харківське сатиричне видання «Жало» представляє лише два характерні жіночі образи крізь призму уявлень того часу. Перший – жінка як спокусниця, у гіпертрофованому вигляді – повія. Промовистими є такі віршовані рядки: «Вот нарядны как картинки на тротуарах без труда, и брюнетки, и блондинки ищут легкого труда... Сколько их? Не счесть, конечно. Что же делать? Как на грех, все мужчины ищут вечно продаваемых утех» (На Сумській, 1907). Що характерно, провину та осуд за це явище автор покладає саме на чоловіків, які створювали попит на жіноче тіло як товар. Натомість образ порядної жінки як об'єкта сексуальних зазіхань чоловіків був більш поширеним. Так, автор

Мал. 26. Жінки продають дрібний крам біля Сергіївської площі у Харкові (поч. XX ст.).

карикатури зображує шереду молодиків, які переслідують панну на Сумській (В Пасажі стало душно, 1906).

Особливо небезпечними для жінок вважалися місця дозвілля, де добре ім'я пані чи панни могло бути скомпрометоване, тож автор карикатури натякає, що жінкам доводиться вживати додаткових заходів самозахисту. Так, зображено молоду дівчину, яка одягнула на себе сукню з шипами: «О Боже, что это ты за тюрнюр себе заказала! – От харьковских интеллигентов, мамаша. Поверишь ли, нельзя положительно пройти по улице: каждый норовит ущипнуть или пошлёпать». Втім, зважаючи на доволі відвертий для того-часних уявлень про прийнятну зовнішність вигляд дівчини, автор почасти покладає на неї саму провину за надмірну увагу з боку «шанувальників».

Мал. 27. Часопис «Жало», №4, 1911.

Ще однією темою, яка стосувалася жінок у сатирі, є мода. Передусім у поле уваги сатирика потрапляли жінки з привілейованих верств, що було пов'язано з їхнім надуживанням модними новинками. Преса висміювала занадто вузькі спідниці, задовгі шлейфи, також певне несприйняття викликали жінки у штанах. Предметом особливої уваги та обговорення ставали величезні капелюхи. Їх критикували не лише за розмір, а й за потенційну небезпеку, яку вони створювали для навколишніх через шпильки, якими їх прикріплювали до голови. На одній з карикатур зображено родину, яка відвідує зоопарк, де дивиться на дикуна. Далі дружина каже дитині: «Осторожно, деточка, не трогай и не подходи близко. Это животное колется. Отец: которое?» Це натяк саме на жінку, бо шпилька від капелюха дружини потрапила чоловікові в око (мал. 27). Інші карикатури змальовують трагічну ситуацію: через недбалість пані в капелюсі око втрачає чоловік, бабуся, дитина та песик (мал. 28).

Війна з капелюхами була об'єктом уваги не лише сатиричних творів, а й більш серйозних інстанцій. Дрібні тілесні ушкодження були реалією громадського транспорту, на що неодноразово звертали увагу у пресі (Еще раз о дамских шпильках, 1911, с. 2; Memento, 1911, с. 2). Проблема набула такого масштабу, що у Москві, наприклад, її розглядом зайнялася міська дума, де вона викликала певний резонанс серед її діячів. Заборонити носіння подібних головних уборів дума не мала права, тож її гласний запропонував

не пускати жінок у капелюшках до вагонів так само, як було заборонено перевозити нетверезих та пасажирів у брудному одязі. Однак цікава ремарка журналіста: «Конечно, это несколько рискованно и совсем уже негалантно – приравнять шикарных, по последней моде одетых барынь и барышень к каким-то неприлично одетым или, того хуже, отдавшим дань бахусу субъектам... встретились бы существенные практические затруднения. Как, в самом деле, предоставить нашим некультурным кондукторам разбираться в дамских головных уборах?» (Городские хроники, 1910, с. 116). Крізь іронію автора можемо прослідкувати несерйозне ставлення до цієї проблеми. Проте її було вирішено і на практиці. У Харкові вже в 1913 році було внесено окремий пункт у правила поведінки в трамваї, який забороняв проїзд паням у капелюхах, на шпильках яких не було запобіжників (Правила для пассажиров..., 1913, с. 2).

«Видимість» жінок у професійному просторі модерного міста мала декілька вимірів. Найскладнішими з точки зору сучасників ставали такі проблеми, як невідповідність законодавства новим реаліям і його повільна зміна, складний шлях розвитку жіночої освіти та порушення прав жінок, які фахово працювали. Попри отримання права на роботу, зайнятість жінок в окремих сферах усе ще була радше винятком та потребувала додаткових рішень місцевих органів самоврядування через іншування жінок на посадах. Публічний простір також дуже повільно надавав «гарантії безпеки»

Мал. 28. Часопис «Жало», №7, 1910

самотній жінці на вулицях міста, тому ми не побачимо фланерок на фотографіях у тогочасній пресі. Тож, попри значні досягнення у сфері емансипації жіноцтва, велике українське місто Російської імперії все ще не забезпечувало їм рівних можливостей та подекуди сприймалося як небезпечне для них.

Джерела

- 10-літній ювілей о-ва трудящихся женщин. (1913, 7 березня). *Утро*, (224), 5.
- Алчевская, Х. Д. (1912). *Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания*. Москва.
- Антонович, К. (1965). З моїх споминів. Ч. 1. Вінніпег: накладом Української Вільної Академії Наук.
- Верховский, Н. (1913, 3 серпня). Долой женщин! (К инциденту в школе А.И. Кривоусковой). *Утро*, 4.
- В гостях у трудящихся женщин. (1910, 29 квітня). *Утро*, (1028), 5.
- В обществе трудящихся женщин. (1907, 22 травня). *Утро*, (143), 2.
- В о-ве взаимопомощи трудящихся женщин. (1913, 11 березня). *Утро*, (1903), 3.
- В Пасажі стало душно. (1906). *Жало*, (16).
- Годичное собрание Общества трудящихся женщин. (1909, 10 травня). *Утро*, (736), 6.
- Городские хроники. (1910). *Городское дело*, (2), 116.
- Городское дело*, (1909, 7), 306.
- Дело Д.Д. Гаврикова. (1912, 30 травня). *Утро*, (1660), 4.
- Дело Д.Д. Гаврикова. (1912, 1 червня). *Утро*, (1662), 4–5.
- Дневник происшествий. (1913, 9 вересня). *Утро*, (2135), 5.
- Еще раз о дамских шпильках. (1911, 4 серпня). *Южный край*, 2.
- «Женский элемент» в школе г-жи Кривоусковой. (1913, 5 вересня). *Утро*, (2072), 4.
- Женщина в роли эксперта в суде. (1912, 26 лютого). *Утро*, 6.
- Заседания Общества трудящихся женщин. (1914, 4 червня). *Утро*, (2329), 3.
- Заявление об изнасиловании. (1912, 19 вересня). *Утро*, (1752), 4.
- Изнасилование. (1912, 4 вересня). *Утро*, (1741), 5.
- К инциденту в школе г-жи Кривоусковой. (1913, 21 серпня). *Утро*, (2060), 4.
- Местная жизнь. (1913, 14 травня). *Утро*, 5.
- На пути к уравнению прав женщины. (1911, 15 лютого). *Утро*, (1271), 2.
- На Сумській. (1907). *Жало*, (3).
- «О Боже, що це за тюрнюр ти собі замовила?» (1907). *Жало*, (7).
- Общее собрание членов об-ва взаимопом. трудящ. женщин. (1912, 9 жовтня). *Утро*, (1769), 6.
- Право быть извозчиком. (1913, 21 липня). *Утро*, 7.
- Правила для пассажиров трамвая. (1913, 27 лютого). *Южный край*, 2.

Собрание общества взаимопомощи трудящихся женщин. (1907, 24 жовтня). *Утро*, (271), 4.

С женского съезда. (1913, 3 січня). *Утро*, (1840), 4.

Тройницкий, Н.П., Неудачин, В.В. (Ред.). (1904). *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния*. (46). Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел.

Харьков: ретроальбом. (2008). Харьков.

Харьковский губернский статистический комитет. (1864). *Харьковский календарь на 1865 г.* Харьков.

Харьковский губернский статистический комитет. (1873). *Харьковский календарь на 1874 г.* Харьков.

Харьковский губернский статистический комитет. (1884). *Харьковский календарь на 1885 г.* Харьков.

Харьковский губернский статистический комитет. (1887). *Харьковский календарь на 1888 г.* Харьков.

Memento. (1911, 10 квітня). *Южный край*, 2.

Дослідження

Вороніна, М. (2005). *Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917)*. [Дис. канд. іст. наук, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна].

Десятова, Е.М. (1913, 13 січня). Роль женских организаций в вопросе женского образования. *Утро*, (1849), 6.

Драч, О.О. (2009). Вища жіноча освіта в Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.): макро- і мікроаналіз проблеми. *Сумська старовина*, (XXVIII–XXIX), 126–135.

Епифанский, А. (1908, 11 листопада). Очерки провинциальной жизни. *Утро*, 4.

Жебылев, Н. (1912). *Исторический очерк деятельности Харьковского Института благородных девиц за 100 лет его существования (с 1812 по 1912 год)*. Харьков: Типография «Печатное дело».

Кобченко, К. (2008). Вхідження жінок у «чоловічий» храм науки: Університет св. Володимира і жіноцтво. *Українознавство–2009: календар–щорічник*, 84–95.

Кобченко, К. (2017). Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX – початок XX століття). В: (О. Кісь, Ред.). *Українські жінки у горнилі модернізації*. Харків.

Міхневич, Л. (2015). Витоки вищої жіночої освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Юридична Україна*, (7–8), 78–85.

Міхневич, Л. (2015). Витоки вищої жіночої освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Юридична Україна*, (7–8), 78–85.

Смоляр, Л. (1998). *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст.* Одеса: Астропринт.

Черчович, І.І. (2013). Професійна реалізація жінок кінця XIX – початку XX століття: на прикладі українського суспільства Галичини. *Новітня доба*, (1), 7–18.

Wolff, J. (2006). *In Gender and the Haunting of Cities (Or, The Retirement of the Flâneur)*. The invisible flâneuse: gender, public space and visual culture in nineteenth-century Paris. Manchester; New York: Manchester University Press.

Інтернет-ресурси

Список посторонних слушателей и слушательниц Императорского Харьковского университета на 1909–1910 академический год. (1910). Харьков: В Университетской типографии. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/338>

Морозова, Т. В институте благородных девиц. URL: https://magazines.gorky.media/novyi_mi/1995/8/v-institute-blagorodnyh-devicz.html

Москалець, В. (2021). Пасажі, кав'ярні та базари: жінки і простори споживання у Львові на початку XX ст. *Гендерні виміри модерності*. URL: <https://youtu.be/QpmxDeLozjc>

Черчович, І.І. (2021). Жінки, (не)безпека і місто: історія одного злочину. URL: <https://storymaps.arcgis.com/stories/543eae4aa78a4005ac39b4d2347fff66>

Софія Роса–Лаврентій

УКРАЇНСЬКІ ТЕАТРАЛЬНІ АКТРИСИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: У ЛАБІРИНТАХ СТЕРЕОТИПІВ

Історія українського театру Східної Галичини формується різними голосами, і звучання жіночого його спектру має свої особливості. Жіночий досвід конструює певну тяглість жіночого колективного культурного досвіду (Showalter, 1981). Цей досвід в українському театрі кінця XIX – першої половини XX століття був пов'язаний із багатьма факторами: політичними обставинами, побутом українського театру, стереотипами щодо місця та ролі жінок у суспільстві.

На межі XIX–XX століть відбувся помітний сплеск громадської активності українок, виникали та розгортали свою діяльність жіночі організації, які пропагували ідеї жіночої емансипації, зокрема обстоювали розширення прав жінок і можливостей їх самореалізації через освіту і професійну діяльність (Богачевська–Хомяк, 2018). Громадська думка прихильно ставилася до культурно–просвітницької та виховної суспільної діяльності жінок, тоді як у політичному житті, сферах професійної зайнятості чи науковій жінки стикалися із значними упередженнями і буквально виборювали своє право на участь у них (Маланчук–Рибак, 2006; Дядюк, 2017).

Питання становища жінок у суспільстві, їхнього соціального життя особливо активно обговорювалося у пресі впродовж 1920–1930-х років. «Нова хата» – те періодичне видання, яке чітко позиціонувало себе як журнал для жінок. Він виходив щомісяця (1925–1934) та як двотижневик (1935–1939) за редакцією Марії Громницької (1925–1939) та Лідії Бурачинської–Рудик (1939). Журнал для плекання рідної культури, за широтою мистецьких

науково–популярних публікацій був єдиним постійним виданням (принаймні у другій половині 1920–х років). Знайомив читачок із творчістю визначних жінок – громадських діячок, учених, письменниць, мисткинь, артисток.

Одним із найпоширеніших жанрів серед матеріалів про театр у «Новій хаті» був творчий портрет. Журнал опублікував «портрети» акторок українського театру Лесі Кривицької, Лени Ленської, Ганни Совачевої та інших, а також матеріали про окремі театральні трупи (стаття Л. Бурачинської про театр Теодори Руденко (Нова хата, 1932), інтерв'ю (розмова Меланії Нижанківської із Софією Стадниковою та Стефою Стадниківною (Нова хата, 1934) або Л. Бурачинської із Люсею Барвінок–Карабіневич, керівницею Театру імені Садовського (Нова хата, 1937). Детальніше наповнення журналу «Нова хата» та інших видань для жінок описує дослідник О. Передирій у своїй статті «Жіночі часописи Галичини» (Передирій, 2010). Зокрема, жіночому питанню у мистецтві було присвячено окреме число культурно–мистецького журналу «Назустріч» (1934) як відгук на Міжнародний жіночий конгрес, що відбувся у червні 1934 року у Станиславові (нині Івано–Франківськ) з ініціативи «Союзу українок». У 12–му числі цього двотижневика порушено тему українських жінок у письменстві (стаття Марії Деркачевої та Віктора Сімовича) та у музиці (стаття Меланії Нижанківської). У доповнення до огляду історії жіночого руху у світі (М. Рудницький) та нарису про жінку–військову (Олена Степанів), важливою є стаття Степана Чарнецького про українську театральну актрису (Чарнецький, 1934). У цьому огляді автор не лише представляє плеяду відомих і знакових актрис у західноукраїнському театрі, а й чи не вперше у публічному пресовому просторі Східної Галичини артикулює питання сприйняття актриси суспільством.

Аналізуючи досвіди українських театральних актрис на території західно–українських земель, варто зважати на той політичний контекст (відсутність власної держави), який впливав на діяльність українського театру другої половини XIX – першої половини XX століття. Незважаючи на високий мистецький рівень, українські театри не мали регулярних державних дотацій чи сприяння, вони були головно інституціями приватними або перебували під протекцією громадських національних інституцій. Такі театри утримували себе практично самостійно, зазвичай не мали власного постійного приміщення, мандрували до свого глядача містами та містечками, винаймаючи для вистав місцеві зали. При цьому часто змушені були балансувати між успіхом фінансовим і мистецьким, іноді вдавалося це поєднати.

Поміж театральних директорів цього періоду трапляються жіночі імена: Теофіля Романович¹, яка керувала театром товариства «Руська бесіда» у

¹ Теофіля Романович (1842–1924) – українська драматична актриса та директорка театру. Очолювала український театр «Руська бесіда» у Львові з 1874–го по 1880 рік.

1874–1880 роках, і Катерина Рубчакова², яка була директоркою театру товариства «Українська бесіда» у 1917–1918 роках. Кілька мандрівних театрів 1920–1930–х також діяли під орудою жінок (які володіли концесією – ліцензією на театральну діяльність): театр Теодори Руденко³, театр Ніни Бойко⁴, театр Ольги Міткевич⁵, театр Тосі Лепківної⁶. Та згадані випадки – радше винятки, адже здебільшого мистецькими керівниками та режисерами театрів були все ж чоловіки. Показовим є приклад мандрівних театрів Панаса Карабіневича, у яких головною режисеркою та мистецькою керівницею була фактично Аполлінарія Карабіневич⁷, але концесія належала її чоловікові, бо йому простіше було такий дозвіл отримати.

Українські актриси були в театрі завжди. Театр не був абсолютно забороненою територією для жінок, як, наприклад, сфера науки чи політики, які дійсно потрібно було завойовувати. Проте шляхи реалізації у театральній професії для українок мали свої чіткі траєкторії.

Театральні актриси міжвоєнної доби у дослідженнях, джерелах і суспільному дискурсі

Дослідження має на меті простежити, окреслити та типологізувати життєві сценарії українських театральних актрис Східної Галичини. У такому ракурсі це питання досі не висвітлювалося. Хоча про досвіди українських актрис ідеться у багатьох дослідженнях, автори переважно обмежувалися реконструкцією творчих портретів і біографій (Чарнецький, 1927, 1934; Лужницький, 1937, 1942). Це, зокрема, і творча біографія акторки Віри Левицької

² Катерина Рубчакова (1881–1919) – українська драматична актриса та співачка, походить із відомого роду українських театральних митців Коссаків.

³ Теодора Руденко – українська акторка та режисерка. З 1920 року очолює Український Наддніпрянський народний театр під проводом Теодори Руденко, відомий також як Київський театр Дори Руденко. Театр мандрує Галичиною та заїжджає до Варшави, Вільнюса і так працює до початку Другої світової війни.

⁴ Ніна Бойко – українська акторка та режисерка. У другій половині 1920–х років очолювала Український Наддніпрянський театр Ніни Бойко.

⁵ Ольга Міткевич – українська акторка та режисерка, директорка об'їзного Українського Наддніпрянського театру Ольги Міткевич(–ки) впродовж 1925–1927 років, пізніше – театру ревію (від 1928–го). У міжвоєнній українській пресі цей театр у 1925–1927 роках відзначають як один із найкращих українських театрів у межах тодішньої Польщі.

⁶ Тося Лепківна – українська акторка та режисерка, дружина Яреми Стадника. У кінці 1930–х років керувала приватною українською трупю.

⁷ Аполлінарія Карабіневич (псевдонім Люся Барвінок) (1899–1971) – українська акторка і режисерка. Працювала у театрах Миколи Садовського, Українському державному театрі УНР, театрі Й. Стадника, театрі О. Міткевич. Згодом із чоловіком П. Карабіневичем – у власному театрі. За радянської окупації працювала в Тернопільському державному театрі імені І. Франка. Після 1944 року – в еміграції спочатку в таборовому театрі у Швайнфурті (Німеччина), згодом переїхала у Рочестер (США).

(Ревуцький, 1988), дослідження біографій Ванди та Степана Яновичів (Медведик, 1987), мистецька біографія Катерини Рубчакової (Медведик, 1989), серія біографій Катерини Рубчакової та інших (Пилипчук, 1960, 1981, 1991), біографія Софії Стадникової (Максименко, 2008), біографія Марії Морської (Боньковська, 2006), біографія Софії Стадникової (Лаврентій, 2009), історія мандрівного українського театру Теодори Руденко (Лаврентій, 2007). У дослідженнях українського театру жіночу спадщину первинно вивчали кризь призму біографій актрис, а також через аналіз їхнього творчого доробку (зазвичай на основі тогочасних театральних рецензій і творчих портретів). У цих дослідженнях можемо спостерігати елементи певної глорифікації і навіть жертвовної героїзації актрис з акцентом на творчих успіхах і досягненнях. Дуже часто ми бачимо успішні історії, принаймні щодо творчих артистичних здобутків.

У сучасних дослідженнях усе більшу увагу привертають не тільки творчі успіхи відомих українських акторок, але також їхнє бачення театру та себе у цьому театрі, те, що їх мотивувало у творчості, контакти у мистецькому середовищі. До схожих тем звертається у своїх роботах Мейгіл Фавлер, досліджуючи досвід українських театральних актрис радянського періоду (Fowler, 2021). Дослідниця Ганна Веселовська, обираючи той самий час і географічний простір, зосереджується на порівнянні артистичних жіночих образів, які створював український театр у просторі авангардного мистецтва, із реальними обличчями актрис у тогочасному суспільстві (Веселовська, 2018).

Ревізія вже відомої театральної історії, її переосмислення та дослідження нових фактів з перспективи жіночого досвіду у мистецтві на сьогодні залишаються актуальними у світових наукових колах. Про це свідчить поява нових досліджень, що часто формуються у наукові збірники. Зокрема, темі жіночого досвіду, його реактуалізації у театральному просторі присвячено номер польського журналу *Pamiętnik teatralny* (2020), а також чеський збірник досліджень *(O)hlasu žen v české kultuře: ženy v pohybu* (2020). У цих збірниках автор(к)и переосмислюють біографії відомих акторок, часто руйнуючи панівні стереотипи щодо усталених поглядів на цих мисткинь, або досліджують досвіди малознаних актрис.

Джерельною базою цього дослідження є публікації про актрис, зокрема творчі портрети та інтерв'ю з ними у тогочасній галицькій пресі («Новий час», «Театральне мистецтво», «Назустріч», «Жінка», «Нова хата» та ін.), спогади акторок (Ревуцький, 1988; Совачева, Ротач, 2017), листи та щоденники (Совачева, Ротач, 2017; Козачук, 2011). Жанр творчого портрета дуже різноманітний щодо інформативності. Залежно від місця публікації, її мети у творчих портретах маємо акцент або на біографічних фактах, або на творчих досягненнях чи особливостях творчого методу, або тільки на

фіксації творчого доробку. У творчих портретах зазвичай можна знайти конкретні факти, але майже завжди мало представлено власні погляди, думки, переживання актрис. Натомість у жанрі інтерв'ю (яке набуває широкої популярності у пресі 1930–х років) розкриваються особисті досвіди актрис, промовлені їхніми вустами. Інтерв'ю – не завжди точне джерело вивчення конкретних фактів, але доволі вичерпне для дослідження поглядів чи оцінок самої акторки. Водночас завжди варто пам'ятати про те, що в інтерв'ю маємо публічну думку, іноді відредаговану (потрібно зважати на джерело публікації). Подібна особливість стосується також спогадів мисткинь, написаних спеціально для друку. Проте спогади багаті особистими досвідами. Такі джерела, як листи та щоденники, часто розкривають і нові факти про творчість чи побут, і особисте ставлення акторок до певних подій. У щоденниках відсутній момент свідомого редагування, однак таких джерел збереглося небагато. За щоденниками можемо простежити зайнятість актриси в театрі, траєкторію руху та навіть оплату праці.

Український театральний–критичний дискурс 1920–1930–х років Східної Галичини доволі суперечливий у представленні жіночих ліній у театральній історії. Те, як акторок представляла преса, і те, як згодом вони самі представляли себе у спогадах, а також те, як виглядала історія їхнього побуту та мистецького життя у листах і щоденниках, не призначених для публікації, показує дещо різні світи. Мета цього дослідження – проаналізувати та зрозуміти причини, чому жіночі голоси театральної історії у різних джерелах звучать по-різному та, зрештою, визначити, як саме вони звучать і як ми сьогодні їх чуємо.

Акторство – це професія, з якою у суспільстві завжди пов'язано багато стереотипів і міфів. Сприйняття акторів часто було надзвичайно полярним – від пієтету до зневаги. Вивчаючи західноукраїнську пресу 1920–1930–х років під таким кутом, розуміємо, що і українське суспільство Східної Галичини переймало та транслювало багато поширених стереотипів. Найвиразніше такі уявлення проступають у народному чи авторському гуморі, що побутовувало у формі анекдоту і деколи навіть публікувалося у щоденній пресі (наприклад, газеті «Новий час») або гумористичних журналах («Будяк», «Зиз», «Комар»). В анекдотах відображено основні стереотипи про актора, а також формується певний образ чоловіка–актора та жінки–актриси. З одного боку, українські актори – майже мученики українського мистецтва, з іншого – безбожники та марнотратники, а актрис ще й сприймали як красивих і малоосвічених легкодоступних жінок. Зокрема, на сторінках газети «Новий час» знаходимо такий анекдот: «Дідусь (до внука): Ну, ну, хлопче, що я чую, що ти ходиш з акторкою Кадовбівною на вечерю? Внук: Так, гм, а може це вам не подобається, дідусю. Дідусь: Гм, та чому би воно мені не подобалося. Як я був такий молодий, як ти, то я також заходив часом з тою

ж Кадовбівною вечеряти!» (1929). Досить часто трапляються анекдоти про вік акторок, яким просто заборонено старіти, а якщо вже таке стається, то треба негайно залишати сцену. У фейлетоні Ф. Дудка «Кошмар» у журналі «Театральне мистецтво» про умовну 65-літню акторку є такі слова: «Боже, навіщо вона ще грає! Неможна більш їй виступати!.. Молода кров – і старече серце. Молоді рухи – і безсила хирність. Палка пристрасть – і потухлі почуття... Великій артистці давно вже, – о, безумовно давно, пора було зовсім зійти зі сцени» (Дудко, 1922)⁸.

Життєві і творчі траєкторії актрис українського галицького театру

Однак реальні біографії, щоденники, листування, спогади українських актрис, життя яких припало на складні часи європейської історії ХХ століття, не тільки руйнують більшість стереотипів сучасників, а й ілюструють досвід жінки-мисткині у середовищі із сформованими уявленнями про місце українців, роль жінки та цінність акторської професії. Говорячи про міжвоєнні роки, розуміємо, що у 1920–1930-х працювали актриси різного віку, представниці кількох поколінь, із дещо різним досвідом. У цьому розмаїтті жіночих досвідів українських акторок спробуємо виокремити повторювані, типові сценарії, які можна певним чином узагальнити та систематизувати.

Траєкторія перша: династійна / родинна

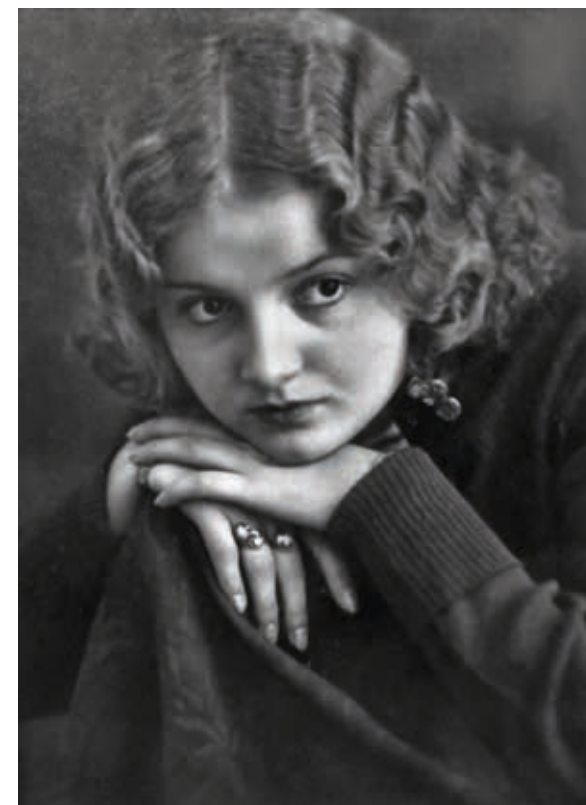
Важливим фактором для актриси, який міг сприяти чи перешкоджати реалізації та розкриттю талантів і можливостей, було одруження із актором та/або приналежність до театральної династії. Таких прикладів доволі багато, зокрема відомі українські акторські родини Яновичів (Курбасів), Стечинських, Нижанківських, Стадників, Коссаків, Рубчаків. Історії створення таких династій часто пов'язані із певним спротивом, конфронтацією через неоднозначні суспільні уявлення та стереотипи щодо праці актора. Так, історія акторської династії Яновичів (Курбасів) почалася із несприйняття батьками Степана Курбаса⁹ (потім змінив прізвище на Янович саме через конфлікт з батьком) обраної ним професії. Батьки майбутньої дружини С. Курбаса актриси Ванди Тейхман¹⁰ також були проти такого розвитку подій. Акторська професія та притаманний

їй триб життя суперечили традиційним уявленням тогочасного суспільства про побут і мету зразкової сім'ї, а також роль жінки у ній. Відтак акторське подружжя Степана і Ванди Яновичів було змушене на тривалий час фактично порвати всі зв'язки зі своїми родинними (Медведик, 1987).

Жіночий досвід родини Стадників демонструє розвиток творчої біографії актрис, які вже народилися у театальному середовищі. Така стартова позиція дозволяла розвиватися їхній кар'єрі безперервно і швидко, адже в молодому віці вони виходили заміж за акторів. Це історії Софії Стадникової¹¹ (яка вийшла з акторської родини Андрія та Елеонори Стечинських та одружилася згодом із актором Йосипом Стадником¹²), її доньок – також акторок – Софії Стадник (Заблоцької) та Стефанії Стадниківни¹³ (одружилася з актором Ярославом Гелясом¹⁴).

Хоча це різні особистості, які мали свої творчі обличчя, досягнення, методи роботи, але їхній професійний успіх об'єднує подібний життєвий сценарій, ключові події якого – народження у театральній родині та/або одруження з представником театального світу.

Українських театральних актрис саме з таким досвідом дуже багато. Це також історії Катерини Рубчакової, Віри Левицької, Лесі Кривицької та інших. Здебільшого, попри складні історичні обставини, виклики та

Мал. 29. Стефанія Стадниківна (1930-ті рр.)

⁸ Добірку анекдотів, зібраних у пресі Східної Галичини 1920–1930-х, видано у 2015 році. У ній можна побачити, зокрема, і стереотипні уявлення про жінку-мисткиню (Летіло сорок сорок. Літературні анекдоти, 2015).

⁹ Степан Янович (справжнє прізвище Курбас) (1862–1908) – український актор, режисер і співак. У 1884–1898 роках працював актором у театрі «Руська бесіда». Чоловік актриси Ванди Яновичевої, батько українського актора та режисера Леся Курбаса.

¹⁰ Ванда Яновичева (Тейхман) (1867–1950) – українська акторка. Працювала у театрі товариства «Руська бесіда», «Кийдрамте». Мати українського актора та режисера Леся Курбаса.

¹¹ Софія Стадникова (1886–1959) – українська акторка та співачка (сопрано). Працювала у театрі товариства «Руська бесіда» та інших театрах Східної Галичини, у театрі Миколи Садовського в Києві.

¹² Йосип Стадник (1876–1954) – український актор, режисер, антрепренер. Директор театру товариства «Руська бесіда» (1906–1913; 1921–1924). Керівник низки приватних театрів.

¹³ Стефанія Стадниківна (1912–1983) – українська драматична та опереткова актриса, яка працювала в українських театрах Львова, Києва, Харкова.

¹⁴ Ярослав Геляс (1916–1992) – український актор театру та кіно, театральний режисер. Працював в українських театрах Львова, Харкова, Тернополя, Ужгорода, Києва, Одеси.

випробування, – це історії тривалої успішної професійної акторської кар'єри. Підкреслимо, що історично – це найдавніший тип життєвого сценарію, пов'язаний із «сімейною антрепризою» і актуальний для українського мандрівного театру до кінця 1930-х років.

Траєкторія друга: «святоіванські мушки»

Сценарій, коли акторка була в професії дуже недовго (декілька років до одруження), був одним із найпоширеніших наприкінці XIX століття та все ще залишався актуальним в 1930-х роках. Реалізуватися творчо вповні при такому варіанті було складно. С. Чарнецький чи не першим звернув увагу на цю особливість творчої біографії актрис (і не тільки українських) в Галичині кінця XIX – першої половини XX століття, виклавши свої міркування у статті «Наші театральні актриси» в журналі «Назустріч» (Чарнецький, 1934). Хоча залежність творчої реалізації українських актрис та їхнього одруження С. Чарнецький називає особливістю минулих років, на практиці випадки, коли дружина була актрисою, а її чоловік працював в іншій сфері, були у міжвоєнні роки радше поодинокими винятками. Акторок, які залишали сцену у молодому віці (С. Чарнецький метафорично називає їх «святоіванськими мушками», світлячками), на мить яскраво спалахнувши в українському театрі та швидко зникнувши, було так багато, що, перелічуючи окремі прізвища, автор з прикрістю зазначає, що чимало імен уже забулось.

Такий варіант траєкторії артистичної кар'єри типовий не тільки для українських актрис межі XIX–XX століть. Аналогічний розвиток творчого шляху, як свідчать повідомлення у тогочасній пресі, був характерним і для представниць польського та німецького театрів. Яскравим прикладом є промовиста стаття львівського театального критика Адольфа Луки у німецькомовній пресі про останній виступ на сцені німецької актриси Анни Вірер (Лука, 1867). На той момент їй було 22 роки, вона залишала сцену через одруження з графом Генриком Мієром. Акторка грала роль Єлени в опереті французького композитора Ж. Оффенбаха, тож рецензент метафорично обігрує античний сюжет, описуючи причини завершення артистичної кар'єри А. Вірер. У цьому порівнянні майбутнього чоловіка автор співвідносить із Парісом, а сцену та публіку з Менеласом, тож А. Вірер–Єлена мусить зробити вибір:

[...] Паріс прорік: хоч прихильність Єлени належить винятково мені, втім розділена радість, то тільки пів радості, а така радість мені не до вподоби. Я хочу сам милуватись дарунком Венери [...] Довго й нерішуче виборювало безтурботне життя перемогу, і донька Юпітера, прекрасна Єлена, подалася за Парісом у приватне життя. Як виконавиця вона мусила ще попрощатися з публікою, що й зробила 31 січня (Лука, 1867, с. 2).

Такі відгуки на останні виступи молодих актрис трапляються часто в українській, німецькомовній чи польськомовній пресі тих днів, що позначає згадану траєкторію, як доволі типову для європейського театру межі XIX–XX століть.

Проаналізувати досвід актриси із подібним сценарієм (яка залишає сцену заради одруження) стало можливим завдяки матеріалам, не призначеним колись для оприлюднення, а саме щоденнику та листам маловідомої української актриси Євгенії Шведівни.

Мал. 30. Євгенія Шведівна (фото зліва – 1930-ті рр, справа – 1934 р.)

Акторка пропрацювала у театрі тільки півтора сезону (1936–1937)¹⁵. Професійний шлях Є. Шведівни можна окреслити, як нереалізований вповні через дуже короткий час на сцені. У листах Є. Шведівни відчитуємо, яким непростим був момент ухвалення рішення. Спочатку – приєднатися до театру дівчині, яка не належала до театральної династії, а потім – залишити театральну кар'єру, обравши одруження. Підставою до постійних вагань актриси щодо правильності вибору був зовнішній суспільний тиск (у листах відчитуємо через позицію батька).

Про Євгенію Шведівну знаємо, що вона закінчила школу сценічної і фільмової гри Ганни Осор'ї у Варшаві, та родина розглядала ці студії як спосіб вивчення правильної польської вимови для подальшого вчителювання. Про те, що батько не сприймав серйозно акторської кар'єри для своєї доньки, дізнаємося з листа Є. Шведівної до приятеля Михайла Сіницького (майбутнього чоловіка), де вона пише:

¹⁵ Євгенія Шведівна (Швед – дівоче прізвище, Сіницька – після одруження) (1913–1995) – драматична акторка та співачка, пізніше – вчителька. Працювала акторкою в Українському театрі імені І. Тобілевича під керівництвом М. Бенцалю (лютий–липень 1936) та в українському театрі «Руська бесіда» під орудою Й. Стадника (липень 1936–го – початок 1937–го).

«Татко мене досить нагло витягнув з тієї Варшави, бо вважав, що сидіти і нічого не робити, тільки в тих фільмах грати, немає рації. Хоч, правда в останніх часах я починала щораз більше виступати, але тепер все пропало» (Козачук, 2011, с. 493).

Зі слів онуки Є. Шведівни Ніни Козачук випливає, що наступні покоління довго не знали про акторське минуле бабусі, бо вона сама ніколи про цей період свого життя не розповідала (Козачук, 2011, с. 492). Напевно, це можна пов'язати з тим фактом, що Є. Шведівна пізніше вийшла заміж за Михайла Сіницького, який згодом висвятився на православного священника. Проте ще тоді, повернувшись додому після навчання у Варшаві, Є. Шведівна готувалася до того, щоб стати вчителькою. За внутрішніми ваганнями, які підживлювалися поширеними суспільними упередженнями до професії актриси, спостерігаємо у листах до брата та до майбутнього чоловіка. Попри те, що Євгенія Шведівна «марила» сценою, в одному із листів пише, що вже повністю забула «свої плани»:

«Здається, що я тепер дуже змінилась. Жодних плянів на будуче не буду. Жию з дня на день... Я собі теж плянувала багато – сцена, артистка (Ви ж знаєте добре, яка я була запалена до того всього), а тепер нараз – бах! – і все пропало. – І тепер не плачу, не журюсь, – може так ліпше, – думаю собі» (Козачук, 2011, с. 494).

Але, попри такі настрої, вже через п'ять місяців Є. Шведівна поїхала до Дрогобича, де в той час перебував Український театр імені І. Тобілевича, ймовірно, на прослуховування. Однак, щоб розпочати працю у театрі, потрібно було отримати згоду батька, і за цим дозволом змушений був їхати режисер театру Микола Бенцаль. Керівник театру імені І. Тобілевича мав бесіду з батьком і відпрошував його доньку, беручи на себе всю відповідальність за час її перебування у театрі. Тобто ангажуючи молоду дівчину до театру, режисер мав справу передусім з її батьком, мусив отримати його дозвіл. Про це згадує Є. Шведівна знову ж у листі:

«Навесні, з початком марта, приїхав до Стрия театр Тобілевича і випросили в татка мене. Я й поїхала з ними...» (Козачук, 2011).

Тон листа Є. Шведівни до М. Сіницького свідчить про те, що вона просить вибачення за цей свій вчинок. Адже відважилась написати його дівчина через сім місяців після того, як вступила до театру. У фразях «мала гарні рецензії в наших часописах...», «то циганське життя надоїло, хоч публіка галицька мене любить на сцені...» (Козачук, 2011) вбачаємо певну пересторогу щодо того, як сприймуть її вибір. Адже така свобода дій, коли молода дівчина приставала до театру і пускалась у мандри без належного чоловічого супроводу, викликала сумніви щодо її гідної поведінки.

Такі суспільні упередження чинили тиск не тільки на родину (у випадку

Є. Шведівни батько хвилювався за чесне ім'я доньки), а й на саму акторку. Попри те, що Євгенія «марить» сценою, вона постійно картає себе за це. У листі до М. Сіницького питає: «Бажаєте мені поведження на сцені?», але в цьому ж листі додає, що таки вже точно змінилася і «Якби Ви мене тепер побачили, то самі признали б мені рацію, що я вже не така, як була, розхрістана з тою сценою» (Козачук, 2011). Такий внутрішній конфлікт був зумовлений моральним тиском соціального оточення, у якому акторський фах сприймали як несерйозну справу чи навіть легковажне заняття. З листів зрозуміло, що батько періодично намагався повернути доньку додому. У листі за 6 жовтня 1936 року актриса пише: «... Здається, що на зиму мене татко не пустить і в Стрию забере додому. Пише мені, що час відпочити...», через місяць читаємо у листуванні: «...до Стрия татко мій приїхав на виставу нашу, хтів мене вже забрати додому, але мій директор ще випросив татка, щоб ще грала я в новій штуці... головні ролі... в Львові прем'єра десь за місяць піде... і так татко згодився ще на місяць, після хоче, щоб я відпочила...» (Козачук, 2011).

Зрештою Євгенія Шведівна залишає сцену й одружується.

Яким незвичним був звичайний тиждень українських актрис мандрівного театру, можемо уявити, заглянувши у спогади мисткинь чи їхні листи, у яких часто згадуються переїзди, пошуки житла, брак коштів. Найбільш промовистими щодо побуту є щоденники. Зокрема, акторка Євгенія Шведівна вела щоденник із короткими записами, де вказувала назву міста чи села, куди приїжджав театр, назву вистави, яку грали, та заробіток. Завдяки цим записам можемо скласти маршрут театру та мати уявлення про його зайнятість:

«13. Понеділок (їдеться про 13 квітня 1936 року у місті Яворові Львівської області. – С. Р.–Л.). «Гори говорять» [...] [назва вистави, яку грав театр].

14. Второк. «Дівча з Маслосоюзу». [Текст В. Павлусевича, З. Тарнавського].

Мал. 31. Євгенія Шведівна (1930–ті рр.)

15. Середа. «Інваліди» [Г. Лужницького] 5 [виступ]. [...]
16. Четвер. Виїзд з Яворова до Янова [...] фірою 30 км. «Німа теща» [...].
17. П'ятниця. «Циганка Аза» [...]
18. Субота. «Королева чардашу» [...]
19. Неділя. «Маслосоюз» [...]
20. Понеділок. «Інваліди» [...]
21. Второк. Виїзд через Львів. Винники. «Теща» (Козачук, 2011).

Або трохи далі у цьому ж щоденнику:

- «10. Второк (їдеться про 10 листопада 1936 року у селищі Східниця, сьогодні Львівської області. – С. Р.–Л.). «Наталка» [...] Ціна 1 паю – 3 зл. [оті].
11. Середа. Кропивник [...], «Синя квітка» [...]. Ціна 1 паю – 1.5 [злотих]
12. Четвер. Східниця. «Морфій» – 1.5 [злотих] [...]» (Козачук, 2011).

Найперше, що впадає у вічі, – відсутність вихідних днів. Щодня театр грає виставу і щоразу іншу, часто навіть у дні переїзду. Зі спогадів актрис, зокрема Ганни Совачевої, Клавдії Кемпе–Гош та інших, знаємо, що день, тобто час до вечірньої вистави був зайнятий побутовими справами, а також підготовкою до нової прем'єри: відбувалися репетиції, актори (чи то власне актриси) часто власноруч шили костюми, готували декорації, займалися менеджерською роботою, логістикою майбутнього маршруту. А ще з таких записів випливає, що театри не мали власного транспорту, актори пересувалися так званим громадським транспортом, перевозячи не тільки особисті речі, а й декорації та костюми. Зупинялися у помешканнях, які винаймали часто в українських родинах, мешкали переважно разом із господарями.

Справжнім викликом для такого режиму ставало материнство. Поєднати працю в мандрівному театрі та піклування про дітей, особливо маленьких, було неможливо. Саме тому актриси часто залишали театр після одруження чи народження дитини. Мисткині ж, які належали до акторських родин, зазвичай робили творчу паузу, часто разом зі своїми чоловіками, осідали на кілька років, знаходили іншу роботу, а коли діти підростали, то їх передавали на виховання бабусі/дідусеві або у пансіонати чи гімназії. Таким був досвід відомих акторських родин Ванди та Степана Яновичів (Курбасів), Софії та Йосипа Стадників, Клавдії та Лавра Кемпе.

Зокрема, Клавдія Кемпе (пізніше Кемпе–Гош) так описує їхній із чоловіком побут після народження доньки: «Відійшовши від театру Карабіневича, ми на якийсь час осіли в Старім Самборі. Мій чоловік провадив там аматорський театр і режисерські курси по околицях, організовував аматорський гурток у Стрільбичах; я вчила дівчат народних танків. Наша донька Вірця почала ходити до школи...» (Кемпе–Гош, 1975). Згодом подружжя повернулося на сцену у складі театру «Заграва», також виступало у театрі імені І. Тобілевича. Часто діти з акторських родин після завершення навчання

обирали акторську кар'єру і мандрували разом з батьками або з іншими театрами.

Зрештою, звичним буде у списках акторів якогось мандрівного українського театру Східної Галичини простежити імена та прізвища родин. Наприклад, у актриси Клавдії Кемпе–Гош натрапляємо на такий перелік акторів Українського Наддніпрянського театру під дирекцією Ольги Міткевич (театр виступав у 1925–1927 роках на теренах Галичини та Волині, а назва пов'язана із походженням окремих акторів, зокрема самої О. Міткевич, із Наддніпрянщини): «Новий театр мав цілком добрий склад: Ольга Міткевич (дуже добра акторка), і її донька Таїса, Микола Бенцаль і його дружина Олена (Бенцаль був і мистецьким керівником та режисером), прибули і нові актори, Яків і Леся Кривіцька, Віктор і Людмила Смиринські, Олександр Яковлів і брат Пухальського – Яків Пухальський, знаменитий бас, Аполінарія Карабіневич (дуже добра характерна акторка) та її чоловік Опанас Карабіневич, як головний адміністратор. Був ще й другий адміністратор, Юрій Вовченко, з дружиною Марією, яка грала головні ролі на переїзді з Лесею Кривіцькою. Прийшов до нас і Євген Цісик, скрипаль, з дружиною Нюрою...» (Кемпе–Гош, 1975). Завдяки тому, що театр здебільшого все ж таки був справою родинною, бачимо, що у складі переважно зберігався паритет відносно жінок і чоловіків. Крім того, театрові природно був необхідний певний баланс, адже для виконання ролей однаково потрібні і чоловіки, і жінки. Утім, усе ж існує певна гендерна диспропорція у драматургії до ХХ століття, де насправді персонажів чоловічої статі значно більше. Класичний приклад – твори В. Шекспіра.

Вихід за межі траєкторій (варіант 1): удова

Поміж творчих біографій українських артисток маємо приклад, коли жінка ввійшла у театральний світ уже вдовою. Такий сценарій – радше поодинокий, однак ще раз підтверджує вагомість сімейного статусу для жінки, зокрема актриси тієї доби. Йдеться про українську актрису Ганну Совачеву, яка почала свою акторську кар'єру у 45 років.

Жінка отримала професійну освіту ще 1897 року у Московському музично-драматичному училищі в професора Володимира Немировича–Данченка, співзасновника Московського художнього театру. Однак вона пройшла російсько-японську та Першу світову війни як медична сестра Червоного Хреста.

Мал. 32. Ганна Совачева (1930–ті рр.)

Під час цієї служби Ганна познайомилася, а згодом одружилася з українським військовим лікарем Василем Совачевим, який помер 1924 року під час епідемії тифу. Дітей у подружжя не було. Ще до смерті чоловіка Ганна Совачева брала активну участь у громадській роботі, зокрема певний час очолювала Об'єднаний комітет громадських організацій у Кам'янці–Подільському, також очолювала «Союз українок» у Ченстохові, згодом – у Тарнові (Совачева, Ротач, 2017). У 1921 році Г. Совачева співпрацювала із Британським допомогним комітетом (British Committee Relief), що допомагав утікачам із Наддніпрянської України. Працювала з цією організацією як представниця «Союзу українок» і саме тут мала досвід неприйняття своєї національної ідентичності. На знак протесту змушена була припинити співпрацю. У своїх спогадах Г. Совачева писала:

«Восени 1921 р. в Стокгольмі мав відбутися жіночий конгрес. Ми не могли їхати туди і вирішили післати привітання і меморандум від українського жіноцтва. Дізнавшись, що голова Місії збирається на конгрес, я, як голова Союзу Українок в Тарнові, просила її обстоювати наші інтереси. Але несподівано вона відмовилася, кажучи, що «за кордоном всі вважають Україну частиною Росії!» – це і ваш такий погляд? – запитала я, й одержавши підтвердження, встала і вийшла. Так скінчилася моя співпраця з Місією, але не моя приязнь з її членами» (Совачева, Ротач, 2017, с. 428).

Національна позиція Г. Совачевої була виразна та безкомпромісна як частина програми жіночого товариства «Союзу українок». В український театр Ганна Совачева приходить спершу на окремі ролі у філії Державного театру Української Народної Республіки в Кам'янці–Подільському, згодом реалізовується як актриса та перекладачка драматургії (з російської та французької) у театрі товариства «Українська бесіда» з режисером О. Загаровим (Львів на той час у складі Польщі), потім – як актриса, перекладачка та режисерка – у Руському театрі товариства «Просвіта» (Ужгород на той час у складі Чехословаччини), а тоді у репрезентативному модерному Українському молодому театрі «Заграва» на чолі з В. Блавацьким. З 1944 року – в еміграції в Австрії (очолювала український театр у Зальцбурзі), а з 1949-го – у Франції. Активна творча реалізація припадає на час, коли Г. Совачева перебуває у статусі вдови. Саме по смерті чоловіка у 1924 році акторка вирушає до Ужгорода та у Руському театрі товариства «Просвіта» спочатку працює як актриса, а у сезоні 1927–1928 років – як режисерка.

Вихід за межі траєкторій (варіант 2): вільна мисткиня

Маємо лише окремі випадки, коли актриса відмовлялася від одруження заради своєї сценічної діяльності. Яскравим, але нетиповим прикладом

була Соломія Крушельницька¹⁶, яка у певні етапи свого життя свідомо відмовлялася від одруження заради сцени.

Несамовита жага творчої реалізації спонукала С. Крушельницьку переступати усталені традиції та виходити за межі стереотипних уявлень про жінку в театральному мистецтві. С. Крушельницька відважилася на непересічний крок – скасування вже запланованого весілля з семінаристом Зеноном Гутковським, коли дізналася, що її наречений зовсім не готовий толерувати сценічні виступи майбутньої дружини (Головащенко, 1978). Усі подальші пропозиції про одруження артистка відхилила. У листі до друга Михайла Павлика Соломія Крушельницька пояснювала свою відмову Миколі Шухевичу напередодні:

«Я Вам кажу тільки, що я хочу працювати, і без праці жити не можу бо як в моїй кар'єрі не doprowadжу до нічого, то й до життя буду не здібна, зломана, а жити без артизму я не можу... Так я закопалася в музиці, що не здібна о чімсь іншим думати. Нещасний був би мій чоловік, якби я і по замужжю не покинула театру. Я би його не потрапила любити так, як люблю музику...» (Тихобаєва, Криворучка, 2009, с. 35).

Проте і жоден з її наречених не був готовий відмовитися від власних консервативних уявлень щодо подружніх відносин, у яких чоловік очікує від дружини повної посвяти сім'ї, жоден не був готовий поступитися першим місцем у житті жінки на користь сцени, жоден не запевнив, що не перешкоджатиме її творчій кар'єрі (Korzeniowska-Bihun, 2012). У 38 років С. Крушельницька, вже вповні реалізована та затребувана оперна співачка світового масштабу, одружується з адвокатом Чезаре Річчоні, який не висуває вимог щодо професійної діяльності артистки. Це жодним чином не впливає на продовження її сценічної кар'єри.

Національна позиція С. Крушельницької також була виразною. Вона не приховувала свого походження. Наприклад, під час зустрічі із російським царем Ніколаєм II 1899 року на його запитання про національність С. Крушельницька відповіла, що є українокою. Відомо також, що артистка листувалася зі знайомими українськими політичними діячами та

Мал. 33. Соломія Крушельницька (кін. XIX ст.)

¹⁶ Соломія Крушельницька (1872–1952) – всесвітньо відома українська оперна співачка. Виступала на сценах Італії, Франції, Польщі, Аргентини.

фінансувала окремі їхні проекти стосовно українського питання у Польщі (Головащенко, 1978).

Такий життєвий сценарій – велика рідкість для межі XIX–XX століть. Проте життєвий вибір Соломії Крушельницької слугував взірцем для наслідування наступним поколінням українських артисток, які могли опиратися на вже існуючу успішну рольову модель. Зрештою, про це писала племінниця С. Крушельницької Одарка Бандрівська у своїх спогадах про тітку:

«Вона своїм успішним почином додала відваги і вказала дорогу жінкам на поле мистецтва. Вона доказала, що на тому полі в майбутньому жінки можуть розвинути свої здібності і творчу діяльність та принести славу своєму народові» (Головащенко, 1978, с. 77).

Мал. 34. Соломія Крушельницька в опері «Електра».

Мал. 35. Соломія Крушельницька в опері «Валькірія».

Самостійність фактично стала ключем до можливості розвинути у своїй мистецькій сфері. Такі приклади виходу за межі усталених траєкторій, бодай одиничні, все ж слугували опорою для тих артисток, які не бажали обирати жоден із усталених життєвих артистичних шляхів.

Підсилення жіночого руху на теренах Східної Галичини у міжвоєнні роки відкривало можливості для українських актрис, які не закінчували кар'єри у зв'язку з одруженням із чоловіками з-поза театрального середовища. У 1920–1930-х роках з'являються такі подружжя. Подібних прикладів небагато, але вони є. Це подружжя Софії Федорцевої¹⁷ та Федя Федорцева (журналіст, редактор); Галини Орлівни¹⁸ та Кліма Лавріновича (справжнє ім'я – Клим Поліщук, письменник, журналіст). Ці приклади засвідчують, що, що погляди на актрису в суспільстві, жінку в подружжі змінювались, тож виникали нові варіанти життєвих сценаріїв. Вони стануть домінантними у XX столітті. Однак історія Євгенії Шведівної доводить, що життєвий сценарій із короткою творчою біографією, коли акторка закінчувала кар'єру через одруження, був ще доволі поширеним і наприкінці 1930-х років.

Втім, незалежно від життєвих і творчих траєкторій актрис, у їхніх біографіях, творчих портретах, що бачимо у міжвоєнні роки в мистецьких виданнях («Театральне мистецтво», «Літературно-науковий додаток «Нового часу»», «Назустріч» та ін.), образ української акторки висвітлюється крізь призму жертвності. Зокрема, С. Чарнецький, пишучи про українських акторок, називає їх «жертвами нашого галицького театрального мистецтва» (Чарнецький, 1934). Очевидно, автор має на увазі складні умови праці українського театру 1920–1930-х років, а проте образ жінки, яка жертвує свій талант, час, комфорт для розвитку української культури, таки закріплюється за українською актрисою:

«Поза щирою каторжною роботою ідейної народної вчительки, поза тихим, повним посвяти й самовідречення трудом черниці..., є ще у нас тип жінки, що у свою працю вкладає всі свої нерви, всю кров свого серця та тремтіння душі – Це акторка!» (Чарнецький, 1934, с. 7).

Саме в такому трактуванні професію акторки – поряд з учителькою та черницею – вдається «ошляхетнити» для суспільного прийняття. Такий образ було застосовано до відомої української актриси І. Бібєровичевої, яка 1898-го у віці 31 року покинула сцену.

З цього приводу у пресі звучали слова про те, що талановита українська актриса віддала жертвно себе на службу українському театрові, а тепер

¹⁷ Софія Федорцева (1900 – 1988) – українська акторка театру та кіно. У 1926-му працювала у Театрі союзу українських артистів; у 1926–1927 роках – акторка Незалежного людського театру у Львові; від 1927-го – акторка театру «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса, м. Харків, УРСР.

¹⁸ Галина Орлівна (справжнє ім'я – Галина Мневська) (1895 – 1955) – українська акторка, письменниця, педагогиня. Виступала у Молодому театрі під керівництвом Леся Курбаса (1917–1918, м. Київ, УНР); у 1921 році – акторка театру товариства «Українська бесіда».

Мал. 36. Іванна та Іван Біберовичі у виставі «Маруся Богуславка» (1880-і роки).

залишає його для тихого, спокійного сімейного життя. Подібна риторика у пресі повторилась і 1937 року, коли у Коломиї проведено ювілейний вечір до 70-ліття акторки із залученням професійних українських акторів. Знову звучали фрази про те, що актриса «покинула сцену для виконання завдань дружини і матері. Дальшу частину свого життя посвятила домові і вихованню дітей. Любов матері перемогла любов до мистецтва» (Чубатівна, 1937).

Найприйнятнішим залишався образ української акторки, яка служить своєму народові, жертвує своєю молодістю і талантом заради процвітання українського мистецтва, а коли прийде слушний час – обере «вищий» обов'язок матері та відпочине у сімейному затишку. У подібній риторичі зовсім не згадується про прагнення актриси до професійної самореалізації, до творчості. Тільки в одному із численних

дописів у пресі з нагоди ювілею І. Біберовичевої 1937 року, а згодом і смерті акторки з'явилася нетипова думка, висловлена саме жінкою – журналісткою і редакторкою Лідією Бурачинською:

«Іванна Біберович покинула сцену, щоб віддатися своїй родині. Гарний і шляхетний порив! Але чомусь ворушиться жаль в душі, що талановита артистка так заперечила себе... Які можливості розвитку були ще тоді!» (Бурачинська, 1937, с. 4).

Отже, виявлені сценарії успішної професійної реалізації українських акторок у театрі передбачали кілька варіантів: заміжжя з актором, режисером, директором театру (поширений сценарій) або відмова від одруження взагалі (поодинокі випадки). Така залежність від фактору одруження є не лише особливістю біографії акторок. Це було наслідком панівних тогочасних уявлень про роль жінки у сім'ї і в суспільстві.

Професійна діяльність українських акторок була пов'язана із низкою стереотипів, які продовжували транслюватися у міжвоєнній українській (і не лише) пресі, віддзеркалюючи суспільні погляди. Стереотипи конструвалися

не тільки з чіткої ролі жінки у сім'ї, а й з двоякого, суперечливого бачення українського актора. З одного боку, у представниках і представницях цієї професії бачили героїв, які через свою артистичну працю поширюють ідеї національної свободи та самобутності, з іншого – театральний триб такий незвичний, що акторів і актрис далі сприймають як людей доволі легко-важких, чий спосіб життя та поведінки виходить за межі усталених норм. Ці упередження супроводжували українських актрис усе життя, тому вони змушені були маневрувати в існуючих обставинах, миритися з ними або виходити за межі дозволеного, руйнувати стереотипи чи коритися їм. Зрештою, зміна усталених життєвих сценаріїв дозволила С. Крушельницькій і Г. Совачевій реалізуватись у власних творчих кар'єрах. Артистки обрали для цього свій шлях, який міг стати зразком для наслідування. Однак при тому важливі і зміни політично-історичних умов, а також поглядів на місце та роль жінки в суспільстві завдяки активному розвитку жіночого руху в Галичині.

Джерела

- Дудко, Ф. (1922). Кошмар. *Театральне мистецтво*, Вип. II, 10–11.
- Л. Б. [Бурачинська Л.]. (1932). Нові роковини українського театру. *Нова хата*, (6), 12–13.
- Л. Б. [Бурачинська Л.]. (1937). В театрі ім. Садовського. *Нова хата*, (20), 5.
- Л. Б. [Бурачинська Л.]. (1937). Ті, що відійшли. Іванна Біберович. *Нова хата*, (18), 4.
- Л. [Лужницький Г.]. (1937). Критика про п. Ляновську-Біберович. *Новий час*, (203), 6.
- Назустріч*. (1934). Ч. 12, 8.
- Новий час*. (1929). Ч. 159, 6.
- Нигрицький, Л. [Лужницький Г.]. (1942). Ганна Совачева. *Наші дні*, (5), 6.
- Нижанківська, М. (1934) У Стадників. *Нова хата*, (2), 3–4.
- Чарнецький, С. (1927). Пам'яті А. Осиповичевої. *Світ*, (1), 14.
- Чарнецький, С. (1934). Наші театральні актриси. *Назустріч*, (12), 7.
- Чубатівна, С. (1937). Поклін великій артистці. *Жінка*, (6), 5.
- A[dolf] L[uca]. (1867). *Die Bühnenwelt*, (4), 2.
- Czarnecki, S. (1934). Jubileush Janiny Biberowicz. *Biuletyn Polsko-Ukrainski*, 2 (193), VI.

Дослідження

- Богачевська-Хомяк, М. (2018). *Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939*. Львів: Український католицький університет.
- Боньковська, О. (2006). Марія Морська: полька за походженням, українка за сценічною долею. *Художня культура. Актуальні проблеми*, (3), 530–560.
- Веселовська, Г. (2018). Простір жінки в українському авангардному театрі. *Сучасне мистецтво*, (14), 107–114.

- Головащенко, М. (Ред.). (1978). *Соломія Крушельницька: Спогади, матеріали, листування* (Ч. 1–2). Київ: Музична Україна.
- Дядюк, М. (2017). Змагання за представницьку рівність: політична діяльність жінок у міжвоєнній Галичині. У: О. Кісь (Ред.), *Українські жінки у горнилі модернізації* (с. 176–203). Харків.
- Кемпе–Гош, К. (1975). Театр у моєму житті. *Наш театр*, (Т. I), 629–657.
- Козачук, Н. (2011). Один рік театрального життя Євгенії Шведівни. *Записки НТШ. Праці театрознавчої комісії*, Т. CCLXII, 493–495.
- Лаврентій, Р. (2007). «Наддніпрянський театр» Теодори Руденко. *Вісник НТШ*, (37), 21–22.
- Лаврентій, Р. (2009). Софія Стаднікова (13 вересня 1888 р. – 21 вересня 1959). Львівська міська громадська організація «Союз українок». *Погляд у минуле. Календар пам'ятних дат на 2009 рік* (с. 193–195). Львів.
- Летіло сорок сорок. (2015). Літературні анекдоти. Піраміда.
- Максименко, С. (2008). Стаднікова Софія Андріївна – «чарівна фея, неосяжна мрія, божественна красуня». До 120-річчя від дня народження Софії Стаднікової (1888–1959). *Митці Львівщини. Календар пам'ятних дат на 2008 рік*. Львів.
- Маланчук–Рибак, О. (2006). *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західно-українських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст*. Чернівці.
- Медведик, П. (1987). Курбасові весняні вечори: До 100-річчя від дня народження О.С. Курбаса. *Жовтень*, (4), 80–89; (5), 81–95.
- Медведик, П.К. (1989). *Катерина Рубчакова*. Київ: Мистецтво.
- Передирій, В. (2010). Жіночі часописи Галичини. *Вісник НТШ*, (44), 36–38.
- Пилипчук, Р. (1960). Визначна українська співачка [Про Філомену Лопатинську]. *Радянська Буковина*, 30 березня, 5.
- Пилипчук, Р. (1981). Славетне ім'я... [До 100-річчя від дня народження К. Рубчакової]. *Радянська жінка*, (12), 22.
- Пилипчук, Р. (1991). Катерина Рубчакова – актриса. *Вільне життя*, 4 травня.
- Ревуцький, В. (1988). *Віра Левицька. Життя і сцена*, 269.
- Середа, О. (2006). Журнал «Нова Хата» (1925–1939) як популяризатор українського народного мистецтва. *Поліграфія та видавнича справа*, 2(54), 58–65.
- Совачева, Г., Ротач, О. (Ред.). (2017). *Україна таки буде! Спогади. Статті й замітки. Листи*. Полтава: Дивосвіт.
- Тихобаєва, Г., Криворучка, І. (2009). *Соломія Крушельницька. Міста і слава*. Львів: Априорі.
- Fowler, M. (2021). Comrade Actress: The Everyday Life of the Theatrical Avant-Garde. *Україна Модерна*, (29), 289–312.
- Korzeniowska-Bihun, A. (2012). Genderowy i narodowy dyskurs w biografii Salomei Kruszelnickiej. *Nowe historie. Nowe biografie*, 03. Warszawa: Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego.
- Pamiętnik teatralny*. (2020). Т. 69, Nr 3: Republika sióstr.
- Showalter, E. (1981). Feminist Criticism in the Wilderness. *Critical Inquiry*, (8 (2)), 179–205.

Мейгіл Фавлер

ГАЛИЧАНКИ: РУХ ТА ГЕНДЕР У ТЕАТРАЛЬНОМУ ЖИТТІ РАДЯНСЬКОГО СТОЛІТТЯ

У своїх мемуарах Зося Сабат, майбутня актриса, описує спілкування з українським інтелектуалом Федем Федорцевим (1889–1930) в його бібліотеці у Львові 1918 року. Вона згадує своє перше знайомство із віршами одного феноменального поета. Федорців пояснює: «Це Павло Тичина. Поет із Великої України». Тоді Сабат помічає книги авторів, про яких вона ніколи не чула, таких як Достоевський, Тургенєв, Чернишевський. Федорців пояснює: «Це російські демократи». «Жаль, не знаю російської мови», – відповідає вона (2014, с. 107).

Момент з бібліотекою Федорцева «прочиняє вікно» в культурний ландшафт Сабат, українки з польсько-єврейсько-українського села, яка під час навчання у великому місті Львові була знайома переважно з польською культурою. Як і багато інших, вона не знала російської, ніколи не чула про Достоевського і не розумілася на літературних течіях Російської імперії, що у той час розпадалася. Але Зося Сабат стала Софією Федорцевою (1900–1988), головною актрисою найкращого театру радянської України «Березіль». Вона пережила радянське століття, стала пенсіонеркою радянського Львова та, мабуть, урешті-решт вивчила російську мову. У першому розділі її мемуарів детально розповідається про її стосунки з Федорцевим, але другий розділ, «Евакуація», – про те, як театр Шевченка (колишній «Березіль») у 1941 році вирушив до Середньої Азії (с. 15)¹. Стрибок від інтелектуальних розмов з українською інтелігенцією в Польщі до радянських потягів,

¹ Про перший розділ мемуарів опубліковано (Федорцева, 2014, с.104–117). Інші розділи рукопису зберігаються в архіві-музеї Харківського державного академічного українського драматичного театру імені Т. Шевченка (колишній «Березіль»). Далі у цій статті ця колекція згадується як «архів-музей театру «Березіль»».

які прямували на схід, рятуючись від нацистів, може здатися дисонансом. Однак саме цей рух описує життя радянських українських акторок, серед яких – і сама Федорцева.

Ця стаття саме аналізує цей рух, ґрунтуючись на прикладі Софії Федорцевої та її близької подруги Ганни Бабіївни (1897–1979)². Обидві походили з галицьких сіл, але стали чільними акторками радянської України в театрі «Березіль». Мемуари про Федорцеву та Бабіївну зосереджені на їхній праці в «Березолі» й сценічній майстерності (Черкашин, Фоміна, 2008; Козак, 2020). Наталя Єрмакова (2014) написала докладно про сценічну роботу Федорцевої у вступі до першого розділу мемуарів акторки. Звісно, є безліч праць про інших акторок (Мелешкіна, 2003; Цимбал, 2019; Веселовська, 2019; Єрмакова, 2013), які висвітлюють їхні внески у театральну культуру ХХ століття. Проте аналітичних досліджень про жінок у театрі вкрай мало. Хоча наукові праці про гендерні аспекти театру вже з'явилися (Веселовська, 2018), та все ще бракує досліджень про життя поза сценою. Коли ж перенести фокус дослідження саме на життя поза сценою, то побачимо, що рух є характеристикою акторських біографій: рух з Галичини до СРСР, з однієї театральної культури до іншої, зі села до міста, до столиці. Цей рух варто досліджувати, бо через нього можна проілюструвати три ширші аспекти гендеру в театральному житті. Цей український кейс акторок-галичанок може розкрити великі теми театру ХХ століття та зробити внесок до історіографії театру поза Україною.

По-перше, історія українських акторок пропонує ідеальний приклад концепції «торгових шляхів» (англ. trade routes). Цей термін Крістофера Болма та Ніка Леонгардта (2016) описує театральний рух поміж і всередині імперій, руйнує стандартні географічні категорії. Ці категорії давно так застаріли у театральній історії, що її ділять на європейську, російську і різноманітні національні (серед них – польську або українську). Життя цих галичанок проте йшло за їхніми кар'єрами, або ж кар'єри йшли слідом за їхніми життями, від села до міста, від імперії до нації, від периферії до центру, до таборів і назад. Вони перетнули кордони, та життя не обмежується однією географічною категорією. Власне, їхні історії підкреслюють те, що історикі театру Мелінда Гоу і Клер МакМанус (2016) називають «парадигмами виключення» – як увага до «театральної мобільності жінок» може виділити приховані простори – географічні, часові чи формальні.

По-друге, Бабіївна і Федорцева показують роль жінок у театральному авангарді. Сьюзен Беннет (2010) пише про «творення театральної історії», демонструє, як творення архівів відбувається відповідно до певних категорій, що часто приховують жіночу роботу. В радянській Україні жінки

працювали у дитячому театрі, ляльковому театрі, театральних інститутах, змінювали трупи або, якщо залишалися в одній трупі – як Бабіївна і Федорцева, – то були «лише» акторками. Їхня праця впродовж десятиліть кар'єри рідко фігурує в дослідженнях, що здебільшого зосереджуються на режисерах і драматургах (Canning, 2005).

По-третє, спроба простежити рух в їхньому житті демонструє архівні прогалини і труднощі опису повсякденного життя. Через перетин географічних категорій, а також через те, що дослідження нехтують жіночою працею, відшукати жінок у театральному житті може бути нелегко. Архівні записи згадують небагато жінок, хоч ми знаємо, що жінки були і творили українську радянську культуру на сцені й поза нею – так само, як їхні колеги-чоловіки. Нині є багато книжок про Леся Курбаса та його колег у 1920-х роках, але без акторок нам не вдасться помістити авангард у його ширший контекст у ХХ столітті.

Рух з Галичини – внесок Галичини в культуру радянської України

Варто почати з руху з Галичини в СРСР. І Ганна, і Софія – уродженки східно-галицьких сіл Габсбурзької імперії. Софія походить із священничої родини з Рогатинщини; Ганна – із селянської із Збаражчини. У 1914–1918 роках обидві навчалися у вчительських семінаріях, але любили театр і безперечно мали доступ до польськокомовного театру в містах, де здобували знання (Ганна – в Тернополі, Софія – у Львові), а також до мандрівних україномовних труп. Обидві бачили «Руську бесіду» – чільну мандрівну україномовну трупу Габсбурзької імперії. Обидві зрештою попрацювали із членами цієї трупи (Бабіївна, 2001, с. 8, 18–20; Федорцева, 2006, с. 9–12; Боньковська, 2003).

Ба більше, цей мандрівний україномовний театр величезною мірою сформував їхній театральний світогляд. У 1918 році Ганна долучилася до Тернопільського драматичного театру. На той час ним керував актор і режисер Микола Бенцаль, який співпрацював із молодозірною Лесею Курбасом у його першій театральній спробі «Тернопільські театральні вечори» (Демчук, 1969; Боньковська, 2003). Два роки Бабіївна працювала акторкою у Бенцалю, найімовірніше, граючи розмаїтий український та європейський (перекладний) репертуар для виснаженої війною публіки. У 1920 році ще один галичанин, Януарій Бортник (1897–1939), зайшов на репетицію – і змінив її життя. Бортник і його найкращий приятель Мар'ян Крушельницький (1897–1963) свого часу вступили до трупи Курбаса, але не поїхали за ним до Києва. Натомість вони залишилися в Галичині, де після падіння Габсбурзької імперії працювали в різних україномовних трупах. У якийсь момент у 1920 році Бортник із Бабіївною (тепер як сімейна пара) знову долучилися до Курбаса і його театру (Бабіївна, 2001, с. 18–20).

² Ця стаття є частиною ширшого книжкового проєкту «Товаришка акторка. Українські радянські жінки на сцені й за лаштунками».

Софія пройшла дещо інший шлях, здобувши досвід в україномовних культурних колах Львова. Тоді як Ганна покинула Галичину в 1920 році, Софія залишилася у місті й оберталася в середовищі українських інтелектуалів, що сформувалося довкола її чоловіка, редактора газети «Діло» Федя Федорцева, про що пише в мемуарах (Федорцева, 2014). Софіїна сестра, Марія Сабат-Свірська, у цей же час була молодою зіркою польської опери, і мистецьке коло сестри, мабуть, вплинуло і на її мистецьке оточення (Комаринець, 1995). Софія закінчила польську драматичну студію при Львівській консерваторії, провадила аматорські читання української поезії і зрештою почала виступати по Галичині. Її побачив Крушельницький, який на цей час приєднався до Курбаса в радянській Україні, і запропонував долучитися до «Березоля» у сезоні 1927–1928. Вона вирішила погодитися, покинути Польщу і переїхати до СРСР. Чоловік її хворів, а через проукраїнські політичні погляди та хворобу ще й мав проблеми з роботою. Сім'ю рятувала її зарплата, до того ж її приваблювала можливість працювати у «Березолі» з Курбасом. Федорцева приїхала у 1927 році, але її трирічна донечка залишилася в Польщі до смерті Федорцева у 1930 році. Аби отримати дозвіл на поїздку до Польщі на похорон чоловіка і щоб привезти доньку в Радянський Союз, Федорцева мусила застосувати свою харизму (Федорцева, 2014, с. 112–114; Бавіївна, «Сонечко», с. 1, 5).

Тож світ, в якому ці дві молоді жінки розпочали свої театральні кар'єри, був світом мандрівного українського театру, який діяв по цілій Галичині заради розваги, інколи в націєтворчих цілях, і завжди – для заробітку на прожиття. То був театр мовою меншини, з недостатніми ресурсами, сформований під впливом німецької культури Відня і польськомовної культури Львова. Цей вектор впливу означав, що зразки доброго театру черпали більшою мірою з польського модернізму і німецького експресіонізму, ніж з найновіших тенденцій російського театру на кшталт реалізму Костянтина Станіславського (Боньковська, 2003). Зрештою ці актори привезли свій театральний світогляд до радянської України: зосередження на фізичній і вокальній техніці, що ведуть до психологічної істинності, а також знайомство із специфічним репертуаром – усе це відділяло їх від театального спадку Російської імперії. Цей «торговий шлях» (Balme and Leonhardt, 2016) між Галичиною і радянським Харковом дав можливість скористатися з нагоди, що постала з хаосу війни, і практик виключення меншин у міжвоєнній Польщі. Тож галицький театр був у центрі театральних новацій у радянській Україні. Рух показує, наскільки нам потрібно подолати стандартні географічні категорії в історії театру.

Рух до професії – революція не в мистецтві, а в житті

Наступний вектор руху – метафоричний: жінки, які приходять у професійне театральне життя. Революційні й воєнні роки створили для жінок нагоди (і необхідність) перейти від традиційного способу життя – виключно в родині – до професійного, вийти за межі приватної сфери для творчої самореалізації у театрі. Ми не помічаємо цього руху жінок у театр, коли зосереджуємо наукову увагу лише на естетиці авангарду. У 1930-х роках Ганна і Софія жили у Харкові. Обоє були чільними акторками головного театру міста «Березіль» на чолі з провідним театральним режисером Лесем Курбасом. Але виникає питання: де у театральному авангарді акторка? Це запитання стосується цілого Радянського Союзу 1920-х років, але зокрема радянської України, де світ експериментального театру був особливо інноваційним і де домінували чоловіки (Веселовська, 2018). Списки учасників партійних зустрічей, редакцій і зборів спілок робітників мистецтва чітко показують, що рішення в новій радянській українській столиці ухвалювали передусім чоловіки, це вони творили мистецтво. У радянських 1920-х так багато йшлося про створення «нової радянської жінки», про творення нових форм і смислів на сцені, але ця новизна, здавалося, не поширювалася на репрезентацію жінок на сцені й зміну владних структур поза нею. Власне, погляд на жінок натякає на те, що революційному авангарду була притаманна культура ексклюзивності, хоча б через вражаючу відсутність у ньому жінок. Безперечно, жінки професійно діяли так, як раніше годі було й мріяти, однак вони самі не створювали революційних наративів, що репрезентували новий світ довкола них (Fowler, 2021).

Корисним для українського театру може бути приклад того, як гендер науково трактують історикині британського театру. У 2019 році Merrі Б. Гейл і Кейт Дорні написали вичерпний портрет жінок британського театру як мисткинь і підприємниць у першій половині ХХ століття. Їхня книжка «Жінки сцени: працівниці театру і професійна практика» закликає відійти від модернізму і прийняти «складну й динамічну взаємодію між різними сферами індустрії і працівниками всередині неї». Авторки радять забути про авангард і аналізувати комерційний і некомерційний сектор у сукупності – мистецьке, підприємницьке і технічне – аби охопити широке розмаїття жіночих досвідів. Такий підхід суголосний із концепцією Беннет (2010) про те, як «твориться» архів, а отже й те, як ми можемо його деконструювати, «розібрати». У дослідженнях саме режисер і його новація (Лесь Курбас і «Березіль», наприклад) мають привілейований статус, тоді як життя акторок, які уможливили цей витвір, і навіть пережили його, залишається поза увагою.

Погляд на експерименти 1920–1930-х років крізь призму досвідів акторки дає побачити сотні жінок, які долучилися до театру поза інноваційним

світом Курбаса. Хоча їхній шлях, можливо, і почався з Курбаса, з навчання в його студії або роботи в одній з його труп, згодом кар'єри вийшли далеко за межі його світу через величезну кількість посад, що з'явилися в радянській театральній мережі. Це й справді була професійна революція (Fowler, 2021). Радянська держава фінансувала театри юного глядача, лялькові театри і театральні інститути, якими часто керували жінки. Наприклад, Зінаїда Пігулович – єдина жінка – учасниця режисерської лабораторії Курбаса – у мемуарах стверджує, що не могла у 1926 році переїхати з «Березолем» до Харкова, оскільки «готовилась стати матір'ю» (Єрмакова, 2014, с. 178). Але зрештою вона разом із чоловіком, режисером Фавстом Лопатинським, керувала другою студією «Березоля». Як описує Наталя Єрмакова (2014), Пігулович вчилася в Москві, тоді заснувала театр малих форм у стінах Театру юного глядача в Києві, а згодом – ляльковий театр. Вона й сама виготовляла ляльок. Не варто забувати і те, що у 1920–х роках в Одесі Пігулович знімалася у фільмах. В якийсь момент вони з Лопатинським розійшлися, його заарештували і розстріляли, але вона вціліла і після війни керувала театром у Миколаєві. Таких прикладів чимало, і їх треба включити в ширшу історію театру в радянському столітті України.

Невидимий рух – до травми та назад

Третій рух – то подорожі в ГУЛАГ і назад, і про цю частину історії архів також мовчить. Цитата зі спогадів Дії Бабіївни про Федорцеву пояснює, чому так багато особистої інформації залишається невідомою: «А тоді і цікавитись подробицями життя людей, і признаватися до них було ж просто небезпечно. Про це ніхто мене не попереджав, це існувало, як закон виживання» (Бабіївна, 1999, с. 8). Повернімося до історії Ганни і Софії. Ця частина розповіді базується на спогадах Дії Бабіївни (1999, 2001). 28 вересня 1937 року заарештували Януарія Бортника. Його розстріляли 16 січня 1938-го, але Ганна, звичайно, дізналася про це тільки в серпні 1956 року. Її просили публічно зректися чоловіка, але вона відмовилася (Бабіївна, 1999, с. 11).

Але історія триває. 11 травня 1938 року дві подруги поверталися з театру, де Софія щойно виступала, і побачили біля будинку «чорних воронів». Вони слушно припустили, що машини приїхали за Ганною. Софія вирішила спробувати переконати агентів НКВД, що Дія була її донькою – і їй це майже вдалося, поки не з'явився старший офіцер агента, який не схотів підігравати. Тоді Софія розбудила Дію і сказала, що її мама поїхала в довгий тур, а їй слід мирно піти з двома чоловіками (Бабіївна, 1999, с. 12). Наступні два роки Софія провела у пошуках Дії і зрештою знайшла її у сиротинці під Харковом. У 1941 році, після вторгнення нацистів, той сиротинець евакуювали до Казахстану. За примхою долі, коли у 1943 році після закінчення

п'ятилітнього строку ув'язнення Ганну звільнили, їй вдалося пристати до доньчиного сиротинця в центральноазійському вигнанні. Вона пришивала ґудзики на одяг і не мала зубів (Бабіївна, 2008, с. 50). Дія пише про те, які напружені були її стосунки з матір'ю (Бабіївна, 1999, с. 16–21). Ганна потерпала від того, що нині ми назвали б посттравматичним стресовим розладом. Вона сказала доньці, що воліла б, щоб та померла у 1936 році, коли її – Дію – на переході вдарила машина. Ганна воліла доньчиною смертю в автокатастрофі, бо тоді, пише жінка, «Я не пережила б цього і нам не довелося би так тяжко і довго каратись» (Бабіївна, 2001, с. 13–14, 33).

Але вони вціліли, а війна закінчилася. У Харкові, після того, як вони повернулися з евакуації, Софія просила Крушельницького, який тепер керував театром, поновити Ганну в театрі після війни. Її спроби мали успіх, і матір з донькою повернулися до Харкова у величезну, повну акторів, комуналку. Власне, Ганну поновили як акторку першої категорії – тобто до її статусу перед арештом – навіть попри те, що вона більше не могла виконувати колишні ролі. Після того, як Крушельницький виїхав з Харкова, аби керувати Театром імені Івана Франка у Києві, Ганна решту кар'єри мандрувала між різними зарплатними статусами, але театру не покинула; померла у 1979 році (Бабіївна, 2008; Бабіївна, 1999, с. 10).

Софія вийшла на пенсію, у 1960 році полишила і театр, і Харків. Вона повернулася до Львова, де її часто навідувала Дія. Софія і Ганна й далі підтримували стосунки, схоже, близькі. Однак Дія пише про те, що між двома подругами завжди стояло щось недомовлене – бо ж чому Софію не заарештували? Ба більше, за працю в театрі її нагородили орденом Леніна. Чи була на ній провина за арешт чоловіка подруги? Чому одна отримала орден і мала блискучу кар'єру, тоді як інша опинилася в таборах і втратила зуби (Бабіївна, 1999)?

Софія померла у 1988-му, а в 1994 році Дія прочитала справу з батькового арешту, очікуючи, що дізнається найгірше про улюблену «тьотю». Але вона нічого не знайшла. У Софіїних свідченнях не було нічого, що бодай би трохи натякало на якийсь донос (Бабіївна, 1999, с. 24–25). Іншими словами, мовчазна підозра, що існувала між двома подругами, була даремною – Софії просто пощастило уникнути арешту. Вона невтомно підтримувала подругу, знайшла її доньку, забезпечила подругу роботою. Радянська держава була ірраціональною у виборі жертв. Ця історія вельми типова для радянського століття – про мовчанку, яка стала частиною дружби, і цілковите проникнення держави в особисті стосунки.

Важливо підкреслити архівні замовчування у цій історії, що показують, наскільки цей рух важливий, але невидимий. Хоча ця історія про ГУЛАГ, але подібних (непромовлених) історій безліч – про війну, про Голодомор чи про інші трагедії та травми ХХ століття.

За іронією, джерел щодо авангарду в радянській Україні назагал не бракує. Звичайно, є відгуки, фотографії, журнальні статті про театральні постановки. Крім того, апаратники обговорювали театральні постановки на найвищих рівнях – ЦК КПРС і Політбюро. Однак ці розмови рідко стосувалися жінок: питання здебільшого зосереджувалися довкола режисури, репертуару і митців–ренегатів чоловічої статі. Жінки рідше поставали і об'єктами, і учасницями обговорення (Fowler, 2021, с. 305).

Так само не дивує й те, що державний архів особливо не зачіпає повсякденного життя, натомість цю прогалину іноді можуть заповнити спогади, листи й особисті колекції. Але їх часто організовано довкола естетичних новацій і – як зауважує Дія Бабіївна – вони не прояснюють таємниць, важливих для сучасних дослідників. Ось лише один приклад: у 1970-х роках Федорцева написала мемуарне есе про свою сестру (2006), польську оперну співачку Марію Свірську, чия історія розгортається у Польщі в роки війни. У цьому есе Федорцева пише, що втратила зв'язок із сестрою у 1927 році, бо поїхала з Галичини. «Пройшло ціле творче життя. І моє, і Марійне» (с. 10). Вона повернулася до Львова у 1960 році, й вони відновили стосунки після 33-річної перерви. Це чудова історія, цілком мислима у радянському столітті. Але в іншому пострадянському мемуарі зауважено, що насправді завдяки Федорцевій її сестра вціліла в антипольській атмосфері повоєнного Львова: вона поїхала до Федорцевої у Харків, аби уникнути арешту (Столярчук, с. 36–38). Стає зрозуміло, що навіть у пізньорадянський період Федорцева не має відваги оприлюднити таку історію. Однак життя цих сестер – і третьої сестри Ірини, яка після війни працювала в адміністрації Львівської консерваторії – яскраво ілюструє тему театральних шляхів обміну, театральної мобільності, галицького дитинства, польських сестер, родин і мистецьких кар'єр, які перетинають імперські й національні межі³.

Історія театру «Березіль», що її часто оповідають як досягнення і трагедію, також зазвичай замовчує історію своїх жінок. А що, якби ми зосередили історію українського театру не довкола Курбаса й Куліша – видатних, блискучих і страчених, а довкола Ганни і Софії, які відчували на собі повною мірою тягар радянського століття, а також були тісно пов'язані з театром на сцені та поза нею, від габсбурзького дитинства до радянської старості? Змінилося б усе наше розуміння театру в Україні впродовж радянського століття.

Без сумніву, такий зсув підкреслив би специфіку України, цього пограничного регіону, ключового для поєднання імперій Габсбургів і Романових,

Польщі й СРСР, Росії та ЄС. Географія особливо вплинула на цей простір, як на місце війни, окупації і транскультурного запозичення. Крім того, увага до акторок, які рухаються театральними «торговими шляхами», підкреслила б реальність праці (англ. labor) в межах театру. Виживання означало довгі роки репетицій, вистав, життя за кулісами і в репетиційних залах, у роботі. Наостанок, увага до того, як ми «творимо» архів, за словами Беннет, може підкреслити гендеровану природу радянського театру, де жінкам рідко належала мистецька влада. Однак подальше дослідження замовчуваного, недовомовленого, прогалин у архіві наводить на думку, що авангард – то лише одна історія в рамках ширшої історії театру як частини повсякденного життя, в рамках кар'єр, що охоплювали Габсбурзьку імперію, Польщу і Радянський Союз, у рамках виживання впродовж радянського століття в Україні.

З англійської переклав Павло Грицак

Джерела

- Бабіївна, Д. (1999). «Сонечко». Неопублікований рукопис. 25 сторінок. Приватний архів Зоряни Іващенко, Харків.
- Бабіївна, Д. (2001). «Сповідь про маму». Неопублікований рукопис. 53 сторінки. Приватний архів Зоряни Іващенко, Харків.
- Бабіївна, Д. (2008). Кілька слів на добру пам'ять Мар'яна Крушельницького. *Проценіум*, (1–2), 49–59.
- Демчук, Т. (1969). Тернопільські театральні вечори. У: В. Василько (Ред.). *Лесь Курбас: Спогади сучасників*. Київ: Мистецтво, 73–78.
- Козак, Б. (2020). Львів'янки й «Березіль» (Дія Бабіївна про Софію Федорцеву). *Проценіум*, (56–58), 32–35.
- Комаринець, О. (1995). *Марія Сабат–Свірська про себе і її час*. Львів: Каменяр.
- Столярчук, Б. (Ред.). (2006). *Марія Сабат–Свірська. Спогади, матеріали*. Рівне: Рівненська обласна організація НРУ.
- Черкашин, Р., Фоміна, Ю. (2008). *Ми – березильці. Театральні спогади–роздуми*. Харків: Акта.
- Федорцева, С., Столярчук, Б. (Ред.). (2006). «Спогад про мою сестру». *Марія Сабат–Свірська. Спогади, матеріали*. Рівне: Рівненська обласна організація НРУ.
- Федорцева, С. (2014). Мої спомины про Федя Федорцева. *Сучасні проблеми художньої освіти України*. Київ: Інститут проблем сучасного мистецтва, 104–117.
- Федорцева, С. (2000). «Спогади». Папка «Федорцева». Неопублікований рукопис. 152 сторінки. Архів–музей театру «Березіль».

³ Виставка Держархіву 2022 року містить цікавий документ – повідомлення про арешт Федорцевої через її зв'язки з Польщею. Авторці не вдалося знайти додаткової інформації щодо цього в інших джерелах, тому факт арешту залишається непідтвердженим. Згаданий документ належить до численних таємниць найтемніших часів ХХ століття (До 100-ї річниці).

Дослідження

- Боньковська, О. (2003). Львівський театр товариства «Українська бесіда» 1915–1924 рр. Львів: Літопис.
- Веселовська, Г. (2018). Простір жінки в українському авангардному театрі. *Сучасне мистецтво*, (14), 107–113.
- Веселовська, Г. (2019). Перша жінка – український театральний режисер Ірина Деєва. *Сучасне мистецтво*, (15), 69–76.
- Гордеев, С. (2017). Акторські пошуки Валентини Чистякової в театрі «Березіль» (1922–1933). *Студії мистецтвознавчі: Театр. Музика. Кіно*, 1 (57), 65–72.
- Ермакова, Н. (2013). Актриса Курбасівської школи. До 125-річчя від дня народження Любові Гаккебуш. *Сучасні проблеми художньої освіти*, (8), 103–115.
- Ермакова, Н. (2014). Вчителі. *Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки*, (6), 167–179.
- Мелешкіна, І. (2003). Надія Титаренко. Портрет актриси на тлі епохи. *Кіно-Театр*, (6), 19–22.
- Balme, Ch., Leonhardt, N. (2016). Introduction: Theatrical Trade Routes. *Global Theater Histories*, vol. 1, no. 1, 1–9.
- Bennett, S. (2010). The Making of Theatre History. In: Ch. M. Canning & T. Postlewait (Eds.), *Representing the Past: Essays in Performance Historiography*. Iowa City: University of Iowa Press, 63–83.
- Bucur, M. (2008). An Archipelago of Stories: Gender History in Eastern Europe. *American Historical Review*, vol. 113, no. 5, 1375–1389.
- Canning, Ch. (2005). Directing History: Women, Performance and Scholarship. *Theatre Research International*, vol. 30, no. 1, 49–59.
- Fowler, M. (2021). Comrade Actress: The Everyday Life of the Theatrical Avant-Garde. *Ukraina Moderna*, vol. 29, 289–312.
- Gale, M.B., Dorney, K. (Eds.). (2019). *Stage Women: 1900–1950: Female Theatre Workers and Professional Practice*. Manchester: Manchester University Press.
- Gough, M., McManus, C. (2016). Introduction: Gender, Cultural Mobility, and Theater History Inquiry. *Renaissance Drama*, vol. 44, no. 2, 187–200.

Інтернет-ресурси

- До 100-ї річниці від дня створення театру «Березіль». Документальна виставка. 31 березня 2022 року. *Державна архівна служба України*. URL: <https://archives.gov.ua/ua/berezil/>
- Цимбал, Я. (2019, 7 березня). В обіймах Мельпомени – актриси і письменники 1920-х років. *Літакцент*. URL: <https://litakcent.online/2019/03/07/v-obiymah-melpomeni-aktrisi-i-pismenniki-1920-h-rokiv/>

ЖІНОЧИЙ АКТИВІЗМ: ПРАКТИКИ ЗГУРТУВАННЯ, РОЗМЕЖУВАННЯ, САМООРГАНІЗАЦІЇ

Олена Ганусин

«НЕ ТО ЩО НЕСВІДОМІ А ЩЕ ЛЮТІ, ЛЮТІ ЯК ГАДЮКИ»: ВНУТРІШНЯ МІЗОГІНІЯ СЕРЕД УКРАЇНОК ГАЛИЧНИНИ НА МЕЖІ XIX–XX СТОЛІТЬ

З другої половини XIX століття жінки активно зайнялися зміною свого соціального становища і здобуттям громадянських прав. Ідеї емансипації жінок, які означали зміну усталених патріархальних порядків, породили вир суспільних дискусій і суперечок щодо проблем жіноцтва. Дуже часто ці обговорення зводилися до критики самих жінок, а не до пошуку шляхів вирішення наявних проблем жіночої безправності. Навіть ті галицькі громадсько–політичні діячі, які підтримували емансипацію, намагалися контролювати і направляти розвиток жіночого руху. Наприклад, письменник Осип Маковей у своїх дописах у газету «Руслан» у доволі зверхньому тоні звинувачував жінок, які «обстають» за ідеї «самостійності», у байдужості до ідей національного руху. Це проявлялося, передусім, у зовнішніх маркерах – одязі, бо як зауважував дописувач, на вечорниці та бали українки не вдягали народні строї, а переважно сукні європейського зразка, що свідчило, на думку автора, про відсутність у них національної свідомості: «Котра каже, що їй в народнім строю не до лиця, то може бути певна, що у французькім строю ледви чи подобаєсь») (Маковей, 1905, ч. 60). Загалом сприйняття жінок крізь призму зовнішнього вигляду є одним із проявів мізогії. Так, письменник і публіцист, один із прихильників жіночого руху Михайло Павлик у своїй статті «У справі жіночої гімназії в Галичині», через цитату з листа своєї знайомої, розмірковуючи про необхідність допуску жінок до гімназій, підкреслював, що зазвичай освіта жінкам не цікава, а тільки мода, капелюхи, сукні, називав їх ляльками та кокетками, тому спершу

потрібно «заінтересувати жіноцтво наукою», а тоді думати про організацію навчального закладу для них (Павлик, 1890). Саме порівняння українки з ляльками досить популярне як у галицькій публіцистиці, так і у приватному листуванні того періоду. Інтелігенти–чоловіки намагалися надати жіночому руху найперше національного підґрунтя, використовуючи риторику «національної боротьби» та «служіння народові»: пропонувалося найголовнішим громадським обов'язком жінок вважати виховання дітей у патріотичному дусі та заняття доброчинністю – ось для чого їм начебто потрібна освіта та ширші права. Жінки, чиїх «голосів» у цій полеміці було порівняно мало, теж подекуди вдавалися до висміювання і засудження представниць своєї статі. Таке явище, коли самі жінки проявляють вороже, зневажливе, упереджене ставлення, засуджують інших жінок, підтримуючи існуючі структури гендерної нерівності, окреслює поняття «внутрішня мізогінія».

Більшість дослідників стверджує, що явище мізогії є всюдисущим, тому її носійками можуть виявитися і феміністки, і ті, хто займається гендерною теорією (Constantinescu, 2022, с. 122). В основі мізогії лежать породжені ірраціональним страхом перед жінками почуття ненависті та огиди до них, присутні в соціальному житті, культурних установах, ритуалах, писемності. Мізогінія є ідеологічним інструментом патріархату, побічним продуктом культури маскуліності, в якій приниження, демонізація, знецінення жінок, відсутність до них співчуття слугує виправданням патріархальних установок (Gajewska, 2014). Так, Дж. Сталкер вважає, що мізогінія базується на трьох принципах: 1) реїфікація (reification), тобто абстрактні поняття пов'язані з жінками, втілені у жінках та накладають певний обов'язок на них (наприклад, хранительки домашнього вогнища, родини, народу, традицій); 2) упослідження – протилежний вимір, в якому жінок засуджують за слабкості та зневажають за сильні сторони (жінки від природи корисливі, жадібні, у них хиткі моральні та ціннісні орієнтації); 3) підкорення (жінки потребують захисту; як власність чоловіка), яке підтримує та живить перші два принципи (Stalker, 2001, с. 291–292).

Внутрішня мізогінія – це складне для розуміння явище, яке є наслідком того, що жінки приймають очікування щодо своєї поведінки, переконань, тіла, способу життя у свою гендерну ідентичність та застосовують ці установки щодо інших жінок (Constantinescu, 2022, с. 124). Відповідно вона складається з двох елементів: самооб'єктивації та пасивного прийняття гендерних ролей, норм, символіки, що має чимало негативних наслідків на індивідуальному та соціальному рівнях. Причому така форма мізогії є менш помітною та означеною (Dehlin, 2018). Внутрішня мізогінія – це про дотримання жінками встановлених ролей і образів, вихід за рамки яких викликає ненависть і опір самих же представниць жіночої статі. Дотримуючись цих норм, жінки намагаються стати причетними до чоловіків,

зміцнюючи таким чином андроцентричну культуру. Від інших форм жіночої дискримінації вона відрізняється чіткою поляризацією поглядів та очікувань щодо жінок і чоловіків (наприклад, у наведених вище спогадах Маковея про необхідність дівчатам одягати вишиванки на святкування – подібних зауважень щодо чоловіків не було; не було в галицькій публіцистиці й дискусій про (не)обов'язковість чоловічої освіти і т. д.).

Мізогінія хоч і була означена в XX столітті, але явище це не нове. За допомогою цього поняття, з усім набором смислів, ми можемо пояснити певні проблеми у розвитку жіночих рухів; показати іншу, непривабливу сторону стосунків між жінками. Вірджинія Вулф писала: «Історія чоловічого спротиву емансипації жінок є, мабуть, цікавішою за саму історію емансипації» (Woolf, 1929, с. 72). Можна додати, що історія протистояння жінок проти жінок є ще цікавішою. Це дослідження зосереджене на причинах, проявах та прикладах внутрішньої мізогії серед українок із середовища інтелігенції Галичини наприкінці XIX – на початку XX століття. Передусім вона проявлялася у певних «ворожих» діях: агресивна лексика, публічне висміювання, оцінювання не заслуг жінки, а її приналежності до певної групи. Внутрішня мізогінія була певною мірою соціальною установкою серед жінок, які соціалізувалися в умовах патріархату та гендерної нерівності. Дослідження базується на гіпотезах, які ставлять більше питань, аніж дають відповідей, через проблему джерельної бази, брак «жіночих» джерел та їх обмеженої репрезентативності.

Ідея жіночої емансипації та її сприйняття у середовищі української інтелігенції Галичини кінця XIX – початку XX століття привернула увагу сучасних дослідників. Зокрема, це вже класичні праці з жіночої історії цього періоду та регіону М. Богачевської–Хомяк (Богачевська–Хомяк, 2018) та О. Маланчук–Рибак (Маланчук–Рибак, 2006), в яких дослідниці звертали увагу на організаційне становлення та еволюційну трансформацію жіночого руху в Галичині, на національну складову дискусій щодо жіночого питання, вплив соціально-політичних контекстів на устремління галицьких жінок; взаємини між жінками розглядалися крізь призму практик громадської праці та співпраці. Мирослава Дядюк прослідкувала зміни в практиках жіночого руху відповідного періоду, зокрема більш активну залученість жінок у політичну діяльність, а також боротьбу різних груп у жіночому русі (Дядюк, 2011). Становище жінок, можливості професійної реалізації, суспільне обговорення необхідності освіти для жінок та ставлення до освічених жінок у Галичині у своїх працях висвітлювала Іванна Черчович (Черчович, 2014). У полі зору дослідниці опинилися такі цікаві теми, як стосунки служниць та господарів, злочини щодо жінок (Черчович, 2018; 2021).

У згаданих працях також йшлося про неоднозначність ставлення різних груп жінок до розширення жіночих прав, критику, «іншування». Втім, у них

конфлікти між жінками розглядаються не як прояви мізогії, а як слабкість та неузгодженість жіночого руху. Включення поняття «внутрішня мізогінія» розширює ракурси дослідження жіночої історії, в яких жінки «промовляють» про себе та своїх посестер крізь призму напруги, конфліктів, ворожості. Це дослідження показує, як патріархат проникав не тільки у повсякдення жінок, а й в їхню свідомість та ідентичність, як жінки приймали та засвоювали стигму щодо своєї гендерної групи, оцінюючи інших жінок за зовнішністю, рівнем освіти чи наявності/відсутності позиції; як жінки намагалися подекуди відмежуватися від ярликів «лялька», «феміністка», «пасивна» – і відмежовувалися таким чином і від інших жінок. Внутрішня мізогінія перешкоджала творенню жіночої солідарності, роз'єднувала жінок, її впливу зазнали навіть борчині за жіночі права. Приклади, використані у дослідженні, висвітлюють конкретні прояви і чинники мізогії, про які не заведено говорити, але які важливо розуміти й для успіху сучасного жіночого руху.

Основною групою **джерел** стали его-документи: спогади (зокрема, про ідеологиню жіночого руху в Галичині Наталію Кобринську) та листування (Н. Кобринської, К. Долинської, жінок з родини Барвінських), в яких жінки розповідали про себе чи про життя інших жінок, виявляли своє ставлення до себе чи до інших жінок, описували конкретні приклади стосунків між жінками. Втім, існує суттєва різниця між мемуарами та листами. Коли перші писали з усвідомленням перспективи оприлюднення, то листи виражали особисті судження «не для сторонніх очей». З цього погляду епістолярій є більш цікавим та містким на прояви внутрішньої мізогії.

Важливим джерелом для вивчення цієї теми є тогочасна публіцистика та художня література, які висвітлювали актуальні проблеми, що турбували суспільство. За відсутності інших інформативних джерел особливо корисною для дослідження є художня література, яка для жінок стала можливістю і способом самовираження, способом промовляння наболілого та формою причетності до суспільних справ, а для чоловіків – ще одним полем для дискусії та вираження власного ставлення до навколишньої дійсності. Зокрема, це твори Ольги Кобилянської «Людина», «Valse melancolique», Наталії Кобринської «Дух часу», «Задля кусника хліба», Олеси Бажанської «5.V.1891», Андрія Чайковського «З ласки родини». Варто зазначити, що використані художні твори не слід вважати фактичним історичним джерелом, адже вони не віддзеркалюють особистого досвіду авторів (а містять художній домисел, метафоричні образи, алегорії та ін.), але в них є авторські рефлексії щодо наявного суспільного ладу та становища жінок, «жіночої освіти», а також, як, наприклад, у творах Кобилянської, саморефлексія та самопроєктування через творчість.

Мізогінія серед галичанок мала різні прояви, форми і рівні: 1) сімейно-побутова мізогінія; 2) складна для означення мізогінія «особистого вибору»; 3) самомізогінія; 4) «міжнаціональна» мізогінія.

Найбільш неочевидною була **сімейно-побутова мізогінія** – поширена у приватному просторі, в колі родини або в близькому товариському жіночому середовищі. Як зазначає С. Ейнгорн: «Жінки часто відчують себе вільнішими у вираженні агресії до сестер, доньок, подруг» (Einhorn, 2021). Стосунки жінки з матір'ю були початком прищеплення мізогінії, адже виховання в дусі конформізму, підпорядкованості, присоромлення мало захистити дочок, зробивши їх відповідними соціальним нормам (Einhorn, 2021).

Вивчати особливості гендерних стосунків удома досить складно, адже у консервативному галицькому суспільстві будь-які сімейні конфлікти, непорозуміння чи скарги не виносили на загальне. Їх намагалися приховувати чи замовчувати, про них рідко розповідали в мемуарах (а якщо й так, то маючи певну мету)¹. Про цю сферу приватного життя можна дізнатися з родинного листування, поодиноких спогадів дітей, друзів, сусідів (сторонніх спостерігачів конфліктів), які часто спираються на власні спостереження, припущення або чутки. Причиною родинної конфліктності могло бути включення у кровоспоріднене середовище нової особи, яка мала пройти низку перевірок, щоб бути прийнятою (Маслійчук, 2018). Зважаючи на поширену в традиційній культурі патрилокальність – звичай, за яким дружина переходила жити в дім чоловіка, саме невістки могли зазнавати наруги з боку чоловікової родини (Кісь, 2012, с. 166). Класичним прикладом зневаги жінок одна до одної в колі родини є стосунки свекрухи і невістки, що відомо в українському фольклорі. Свекруха була старшою господинею в домі, яка керувала хатніми обов'язками та приймала рішення, які стосувалися жіночого господарства (садівництво, квітникарство, тваринництво і т. д.), дітей, побуту родини (Кісь, 2012, с. 170).

У середовищі інтелігенції найбільш поширеною була двопоколінна форма сім'ї, яка складалася з батьків та неодружених дітей (Баран, 2008, с. 230). Відповідно після одруження «діти» жили окремо. Протиріччя у цих випадках могли загострюватись особливо тоді, коли невістка не відповідала ідеальним стандартам, найбільше – соціальним. Таким прикладом конфліктних відносин у середовищі інтелігенції були стосунки між актрисою театру «Руська Бесіда» Марією Слободівною (Слобода) та матір'ю педагога

¹ Наприклад, близька подруга родини адвоката Євгена Олесницького Осипа Бобикевич-Нижанківська подружжя Олесницьких у своїх спогадах характеризувала як невдале: «Я виджу однак, що він карається. Виджу однак, що й вона не щаслива», називаючи причину – міжнаціональний шлюб. Можливо, що О. Бобикевич-Нижанківська, вже на той час удова, давала таку оцінку подружжю з особистим підтекстом, адже писала про приязнь до Олесницького, яка «перемінюється в якесь глибше чувство» (Бобикевич-Нижанківська, 2000, с. 54–58).

і громадського діяча Антіна Крушельницького, яка не приймала невістку через сумнівну на той час професію акторки (Крушельницька, 2018). У той час було неприпустимим, коли майбутня дружина інтелігента була «артисткою», що вважалося для галицької паньки непристойним заняттям: «[...] українська акторка, сходячи після вистави зі сцени, почувала себе немов поза скобками громадянського й товариського життя» (Чарнецький, 2014, с. 458). Тому з акторками одружувалися чоловіки переважно з того ж професійного середовища.

Наприкінці XIX століття часто критикували та зневажали прагнення жінок здобути освіту, коли родички не сприймали бажання дівчини навчатися, вважаючи освіту непотрібною та шкідливою. Це зазвичай проявлялося у формі «добрих порад» спершу навчитися бути вправною господинею: «що та ціла вченість варта, коли не потрафить мужови борщу зварити. Хто би там з такою філософкою женився?» (Чайковський, 1907, с. 46). Очевидно, що обмеження доступу жінок до навчання було за своєю суттю явищем дискримінаційним, ще й наскрізно мізогінним (тут є і приниження, і залякування, і контроль). Наприклад, поширені теорії про те, що освіта шкодить репродуктивній системі жінки, емоційному клімату в сім'ї, дискусії про вагу жіночого мозку, гендерна сегрегація освітнього процесу і т. д. (Учені жінки, 1893).

Проблема прийняття і спротиву ідеї «жіночої освіти» у середовищі самих жінок залишається малодослідженою. Ця проблематика оприявнює низку питань, відповіді на які дали б змогу частково визначити причини та умовний рівень внутрішньої мізогінії серед галицького жіноцтва: чи була протидія жінок ідеї «жіночої освіти» реакцією на можливість звільнення інших жінок з-під чоловічої опіки і ґрунтувалася на образі/заздрості за це; наскільки жінки розцінювали освіту як такий шанс; чи давала освіта розуміння того, що щастя не залежить від заміжжя, від статусу/професії чоловіка? Зважаючи на брак «жіночих» джерел, ці питання можуть залишитися без відповіді.

Іншим проявом побутової мізогінії був нормативний тиск родинного оточення щодо необхідності заміжжя, головні з матеріальних причин. Ініціаторками чи спільницями такого тиску виступали матері, сестри чи опікунки. Цей різновид мізогінії представлено радше в художній літературі та публіцистиці, аніж на конкретних життєвих історіях інтелігенції з документальних джерел. Літературний дискурс засвідчує актуальність і обговорюваність цієї проблематики (М. Слободівна-Крушельницька «Мачуха», О. Кобилянська «Людина», В. Барвінський «Скошений цвіт», А. Чайковський «З ласки родини»).

Побутова мізогінія могла проявлятися через особисту неприязнь у товариському середовищі жінок. Наприклад, неприязнь і зневагу письменниці

Ольга Кобилянська відчувала до Ольги Кордуби, дружини Осипа Маковей, в якого була закохана. У листі до Лесі Українки вона писала: «Сам Маковей нещасливий. Одружився з дуже грубим елементом» (Кобилянська, 1963, с. 603). Сама ж Кобилянська зазнавала зневаги від своєї братової і її доньок, коли вимушено оселилась з батьками в домі брата Максима в Димці: «Вони не розуміють мене і ставляться до мене так, ніби я їм підлегла. ... Відколи я оселилась в цьому проклятому від Бога гнізді, то не взяла в руки ні книжки, ні пера. Я стала нянькою Максових дітей, а його Анеля – такої невдячної й підлої жінки ще світ не бачив, – замість дякувати, ще й ображає мене» (Кобилянська, 1982, с. 180). На цьому прикладі яскраво видно ще один прояв мізогії – переконання, що жіноча турбота повинна бути безумовною та завжди направленою на інших. Проте такі приклади потрібно розглядати як індивідуальні досвіди та випадки. Причини таких проявів ворожості мали зазвичай суб'єктивний характер (заздрість, антипатія, ревності, рідинні негаразди).

Мізогінія «особистого вибору» проявляється у тому, що жінки зневажають інших жінок за їхній вибір, за їхній статус чи становище, яке часто не можуть змінити через різні обставини, ситуації чи з власної волі; за певні психологічні або фізичні фемінні ознаки. Така форма мізогії виражалася в актах приниження жінок через відкриті або приватні висловлювання. Здебільшого осудження досвіду та життєвих стратегій однієї жінки узагальнювалося та переносилося на певну групу жінок, а то й усе жіноцтво.

У XIX столітті борчині за жіночі права й емансипацію зазнавали нищівної критики в Галичині не лише від консервативних чоловіків, а й від не менш консервативних жінок, які займалися поширенням різних вигадок щодо ідей жіночого руху та пліток про самих активісток, зображуючи їх «ексцентричними емансипантками західного зразка», «амазонками на полюванні», неприродними для галицького середовища (О-га, 1879). Як писала Ольга Кобилянська: «...велике число людей, як мужчин, так женщин, утримує, що ідея жіночого руху, або ідея емансипації жінки полягає в тім, щоби не виходити зовсім заміж, прибирати манери мужчин, ходити з обстриженим волоссям, з паличкою в руках, курити папіроску, їздити верхом, і, як одна жінка висловила, «ходити у фраках»» (Кобилянська, 2020). У листі до адвоката Миколи Шухевича письменниця Наталія Кобринська так характеризувала галицьке жіноцтво: «Не то що несвідомі а ще люті, люті як гадюки. Для одних то така жінка як я то відродок суспільности, а другі хоть відчувують або і знають що мої теорії туди не ведуть, часто з личної злості єще щось гіршого хотілиби з мене зробити» (Лист Кобринської до Шухевича, 1898). Критика самими ж жінками феміністичних ідей і зусиль, спрямованих на їх втілення, знеохочувала прихильниць жіночого руху від подальшої участі у такій діяльності.

У пориві боротьби з чоловічим світом і його правилами громадсько-активні жінки не помічали, як свій гнів і розчарування спрямували і проти несвідомих своєї безправності жінок, за свободу яких боролися, звинувачуючи тих у відсталості. У своїй публіцистиці прихильниці ідеї емансипації жінок підтримували поширені чоловіками образи про загальне жіноцтво як сіру пасивну масу, для якої суспільна і громадська праця була чужа, байдужа до всіх справ, окрім практичних інтересів, як писала Анна Павлик, «світ буде тогди принадніший, коли жінщини будуть не як тепер, тільки смішити і тішити мушчин пустими словами, а говорити розумно про наукові і громадські справи і працювати з мушчинами в потрібних для людей становисках»; звинувачували жінок у їхньому становищі (Текст виступу Павлик Анни «Про жіночу долю»). Наприклад, вчителька Клементина Долинська писала, що «у нас жіноцтво з власної вини лишилося по заду» досягнень у мистецтві і літературі: «ми ще невиобразувались, щоб взятись за перо и поручь з мужчинами строити жертвенникъ нашої літератури» (Лист Долинської до Партицького, 1885). Наталія Кобринська жінок свого суспільного стану (інтелігенції), зокрема вдів священників, називала «галицьким пролетаріатом», який має великі претензії. Не можна називати такі критичні зауваження безпідставними, але не варто було забувати про дійсні соціальні, культурні й економічні умови їхнього життя, покоління непорозуміння, «контroversійність самого жіночого руху, духовну роз'єднаність і світоглядну незрілість галицького жіноцтва», з чим жінки не могли на той час дати собі ради (Швець, 2018, с. 115).

Наприкінці XIX століття жінки були виключеними з публічного життя. Серед небагатьох можливостей такої причетності до публічності були бали, фестини, домашні прийоми, які одразу ж ставали майданчиками для пошуку нареченого. Цей простір найперше пов'язували з попадянками (доньками священників) через соціально-професійну особливість української інтелігенції кінця XIX століття, більшу частину якої становило греко-католицьке духовенство. Як писала Н. Кобринська: «Наша інтелігентна жінка буде найпевніше донькою або з мами доньки священника» (Кобринська, 1990, с. 305). Зважаючи на те, що священники проживали у провінції, умови життя їхніх доньок та дружин були ще закритішими. Батьки вважали, що дівчатам достатньо домашньої освіти (обов'язковість домашнього виховання) з наголосом на релігійне виховання та ведення господарства (Лист Барвінської до матері). Тому у середовищі інтелігенції набула поширення думка про недалекоість попадей та попадянок. У листі до батьків публіцист Володимир Барвінський аргументував свою відмову брати участь у «Руському балу» тим, що не бачив там перспектив знайти собі пару серед попадянок, бо «рідко декотрий священник виховує свої дочки так, щоб з ними крім самого танцю можна мати забаву в розмові. А до того ті строї

приліплені як ніс до п'яти, та претенсiональнiсть в пересаді – все те неможе сподобатись чоловікові, що троха поважніше дивиться на світ и на забаву товариску» (Лист Барвінського до батьків, 1876). Жінки переймали такі, не завжди виправдані, погляди. Наприклад, Соломія Крушельницька радила своїй подрузі більше писати та перекладати, щоб «отворити очі усім (!) руським жінкам, особливо попадянкам, на властиву дорогу життя, ... визші пожиточні справи», аніж тільки «курям їсти давати» (Панькова, 2021, с. 15). Проте наявність такої літератури ще не означала її доступність для сільської інтелігенції, а низький рівень освіти жінок розцінювали як небажання навчатися.

Деякі прихильниці емансипації, намагаючись «втягнути» жінок із середовища домашніх обов'язків, могли забувати про право на вибір ролі матері й дружини, яке, хоч і обмежує, але не позбавляє жінки можливостей професійної і громадської реалізації. У вже згаданому листі до Шухевича Кобринська іронічно зауважувала, що «найліпші з наших жінок то такі як Ваша братова, заабсорбована родинними обов'язками **не багато може причинитися до розвою питання**, але не нехтує єго в засаді і не перешкоджає злим зрозумінням» (Лист Кобринської до Шухевича, 1898). Не розуміючи цього, Кобринська теж стигматизує образ жінки, зануреної переважно у домашній побут, знецінюючи можливі здобутки в інших сферах. Адже згадана у листі братова – це Герміна Шухевич, співзасновниця перших українських жіночих товариств (Клуб русинок, Жіноча спілка промислового «Труд», голова надзірної ради товариств «Українська захоронка», опіки над домашньою прислугою і т. д.). Як дружина етнографа Володимира Шухевича вона допомагала йому також в етнографічній праці, виховуючи п'ятьох дітей. Яскравим прикладом того, що жінка з чоловіком і дітьми могла бути продуктивною і поза межами родини наприкінці XIX століття, є Уляна Кравченко – вчителька, письменниця, громадська діячка.

Утім, Уляна Кравченко також проявила мізогінію у своєму зверхньому ставленні до жінок, які не відповідали її ідеалові «жінки-інтелігентки». У спогадах вона згадує про ученицю – доньку комісара староства, якій мала давати «приватні лекції», тобто бути її репетиторкою. Спершу Уляна Кравченко попросила «ученицю» показати свою бібліотеку: знайшовши там тільки бульварні романи, вона підсумувала, що «Тайна успіху тих романів – це низький умовий рівень людей». При розмові про моду Уляна Кравченко відповіла, що «Тільки жінки-ляльки, з холодним серцем та пустою головою, шукають шаблонів – готових моделей...» Наприкінці вчителька пророкувала дівчині доволі непривабливе майбутнє: «Уявляю собі її як пізнішу жінку: це та істеричка з крейдяним лицем, що штукаю прикрашує брови, тіні під очима, карміною краскою уста... Вічний флірт – це ціль життя!» Врешті, вона відмовилася надалі «працювати» з донькою комісара, хоч місцевий

священник просив її хоча б спробувати «навчити» дівчину жити по-іншому (Кравченко, 2010, с. 55–61).

Досить складним феноменом того часу можна вважати **«самомізогінію»**. Під впливом родинних установок і суспільних очікувань, поширених уявлень про «жіночий ідеал» у жінок розвивалися певний комплекс неповноцінності через гендерну приналежність, сумніви у власній спроможності. Роздумуючи над своїм становищем, деякі галицькі жінки доходили висновків, що «ми не можемо того, що можуть чоловіки» або робимо щось гірше, ніж вони: «чи ж ніколи таки дівчині не дорівняти інтелектуальній силі мужчини?» (Бажанська, 2014, с. 84). У програмних текстах письменниць нерідко звучали нотки самознецінення й добровільної маргіналізації. У маніфесті до знакового альманаху «Перший вінок»² зазначалося, що ці твори адресовано лише «сестринській» (жіночій) аудиторії, що вказує на відсутність претензій на те, щоб посісти місце у широкій видавничій ніші; на зацікавлення і його важливість й для чоловіків.

Одним із проявів самомізогінії, певної заздрості до чоловічої свободи і прав, і навіть визнання власної другорядності і неповноцінності можна вважати різні спроби уподібнення до чоловіка, імітацію панівних маскулінних ролей. До прикладу, доволі часто літераторки брали собі чоловічі псевдоніми. Надсилаючи свої поезії в часопис «Зоря», вже згадана Клементина Долинська писала до педагога і видавця Омеляна Партицького: «Неподивуйте если въ моихъ поезіяхъ мужескій тонъ – я так уживаю, бо чую в тимъ больше енергіи и красоти» (Лист Долинської до Партицького, 1885). Позиція підпорядкованості, яка унеможливлювала повноцінне самовираження, викликала пригнічений стан, неприйняття, сором і зневаження себе через те, «що я жінка». Як говорила головна героїня повісті Ольги Кобилянської «Людина»: «Однак ніколи не стояло виразніше перед моєю душею, що я є «ніщо», що я є якесь недокінчене, неповне сотворіння, яке зоставшись таким, саме не здолає опанувати долі!»

Під тиском громадської думки галицькі жінки були справді вразливими, часто знецінювали себе, недооцінювали свої досягнення і власну працю, втрачаючи можливості реалізації свого таланту. Так, Михайлина Рошкевич (письменниця, фольклористка, сестра Ольги Рошкевич – першого кохання Івана Франка), чий літературний потенціал відзначали багато тогочасних інтелігентів, на зауваження Франка про те, що «запропастила» свій талант, адже перестала писати, відповіла: «Не умію ні читати, ні писати, хочать мене за короля брати» (перефразовано з народної казки «Кіт і граф Попельовський») (Рошкевич, 1993, с. 76). У той час жінки не завжди наважувалися заявляти про права на розширення сфер професійної реалізації

² «Перший вінок» – альманах, який у 1887 році у Львові видали Наталія Кобринська та Олена Пчілка, де видавчинями й авторками були винятково жінки.

через постійну настанову обмежувати власні амбіції. Так, у петиції до Галицького сейму про заснування у Львові жіночої гімназії, яка б розширила можливості здобувати вищу освіту, комітет перерахував сфери, де б могли працювати дипломовані жінки: акушерська, медсестринська й аптекарська справи, середнє шкільництво, при урядових установах (пошта, телеграф) на посадах секретарок, стенографісток, телеграфісток, бухгалтерок. Коли чоловіки розглядали освіту як самоціль, необхідну для просування по соціальній і кар'єрній драбині, жінки змушені були пояснювати чоловікам, іншим жінкам і собі, виправдовуючи своє прагнення тим, що освіта їм потрібна, щоб: 1) мати змогу краще виконувати свої родинні обов'язки і робити свій внесок у сімейний бюджет; 2) отримати професію і самостійний заробіток у випадку втрати годувальника; 3) «служити суспільности» (Петиція до високого Сойму).

«Міжнаціональна» мізогінія виходить за межі українського середовища, вона виникла на тлі міжнаціональної напруги у краї і не дала об'єднатись українським, польським, єврейським жінкам для спільної боротьби за освітню реформу і рівноправність. Питання «міжнаціональної» мізогії акцентує увагу не тільки на проблемах гендерних стосунків, а й на міжнаціональних відносинах у тогочасній Галичині. Для її всебічного вивчення необхідне залучення джерел, авторками яких були також польки та єврейки. Один із прикладів, де проявлялась зневага українок до польок, – у контексті дискусій щодо змішаних шлюбів (зазвичай українців з польками) (Черчович, 2014–2015, с. 81–88). Українки в'їдливо зауважували, що найпершими причинами, чому польок обирали в дружини українські чоловіки, було придане та можливість «протекції» від майбутнього тестя та тещі (Вниманію..., ч. 225). Можливо негативні оцінки змішаних шлюбів могли бути продиктовані не тільки корисливістю чи шкідливим впливом на національно-демографічний розвиток краю, а й «соціальною ендогамією» та відповідно конкуренцією у боротьбі за «вигідну партію» для одруження³. Зважаючи на те, що серед чоловіків-інтелігентів заведено було одружуватися після закінчення навчання та здобуття «сталого посади», а це приблизно у віці 30–40 років, за цей час «виростало» ще одне покоління потенційних наречених.

Висновки

Отож внутрішня мізогінія у середовищі українських жінок XIX століття базувалася на притаманній тогочасному українському суспільству нормативній фемінності, яка окреслювала сфери та способи жіночої самореалізації, пра-

³ На проблему змішаних шлюбів вказував невідомий автор «Шайноха» в уривку статті «Від чого польщиться Русь?», надісланій Олександру Борковському, де зазначав, що світський русин «при посаді» візьме собі швидше в дружини «перше ліпше ледащо, коби Польку», аніж русинку (Лист Борковського до Партицького, 1880).

ва та обов'язки, поведінкові норми, зовнішній вигляд тощо. Вихід за ці межі чи відхилення від певного нормативного канону суспільство розглядало як аномалію, девіацію, небажану практику, відтак – засуджувало; такі жінки зазнавали стигматизації і санкцій, іншування як «не такі», «особливі» (Кісь, 2020, с. 59). Жінки були носіями нормативної фемінності, адже засвоювали її в процесі своєї гендерної соціалізації і будували на ній власну гендерну ідентичність. До прикладу, на певному етапі загострення стосунків у жіночому русі, за спогадами письменниці Клементини Попович, від Кобринської відвернулася більшість галицького жіноцтва «кі діл її відпекувалось, як небезпечної зарази» (Попович–Боярська, 1921, с. 10). Мізогінія тісно пов'язана з примусом жінок до утримання в межах нормативної жіночності у патріархальному суспільстві, де чітко визначають для жінки її місце, те, який вона повинна мати вигляд і як поводитися, творять ілюзію справедливого світу, де жінки могли б жити у безпеці, головне – не виходити за рамки «звичних правил».

Нормативна фемінність є частиною традиційної культури, її підтримують різні суспільні інституції – Церква, освіта, законодавство, звичаї, направлені на те, щоб «розвивати у жінки тільки жіночі прикмети». В основі таких звичаїв і традицій, «хранительками» яких великою мірою були самі жінки, які часто походили зі священницьких родин і були схильні до надмірної релігійності, лежить ідея підпорядкованого становища жінки. Ці норми передавались через виховання з покоління в покоління, формуючи у жінок зневажливе ставлення до себе та інших жінок.

Конкуренція, культивована патріархатом, породжувала негативні почуття до навіть потенційних конкуренток, особливо на так званому ринку наречених, роз'єднаність жіноцтва, брак досвіду єднання і солідарності. Наприкінці XIX століття дівчат з дитинства готували до ролі дружини, матері, доброї господині. Коли чоловіку, щоб бути «вигідною партією» для одруження, потрібно було лише народитися чоловіком, перед жінкою стояло складніше завдання – бути молодою, вродливою, здоровою, вмілою в господарстві, а найголовніше – мати посаг. За відсутності одного зі складників шанси на заміжжя зменшувалися, а без багатого приданого – падали ще більше. «Де є шість доньок, там найперша думка: як-небудь їх помежи люде розмістити, не дуже розглядаючися – давати панну за того, хто бере», – писала Наталія Кобринська у своїй повісті «Задля кусника хліба» (Кобринська, 1990, с. 50). Відповідно, жінки вимірювали власну цінність чоловічою увагою та вдалим заміжжям. Неодружені жінки викликали не тільки співчуття, а й сильну зневагу.

На практиці подекуди жінки були більш упереджені і немилосердні до своєї статі, аніж чоловіки; не пробачали іншим жінкам життєвого успіху, інакодумства чи самостійного вибору. Внутрішня мізогінія серед галичанок

наприкінці XIX – на початку XX століття була невідрефлексованою, неочевидною і ледь означеною, а сприймалася як samozрозуміла дозволена поведінка, спосіб вираження думок і ставлень у своєму внутрішньому гендерному середовищі. Самі поборники жіночих прав інколи були несвідомими носійками внутрішньої мізогінії, і процес усвідомлення і подолання цього шкідливого явища тривав десятиліттями (і триває досі), а його успіх якраз визначається щораз більшими проявами солідарності і співпраці різних груп жіноцтва. Уже в ті часи у середовищі українських жінок були поширені практики сестринства, взаємопідтримки та взаємодопомоги: прагнення допомогти іншим жінкам у побуті, у набутті та розширенні знань та вмінь, здобутті освіти та фаху, у можливості реалізувати творчий потенціал, що втілювалося у заснуванні різних жіночих товариств, курсів, гуртків, об'єднань, майстерень. Інколи критика була виправданим методом, щоб підштовхнути жіноцтво до активніших дій.

Джерела

- Бобикевич–Нижанківська, О. (2000). Спомини з моїх років. *Олекса Бобикевич. Твори*. Львів: Каменяр, 54–58.
- Вниманію русских жениховъ (голосъ Женщины). (1901). *Галичанинъ*, (225).
- Кобилянська, О. (1982). *Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографія; Листи; Статті та спогади*. Київ.
- Кобилянська, О. (1963). *Твори: У 5 т.* Київ, (5).
- Кобринська, Н. (1990). *Дух часу*. Львів: Каменяр.
- Кравченко, У. (2010). *Записки учительки*. Львів: Апріорі.
- Крушельницька, Л. (2018). *Рубали ліс... (Спогади галичанки)*. Львів.
- Маковей, О. (1905). З кругів жіноцтва. *Руслан*, (60).
- Лист Володимира Барвінського до батьків (Львів, 1876)*. Ф. 11 «Барвінські» (Спр. 97, Арк. 13), Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ), Львів, Україна.
- Лист Клементини Долинської до Омеляна Партицького (Красне, 1885)*. Ф. 154 «Партицький Омелян» (Спр. 41, Арк. 1), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Лист Наталії Кобринської до Миколи Шухевича (13 березня 1898 р., Болехів)*. Ф. 167 «Біографічний словник Івана Левицького» (Спр. 1478, Арк. 6), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Лист Олександра Борковського до Омеляна Партицького (Коломия, 1880)*. Ф. 154 «Партицький Омелян» (Спр. 31, Арк. 3), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Лист Ольги Барвінської до матері (б. д.)*. Ф. 11 «Барвінські» (Спр. 50, п. 8), ЛННБУ, Львів, Україна.
- О–га. (1879). Про руське жіноцтво (Лист Галичанки до редакції «Правди»). *Правда*, (1).
- Петиція до високого Союму в справі заложення гімназії для дівчат у Львові*. Ф. 93 «Ревакович Тит» (Спр. 68, Арк. 7), ЛННБУ, Львів, Україна.
- Попович–Боярська, К. (1921). Спомини про неї. *Першому українському борцеві за права жінок*, 9–10.

- Рошкевич, М. (1993). *Таку вже Бог долю судив: оповідання, спогади*. Львів: Каменяр.
- Текст виступу Павлик Анни «Про жіночу долю»*. Ф. 663 «Павлик Михайло» (Оп. 1, Спр. 261, Арк. 13), Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), Україна.
- Текст статті Павлика М. «У справі жіночої гімназії у Галичині»*. Ф. 663 «Павлик Михайло» (Оп. 1, Спр. 46, Арк. 4–5), ЦДІАУ у Львові, Україна.
- Ученые женщины. (1893, 7 мая). *Галичанинъ*.
- Чайковский, А. (1907). *З ласки родини*. Львів.
- Чарнецький, С. (2014). *Історія українського театру в Галичині*. Львів: Літопис.
- Якъ наша интеллигенція вынарождается. (1901). *Галичанинъ*, (227).

Дослідження

- Бажанська, О. (2014). 5.V.1891 (Р. Горак, Ред.). *Троє з Городка*, 80–114.
- Баран, О. (2008). Сім'я української сільської інтелігенції у Галичині наприкінці XIX – 30-х роках XX ст. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 06. Історичні науки*, (6), 230–235.
- Богачевська–Хомяк, М. (2018). *Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939*. Львів.
- Дядюк, М. (2011). *Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю*. Львів: Астролябія.
- Кісь, О. (2012). *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Кісь, О. (2020). *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*. Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Маланчук–Рибак, О. (2006). *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західно-українських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія і європейський культурно-історичний контекст*. Чернівці: Книги XXI.
- Панькова, С. (2021). Марія – «затишний світ Михайла Грушевського». *Країна жіночого роду*. Київ: Віват, 7–23.
- Черчович, І. (2014–2015). «Не дружися Русин з Полькою – буде суперечка»: до історії змішаних шлюбів у Галичині другої половини XIX – початку XX століття. *Історичні та культурологічні студії*, (6–7), 81–88.
- Черчович, І. (2014). Професійна реалізація жінок кінця XIX – початку XX століття: на прикладі українського суспільства Галичини. *Новітня доба*, 7–18.
- Швець, А. (2018). *Жінка з хистом Аріадни. Життєвий світ Наталії Кобринської в генералістському, світоглядному і творчому вимірах*. Львів: Коло.

Інтернет–ресурси

- Кобилянська, О. (2020). *Дещо про ідею жіночого руху. Відчит на зборах «Товариства руських жінок на Буковині» у Чернівцях 14 жовтня 1894 року*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13048>
- Маслійчук, В. (2018). *Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII*. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/nasilstvo-u-rodini-na-livoberezhnyi-ta-slobidskiy-ukraini-u-drugiy-polovini-xviii-134688.html>

Черчович, І. (2018). *Вдома, але без дому: служниці в родинх української інтелігенції Галичини зламь XIX–XX століть*. URL: <https://uamoderna.com/md/cherchovych-domestic-service>

Черчович, І. (2021). *Жінки, (не)безпека і місто. Історія одного злочину*. URL: <https://storymaps.arcgis.com/stories/543eae4aa78a4005ac39b4d2347fff66>

Woolf, V. (1929). *A Room of One's Own*. URL: <https://libquotes.com/virginia-woolf/quote/lbc1d0j>

Constantinescu, S.–A. (2022). *How Does The Internalization Of Misogyny Operate: A Theoretical Approach With European Examples*. URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/rsc-2021-0013>

Dehlin, A. (2018). *Young Women's Sexist Beliefs and Internalized Misogyny: Links ed Misogyny: Links with Psychosocial and Relational Functioning and Sociopolitical Behavior*. URL: <https://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1474&context=honors>

Einhorn, S. (2021). *From a woman's point of view. How internalized misogyny affects relationships between women*. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/05333164211038310v>

Gajewska, A. (2014). Mizoginia. *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze*. Retrieved from URL: <https://www.academia.edu/10573416/Mizoginia>

Stalker, J. (2001). *Misogyny, Women, and Obstacles to Tertiary Education: A Vile Situation*. Retrieved from URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/07417130122087304>

Анастасія Мишуста

ДОСВІД ЗГУРТУВАННЯ ТА ВИЖИВАННЯ УКРАЇНОК У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921–1939 РОКИ)

Унаслідок поразки Української революції (1917–1921 рр.) і приходу до влади більшовиків значна частина активних учасників/ць революції вимушена була виїхати за кордон. Тільки у перші повоєнні роки число емігрантів/ок з українських земель доходило до 80–100 тисяч (Кубійович, 1949, с. 634).

Українська еміграція міжвоєнного періоду зосередилась у низці європейських країн: Франції, Німеччині, Чехословаччині, Польщі, Австрії, Румунії, Болгарії та в деяких інших. До політичних емігрантів з часом приєдналися десятки тисяч колишніх полонених українців із російської армії та інтернованих вояків армії Української народної республіки та Української галицької армії, а також заробітчан із українських земель. Причому серед них було чимало представників національно свідомої інтелігенції – вчених, університетських професорів/ок і викладачів/ок, студентства та учнівської молоді, політиків і військових, діячів/ок Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії УНР, політичних структур ЗУНР тощо.

Упродовж 1920–х років у Чехословаччині (далі – ЧСР) відбулося запровадження ліберальної політики щодо емігрантів. Завдяки президенту ЧСР Томашу Масарику та його прибічникам на державному рівні надавали матеріальну допомогу біженцям з колишньої Російської імперії – у рамках проголошеної чехословацьким урядом так званої російської допомогової акції. Впровадження цієї акції стало важливою передумовою для створення і плідної діяльності в ЧСР різноманітних українських установ, організацій, спілок, союзів тощо.

Історія української еміграції міжвоєнного періоду висвітлена у багатьох дослідженнях, мемуарах, архівних документах. Цей напрям історичних

студій розкриває діяльність насамперед тих особистостей, які брали участь у політичній боротьбі, підтримували діяльність урядових установ Української народної республіки, протидіяли радянській пропаганді за кордоном тощо. На цьому фоні дослідження з жіночої історії відходять на задній план, бо «що могли зробити ті жінки?» Оприлюднення діяльності жінок робить їх видимими на історичній арені й у житті, демонструє їхній вклад у громадську та політичну сфери, а також у повсякдення, що часто є необхідною передумовою для ефективного «лупання скали».

Співпраця українок у міжвоєнній ЧСР не була окремим предметом вивчення, хоча деякі її сторони досліджували С. Наріжний (Наріжний, 1942), М. Богачевська-Хомяк (Богачевська-Хомяк, 2018), В. Піскун (Піскун, 2006), О. Джус (Джус, 2002), О. Вагіна (Вагіна, 2010), Л. Божук (Божук, 2014) та ін. Основою джерельної бази цього дослідження є документи еміграційних установ та організацій (статuti, протоколи засідань, звіти про проведену роботу, листування з офіційними організаціями тощо), які зосереджені у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Центральному державному архіві зарубіжної українки; наративні джерела (щоденники, спогади, політичні, наукові твори представниць/ків української еміграції, епістолярна спадщина), а також оповідні матеріали періодичної преси того часу.

Комплекс джерел дає можливість аналізувати діяльність жіночих організацій під різними кутами: від офіційного до особистого. Практично всі досліджувані організації ретельно вели документацію, що дозволяє певною мірою відтворити картину роботи українок у цей період. Водночас спогади (зокрема, Софії Русової) доповнюють офіційну інформацію щодо тих чи тих подій особистим баченням активних членкинь жіночих еміграційних організацій.

Це дослідження має на меті проаналізувати допомогову та просвітницьку діяльність українок у міжвоєнній Чехословаччині. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1921 – березень 1939 року – від виникнення першої української жіночої організації в ЧСР до припинення діяльності Української жіночої національної ради й окупації Німеччиною Чехословаччини, що призвело до фактичної ліквідації Чехословацької республіки як держави.

У досліджуваній період у ЧСР працювало шість українських еміграційних жіночих організацій: пражка філія Української жіночої національної ради (далі – УЖНР), секція допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті (далі – УГК), Громада українських студенток (далі – ГУС), Український жіночий союз у Празі (далі – УЖС), Союз українок-християнок у Подєбрадах (далі – СУХ), Гурток старших пластунок «Україна» (далі – ГСПУ). Активні діячки, які формували кістяк українського жіночого руху в ЧСР:

Софія Русова, Зінаїда Мірна, Ганна Чикаленко-Келлер, Христина Кононенко, Ольга Галаган, Ганна Григорієва, Євгенія Лоська, Маргарита Іваненко, Марія Фуртак, Михайлина Войтович та ін. (Мишуста, 2021, с. 84).

Допомогова діяльність українських жіночих організацій у ЧСР

Опинившись у чужій країні, перед емігрант(к)ами передусім постає потреба в забезпеченні базових потреб, адаптації в новому для них середовищі. Найефективнішими у цьому напрямі були діяльність секції допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті та Український жіночий союз.

Представниці секції допомоги жінкам і дітям при УГК (створена у серпні 1922 року) зосередили свою роботу на наданні матеріальної підтримки українським жінкам і дітям, які перебували в ЧСР. Вони напрацьовували свій дієвий інструментарій, починаючи з допомоги учасникам/цям воєнних дій.

Наприклад, збір коштів по підписних листах для хворих на туберкульоз вояків армії Української народної республіки, які перебували у таборах для інтернованих у Польщі. Слід зауважити, що гроші збирали в час видачі заробітних плат професорам і стипендій студентам, які працювали та навчалися на матуральних курсах в Українській господарській академії (за три тижні жовтня 1922 року було зібрано 1134 крони) (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 2).

Щоб забезпечити адресну допомогу, українки збирали інформацію про кількісний склад українського жіноцтва і дітей. Це завдання було досить складним, оскільки значна частина українців віддавала своїх дітей на навчання до місцевих навчальних закладів і не завжди вказувала їхню етнічну приналежність. Незважаючи на це, наприкінці 1922 року у Празі та її околицях було зареєстровано 58 дітей віком до 5 років та 37 – старших, та 222 жінки (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 523, Арк. 78–84 зв.).

Також опікувалися дітьми, які перебували разом з батьками в таборах для інтернованих армії УНР та Української галицької армії в Польщі та Чехословаччині. Наприкінці 1923 року 29 дітей-сиріт перевели до української пластунської школи з табору для інтернованих у місті Каліші (Польща) (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 29).

Надавали грошову допомогу (по 20–200 крон) жінкам, які мали дітей і не могли повноцінно працювати. За весь період існування секції таку допомогу надавали 46 разів. Наприклад, 23 січня 1924 року 200 крон отримала студентка Раєвич у зв'язку з народженням дитини; 13 лютого того ж року 150 крон виділено студентці Шляхтиченко через хворобу дитини; 12 квітня 20 крон для своєї семимісячної дитини отримала Параска Попович. Якщо

вільних коштів не було, жінкам видавали одяг, білизну, взуття, тканину для пошиття білизни та пелюшок (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 523, Арк. 4).

Членкині УГК організували швацьку майстерню у Подєбрадах, до якої брали на роботу українських емігранток, а ті своєю чергою забезпечували недорогою білизною студентів Української господарської академії.

Важливим був пошук тимчасового житла для жінок, які не могли його орендувати самостійно. Крім того, надавали кошти на харчування студентству, оскільки частими були випадки недоїдання. Наприклад, у протоколі засідань жіночої секції від 18 грудня 1923 року зазначено, що студентка Ольга Чайківська «... знепритомніла в Українській хаті від недоїдання» (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 333, Арк. 28).

Український жіночий союз виник дещо пізніше (червень 1923 року), але проіснував довше і вдало перехопив допомогову діяльність, коли УГК було ліквідовано. Короткий час жіноча секція при УГК і УЖС працювали паралельно.

Представниці Українського жіночого союзу розробили свої шляхи для допомоги українкам/цям у ЧСР. Це, зокрема, збір коштів, який проводили на вечірках, присвячених людям/подіям, для кого/чого потрібні були гроші. Наприклад, для Марії Заньковецької зібрали 600 крон, для Людмили Старицької-Черняхівської – 10 доларів США (1923 рік) (ЦДАВО, Ф. 3993, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 1–1 зв.).

Членкині Союзу організували збір матеріальної допомоги для проведення реабілітації лікарки армії УНР Христини Сушко. Завдяки їхній активності вдалося зібрати 15 тисяч крон (ЦДАВО, Ф. 3993, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 20–20 зв., 79).

За сприяння жіноцтва УЖС було організовано надання медичної допомоги українським емігрант(к)ам. Був створений Комітет допомоги хворим стрільцям, який у 1924 році відокремився від Союзу і став самостійною організацією – Українською секцією Масарикової ліги проти туберкульозу.

За ініціативою Української секції та УЖС і за фінансової підтримки Масарикової ліги проти туберкульозу було започатковано надання безплатної медичної допомоги українським емігрант(к)ам, створено медичну консультацію, в якій працювали лікар і медсестра. Вони проводили огляди та призначали лікування. За приписом лікаря хворі отримували 25 крон на молоко, а медсестра видавала скерування до чехословацького Червоного Хреста для одержання необхідного одягу і взуття. Своєрідним святом для пацієнток/ів було отримання какао або шоколаду (ЦДАВО, Ф. 4006, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 18).

Також УЖС організовував збір речей, взуття, книжок, канцелярських товарів, іграшок для українських дітей Українського дитячого притулку в ЧСР та для дітей, які перебували в таборі для інтернованих в місті Йозефові

(ЧСР) (ЦДАВО, Ф. 3993, Оп. 2, Спр. 2, Арк. 49). Найбільш успішними збори речей були у період свят (Різдво, Великдень). Тож під час святкування діти отримували не лише ласощі, а й потрібні речі.

Найвдалішим проєктом УЖС стало заснування їдальні (1933 рік), де можна було смачно й недорого поїсти. Цінність цього закладу полягала в тому, що він став своєрідним громадським осередком для українців Праги та її околиць. Тут проводили благодійні акції, діяв створений пункт прийому старих та/або непотрібних речей, одягу, взуття, білизни, які потім передавали незаможним українським емігрант(к)ам. Часто таку допомогу отримували Український дитячий притулок, Українська реальна гімназія в Ржевниці. Крім того, українки формували посилки з гуманітарною допомогою, які коштом Союзу надсилали в Підкарпатську Україну. Всього за 1933–1937 роки було відправлено 150 посилок. У повідомленні УЖС про створення їдальні зазначалося, що «... такі посилки мають важливе значення, часто лише вони дають можливість підкарпатській дитині ходити до школи...», тобто дітей забезпечували одягом і взуттям, щоб можна було відвідувати навчальний заклад (ЦДАВО, Ф. 3830, Оп. 1, Спр. 59, Арк. 9).

При УЖС створено швацьку майстерню у Празі (1924 рік). Відзначу, що, незважаючи на те, що більшість жінок шукала роботу, не всі погоджувалися працювати в майстерні, оскільки робота була досить копіткою і полягала у пошитті та латанні білизни, виготовленні сорочок і вишиванок на замовлення. Згодом, щоб розширити роботу майстерні, жінки почали виготовляти українські сувеніри, які потім експонували на регіональних і всесвітніх виставках у Празі, Нью-Йорку, Чикаго. Наприклад, на всесвітню виставку в Чикаго УЖС вислав вироби швацької майстерні на 10 тисяч крон (ЦДАВО, Ф. 3993, Оп. 2, Спр. 2, Арк. 227 зв.).

УЖС надавав допомогу українському студентству: грошима, речами, продуктами харчування (ЦДАВО, Ф. 3993, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 71; Оп. 2, Спр. 2, Арк. 29, 53). Та й самі студентки не сиділи склавши руки. Найактивніші з них створили власну організацію – Громаду українських студенток, метою якою було надання матеріальної допомоги дівчатам, які навчалися. Марія Селянська, одна із засновниць громади, займалася питаннями забезпечення студенток одягом. Щоб отримати допомогу, необхідно було бути студенткою та не мати академічних заборгованостей у навчальному закладі. Потрібні студенткам речі членкині ГУС отримували в Чесько-українському комітеті, також була налагоджена співпраця з Європейським допомогивим студентським фондом (ЦДАВО, Ф. 4465, Оп. 1, Спр. 330, Арк. 11–11 зв., 53 зв. – 54, 55 зв. – 56).

У наданні матеріальної допомоги емігрант(к)ам українки передусім спиралися на державну підтримку. Значну роль відігравала самоорганізація, ініціативність жіноцтва. Збір коштів та іншої благодійної допомоги,

створення швацьких майстерень, пункту надання медичної допомоги, їдальні – це все стало можливим завдяки праці учасниць українських жіночих організацій у ЧСР.

Досвід соціальної опіки над дітьми українських емігрантів

Українські емігрант(к)и часто виїжджали за кордон разом із своїми сім'ями, що значно ускладнювало облаштування на новому місці. Батьки вимушені були заробляти на проживання (іноді ще й одночасно вчитися), а діти часто залишались без догляду. Це негативно впливало на їхній моральний і психологічний стани, до того ж вони були постійно голодні й не мали найнеобхіднішого одягу. Тому постала нагальна потреба створити спеціальний заклад для таких дітей.

Ідея створення дитячого притулку для дітей українських емігрантів була реалізована подебрадською секцією допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті. Перший такий притулок пропрацював недовго, з жовтня 1922-го до березня 1923 року (*припинив своє існування через брак коштів*. – А.М.). У ньому перебувало 9 дітей із сімей українських студентів/ок, які навчалися в Українській господарській академії (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 333, Арк. 38).

Важливим досягненням українського жіноцтва було відкриття ще одного притулку. Оскільки організаторки одночасно входили до складу секції допомоги жінкам і дітям при УГК та до УЖНР, тепер складно встановити, яка саме з цих організацій стояла біля його витоків. Але однозначно можна стверджувати, що коли секція припинила своє існування, опіка над притулком перейшла до членкинь Ради.

Офіційно притулок було відкрито у квітні 1925-го, а його статут датований лютим 1927 року. Відповідно до статуту притулок мав назву «Український дитячий притулок в ЧСР». Мета його діяльності полягала у можливості надати «...національно-громадське виховання і нормальне утримання дітям українського походження, які або не мають батьків, або батьки їх, з різних причин, не можуть своїх дітей утримувати» (ЦДАВО, Ф. 3950, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 1).

У квітні 1925 року в притулку перебувало 5 дітей, травні – 10, червні – 9, липні – 14, серпні – 17, вересні – 13, жовтні – 18, листопаді – 14, грудні – 10. У січні 1926 року – 8, лютому – 11, березні – 18, квітні – 21. Найбільша кількість вихованців притулку припала на вересень 1927 року – 28, а от уже на 1 січня 1933-го їх було 19 (ЦДАВО, Ф. 3950, Оп. 2, Спр. 3, Арк. 13).

За первісним задумом Софії Русової притулок мав охоплювати дітей дошкільного і шкільного віку (3–12 років), поділених на дві групи. Та в перші роки роботи в ньому перебували і півтора-трирічні діти. У притулку були

діти студентів і робітників, які емігрували до ЧСР з Великої України, Галичини та Буковини. Були також і повні сироти.

Українська громадська діячка, активна членкиня УЖС Марія Омельченко зазначала, що дитячий притулок – це рідний острів на далекій чужині, «... де діти ростуть і розвиваються по-своєму. Треба радіти, що хоч частина нашої малечі, народжена на чужині, виросте до свідомих синів своєї батьківщини» (Джус, 2002, с. 76). У 1938–1939 навчальному році цей заклад припинив своє існування, як і попередній, через брак фінансування (Наріжний, 1999, с. 48).

Роль українських дитячих притулків у повсякденному житті еміграції важко переоцінити, оскільки вони матеріально і морально підтримували дітей та їхніх батьків, давали можливість пристосуватися до умов життя в чужій країні й не втратити своєї національної ідентичності.

Культурно-просвітницька діяльність українок

Одним із ключових моментів емігрантського життя було збереження національної ідентичності. Українські емігрантки долучилися до культурно-просвітницької діяльності серед дітей і молоді української громади в ЧСР.

Плідними та цікавими у цьому напрямі були проведення дитячих свят (Різдво, Великдень та ін.) з розважальною програмою і подарунками. Організацією заходів займалися секція допомоги жінкам і дітям при УГК, УЖНР, УЖС.

Секція допомоги українським жінкам і дітям при УГК розпочала свою культурницьку роботу з проведення Дня дитини. Координаторками заходу були Антоніна Шаповал (активна членкиня УГК, голова Союзу українок у таборі у Вадовичах, Польща), Валерія Богацька (членкиня УГК) та С. Літов (*ім'я встановити не вдалося* – А.М.). В організації заходу також брав участь чехословацький Червоний Хрест.

В основу свята поклали благодійну акцію збору коштів для дітей емігрантів. День дитини провели 6 грудня 1922 року у Празі та Подєбрадах. За організацію свята в Подєбрадах відповідала Софія Русова, яка там проживала. Українським сім'ям, які нещодавно переїхали до ЧСР або вже жили там, такий захід допомагав підтримувати моральний дух, відчувати себе «своїми» у новому середовищі, долати відчуття ізольованості. До того ж дітям видавали одяг (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 4).

Найяскравішими були новорічні та великодні свята. Відносно масштабну організацію новорічної ялинки забезпечила секція допомоги жінкам і дітям у 1924 році. Кошти на цей захід виділяв УГК, також секція отримувала матеріальну допомогу білизною й взуттям від чехословацького Червоного Хреста. У фінансовому звіті цього новорічного заходу зазначено, що

виділено та пожертвовано на нього майже 4300 крон, що для емігрантів було значною сумою. Зокрема УГК виділив на цей захід 3000 крон, Українська селянська спілка асигнувала 100 крон, а чехословацький Червоний Хрест надав 14 комплектів білизни та 4 пари черевиків (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 333, Арк. 28). Найімовірніше, жінки досить ощадливо використовували ці кошти, бо після проведення свята залишилось трохи менше 1,5 тисячі крон. Цей залишок членкині секції, з дозволу Управи УГК, використовували для «екстрених» потреб дітей емігрантів (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 523, Арк. 2, 3, 10).

Святкування нового 1924 року відбулося в приміщенні «Української хати», куди запросили не лише дітей, які проживали в Празі та передмісті, а й тих, які перебували разом з батьками у таборі для інтернованих в Йозефові (ЧСР). Підготовкою концертної програми та виступами дітей на святі займався лікар Аркадій Животко.

5 січня 1924 року було організовано велике новорічне свято: на ялинку запросили до сотні дітей українських емігрантів. На жаль, не всі змогли прийти через хворобу або відсутність теплого одягу. Всі запрошені отримали солодкі подарунки, а діти шкільного віку ще й книжки, дошкільнята – іграшки. Під час святкування діти колядували, декламували вірші, долучались до різних національних ігор. Для дев'ятох дітей українських студентів, які проживали у Подєбрадах і не змогли відвідати захід, представниці секції передали новорічні подарунки. Для 61 дитини в Йозефові на різдвяні подарунки було виділено й надіслано 800 крон (на ці кошти в таборі закупили тепле взуття). Саме готуючись до новорічного свята 1924 року, представниці секції змогли провести реєстрацію дітей українських емігрантів, які перебували в ЧСР.

За сприяння Українського жіночого союзу представниці Союзу українок-християнок у 1925 році провели новорічну ялинку для дітей українських студентів, які проживали в Подєбрадах. Крім святкування, 16 подєбрадських дітей забезпечили одягом і взуттям (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 633, Арк. 2–2 зв.). Представниці Української жіночої національної ради у 1934 році разом із українським товариством «Єдність» у Празі організували для дітей святкування Нового року, а згодом і Великодня.

На Великдень 1924 року секція допомоги жінкам і дітям при УГК спільно з Українським жіночим союзом організувала свято «Червоного яєчка». Святкування відбулося в Празі, де його відвідало 58 українських дітей з емігрантських родин, які отримали смачне частування. Дехто із запрошених дітей декламував вірші. Свято тривало з третьої до сьомої години вечора «і було помітно, як їм не хочеться йти додому» (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 523, Арк. 3). Крім того, секція допомоги надіслала 200 крон на свято «Червоного яєчка» для дітей інтернованих, які перебували у таборі

у Каліші (Польща). Гроші, надіслані в табір для інтернованих у Каліші, були виділені з пожертви митрополита Андрея Шептицького (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 523, Арк. 14).

Створення дитячих клубів для української емігрантської спільноти було ще одним базовим напрямом діяльності жіноцтва. З ініціативи голови секції допомоги жінкам і дітям при УГК Софії Русової взимку 1924 року було відкрито Український дитячий клуб, який зосередив свою діяльність на позашкільних формах навчання. Робота клубу проводилася за планом, який підготували представниці секції допомоги жінкам і дітям. Напрямів діяльності було декілька: заняття з літератури, дискусії, розповіді для дітей дошкільного і шкільного віку; творче і трудове навчання (ліплення, вирізування, плетіння, малювання та ін.); фізичний розвиток (фізичні вправи, ігри, національні танці та ін.); також планувалося створити дитячий часопис, організувати дитячий театр, проводити екскурсії тощо.

Клуб працював щосуботи з 16-ї до 18-ї години. Перші пів року роботи його відвідувало 25 дітей віком 4–13 років. Очолювала клуб Ольга Галаган, заняття проводив Аркадій Животко, малювання й ліплення викладала Катерина Антонович. Ольга Галаган була головою празької філії допомогової секції УГК, активною членкинею УЖС, однією з ініціаторок створення притулків для дітей емігрантів. Катерина Антонович – відома художниця, педагогиня, професорка історії мистецтв, членкиня УЖС.

У травні 1924 року за пропозицією Софії Русової дитячий клуб перетворили на «садок-майдан» (ігровий майданчик), щоб діти більше часу проводили на свіжому повітрі. Для вирішення фінансового питання С. Русова звернулась до Управи УГК з проханням спонсорувати цю ідею. Вона просила на утримання «майдану» 600 крон щомісячно, але отримала трохи менше 400 крон. Тому постало питання про додаткові грошові внески від батьків у розмірі 5–15 крон за дитину кожного місяця. Працював ігровий майданчик двічі на тиждень з 15-ї до 19-ї години до кінця літа 1924 року, виховательками працювали студентки Українського вищого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова (далі – УВПІ) та досвідчені педагоги/ні (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 523, Арк. 18).

Український дитячий клуб успішно функціонував протягом 1924 року, але зі згортанням роботи УГК була припинена і його діяльність. Незважаючи на короткий період своєї роботи, клуб відіграв свою позитивну роль у процесі виховання українських дітей. Про це свідчить такий факт. Мати Лілії Балабас, однієї з постійних відвідувачок клубу, дякувала Ользі Галаган за можливість виховувати дітей в українському середовищі. Вона розповіла, що її донька, поки не ходила до клубу, говорила вдома і в школі чеською або німецькою мовами: «Не можна було примусити її говорити рідною мовою. Коли ж вона почала ходити до клубу, то цілком змінилась і дома говорить

виключно українською, а також читає українські книжки» (ЦДАВО, Ф. 3801, Оп. 1, Спр. 523, Арк. 3, 17, 21–23).

Союз українок-християнок за зразком попереднього клубу заснував у Подєбрадах ще один Український дитячий клуб. Майже два місяці (жовтень–листопад 1924–го) він не мав власного приміщення і необхідних коштів для закупівлі книжок і шкільного приладдя. Отримавши грошову допомогу від УГК, першочергові потреби клубу були частково задоволені, і в грудні він розпочав свою роботу в одній з аудиторій Української господарської академії (ЦДАВО, Ф. 3993, Оп. 2, Спр. 6, Арк. 21). На момент відкриття до нього прийняли 13 дітей. Наприкінці року їх уже було 20, на початку 1925–го – 25. 14 з них – діти професорів Української господарської академії в Подєбрадах, 11 – діти студентства академії. Всього 16 дівчат та 9 хлопців (ЦДАВО, Ф. 3993, Оп. 2, Спр. 2, Арк. 21, 36).

Протягом навчального року клуб працював двічі на тиждень по чотири години, а під час канікул – щоденно. З дітьми займалися Валерія О'Коннор–Вілінська, М. Левицький та українські пластуни, які працювали на громадських засадах. Валерія О'Коннор–Вілінська представляла інтереси українського жіноцтва у Міжнародній жіночій лізі миру і свободи (1921), крім того, у період Української революції вона входила до складу Центральної Ради.

Дітям старшого шкільного віку викладачі/ки читали лекції з української мови, історії, етнографії, географії. Діти молодшого шкільного віку займалися з пластунами малюванням і ліпленням. Всі члени/кині клубу вивчали українські народні пісні, танці, грали у різноманітні ігри. Діти з допомогою представниць Союзу ставили вистави «Марусина ялинка» та «Зустріч». Крім того, вихованці/ки клубу отримували в закладі підвечірок.

Як зазначала голова СУХ П. Єремєєва (*ім'я встановити не вдалося* – А.М.) у листі до УГК від 26 січня 1925 року, робота в «... Дитячому Подєбрадському Клубові ... починає широко розгортатися, до нього вступають нові члени» (ЦДАВО, Ф. 3993, Оп. 2, Спр. 2, Арк. 195). Спираючись на вдалий досвід створення та діяльності дитячого клубу, членкині СУХ вирішили організувати українську школу в Подєбрадах, однак брак коштів не дав змоги реалізувати цю ідею.

Крім того, жіноцтво брало участь у створенні українських вищих і середніх навчальних закладів у ЧСР. Наприклад, Софія Русова входила до складу організаційного комітету Українського вищого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова (ЦДАВО, Ф. 3889, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 118). У червні 1923 року С. Русова взяла участь у спільному засіданні Управи УГК і першого складу професорської ради УВПІ, до якої ввійшла разом із такими вченими, як мовознавець Л. Білецький, правознавець О. Ейхельман, математик Є. Іваненко, історик М. Терлецький та ін. (Джус, 2002, с. 66). З перших днів функціонування УВПІ Софія Русова очолила кафедру педагогіки.

Викладала теорію та історію педагогіки, дидактику і дошкільне виховання. Також їй було доручено читати спецкурс «Національна школа Чехословаччини й інших слов'янських народів», обов'язковий для студентів усіх відділів, і факультативно – французьку мову.

Працюючи в педагогічному інституті, С. Русова зауважила поступову й незворотну денаціоналізацію української громади. У 1927 році вона наголошувала на тяжкому становищі української еміграції в умовах скорочення допомоги з боку чехословацького уряду. У сім'ях з дітьми не було можливості та часу думати про духовний розвиток чи навчання, головна мета – вижити в чужій країні. Тому й хвилювала її не тільки доля дітей, а й їхнє виховання. «Дати-ж їх в чужі установи, де дитина так скоро вбирає в себе чужу національну атмосферу, – писала С. Русова. – Дивись, за рік, за два еміграції українська дитина вже забула рідну мову і дома, і в школі, і надворі, чеше чужою мовою. А що казати за сиріток, що не мають часом нікого рідного. Їх становище жакливе» (ЦДАВО, Ф. 3963, Оп. 2, Спр. 38, Арк. 1).

Саме тому в Українському дитячому притулку, створеному з ініціативи членкинь УЖНР, було запроваджене національно-патріотичне виховання, навчання велося українською мовою. «Одразу у притулку запанував чисто родинний національний осередок, розваги, ігри, пісні, оповідання, портрети, малюнки на стінах, карта України. Усе наче говорило дітям про ту далеку Батьківщину, щирими синами, якої вони мали стати» (ЦДАВО, Ф. 3950, Оп. 2, Спр. 8, Арк. 4).

Протягом 1932–1934 років при цьому притулку неофіційно працювала школа під керівництвом С. Русової. Короткі звіти про діяльність цієї школи зафіксовані у книзі протоколів засідань пражської філії УЖНР. Зазвичай діти відвідували уроки один раз на тиждень, їм викладали історію та географію України, українську літературу, вчили декламувати й танцювати (ЦДАВО, Ф. 269, Оп. 1, Спр. 190, Арк. 17–20).

Працювали з дітьми студентки УВПІ. Спочатку молоді дівчата сприймали роботу в притулку як можливість підзаробити, але з часом захоплювалися справою. Наприклад, під керівництвом виховательки Стефанії Нагірної – випускниці УВПІ – діти видавали часопис «Наша Україна» (ЦДАЗУ, Ф. 12, Оп. 1, Спр. 84, Арк. 2). Відзначу, що цей дитячий журнал відіграв роль своєрідного популяризатора діяльності Українського притулку серед української громади та серед чехів і словаків.

У лютому 1936 року у Подєбрадах при Українському дитячому притулку офіційно запрацювала початкова українська народна школа, яка мала чотири класи. До ініціативної групи з її створення належали Софія Русова, Катерина Антонович, Марія Мартос, Катерина Донцова та ін. Марія Мартос була багаторічною членкинею УЖС, брала участь у створенні дитячих притулків і керуванні ними.

Навчання тут велося українською мовою, передбачалося також вивчення чеської мови. Основний контингент учнівства становили, крім сиріт – вихованців/ок притулку, діти робітників–емігрантів, які опинилися у складних матеріальних умовах.

До середини 1937 року школа отримувала регулярну фінансову допомогу від чехословацького Червоного Хреста в сумі близько 3–4 тисячі крон щомісячно. Менші грошові суми надходили від Нансенівського комітету та інших подібних установ. Значною допомогою на утримання притулку і школи були пожертви від громадян ЧСР (ЦДАГО, Ф. 269, Оп. 1, Спр. 453, Арк. 3).

Після закінчення початкової школи її учні та учениці мали можливість отримати повну середню освіту в Українській реальній гімназії, створеній на основі матуральних курсів, що діяли в таборах для інтернованих українців у Щипіорно (Польща) та в Йозефові (ЧСР), та були переведені до УВПІ (Вагіна, 2010, с. 24).

Активну просвітницьку роботу розгорнув Гурток старших пластунок «Україна», який, коли була можливість, забезпечував емігрантські освітні організації українськими підручниками та художньою літературою.

Пластунки тісно співпрацювали з відомим українським видавцем Євгеном Вировим, який свого часу очолював «Українське видавництво» в Катеринославі та Український громадський видавничий фонд у Празі, з видавництвом «Чесько–українська книга», Музеєм визвольної боротьби України, а також збирали книжки серед української громади. «...Гурток висилає різні книжечки всюди, де є лише скупчена українська еміграція, – писала Наталя Козицька, очільниця ГСПУ, в листі до голови братиславських пластунок-новаків (*пластуни-новаци – це діти 6–11 років* – А.М.) К. Бризгуна. – *Асиміляція страшна і ми дбаємо, щоб хоч трохи відвернути її від молоді...*» (ЦДАГО, Ф. 269, Оп. 1, Спр. 1041, Арк. 9).

Н. Козицька вела активне листування з українськими організаціями в еміграції. Вона самостійно знаходила їхні адреси і пропонувала надсилати їм книги. Пересилання пластунок не оплачували, тому завжди просили повернути витрачені на це кошти.

Старші пластунок співпрацювали не лише з «дорослими» організаціями, а й з дитячими. Наталя Козицька листувалася з Гуртком пластунок-новаків «Котенята» у Братиславі. «Котенята» видавали власний часопис «Мяв», і пані Наталя запропонувала розповсюджувати цей журнал серед пластунокської молоді (ЦДАГО, Ф. 269, Оп. 1, Спр. 1041, Арк. 1, 5, 152).

За чотири роки роботи Гуртка на Закарпаття було надіслано 6624 книжки, на Галичину та Волинь – 1890, у Німеччину, Бельгію, Югославію, Туреччину, Канаду, США, Китай, Уругвай, Бразилію – 1701 книжку. Вся література надходила на адреси філій «Просвіти» у відповідних країнах (ЦДАГО, Ф. 269, Оп. 1, Спр. 1040). Основна частина книжок була призначена для дітей та

юнацтва (букварі, підручники, казки, історичні оповідання), також пластунок пересилали географічні мапи України, ноти українських пісень, видання загальноосвітнього змісту.

Просвітницька робота українського жіноцтва набувала різних форм: від проведення дитячих свят до створення навчальних закладів і забезпечення дітей літературою, мала на меті не лише надати дітям якісну освіту, а й через навчання підтримувати їхню національну ідентичність і зберігати мову.

Висновки

Українські емігрантські жіночі організації в ЧСР передусім зосередились на матеріальній допомозі, оскільки це було основою для подальшого життя та діяльності в країні перебування. На чужині самі членкині стикалися з необхідністю такої допомоги, тому вони знали першочергові потреби і запити емігрантської спільноти.

Щоб сформувані саме *спільноту*, українки доклали чимало зусиль: проводили культурні та просвітницькі заходи для українських емігранток/ів, створювали дитячі клуби, навчальні заклади, притулки, що формувало відчуття спільноти, приналежності до певної соціальної групи, допомагало підтримати свою національну ідентичність. Крім того, вони створювали робочі місця для жінок, організовували надання медичної допомоги, надавали грошову підтримку тим, хто навчався та/або мав дітей, відкрили їдальню, яка стала українським громадським осередком Праги.

Рівень організаційної роботи українок у Чехословацькій республіці був високим. Усі секції, ради, союзи, громади мали статuti, органи правління, протоколи засідань, бухгалтерію, вхідну–вихідну кореспонденцію тощо. Це все дисциплінувало, сприяло ефективності, допомагало дотримуватись визначених напрямів роботи і водночас демонструвати гнучкість, адаптовувати свою діяльність до мінливих зовнішніх обставин (як–от згортання чехословацьким урядом так званої російської допомогової акції).

Українкам доводилося працювати у складних матеріальних і психологічних умовах: постійний брак коштів, туга за Батьківщиною, поступове усвідомлення, що більшовики прийшли надовго, й згасання надії на повернення в Україну. Попри це, українські жінки та дівчата не зупинялися і плідно працювали, щоб перетворити виживання на повноцінне життя для сотень емігранток, емігрантів та їхніх сімей.

Джерела

ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Київ, Україна). Ф. 3801 «Український громадський комітет (м. Прага)». Оп. 1. Спр. 90. Протоколи засідань ініціативної групи для організації допомоги українським жінкам і дітям та засідання прайської групи при УГК, 27.06.1921 р. – 05.12.1921 р., 5 арк.

ЦДАВО. Ф. 3801 «Український громадський комітет (м. Прага)». Оп. 1. Спр. 186. Відозва до українського громадянства про матеріальну допомогу в справі організації притулку для дітей українських емігрантів та листування УГК з місцевими громадськими організаціями про допомогу українським жінкам і дітям, які перебувають у ЧСР, 15.08. – 29.12.1922 р., 35 арк.

ЦДАВО. Ф. 3801 «Український громадський комітет (м. Прага)». Оп. 1. Спр. 333. Матеріали діяльності секції УГК «Допомоги жінкам і дітям»: протоколи засідань секції і листування в справі матеріальної допомоги від громадських установ та розподіл пожертв, 08.02. – 27.12.1923 р., 62 арк.

ЦДАВО. Ф. 3801 «Український громадський комітет (м. Прага)». Оп. 1. Спр. 523. Матеріали діяльності секції і протоколи засідань від 15 січня 1924 р. до 16 квітня 1924 р. Звіт роботи з 1921 р. по 1 червня 1924 р. Заяви емігрантів про допомогу, списки жінок і дітей, потребуючих допомоги, та інше листування в справі охорони жінок і дітей, 15.01. – 30.08.1924 р., 86 арк.

ЦДАВО. Ф. 3801 «Український громадський комітет (м. Прага)». Оп. 1. Спр. 633. Матеріали діяльності секції: заяви на допомогу українських жінок-емігранток, ходотайств перед комітетом про зарахування дітей в школи, улаштування ялинки та справоздання по цьому та інше листування в справі допомоги жінкам і дітям, 02.01. – 21.03.1925 р., 22 арк.

ЦДАВО. Ф. 3830 «Особистий фонд професора Віктора Кіндратовича Приходько». Оп. 1. Спр. 59. Матеріали Українського жіночого союзу в ЧСР. Член Союзу Г. Приходько, 1929 р. – 1933 р., 11 арк.

ЦДАВО. Ф. 3889 «Русова Софія Федорівна – українська буржуазна націоналістка-емігрантка, професор українського педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова, голова Української Національної Жіночої Ради». Оп. 1. Спр. 2. Рукопис твору «На еміграції» (автобіографічний твір), б/д, 139 арк.

ЦДАВО. Ф. 3950 «Український дитячий притулок в 1924 р. в м. Горних Черношицях, з 1927 р. в м. Штернбергу, з 1928 р. в м. Подєбрадах, з 1939 р. в м. Модржанах». Оп. 2. Спр. 1. Статут притулку та притулкового комітету при ньому, 12.02.1927 р., 6 арк.

ЦДАВО. Ф. 3950 «Український дитячий притулок в 1924 р. в м. Горних Черношицях, з 1927 р. в м. Штернбергу, з 1928 р. в м. Подєбрадах, з 1939 р. в м. Модржанах». Оп. 2. Спр. 3. Протокол засідання управи, річних загальних зборів та звіт притулку, листопад 1924 р. – червень 1939 р., 32 арк.

ЦДАВО. Ф. 3950 «Український дитячий притулок в 1924 р. в м. Горних Черношицях, з 1927 р. в м. Штернбергу, з 1928 р. в м. Подєбрадах, з 1939 р. в м. Модржанах». Оп. 2. Спр. 8. Фінансовий звіт про діяльність притулку, 01.11.1924 р. – 01.05.1935 р., 6 арк.

ЦДАВО. Ф. 3963 «Жіноча українська національна рада» Оп. 2. Спр. 38. Стаття С. Русової «Український дитячий притулок», надрукована в часописі «Український вісник», 1927 р., 1 арк.

ЦДАВО. Ф. 3993 «Український жіночий союз у м. Празі». Оп. 1. Спр. 1. Копії звітів управи Українського жіночого союзу в ЧСР, 01.06.1923 р. – 01.01.1925 р., 4 арк.

ЦДАВО. Ф. 3993 «Український жіночий союз у м. Празі». Оп. 1. Спр. 2. Матеріали діяльності Українського жіночого союзу в м. Празі, протоколи засідань культосвітньої секції

та управи жіночого союзу, заяви про допомогу, звіти, запрошення на святкові вечірки й інші матеріали діяльності, 16.02. – 19.12.1925 р., 87 арк.

ЦДАВО. Ф. 3993 «Український жіночий союз у м. Празі». Оп. 2. Спр. 2. Протокол Загальних зборів членів Союзу про організацію виховної роботи серед дітей від 23 червня 1924 р. Листування з Союзом українок-християнок, Українською секцією Масарикової ліги проти туберкульозу в Празі про створення дитячого притулку для дітей українських емігрантів, про збір грошей для допомоги українським емігрантам, грудень 1923 р. – листопад 1929 р., 249 арк.

ЦДАВО. Ф. 3993 «Український жіночий союз у м. Празі». Оп. 2. Спр. 6. Листи голові Союзу Галаган О. від Русової С., Залізняка О. та інших осіб, 1924–1937 рр., 45 арк.

ЦДАВО. Ф. 4006 «Українська секція Масарикової ліги проти туберкульозу в Празі. 1924–1925 рр.». Оп. 1. Спр. 5. Листування з українським педагогічним інститутом, Союзом українок-християнок в Подєбрадах, головним комітетом Української селянської спілки в Празі про організацію притулку для дітей українських емігрантів, огляд та допомогу хворим та інше, 2 січня – 15 грудня 1925 р., 199 арк.

ЦДАВО. Ф. 4465 «Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб». Оп. 1. Спр. 330. Протоколи загальних зборів Громади української студентської жіночої молоді в Празі. Книга, 03.12.1922 р. – 16.03.1925 р., 121 арк.

ЦДАГО Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Київ). Ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі». Оп. 1. Документи і матеріали українських організацій, союзів, спілок, товариств і громадських організацій

ЦДАГО. Ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі». Спр. 190. Протоколи засідань Управи Української жіночої національної ради за 1932–1939 рр., 03.01.1932 р. – 10.03.1939 р., 58 арк.

ЦДАГО. Ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі». Спр. 453. Короткий нарис історії української народної школи і дитячого притулку в Подєбрадах ЧСР (рукопис). Учебні програми, 1938 р., 45 арк.

ЦДАГО. Ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі». Спр. 1040. Короткий звіт Гуртка старших пластунок «Україна» в Празі про діяльність за 17.10.1933 р. – 17.03.1938 р., 76 арк.

ЦДАГО. Ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі». Спр. 1041. Листування Гуртка старших пластунок «Україна» з його філіями, українськими діячами та установами в еміграції та на Західноукраїнських землях з організаційних та інших питань пластового руху, 29.01.1933 р. – 29.12.1934 р., 306 арк.

ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки, Київ). Ф. 12 «Колекція документів українських еміграційних організацій та установ (перша половина ХХ ст.)». Оп. 1. Спр. 84. «Наша Україна». Часопис. Подєбради, ч. 1., 1933 р., ч. 2, 1934, 16 арк.

Дослідження

Богачевська-Хомяк, М. (2018). *Білим по білому: жінки в громадському житті України. 1884 – 1939*. Львів: Український католицький університет.

Божук, Л. (2014). Українські жіночі організації в контексті розвитку громадянського суспільства Чехословаччини у міжвоєнний період. У: Л. Мухіна та ін. *Вплив Першої Чехословацької Республіки на розвиток демократії в Центральній і Східній Європі* (с. 56–64). Національна академія управління.

Вагіна, О.М. (2010). Діяльність українських початкових і середніх шкіл в еміграції на території європейських країн: 1915–1945 рр. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини*, (25), 20–26.

Джус, О.В. (2002). *Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції*. Івано–Франківськ: Плай.

Кубійович, В. (Ред.). (1949). *Енциклопедія українознавства*, (Т. 1). Мюнхен.

Мишуста, А.О. (2021). Українки в міжвоєнній Чехословаччині: матеріальна підтримка української емігрантської спільноти. *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, 81–93.

Наріжний, С. (1942). Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, (Ч. 1). Прага.

Наріжний, С. (1999). *Історія української еміграції*. 1919–1939 р. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Піскун, В. (2006). *Політичний вибір української еміграції (20–ті рр. XX ст.)*. Київ: МП «Леся»; Нью-Йорк.

Марина Вороніна

БУРЖУАЗНИЙ ФЕМІНІЗМ І РАДЯНСЬКА ВЛАДА: ВІЙНА ЧИ КОМПРОМІС?

Із перших спроб встановлення радянської влади на українських землях «жіноче питання» опинялось то у центрі, то на маргінесах політики більшовиків. За принципом «якщо не можна перемогти – слід очолити», в УСРР 1920–1930-х років партійне керівництво продовжило запеклу боротьбу з буржуазним фемінізмом (якому приписували саме таке класове забарвлення). Було створено чітку гендерно орієнтовану інституцію – жінвідділи, що їх у пострадянські часи було визнано рушійною силою радянського (Юкіна, 2003, с. 991) або державного (Айвазова, 2001, с. 11) фемінізму. Хоча харківська філософія І. Жеребкіна називає «радянськими феміністками першої хвилі» активісток жіночого руху 1980-х років у контексті переосмислення спадку Сімони де Бовуар (Жеребкина, 2010, с. 146–184), та для історичного дослідження першорядними є насамперед не назви, а фактична діяльність і свідчення органічного продовження діяльності, особливо за умов табуювання самого терміна «фемінізм».

Токсичний радянський спадок

Радянський фемінізм отримав свою історіографію за часів СРСР, причому й на рівні дисертацій істориків (оскільки за замовчуванням існували жіночі/нежіночі теми), і на тлі тем про освіту та культуру вона була максимально в річищі кон'юнктурної тоді «Історії КПРС» із використанням марксистської методології (Пікалова, 1984). У перші роки незалежності ця тема не отримала нового переосмислення, бо розпочався процес національної

самоідентифікації української історичної науки та фокус зацікавлень змістився на дорадянський період. Ліберальний/буржуазний фемінізм у дорадянські часи висвітлювався в ширшому контексті «жіночого питання», і кількість робіт на цю тему достатня для окремого об'ємного бібліографічного видання (Юкіна, 2003). Після 1917 року ґрунтовні дослідження цього руху з ідеологічних причин були небажані і неможливі, а після розпаду СРСР сплеск досліджень про державну політику щодо жіноцтва в перші десятиліття СРСР відбувся лише в РФ.

Характерно, що у розпалі безпосереднього історичного процесу свідомі українки не були цікаві лівим загальноросійським партіям (не кажучи вже про правих). Водночас українським партіям були нецікаві феміністки, бо жіночий рух був загальноросійським, і філіали організацій утворювалися за регіональним, а не національним принципом, і національні жіночі організації трималися осторонь (приміром, краще розвинуті польські жіночі організації Наддніпрянщини не брали участі у Всеросійському жіночому з'їзді 1908 року) (Ніколаєнко, 2021, с. 197). Олександра Єфименко, історикиня та авторка першої популярної історії України й очільниця Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок, балотувалася до Всеросійських установчих зборів від Ліги рівноправ'я жінок (Стайтс, 2004, с. 203).

Попри всі ці розриви в історії та історіографії жіночого руху, набуло актуальності питання: чи має підстави радянський наратив про те, що всі права та свободи жіноцтву на теренах колишнього СРСР надали саме більшовики? Певна мімікрія (Лабур, 2019, с. 42–58) заповонила всю сучасну історіографію, яка фактично дублює хронологічну традицію радянської історіографії: окреме висвітлення дорадянського періоду 1861–1917 років і міжвоєнного 1920–х – 1930–х в УСРР (Кушнір, 2009). Дослідниці/ки «тактовно» не заходять на поле інших та уникають незручних запитань. Чи й справді більшовички дивовижним чином з'явилися у ніч із 25 на 26 жовтня (за старим стилем) 1917 року просто нізвідки? Одним із перших цей парадокс помітив Річард Стайтс, який обрав нетипові для пострадянської історіографії хронологічні межі від 1860–х до 1930–х років (Стайтс, 2004). Однак лише так можна зрозуміти, кого ж таврували більшовики і звідки величезна кількість феміністичних новацій у перші десятиліття радянської влади. Окрім авторки цієї статті, такі дослідниці, як О. Лабур (Лабур, 2019), І. Савченко (Савченко, 2018, с. 39–42), не виривають більшовичок із контексту феміністичного дискурсу революційних часів, іноді навіть виходять за рамки міжвоєнного періоду. Останнім часом О. Ніколаєнко кардинально змінила напрям своїх досліджень із дорадянських на 1920–ті роки, що дає змогу вибудувати хронологічні містки між дореволюційними та пореволюційними процесами (Ніколаєнко, 2021, с. 95–102). Це дослідження має за мету вкотре прояснити причинно-наслідкові зв'язки досягнень радянської

влади в «жіночому питанні» або у «фемінізмі на експорт»¹, яким так захоплюються досі закордонні ліві феміністки (Гендер..., 2017). Щоб здобути та утримати владу, більшовики мали «створити» власних радянських феміністок на противагу Тимчасовому уряду з його ліберальними/буржуазними феміністками, бо в критичні, особливо воєнні періоди без активного залучення жіноцтва на свій бік втримати владу було б надто складно.

Внутрішня кухня технократок–кар'єристок

Для дослідження цієї теми особливу цінність мають такі джерела, як архіви відділів КП(б)У з роботи серед трудящих жінок, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України та регіональних архівних фондах. Структура апарату ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У (зокрема) постійно змінювалася, переходячи від функціонального до галузевого принципу, впродовж 1920–х років робота була розподілена за відділами: організаційно–інструкторський, обліково–розподільчий, агітаційно–пропагандистський, іспарт, з роботи серед жінок (останній із чіткими гендерними маркерами, щось на кшталт міністерства в справах жінок).

Жінвідділи та їх представниці – жінорганізаторки, які діяли на низовому рівні, були обов'язковими структурними складовими кожного партоб'єднання в країні. Із 1928 року створюється відділ з роботи на селі. Від 1930–х років починає формуватися суто галузева структура, спочатку сектори, а потім і відділи (до прикладу, металургійної, легкої промисловості й т. д.). Керівна роль партії з роками ставала все очевиднішою. На початках через кадровий голод більшовицькі лідери часто працювали на декількох посадах одночасно, тому цілком правомірно визначати відділи ЦК як «частини уряду», бо фактично наркомати перебували під абсолютним партійним контролем. З огляду на це, той пласт джерел становить особливий інтерес як внутрішня документація, така собі кухня радянського фемінізму, де час від часу проявляється феміністська позиція жінорганізаторок різних рівнів, яких саме повсякдення втягує в емансипаційні практики. У ЦК РКП(б) жінвідділ очолювали революціонерки, які мали безпосереднє відношення до «жіночого питання»: І.Ф. Арманд (вересень 1919 – 1920), О.М. Коллонтай (1920–1922), С.М. Смидович (1922–1924), К.І. Ніколаєва (1924–1927), О.В. Артюхіна (1927 – січень 1930–го). Натомість у ЦК КП(б)У очолювали жінвідділ ті діячки, які до 1917 року не жили в Україні, і наступна сходинка їхньої кар'єри також була вже за її межами: К.М. Самойлова (кінець 1919–го –

¹ Досягнення більшовиків у «жіночому питанні» були з тих небагатьох, які презентувалися на Заході як ознака прогресивності нового суспільного укладу, а головне – саме це схвально сприймали в лівому середовищі країн Європи та Північної Америки. Дозвіл на аборт і досі вважають особливим маркером радянської емансипації, рівноцінним славі стахановки Дусі Виноградової (Friedrich, 1936).

січень 1920–го), В.Я. Мойрова (1920–1922), О.К. Кравченко (1923 – середина 1924–го), М.О. Левкович (1924–1926), О.В. Пілацька (1926 – 5 січня 1930–го) (Кушнір, 2009, с. 49). Відносним винятком була М.О. Левкович, яка в 1918–1919 роках була членкою колегії Народного комісаріату народної освіти Української Народної Республіки, у 1919–1920 роках – на підпільній роботі (Київ, Сквирський повіт, Черкаси, Кременчук), у 1920–му – завідувачка жіночого відділу Черкаського повітового комітету КП(б) України (Київська губернія), у 1922–1924 роках – завідувачка жіночого відділу Київського губернського комітету КП(б) України. Можна навіть спостерігати її чітку вертикальну мобільність у межах структури радянського фемінізму. Після 1926 року М.О. Левкович хоча й залишилася в Україні, суттєво опустившись по кар'єрних сходах, та згодом досягла успіху за межами маргінального жінвідділу: у 1931–1934 роках вона вже перший секретар Дзержинського районного комітету КП(б) України в столичному Харкові, у 1937 році – заступниця секретаря Всеукраїнського ЦВК. Тобто, діячки жінвідділів, які довели свою відданість партії, мали шанс бути допущеними на «чоловічі посади» попри гендер. Оскільки досвід у боротьбі за жіночі права не вимагався, головними були два фактори: партквиток і гендер. Хоча абсолютно всі вони мали вищу освіту (за плечима були Московські вищі жіночі курси), тобто ці більшовички скористалися результатами боротьби ліберальних феміністок у галузі освіти для жінок.

Чи можливий був компроміс між буржуазним фемінізмом і радянською владою?

Ставлення більшовиків до фемінізму сформувалося значно раніше перевороту 1917 року. Соціал-демократичні партії в Європі, особливо у Німеччині, від самого їх започаткування вороже ставилися до жіночої емансипації, і до виборчих прав зокрема, а саме ці питання були головним сенсом першої хвилі фемінізму. Ще з часів I Інтернаціоналу проявилось абсолютно патріархальне ставлення до жіночої активності. Як зазначалося в стенограмі виступу близького соратника А. Бебеля та В. Лібкнехта – Ю. Моттелера («Червоний польовий поштмейстер») на засіданні рейхстагу 8 травня 1878 року: «Ми – принципові супротивники професійної праці жінок за межами тієї сфери діяльності, яка відведена жінці самою природою. Ми бажаємо, щоб жінка повернута була до свого справжнього призначення, і тому вимагаємо її звільнення від фізичного і морального гніту капіталістичної експлуатації» (Коллонтай, 1913). Соціалісти були впевнені, що робітниці відбирають робочі місця у робітників, їх безпосереднього електорату. В Російській імперії з розвитком індустріалізації пролетарки так само створювали конкуренцію як дешевша робоча сила, тобто завдяки власній дискримінованості.

Зокрема й класові вороги (підприємці) та урядовці теж готові були пожертвувати жінками, щоб запобігти кризі надвиробництва. За лобювання підприємців імператор схвалив закон від 5 червня 1885 року: «Заборонити у вигляді спроби на три роки, починаючи з 1-го жовтня 1885 року, для жінок і підлітків, які не досягли 17-річного віку, нічні роботи на бавовняному, полотняному й вовняному виробництві. Можливо [потрібно] розповсюдити й на інші» (РДІА. Ф. 20, Оп. 2, Спр. 1794–Б, Арк. 90). Подібні закони завжди пояснювалися турботою про здоров'я, проте, насправді, ставили жінок в ще більш не вигідне і маргінальне становище.

Але емансипацію вже було не спинити, розвиток промисловості вкупі з демографічним вибухом постійно збільшував чисельність робітниць. До закону вносили поправки, які його нівелювали, а в самих російських соціал-демократичних колах жінки вже з моменту заснування відігравали помітну роль. Оскільки партії апіорі були поза законом, то не доводилося створювати гендерно сегреговані організації, як у Німеччині, де саме жінкам було заборонено брати участь у політичному русі. Проте ідеологічні засади соціал-демократії були створені насамперед німецькими діячами, що й викликало в подальшому певний дисонанс. Тому в брошурі Н.К. Крупської «Женщина–работница» (1899) жінки–робітниці постійно протиставлялися «робітничому класу», хоча жінки і працювали пліч-о-пліч з чоловіками–робітниками, та все одно їх не вважали єдиним цілим з робітничим класом (Крупская, 1926, с. 3–23). Згодом подібні висловлювання на різних рівнях партійних щаблів будуть лунають в 1920–1930-ті роки. Тільки от з часів Французької революції жінки–робітниці почали потрапляти до уваги ліберальних феміністок, які помічали не лише їхні гендерні, а й класові проблеми. Поки послідовники К. Маркса, Ф. Енгельса, А. Бебеля обіцяли жіноцтву соціальні блага після приходу до влади, феміністки тут і зараз вирішували ті питання, які особливо хвилювали жінок: доступ до всіх рівнів освіти, підвищення кваліфікації, наявність закладів охорони материнства та дитинства й т. д. Фемінізм отримав тавро «буржуазний», але не став від цього менш конкурентоздатним, бо його здобутками користувалися й більшовички. Деякі починали свою громадську діяльність з жіночих організацій різного спрямування, а декому було доручено згодом імітувати соціалістичний жіночий рух за наказом того ж В.І. Леніна: оскільки в Європі доволі часто відбувалися з'їзди та конгреси жінок–соціалісток, а для більшовиків будь-який публічний майданчик був важливим, то більшовики скеровували туди й своїх делегаток, бо до таких нагод ставилися інструментально.

Водночас участь жінок у боротьбі за демократизацію Російської імперії була надто очевидною: жінки–терористки викликали резонанс у всьому світі. Тому в програмі РСДРП 1903 року, як і в програмах усіх (окрім відверто монархічних) партій, з'явився пункт про надання виборчих прав жінкам.

Російські соціал-демократи пішли навіть далі – вони проявили свій радикалізм у всьому. Зокрема вимагалось «Знищення станів та повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси та національності... звільнення жінок від роботи протягом чотирьох тижнів до і шести тижнів після пологів, із збереженням заробітної плати у звичайному розмірі за весь цей час... призначення інспектрис в тих галузях, де застосовується жіноча праця» (Второй съезд РСДРП, с. 421–422). Але всі ці питання вже існували в суспільному дискурсі (Вороніна, 2005, с. 147–150), і політичні організації мали рефлексувати на це, тим більше абсолютно всі вони до жовтня 1905 року були в нелегальному статусі, тому в програми тоді могли вносити ідеальне бачення майбутнього держави.

На цьому етапі ліберальні феміністки теж не відчували антагонізму. За визначенням Р. Стайтса: «Гасло «Зліва небезпеки немає!» вони донесли аж до перших перетворень Радянського уряду. Ця просоціалістична орієнтація, демократизм російських рівноправок виходив не з якоїсь особливої революційності російських жінок середнього класу, але з політики уряду Російської імперії. Заборони, непослідовні дії уряду у вирішенні тих чи інших проблем жінок, які порушуються жіночим рухом, радикалізували рух, сприяли розвитку та формуванню солідарності його учасниць» (Стайтс, 2004, с. 178).

Проблемний електорат

Утім, Лютнева революція 1917 року створила майданчики для всіх. Більшовичка і, так би мовити, членкиня довоєнного «керівництва петербурзького жіночого руху» Ф.І. Дробкіна згадувала про 1917 рік: «Телеграма про приїзд В. І. Леніна була отримана в ПК вдень 16 (3) квітня, у неділю... Якби це був робочий день – нічого не було б простіше, варто тільки дати знати по заводах, – і 100-тисячна армія була б готова... Успіх перевершив усі очікування – до приїзду Ілліча перед Фінським вокзалом зібрався багатотисячний нагтовп робітників із прапорами та плакатами» (Дробкіна, 1990, с. 127).

Проте В.І. Ленін приїхав уже в іншу реальність, де жіноцтво стало електоратом, 19 березня (1 квітня) 1917 року відбулася 40-тисячна маніфестація, яка й домоглася отримання виборчого права «без різниці статі». РСДРП(б) жодним чином не була до цього дотична, натомість саме представниці партій кадетів та есерів були на чолі цього заходу (Вороніна, 2005, с. 158–160).

Однак на цьому етапі В.І. Ленін ще ніяких кроків не здійснив, навіть не відновив журнал «Работница». Його редколегію було заарештовано напередодні 8 березня 1914 року. Напевно, масштаби стали зрозумілими після першого легального святкування 1 травня, бо незабаром журнал було

відновлено як тижневик ЦК РСДРП(б), хоча реально вийшло тільки 13 чисел за період з 10 (23) травня 1917 року до 26 січня (8 лютого) 1918 року.

Але кардинальні зміни щодо представництва жіноцтва на різних рівнях влади почалися з перших днів у регіонах, оскільки суто жіночі громадські товариства максимально наростили свій суспільний вплив. Під час війни через мобілізацію чоловіків частка жінок суттєво зросла в усіх галузях: в промисловості, в торгівлі, в освіті. Відповідно, їхня участь стала помітною і в громадських об'єднаннях. Наприклад, зі 102 членів Лубенського комітету (Полтавщина) три організації представляли жінки: Астряб Ганна Матвіївна (взаємодопомога учнів народних училищ), Костецька Єлизавета Августівна (жіночі гімназії) (ДАПО. Ф. 772, Оп. 1, Спр. 17, Арк. 1–4), Кайдан Любов Іванівна (комітет Лубенських жіночих гімназій).

Не менш важливою категорією населення стали солдатки, насамперед для соціалістичних партій. Більшовики були маргіналами, тому обирати не доводилося – підхоплювали і підтримували протести маргінальних груп (праль, солдаток), але парадокс був у тому, що за роки війни значна частина суспільства, особливо в 1917 році, стрімко маргіналізувалася, відповідно прихильників більшовизму ставало все більше. В Одесі 28 травня 1917 року була створена Рада солдаток, де 41 солдатка (відповідно до 41 районного комітету) представляла інтереси солдатських родин (120 тисяч душ) (ДАОО. Ф. 3829, Оп. 1, Спр. 108, Арк. 174). В Одесі ще з березня 1917 року технічним секретарем і жінорганізаторкою Пересипського комітету РСДРП була Ліза Левінська (членкиня партії з 1914 року) (Крізь бурю часу, 1982, с. 126). На установчих зборах київської організації РСДРП(б) 6 березня 1917 року постановили відрядити товаришку Дору (Іткінд) до Петрограду для зв'язку з ЦК, після повернення [ухвалили]: «Доручити тов. Д. Іткінд організувати жіноче бюро при комітеті» (Борьба за власть..., 1957, с. 7, 9, 25, 168).

Проте у період до I Всеросійського з'їзду робітниць і селянок (листопад 1918 року) офіційно жінорганізаторок не існувало, бо комісію з пропаганди та агітації серед жінок (яка згодом трансформувалась у відділ при ЦК партії) було створено вже безпосередньо на ньому. Станом на серпень 1917 року в південному районі нараховувалося близько 7 тисяч членів партії, серед них в Одесі 2 тисячі (для порівняння: в Мاکіївці – 3,1 тисячі, у Харкові – 2,4 тисячі, у Чернігові – 150 осіб) (Нариси історії, 1964, с. 174), і при цьому йшлося про об'єднані партійні організації (меншовиків і більшовиків). У Петрограді ці частини партії існували окремо і тут саме «Об'єднана група меншовиків, що мала свого роду жіночий відділ, очолюваний Євою Бройдо, першою закликала до скликання конференції петроградських робітниць у жовтні 1917 р. Ця конференція прийняла резолюцію про створення спеціальних комісій з агітації та організації жінок, проте згодом ці наміри не були підкріплені відповідними діями» (Стайтс, 2004, с. 205).

До розгону Установчих зборів більшовицьке керівництво не заважало ініціативі знизу, лише намагалося якимось контролювати та скеровувати через журнал «Работница», який, утім, проіснував недовго. Тому з січня 1918 року будь-які натяки на окрему роботу серед жінок із документів зникають. Крім того, починається ідеологічна боротьба за підміну смислу Міжнародного жіночого дня та затирання дати початку Лютневої революції: з'являється «23 лютого 1918» як день заснування Червоної армії (Вороніна, 2011, с. 75–79). Тобто політика співіснування з будь-яким фемінізмом для більшовиків вичерпала себе, протистояння з ним відновилося. Та вести боротьбу одночасно з усіма і на всіх фронтах виявилось не настільки переможно. Врешті, Ленін вирішив утримувати владу шляхом тактичних відступів і компромісів із буржуазним націоналізмом та фемінізмом із залученням буржуазних спеціалістів. Тому несподівано 16–21 листопада 1918 року в Москві збирається I Всеросійський з'їзд робітниць і селянок. Характерно, що це відбулося рівно через десять років після I Всеросійського жіночого з'їзду, який організовували ліберальні феміністки. У грудні 1918 року ЦК РКП(б) створює комісію з пропаганди та агітації серед жінок на чолі з І.Ф. Арманд (яка в молоді роки очолювала саме в Москві жіноче товариство, що повністю відповідало ідеології ліберального/буржуазного фемінізму). У вересні 1919 року комісія була перейменована у відділ роботи серед жінок – жінвідділ. Відтак ця структура своєю чергою з'явилася в усіх партійних осередках на всіх рівнях (республіканських, губернських, районних, міських, заводських і т. д.).

У тому ж 1919 році «улюбленець партії», теоретик, головний редактор газети «Правда» і фактично головний ідеолог партії більшовиків М.І. Бухарін опублікував у серії «Рабоче-крестьянские листовки» брошуру: «Работница, к тебе наше слово! С приложением лозунгов». У ній дуже примітивною мовою у формі «питання–відповідь» пояснювалося, навіщо потрібна радянська влада, а головне – хто винен у голоді, дефіциті, дорожнечі (генерали та капіталісти). Нав'язливо повторювалася теза, що «Радянська влада дала тобі рівні з усіма права... Бережи ж–бо владу робітників та селян! Це і твоя влада, робітнице!» (Бухарін, 1919). Жодним чином не згадувалося про те, що виборчі права, як і багато інших, жінки самостійно здобули ще до Жовтневого перевороту. Таке замовчування стане нормою для всіх подальших праць з «жіночого питання» будь-якого формату. Радянська влада привласнила всі здобутки ліберального фемінізму, і цей обман досі доводиться долати в історіографії.

То чому, власне, не просто до гендерно спрямованої роботи прийшли більшовики, а до цілого централізованого апарату, де відділ із роботи серед жінок став не якимось додатком, а частиною структури у партійних комітетах? Завдяки тому, що в абсолютній більшості випадків жінвідділи

очолювали саме жінки, в партійному керівництві на всіх щаблях була як мінімум одна жінка², і це був той самий період в історії радянської влади, коли жінки були і у ЦК, тобто в самій верхівці. В умовах критичного дефіциту кадрів жінки часом опинялися й на керівних позиціях у партійних структурах: Євгенія Бош (фактична голова першого уряду, народна секретар внутрішніх справ УНРР), Серафима Гопнер (секретар ЦК КП(б)У), Антоніна Вагранська (Робсман) (секретар Полтавського губкому РСДРП(б), у 1917–1918 роках – начальник штабу Червоної гвардії, голова Полтавського військревкому), Олена (Софія) Соколовська (голова Чернігівського революційного комітету, голова виконавчого комітету Чернігівської губернської ради, секретар Київського підпільного губернського ВРК, секретар підпільного Одеського губкому КП(б)У), Роза Лучанська (секретар Одеського підпільного міському), а після її арешту – Ганна Панкратова й т. д. Жінки засвідчили не лише свою відданість справі більшовиків, а й лідерські здібності ще задовго до 1917 року: в багатьох регіонах після поліцейських облав саме жінки відновлювали комітети РСДРП. Тому для Леніна не стояло питання про їхню стать, радше навпаки – він чітко усвідомлював, що ці жінки – справжні кризові менеджерки (Вороніна, 2020).

Але сама країна функціонувала за інерцією, органи самоврядування продовжували діяти, всупереч усім змінам влади працювали навчальні та медичні заклади. Ані у «білих», ні у «червоних» не було стільки відданих спеціалістів: найбільш популярною до 1917 року була партія есерів (окрім її лівого крила), решта не підтримала більшовиків, а «білі» апіорі були ворогами. У подібній ситуації опинилися й кадети, тобто значна частина інтелігенції та службовців «пішла у внутрішню опозицію». Певна частина соціальної інфраструктури була свого часу створена на громадських засадах тими ж ліберальними феміністками: «Крапля молока» (пункти стерилізації молока для немовлят), амбулаторії для породіль, ясла (дитячі садочки), літні колонії (майбутні піонертабори), пральні й т. д. (Ніколаєнко, 2021, с. 95–102) – всі вони мали найменші шанси на збереження, адже економічне становище в країні з кожним роком ставало все більш катастрофічним, відповідно й благодійні внески для багатьох були неможливими. На практиці все те, що мало б демонструвати цілому світові, що в державі диктатури пролетаріату дійсно піклуються про цей пролетаріат і його нащадків, не мало матеріальних джерел для існування. Тому й була створена мережа жінвідділів на чолі з комуністками, які мали ідеологічно контролювати та спрямовувати цих

² Іноді були винятки – цю посаду займали чоловіки, приміром, «у 1920–1921 роках в Азербайджані Серго [Орджонікідзе] сам керував роботою серед жінок...» (Швейцер, 1937, с. 11), що засвідчує обов'язковість і значущість такої діяльності за будь-яких обставин. Пізніше Г. Зінов'єв дуже пафосно пояснить значення жіноцтва: «Є у робітниць чудова якість, яка в критичну хвилину революції і виявлялася вирішальною: робітниця заражала, гіпнотизувала солдат і всю масу, від якої залежав результат революції» (Зінов'єв, 1925, с. 8).

ліберальних/буржуазних феміністок. Натомість чоловікам – керівникам вищої ланки тепер доводилося пояснювати решті, навіщо потрібні ці спеціальні відділи з роботи серед жінок і що жінок слід не тільки відпускати на відповідні збори, а й докладати зусиль, щоб вони їх таки відвідували.

Більш-менш елегантно це вдавалося Г. Зінов'єву, який наголошував: «"Чи потрібна спеціальна робота серед жінок?... Були часи, коли серед керівної групи жіночого руху у нас був розвинутий забобон, що будь-яку роботу серед жінок вважали фемінізмом, що це треба відкинути", насправді, зайвий лише термін, а сама справа – конче потрібна» (Зиновьев, 1925, с. 6). Слід зазначити, що спротив був постійний: і з боку комуністів, і з середовища комуністок періодично лунали заклики ліквідувати жінвідділи, в тому числі й на вищих рівнях влади та під час з'їздів партії.

Щодо 8 Березня, то тільки після 1919 року можна вважати цю дату як усталену та святкову не тільки в Україні, а й у Росії (Вороніна, 2011). В Україні святкування Міжнародного жіночого дня вперше відбулося в 1920 році. За декретом комісаріату праці всі жінки звільнялися від роботи на цілий день, у телеграмі під грифом «військово-термінова» зазначалося: «особи жіночої статі, що працюють за наймом у цей день звільняються від роботи із збереженням платні, необхідно використати день із метою залучення робітниць до комуністичного руху пролетаріату» (ДАХО. Ф. П–1, Оп. 1, пр. 302, Арк. 6, 6 зв.; ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 137, Арк. 38). Утім, це стосувалося лише міст. У сільській місцевості це свято відзначали з 1921 року, попри те, що навіть до революції Російська імперія була селянською країною, а буремні воєнні роки призвели до ще більшого відтоку містян у село через занепад промисловості. Тобто про широкий розголос та вплив цього свята не йшлося, і навіть відзначення 8 Березня стало можливим лише завдяки організаційним зусиллям жінвідділів.

Від пафосу з'їзду до повсякдення

Партійний відділ з роботи серед трудящих жінок уперше був створений у вересні 1919 року при ЦК РКП(б) на базі комісії з агітації та пропаганди серед робітниць і селянок, утвореної наприкінці 1918 року (як мінімум журнал «Батрачка» в номерах за листопад–грудень 1928 року відзначав десятиріччя жінвідділів та першої всеросійської наради робітниць і селянок із виступом тов. Леніна) (Артюхіна, 1928). Запорізький дослідник О. Кривоший доводив, що перший жінвідділ в Україні заснувала О. Коллонтай 10 березня 1919 року в Олександрівську (Запоріжжі) (Кривоший, 2011), але наскільки той жінвідділ був реальним, а не фікцією, важко дослідити, бо на той час цей район контролювала повстанська армія на чолі з Нестором Махном, який перебував у черговому перемир'ї із більшовиками. У не надто

далекому Харкові влада третього українського радянського уряду була встановлена тільки після 11 грудня 1919 року, тому діяльність цивільної адміністрації у столиці почалась лише в 1920 році, а на основній частині території республіки – ще пізніше. Узимку 1920 року Харківський (столичний) губернський жінвідділ скликав загальноміське делегатське зібрання. Сенс делегатських зібрань полягав у тому, що в певній пропорції на визначений період до наступної ротації обирались представниці від кожної верстви в цьому районі або від підприємства, найчастіше для проходження практики (стажування) при певній секції міськради, щоб ознайомитися із принципами роботи представницьких органів влади.

Але були й більш нагальні потреби, ніж виховання громадянок нового типу: нескінченні мобілізаційні хвилі призвели до браку чоловіків у сфері безпеки міст. Так, губжінвідділ запропонував організувати курси міліціонерок, і хоч керівництво міліції сприйняло таку доповідь скептично, у травні все ж відбувся перший випуск – 22 особи, переважно селянки (ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 352, Арк. 11). Звісно, це було вимушене новаторство від керівниць «радянського фемінізму» у відповідь на демографічний гендерний дисбаланс. Що й казати про ситуацію в провінції після встановлення радянської влади. У цьому, власне, й полягає феномен радянського «розкріпачення жінки» – іншого електорату переможна хода більшовизму не мала.

Тому місцеві органи влади вимушено адаптувалися і до гендерної рівності, і до жіночого виборчого права. При цьому комуністок було небагато: наприклад, у Херсоні в 1920 році робітниць – членкинь профспілок нараховувалось до 7000, а комуністок – до 200, безпартійну конференцію вдалось влаштувати тільки в липні, де й обрали 211 делегаток (ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 352, Арк. 13). До того ж певна гендерна сегрегація мала місце: виникали подружні проблеми навіть через відвідини суто жіночих зібрань, а питання заборони сумісного навчання жінок та новобранців на курсах із ліквідації неписьменності вирішували на вищих щаблях влади. Проміжною структурою для створення «нової жінки» й були делегатські зібрання, які стали офіційним майданчиком для горизонтальної та вертикальної мобільності жінок не лише в місті, а й у селі. З приводу їх ефективності можна сперечатися, втім у біографіях знаних радянських жінок можна знайти відомості про те, що вони були такими делегатками. Більшість жінок усіх вікових категорій пройшла через ці структури, які навіть мали свій друкований орган – журнал «Делегатка».

На 11-му з'їзді РКП(б) у 1922 році, незважаючи на об'єктивні труднощі, була винесена резолюція, що: «В силу цього спеціальні відділи з роботи серед жіночої пролетарської та селянської маси повинні бути збережені як самостійні відділи партійних комітетів і посилені кваліфікованими робітницями» (ВКП(б) в резолюциях и решениях..., 1963, с. 574).

Було вирішено навіть розширити штат на всіх рівнях із обов'язковою партійною приналежністю. Для багатьох комуністок це було дискримінацією за статтю, бо раніше вони посідали вищі за рангом посади. Інколи керівниць жінвідділів «забували» запросити на партзібрання в новому статусі, бо представники інших відділів ніяк не визнавали рівноцінність жінвідділу щодо решти. Природно, що у комуністок, особливо зі стажем, через такі приниження за гендерною ознакою не було мотивації працювати у феміністичній структурі, бо вони до 1917 року вже зробили свій вибір між ліберальним фемінізмом і більшовизмом. Але партії було байдуже до цих історичних протиріч, і, оскільки обсяг завдань був величезний, а комуністки, зазвичай, становили 10% членів партії, то й обирати особливо не було з кого, тому питання вирішували адміністративно. Наприклад, на Чернігівщині наприкінці липня 1920 року губжінвідділ попросив, щоб міський партійний комітет своїм розпорядженням наказав вважати комуністок мобілізованими для роботи в жінвідділі з заходами стягнення, в результаті розпорядження виконала лише одна, решта відмовилась через «перенавантаження Радянською роботою» (ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 352, Арк. 30). Вірогідно, це таки була не відписка, бо дійсно в 1920–ті роки абсолютна більшість працівників владних структур поєднувала по кілька посад. Слід зазначити, що лише жінорганізаторки в маленьких селах чи на підприємствах з невеликою чисельністю жінок працювали на громадських засадах, решта отримувала платню. Звісно, в 1920–х роках були суттєві проблеми зі своєчасними виплатами, нерідко розраховувались якимось товаром, але це було притаманне всім радянським структурам.

Із 1920 року при всіх державних виданнях з'явилась «Страничка женщины–работницы» як перехідний етап до повноцінної гендерної періодики: «Работница», «Коммунистка», «Делегатка» і т. д. Наприклад, «Батрачка» – журнал сільськогосподарських та лісних робітниць – виходив двічі на місяць. Усі ці видання фінансувала держава, до написання статей масово залучали пересічних жінок, відповідним до читацької аудиторії був і зміст. Обов'язково враховувався рівень письменності, тому публікували не лише статті, а й оповідання, вірші, в тому числі й для дітей, багато побутових та медичних порад, зокрема й щодо контрацепції.

Уся пропагандистська машина більшовицької періодики просувала не лише більшовицьку ідеологію та прославляла партійне керівництво, а й поширювала цілком прогресивні ідеї щодо гендерної рівності. Часовим орієнтиром слугувало 8 Березня – час звітів про виконану роботу, і не тільки для жінвідділів, які мали б лише ідеологічно спрямовувати інші органи, а й, наприклад, для профспілок. У 1923 році основним гаслом було «1) Підняття культурно–освітнього рівня та виробничої кваліфікації робітниць... перевірка 10% броні в проф–тех. школах і курсах, ВУЗах і фабзавучах... прагнучи

розширити бронь 2) ...під час перезаключення колективних договорів провести до них вимоги про організацію за рахунок підприємств закладів, що розкріпачують жінок (ясла, дитячі садочки, дитячі будинки, будинки–комуни, їдальні, пральні й т. д.)». Відбувалися перевірки зарплат робітниць за принципом «За рівну працю – рівну платню» (ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 1752, Арк. 77). Так само опікувались жіночим безробіттям і через різноманітні курси намагались забезпечити жіночий актив від зубожіння, щоб завдяки перекваліфікації жінки працевлаштовувались у нові сфери (виховательки, медсестри і т. д.). Порушували також гострі справді феміністичні проблеми: на Всеукраїнській нараді загубжінвідділів 15 листопада 1924 року було зазначено: «Суттєвим гальмом в роботі є перекидання дружин за чоловіками, що необхідно викоринити» (ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 1860, Арк. 2).

Варто зауважити, що перші роки досить заповзято взялися за кількісні показники, які мали стати доказами впровадження справжньої рівності статей. Той–таки Г. Зінов'єв обурювався, що частка комуністок була лише 10%: «Товариші, це особливо погано тому, що роль робітниць в революції, в масовій боротьбі була не десятивідсотковою, а значно більшою, ніж десятивідсотковою» (Зиновьев, 1925, с. 10). Проте згодом це буде звичним показником, який лише іноді покращувався в окремих регіонах: в 1932 році Одеська область презентувала найкращі показники в УСРР щодо членства жінок у КП(б)У – 14,6% (8694 членкині), тоді як Харківська – 14,5%, Дніпропетровська – 12,6%, Донбас – 10,2% (ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5261, Арк. 14). Але при цьому представниць титульної нації за даними 1930 року було найменше в УСРР – 25,3% (ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 3220, Арк. 6, 7). Для комсомолу нездоланими стали 25% дівчат у цій організації.

Затято рахувались кількісні показники в кожній сфері, що було обов'язковим пунктом у звітах жінвідділів. Наприклад, кращі показники гендерної рівності у селі, традиційно консервативному. В 1924 році в сільрадах Одещини серед обраних жінки складали 16%, як і в сусідніх губерніях (Катеринославська – 16,5%, Подільська – 16,8%). Звісно, за циркуляром ЦК КП(б)У слід було залучити не менше 25%, втім на Донбасі цей показник дорівнював 9,6%. Частка селянок Одещини у КНС була найвищою, на рівні сучасних європейських стандартів – 30% (для порівняння: Київ – 15%, Полтава – 8%) (ЦДАГО. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 1860, Арк. 22–23). Такий показник не можна вважати випадковим, бо в 1922 році делеговано «на Всеукраїнський З'їзд комнезамів із 35 осіб – 11 селянок» (ДАОО. Ф. П–3, Оп. 1, Спр. 558, Арк. 70) від цього південного регіону, і це вже тенденція, яка, безумовно, була закладена одеськими більшовичками в 1917–му.

Усі напрями і форми діяльності жінвідділів повністю відповідали ідеям ліберального фемінізму, але сам термін набув чіткої негативної конотації. Зрештою, патріархальність тоталітаризму була несумісна з таким

демократичним державним рухом. 5 січня 1930 року ця контрверсійна структура була ліквідована, але її відголоски ще простежувалися протягом 1930–х років: жінсектори, рух «общественниц». Результати діяльності жінвідділів неоднозначні, але гендерно–ментальний зсув, безперечно, відбувся. Іноді навіть можна казати про радянський «фемінізм на експорт», адже жіночі досягнення в різних галузях народного господарства ставали об'єктами пропаганди всередині СРСР та на міжнародному рівні: Паша Ангеліна, Марія Демченко, Дуся Виноградова, Валентина Гризодубова, а в наступні десятиліття Людмила Павличенко, Валентина Терешкова. Без дієвої системи квотувань в освіті та нових професіях, без постійного контролю з боку жінвідділів, щоб жінок із часом під різними приводами не витісняли з цих посад, просування їх було б неможливим. Особисті зустрічі та листування представниць жінвідділів з керівниками–чоловіками щодо того, чому їх не влаштовує спеціаліст жіночої статі в конкретній робітничій професії – цими матеріалами переповнені звіти, протоколи жінвідділів усіх рівнів. Цілком можливо, що пафосні висунування стахановок мали засвідчити, що партії вже не потрібні спеціальні відділи з гендерним забарвленням, вона вже й так справляється з успішною емансипацією жінок.

У 1930–х роках про поновлення війни з ліберальним/буржуазним фемінізмом уже не йшлося – після проголошення «жіночого питання» вирішеним цього «ворога» більшовизму вважали переможеним. Водночас радянська влада не згадувала заклики соціалістів XIX століття про повернення жінки в приватну сферу, які свого часу так обурили О. Коллонтай.

Безперечно радянська жінка мала народжувати, але це не означало, що вона мала стати домогосподаркою, навпаки, офіційна ідеологія наголошувала на тому, що в СРСР створені всі умови для рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, але життя було значно багатогранніше. Тобто в наступні роки – це все ж таки був компроміс, головною умовою було забути термін «фемінізм» і повірити в те, що всі права і можливості у радянських жінок виключно завдяки радянській владі та комуністичній партії. Зрештою єдиним відступом стала заборона абортів у 1933 році, решту прав і свобод було збережено і вони за ці десятиліття стали абсолютною нормою: радянська жінка не повинна була питати права в чоловіка на працевлаштування, вступ до закладу освіти, мала право на власний рахунок у банку, на розлучення, збереження прізвища. Могла народжувати поза шлюбом, її дитина в подальшому мала рівні права (замість дорадянського юридичного статусу «позашлюбна»), ба більше, жінка як мати–одиначка мала право на допомогу від держави. Так, вищі щаблі влади стали тими самими скляними стелями. Утім, заборона на певні професії з'явилася вже в другій половині XX століття. Звісно, все це було недосяжним для багатьох європейок певний час і після Другої світової війни. Але жалюгідне економічне

становище переважної частини радянського населення вкупі з тоталітарним режимом – усе це нівелювало емансипаційні досягнення, хоча й не заперечувало їх. Прагнення до гендерної рівності – це риса демократичного суспільства, зазвичай вона несумісна з диктатурою. Однак більшовики інструменталізували емансипаційний проєкт для прискореної мобілізації жіноцтва на потреби неконкурентної планової економіки, яка вимагала багато дешевих, іноді майже безплатних, робочих рук. Відтак, залучивши мільйони жінок на ринок праці, радянська влада ще й використала цей факт для пропаганди переваг нового суспільного устрою, який начебто «звільнив жінок від кухонного рабства».

Джерела

- Державний архів Одеської області (ДАОО), Одеса, Україна.
 Державний архів Полтавської області (ДАПО), Полтава, Україна.
 Державний архів Харківської області (ДАХО), Харків, Україна.
 Російський державний історичний архів (РДІА), Санкт–Петербург, Російська Федерація.
 Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО), Київ, Україна.
 Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.). (1957). Госполитиздат УССР.
 Бухарин, Н.И. (1919). *Работница, к тебе наше слово! С приложением лозунгов*. Госиздат.
 ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1939). (1963). Госполитиздат.
 Второй съезд РСДРП: июль–август 1903 года: протоколы. (1959).
 Зиновьев, Г.Е. (1925). *Работницам и крестьянкам: [речь на совещании при ЦК РКП(б) по работе среди работниц промышленных районов СССР совместно с активными работниками по работе среди работниц гор. Москвы...]*.
 Крупская, Н.К. (1926). *Женщина–работница*. Госиздат.

Дослідження

- Артюхина, А. (1928). Да здравствует десятилетие женотделов. К десятилетию первого всероссийского совещания работниц и крестьянок. *Батрачка*, (22–23), 4–5.
 Вороніна, М.С. (2011). 8 Березня та більшовики в 1917–1924 рр. (геортологічне дослідження). *Українознавчий альманах*, (6), 75–79.
 Вороніна, М.С. (2020). Кризис–менеджерки в РСДРП(б). *Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія*, Харків, (57).
 Драбкина, Ф.И. (1990). Приезд товарища Ленина и Апрельское совещание представителей большевистских организаций. *Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине в 10 томах*. Москва: Политиздат, (Т. 4).
 Жеребкина, И. (2010). Протестное, слишком протестное, или Рождение советской мажоритарной солидарности из воплощения привязанности. *Топос*, (3).

Кривоший, О. (2011). «Спогади про участь жінок в Громадянській війні та жіночому русі ...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років. *Музейний вісник*, (11).

Крізь бурю часу. (М. О. Левкович, Упоряд.). (1982). Київ: Політвидав України.

Кушнір, Л.В. (2009). *Діяльність жіночих рад Донбасу (1920–1933 рр.)*. [Дис. ... канд. іст. наук, ДНУ].

Лабур, О. (2019). «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 року в Україні. *Сторінки історії*, (49).

Нариси історії комуністичної партії України. (1964). Київ: Видавництво політичної літератури України.

Ніколаєнко, О. (2021). Відлуння польського фемінізму в Україні (польські жіночі організації Наддніпрянщини на початку ХХ ст.). *Історія та географія*.

Ніколаєнко, О.О. (2021). *Перші кроки радянської влади у справі охорони материнства й дитинства в Україні (1919–1920 рр.)*. Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди.

Ніколаєнко, О. (2013). Польський жіночий рух у Наддніпрянщині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. за матеріалами вітчизняних архівів. *Пам'ятки*, 14.

Пикалова, Т. (1984). *Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма*. [Дис. ... канд. ист. наук, Харьков].

Савченко, І. (2018). Жіноче обличчя більшовицької партії на Запоріжжі кінця 1910–х – 1920–х рр. *Гілея: науковий вісник*.

Тарасов, К.А. (2014). Встреча В.И. Ульянова (Ленина) 3 апреля 1917 г. на Финляндском вокзале в воспоминаниях. *Петербургский исторический журнал*, (1), 137–138.

Швейцер, В. (1937). Серго и движение общественниц. *Общественница*, (9–10), 11.

Юкина, И. (2003). Женское движение России, ценз пола и суфражизм. Гендерная реконструкция политических систем. ИСПГ–Алетей.

Юкина, И. (2003). *История женщин России: женское движение и феминизм (1850–е – 1920–е годы): материалы к библиографии*. Алетей.

Інтернет-ресурси

Айвазова, С. (2001). Советский вариант «государственного феминизма». *Гендерное равенство в контексте прав человека*. URL: <http://www.owl.ru/win/books/gender/11.htm>

Вороніна, М. (2005). *Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917 рр.)*. [Дис. ... канд. іст. наук, ХНУ]. URL: <http://www.womenhistory.org.ua/index.php/elektronni-resursi/16-elektronna-biblioteka>

Гендер у революції, війні та миробудуванні (6–8 жовтня 2017 р., м. Одеса). (2017). URL: <https://uamoderna.com/event/gender-during-revolution>

Драбкин, А. (2009). *Моя бабушка – террористка*. URL: <https://bonbonvivant.livejournal.com/7964.html>

Коллонтай, А.М. (1913). *Великий борец за права и свободу женщины. Памяти Августа Бебеля*. URL: <http://levoradikal.ru/archives/3864>

Стайтс, Р. (2004). *Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930*. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1441281857.pdf>

Ольга Лабур

«ЧОМУ НАС НЕ ОРГАНІЗОВУЮТЬ?»: ЖІНКИ І БІЛЬШОВИКИ В КОМУНІКАТИВНІЙ ВЗАЄМОДІЇ В 1919–1920 РОКАХ В УКРАЇНІ

Серед формальних звітів по роботі серед жінок при губпарткомі Харкова натрапляємо на зауваження, яке лише на перший погляд виглядає незначним: жінки запитують владу «чому їх не організовують» (ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 268, Арк. 84 зв.). Здавалося б, що дивного в цьому короткому реченні, де не згадуються соціальні протести, гучні виступи або красномовні дискусії. Воно вставлене у доволі типовий звітний документ з явним бажанням відрепортуватися. Історики мають справу із безліччю таких документів. Однак, якщо спробувати його «прочитати» в контексті теорії комунікативної дії, то воно перетвориться на важливий дороговказ, який допоможе пояснити перші масові соціальні взаємодії жінок із більшовицькою владою. Несподівано розумієш, що за «лаштунками» цієї фрази можуть критися ідеї, бажання, переживання, дії та очікування всіх учасників комунікації (Габермас, 1996, с. 89). Вони постають перед тобою як цілісний і живий організм, який вирує різними проявами від інтенсивності до стагнації, від динаміки до статичності, від сприйняття до заперечення, перетинаючись між собою і створюючи складний орнамент взаємодії (Cook, Cheshire, Rice & Nakagawa, 2013).

Хто ці невідомі авторки вислову? Слово «нас» вказує на певну групу чи спільноту жінок, об'єднаних якимись очікуваннями. Можна припустити, що йдеться про заводських робітниць, домогосподарок, служниць, «представниць напівінтелігентної жіночої праці в містах – конторщиць, машиністок, службовиць» (Київська думка, с. 4). Тих, хто на момент розмови не

сформував чітких політичних уподобань і схилився до ідей більшовиків. Точніше розпізнати та зрозуміти цю групу (їхній вибір у комунікації із більшовиками) допоможуть зауваження дослідниць Джейн Макдермід та Анни Гілліар, які виявили, що ще до Першої світової війни більшовики намагалися встановити контакт та організувати взаємодію із робітницями. Та ці спроби в більшості випадків виявилися невдалими. Дослідниці припустили, що причиною могла стати завантаженість жінок домашніми обов'язками. Втім, війна і масовий призов чоловіків кардинально змінили ситуацію. На місця мобілізованих чоловіків на заводах і підприємствах прийшли жінки. За чотири роки війни жіноча робоча сила зросла з третини до половини всієї робочої сили (Стайтс, 2004, с. 84, 591). Відповідно зросло й їхнє суспільне значення. Авторки справедливо підсумували: різні політичні сили почали усвідомлювати, що неможливо досягти успіху при боротьбі за владу без залучення цієї соціальної групи (McDermid, Hillyar, 1999, с. 4).

Варто також мати на увазі й зростаючу активність самих робітниць та домогосподарок у революційні часи. Вони все більше долучалися до протестної та революційної діяльності, виражали свою підтримку чи незгоду із діями влади чи політичної партії (Лабур, 2019). Дослідниця жіночої історії Н. Полонська-Василенко у своїх спогадах за 1917 рік занотувала: ««Київська Думка» із захопленням, вустами Чаговця, вихваляла революційні мітинги куховарок, які вимагали права користування роялями, гардеробами своїх господиень» (Полонська-Василенко, 1988, с. 124). По суті, відома українська історикиня вловила хаотичність, галасливість та стихійність жіночих протестів. Для неї вони більше нагадували спонтанні та малоорганізовані «народні хвилювання», ніж усвідомлену та дисципліновану боротьбу. На тлі організованої і дисциплінованої політичної боротьби тогочасних партій жіночі виступи, протести, демарші вірогідно нагадували «селянські хвилювання», які потребували лідерства та організованості. І що більше зростала їх кількість, то гострішими ставали вони для робітниць, селянок, домогосподарок та служниць. Тому винесене у заголовок запитання не могло не з'явитися у цієї групи жінок, враховуючи всі обставини їхнього життя.

Та яким був зв'язок цих протестів, демаршів, демонстрацій, виступів із тогочасними емансипаційними процесами? Насамперед йдеться про готовність влади і різних політичних сил до вирішення жіночих проблем, та й розуміння жінками своїх емансипаційних прагнень. Уже крилатою стала фраза лідера партії есерів у роки революції 1917 року П. Сорокіна про те, що «коли майбутні історики почнуть шукати призвідників руської революції, то нехай вони не висувають будь-якої хитромудрої теорії. Руську революцію почали голодні жінки і діти, які вимагали хліба...» (Сорокін, 2015, с. 52). Іншими словами, жінки (а це були, насамперед, згадані вище групи) оскаржили свій пригнічений статус, заявивши, що вже не хочуть терпіти

такого становища та готові на рішучі дії. Питання полягало в тому, яка ж саме політична сила очолить цей стихійний виступ. Наступні місяці стали важливими для політичних партій для коригування своїх програм та політичних дебатів з урахуванням «жіночого питання». Залишалось лише одне – налагодити ефективну комунікацію з жінками. Про це заявили й більшовики, які усвідомили важливість співпраці з тими групами жінок, які ідеологічно були до них ближчими і вкладалися у категорію «трудожінки та пригнічені». Переглядаючи поточні завдання партії, у нову програму 1918–1919 років більшовики включили пункт «розкріпачення жінок» (ВКП (б) в резолюціях, 1959, с. 287–288). З цього моменту можна вести відлік цілеспрямованих зусиль більшовиків у комунікації з жінками.

Знаючи про те, як надалі розвивалися історичні процеси із «вирішення жіночого питання в РСР» та пов'язана із ним радянська соціальна інженерія (Гапова, 1998), важливо зрозуміти, з якими саме очікуваннями та тезами прийшли до комунікації більшовики, як зароджувалася їхня гендерна політика, наскільки вона акумулювала в собі інтереси як жінок, так і більшовиків, чи була в них маніпулятивна складова тощо. Для нас цей невеличкий текст із жінвідділовської звітності стає своєрідною проєкцією мікрорівня одномоментної комунікації на макрорівень історії спілкування більшовиків із жінками як соціальною групою. Він ніби запрошує заглянути за лаштунки офіційного показу гендерної політики більшовиків, виявити приховані мотиви, дії, наміри; зрозуміти щирість намірів та дотримання владою висловлених обіцянок.

Важливо зауважити ще один нюанс, який виникає при проєкції цього виразу на приховане гендерне напруження в самій партії. Він присутній у внутрішньопартійній звітності жінвідділу вищим партійним органам, а отже, був адресований партійному керівництву. Можна припустити, що це своєрідний сигнал від жінок – членок партії про потребу перегляду внутрішньопартійної позиції. Тоді гендерна політика більшовиків розглядається з трьох проєкцій – офіційної партійної лінії, яку озвучували публічно, поглядів чоловіків-партійців на жіночу емансипацію та розуміння її жінками-партійками. Слушною є думка Барбари Клементс, що чоловіки-більшовики вголос вважали емансипацію політичним подарунком для всіх жінок, а жінки-партійки мовчки з тим не погоджувалися. Ситуацію «мовчки» авторка пояснює недостатністю жіночих голосів у партії, ієрархічністю політичної структури та дисциплінарною підпорядкованістю жіноцтва (Клементс, 2006, с. 558). Тоді цей вислів можна «прочитати» й як бажання жінок-партійок висловити своє розуміння гендерної політики, підсиливши власний голос голосами інших жінок: цей своєрідний запит репрезентує і ширші групи жінок (робітниць, домогосподарок та ін.), і самих активісток-жінвідділовок. Тож поставлений у заголовок вислів «Чому нас не організовують?» актуалізує

цілу низку проблем, пов'язаних із розумінням природи перших актів комунікації більшовиків із жінками та гендерної політики загалом.

Більшовики та жінки: історіографія про особливості взаємодії

Чи не всі дослідження емансипаційних процесів у жіночій історії так чи інакше торкаються різноманітних тем взаємодії жінок і більшовиків. До цього спонукає сам історичний момент на межі 1920–х років, коли більшовицький уряд задекларував себе найбільш відкритим у Європі щодо емансипації жінок (Clements, 2006, с. 558). Унікальність історичної ситуації змушує дослідниць розглядати весь комплекс взаємодії, починаючи від появи більшовицької партії, участі в ній жінок, а також їх внесок у політичну історію партії, роль у революції, вплив самої революції, що відбулася в період війни, на гендерні практики, їх зміну і трансформацію тощо. Фактично ця тема нагадує «вічний двигун», що продукує все нові й нові сенси гендерної історії. З 1970–х років майже щороку виходять монографії та статті, присвячені взаємодії більшовиків та жінок. Кожне дослідження є своєрідним та унікальним, що відкриває досі малодосліджені чи взагалі не досліджені аспекти. Окреслимо лише ту частину студій, що важливі для пошуку відповідей на питання цього дослідження.

Характерною ознакою більшості зарубіжних праць став розгляд взаємодії більшовиків і жіноцтва на матеріалах Росії. Їх варто враховувати з двох причин. По-перше, окремі авторські думки та висновки можуть стосуватися й жінок європейської частини Російської імперії, зокрема українських мешканок (Clements, Engel & Worobec, 1991, с. 3). Історичні факти підтверджують участь частини жінок з української території в загальноросійському політичному русі, в тому числі в більшовицькій та меншовицькій партіях. Маємо низку яскравих більшовицьких діячок в Україні від Євгенії Бош до Серафими Гопнер. Так само визначають й окремі епізоди перебування в Україні видатних діячок російського революційного руху. До прикладу, історія «бабці російської революції» Катерини Брешко-Брешковської. Її дитинство було пов'язане з Чернігівщиною, а початки політичної діяльності – з комоною «інтелігентної молоді» та гуртком у Києві. Перші «ходіння в народ» провела разом із однопідприємцями в Київській, Херсонській та Подільській губерніях. Наприкінці свого життя довгий час провела в Ужгороді, де ініціювала створення «Карпаторуської трудової партії». З Україною пов'язана й історія революційного становлення відомої діячки Віри Засулич. З 1873 року вона вчилася на акушерських курсах у Харкові та стала членкинею київського гуртка «Південні бунтарі».

По-друге, корисною може стати й методологія зарубіжних досліджень. Самі ж авторки зауважують, що з 1970–х років змінилася «натхнена

соціальною історією» методологічна традиція у вивченні жінок. Окрім розгляду життя та діяльності видатних діячок, актуалізувалися дослідження «менш виняткових жінок»: фабричних робітниць, селянок, мас радянських жінок 1920–х років. Автори націлені не лише проаналізувати політичні рішення, а й зрозуміти, як виражали їх пересічні люди через протести, петиції, страйки та ін. (Clements, Engel & Worobec, 1991, с. 1–2). Було запропоновано конструкт «нова жінка», який мав уособлювати відмінні від традиційних емансипаційні практики жінок. Найповніше дослідниці його описували щодо XIX століття, коли повною мірою реалізувався проєкт модерну. Але деякі дослідниці вважають «петровські часи» в Росії точкою відліку жіночих трансформацій (Engel, 2004). Так чи інакше, у той час українські землі перебували в російській орбіті, тому панівні в ній політичні та соціальні процеси відчувалися в українських суспільних настроях. «Нова жінка» в українському варіанті модернізаційному проєкті мала доволі широкий спектр емансипаційних практик від літераторок та письменниць (Марко Вовчок, Олена Пчілка, Леся Українка та ін.) до палких революціонерок (Єлизавета Солнцева, Катерина Чайківська, Софія Соколовська та ін.). Така дослідницька оптика, на нашу думку, дозволяє зрозуміти сталість емансипаційних процесів, розглянути більшовиків і їхню гендерну політику на ширшому емансипаційному тлі, виявити їхню відмінність та особливість, глибше усвідомити помилки, надбання та прірву між ідеологією та повсякденними практиками, виділити, нарешті, окремі періоди та зміни в офіційній гендерній політиці.

Деякі праці мають особливу цінність у контексті цього дослідження. Важливим є твердження Р. Стайтса, висловлене у роботі «Жіночий визвольний рух в Росії. Фемінізм, нігілізм і більшовизм. 1860–1930». На його думку, відлік першої комунікації більшовиків із жінками слід вести від 1913 року, коли в місті Поронін (польській частині Галичини) відбулося засідання ЦК партії і було вирішено створити журнал «Робітниця» (Стайтс, 2004, с. 67). Та навряд чи можна вважати це масовою комунікацією. Як слушно зауважила Г. Лапідус, ефективні політичні комунікації залежать у тому числі від поширення писемності (Lapidus, 1978, с. 64). Тому запровадження жіночого журналу було малоефективним в умовах, коли більшість робітниць були неписьменними. Її поширення серед робітниць відбувалося пізніше, у післявоєнні роки. Тож запропоновану Стайсом точку відліку можна розглядати як перший сигнал до комунікації. Відтоді фіксуємо поодинокі контакти із робітницями, спроби відсвяткувати 8 Березня з 1913–1914 років в Україні, але вони кардинально не впливали на ситуацію.

Другою важливою подією в комунікації більшовиків та жінок Р. Стайтс називає I Всеросійський з'їзд робітниць (листопад 1918–го). Автор порівнює його із з'їздом десятилітньої давності, проведеним представницями

Всеросійської ліги рівноправ'я жінок. Результатом порівняння став висновок про більшу результативність з'їзду робітниць, який ухвалив рішення про створення в межах партії нової структури, що буде займатися налагодженням контактів із робітницями системно та на постійній основі (Стайтс, 2004, с. 98). Було розроблено «певний організаційний план, ... за яким при кожному парткомітеті, міському, районному, та повітовому підрозділах створюються комісії з агітації та пропаганди серед робітниць» (Восьмой съезд РКП(б), с. 297–300). У подальшому вони отримали назву «відділи по роботі серед жінок». Можна погодитися із деякими тезами Стайтса. Перша, що більшовики вперше офіційно визнали потребу в нових методах роботи з жінками. Таким чином була артикульована офіційна позиція щодо гендерних питань. Друга, що частина чоловіків–партійців підтримувала справу звільнення жінок настільки, наскільки вони її розуміли. Втім, варто зважати й на позицію жінок–партійок, які активно пролобіювали проведення цього з'їзду. За активним наполяганням деяких більшовиків на чолі з О. Коллонтай перед голосуванням остаточної версії програми партії внесли і проголосували поправку про партпідрозділ по роботі з жінками (Восьмой съезд РКП(б), с. 297–300).

Свою думку щодо I Всеросійського з'їзду робітниць та створення жінвідділів висловила Г. Лапідус. Вона припустила, що більшовики в організації контактів із жінками виходили із першочергових потреб партії щодо утримання влади, а також з військових потреб (Lapidus, 1978, с. 63–64). Ця теза знаходить підтвердження в нашому дослідженні, однак не слід забувати, що інколи на місцях це виглядало відвертим маніпулюванням та підміною понять. Користуючись емансипаційними прагненнями жінок, більшовики під виглядом суспільно корисних ініціатив використовували жіноцтво як ресурс для утримання армії та військових. На це вказують спогади жінвідділівки Запоріжжя, представлені далі. Не викликає заперечень теза Лапідус про те, що більшовики активізували комунікацію із жінками через ефективний механізм ЗМІ. До цієї справи активно залучався штат жінвідділів. Жінвідділівки були і організаторками, і рецензентками, і кореспондентками, і розповсюджувачками, і агітаторками передплати. Така їх діяльність мала чітко окреслене пояснення: слід було повсякчас наголошувати тісний зв'язок емансипації жінок і встановлення соціалізму (Lapidus, 1978, с. 65). З новою силою постало питання писемності, і більшовики започаткували масовий рух під назвою «Геть неписемність!» Утім, найбільш ефективним, на думку дослідниці, був механізм масових та масштабних конференцій від делегаток до зборів робітниць і селянок (Lapidus, 1978, с. 66).

На розриві між ідеологічними заявами та повсякденною практикою наполягала й інша дослідниця Б. Клементс. Її позиція стосувалася внутрішньопартійних дискусій щодо емансипації між чоловіками–партійцями та

жінками–партійками. Погоджуючись із тим, що більшовицький уряд був найбільш відкритим у Європі в питанні емансипації жінок, авторка вказує на відмінності в розумінні цієї політики різними групами партійців (Clements, 1997, с. 171). Вона вважає, що жінки–партійки не могли відкрито виступати проти чоловічої більшості як до революції, так і пізніше. На її думку, нове покоління жінок, хоча й було більше представлене у владі, також не змогло змінити ситуацію. Вони виявилися покірнішими, слухнянішими та не такими протестними, як попереднє покоління революціонерок. На увагу заслуговує інше твердження вченої, яке стосується цього дослідження. Б. Клементс вважає, що в період до НЕПу були певні прихильниці утопічного погляду на більшовицьку гендерну політику в жінвідділах. Відволікання партії на військові потреби, за її переконаннями, надало жінвідділкам деяку свободу у трактуванні офіційної політики та тимчасово зменшило ідеологічний контроль партії над діяльністю жінвідділів. Іншими словами, увага була перенесена з ідеологічної перевірки діяльності жінвідділів у агітації та пропаганді гендерної політики на практичну роботу з вирішення поточних проблем армії (Clements, 1992, с. 485). Із закінченням війни партійне керівництво все більше звертає увагу на роботу жінвідділів: на партійних з'їздах з 1923 року почастишали звинувачення в «феміністичних ухилах». Висловлені Б. Клементс думки добре пояснюють час виникнення цього запитання в звітній документації жінвідділівки. Буквально за декілька років подібне зауваження не могло з'явитися в документах. Тож цей вислів вказує ще й на можливості дій і свободу вибору самих жінвідділівки, права «по-своєму» трактувати ідеологічні установки щодо роботи серед жінок.

Деяко відмінною є практика досліджень про комунікацію більшовиків і жінок в українській історіографії. Вона формувалася на бажанні відійти від радянської методології, пошуку нового аналітичного інструментарію та значному інтересі до напрацювань зарубіжних колег. Сформувалася група дослідниць у ділянці досліджень жіночої історії 1920–1930-х років (М. Вороніна, К. Кобченко, І. Савченко). Авторки розглядали різні аспекти взаємодії більшовиків із жінками, починаючи від організації жіночого спорту (Кобченко, 2010) до регіональної специфіки (Вороніна, 2011; Вороніна, 2021; Савченко, 2018). Ці дослідження суголосні з зарубіжними працями, але розширюють знання про взаємодію більшовиків та жінок на основі вивчення українськими практиками. Доступність широкої архівної бази насилила ці розвідки ґрунтовним джерельним матеріалом, вони вирізняються глибшим зануренням в окремі аспекти взаємодії більшовиків та жінок саме в Україні.

Дослідження на стику геортології та гендерних досліджень представила М. Вороніна. Авторка проаналізувала історію свята Міжнародного жіночого дня – 8 Березня – та довела, що ця історія має численні міфи та

перекручення (Вороніна, 2011). Найбільшою заслугою авторки стала концепція гендерної регіоналістики: дослідниця виявила регіональну адаптацію гендерної політики більшовиків. На прикладі Харківщини М. Вороніна показала, що у пробільшовицьких організаціях брали участь переважно приїжджі жінки–партійки, а не місцеві мешканки. Це яскраво видно на прикладі складу представниць Центрального відділу з роботи серед робітниць, який функціонував у Харкові, й складався не з харків'янок. Наслідком стало напруження та певний саботаж жінвідділовської роботи серед харківських робітниць та домогосподарок (Вороніна, 2014, с. 106). Складність взаємодії авторка спостерігала і на Запоріжжі. Бунтарська специфіка краю та панування анархістських ідей саме в ці часи призвело до панування різних емансипаційних практик – від жінок–отаманок на кшталт М. Нікіфорової, соратниці Н. Махна, до традиційних патріархальних стосунків у сім'ї. В результаті діяльність жінвідділків більше зводилася до формальних звітів про виконану роботу та викривлення гендерної політики (Вороніна, 2020). Представлена авторкою концепція та висновки цікаві для розуміння сили та значення історичної інерції в періоди трансформації, яка об'єктивно порушувала уніфікованість втілення гендерної політики більшовиків, створювала додаткові бар'єри в її реалізації та призводила до часткового сприйняття на місцях. Це додатковий чинник у взаємодії між більшовиками та жінками.

Своє розуміння реалізації гендерної політики на Запоріжжі представила І. Савченко. Її дослідження про висвітлення питань з повсякденного життя жінок на сторінках газети «Червоне Запоріжжя» у 1920–х роках показало, що статей було небагато і більшість з них створювалися зусиллями жінвідділків відповідно до надісланих інструкцій. У результаті публікації перетворювалися на «офіційні конструкти соціальної реальності» (Савченко, 2018, с. 378). Заявлений авторкою висновок добре корелюється з ідеями Г. Лапідус про такий канал комунікації між більшовиками і жінками, як преса, а також підтверджує думку М. Вороніної про регіональну специфіку, яка значно впливала на успішність та ефективність проведення гендерної політики.

Аналіз гендерної політики більшовиків, невідповідність між практикою та заявленою офіційною ідеологією представила в своїх дослідженнях К. Кобченко. Авторка стверджує, що «права жінок аж ніяк не були самоціллю» в соціальній інженерії більшовиків (Кобченко, 2016, с. 58). Ґрунтовніше свою позицію дослідниця представила у дослідженні про залучення жінок до спорту. Порівняння з аналогічною практикою в Німеччині дало змогу К. Кобченко виявити відмінності в мотивації та умовах входження жінок у світ спорту. Якщо для німкенів це був свідомий вибір, то в Радянському Союзі спорт став інструментом емансипації «згори» (Кобченко, 2010, с. 112). Дослідниця дійшла висновку, що за таких умов емансипація була

справжньою лише для тієї частини жінок, які були схильні до спортивних змагань. Фактично три дослідниці у своїх напрацюваннях показали вибірковість успіху проведення гендерної політики. Сліпе насадження однакових емансипаційних процедур, шаблонність гендерної політики призвели врешті–решт до її малої ефективності, посилення явищ формалізму та пасивного супротиву.

Попри низку цікавих ідей та висновків доступних досліджень, залишаються маловивченими питання комунікації між жінками, які прагнули емансипації, та більшовиками як владою. З'ясування питання про комунікативну взаємодію між ними дасть змогу краще зрозуміти гендерну політику більшовиків, зокрема – практику її донесення до жінок та зворотну реакцію на неї самих жінок. Поставлене у заголовок запитання стане тією провідною ниткою дослідження, яка дозволить «розкрутити» певні нюанси та тонкощі комунікації, побачити приховані аспекти цього явища.

«3 миру по нитці»: джерельна база дослідження

В основі цього дослідження – індуктивний метод з його переходом від знання окремого факту до загального знання, що відповідним чином коригує джерельну вибірку. До аналізу залучено різні за типом, характером, інформативним насиченням та якістю історичні джерела. Для перевірки достовірності знайдених у партійній звітності документів їх зіставлено з іншими документами, спогадами, пресою. Частина з них представляє собою директивні акти, ділову документацію, жінвідділівську звітність, що зберігається в архівних установах України, зокрема у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), Державних архівах Київської, Запорізької та Миколаївської областей (далі – ДАКО, ДАМО, ДАЗО відповідно).

Окрім офіційних документів, до аналізу залучено спогади та особисті матеріали жінок. Зокрема, використано у порівнянні три масиви спогадів, що зберігаються в ДАМО, ДАЗО і ЦДАГО. Вони різняться між собою часом створення, інформаційною насиченістю та обсягом спогадів. У ДАМО у Ф. 4074 зберігаються рукописні та друковані свідчення П. Лончар (Спр. 274), Д. Хомутової (Спр. 579), О. Ішмурат (Спр. 320–а), М. Біценко (Спр. 434), М. Замченко (Спр. 441), Р. Асушкиної (Спр. 470), С. Бондар (Спр. 471), Меланії та Ірини Степаненко (Спр. 478–479), У. Александрової (Спр. 267), М. Єрьоміної (Спр. 271). Всі вони в різні часи відповідали за жінвідділівську роботу на Миколаївщині, матеріали написані впродовж 1957–1974 років (Лабур, 2014). Чимало жіночих спогадів зберігається і в ЦДАГО. Зокрема, у Ф. 59 знаходимо свідчення О. Кравченко (Спр. 655), М. Білогород (Спр. 102), Н. Архангелової–Альф (Спр. 4), А. Гінзбург (Спр. 264) та ін. За своїм часовим

виміром вони ідентичні із колекцією ДАМО. Відмінністю є лише той факт, що вони змішані з чоловічими спогадами і дещо менші за обсягом. Часові збіги дають змогу говорити про мемуарний бум у хрущовську добу, а однаковий стиль написання та наявні у збірках виправлення – про цензуру, якої вони зазнали.

Дещо відмінною є колекція спогадів, що зберігається в ДАЗО (Ф. П–1, Спр. 890). Вона датована кінцем 1920–х років і представлена спогадами учасниць жінвідділів Горелік, сестер Макарових, Карманової, Харламової, делегаткою Успенською та «колективним спогадом представниць Хортицького жінвідділу». Останній спогад залишився без зазначення імен та прізвищ, має тільки позначку про колективне авторство, що ускладнювало ідентифікацію авторок (Кривоший, 2011). Але самі ці спогади найбільше надали нам можливість зрозуміти перші акти комунікації більшовиків із жінками. За своїм емоційним насиченням, певною наївністю авторок вони глибше відобразили сам процес комунікації, показали приховані явища та жіночі реакції. В них значною мірою акумулюються висновки зарубіжних та українських істориків, але для нас вони представляються у контексті «гри у владу», що детальніше проаналізовано в досліджуваному матеріалі.

У зазначених історичних джерелах ми шукали відповіді на численні запитання, які дозволили б перейти до загального знання, побачити причини та зв'язки виникнення поставленого у заголовок вислову «Чому нас не організовують?» Доцільнішою в цьому дослідженні видається неповна індукція, яка ґрунтується на вивченні окремого випадку, а не сукупності цих випадків, перевірки окремого історичного джерела, а не цілого масиву. По суті, застосована неповна індукція пропонує певну гіпотезу, яка потребує підтвердження з інших джерел (Чубар'ян, 2014, с. 127). Тому дослідження, з одного боку, пояснює причини появи самого вислову, з іншого – відображає певний прихований історичний простір, пов'язаний із комунікацією більшовиків із жінками. Тож проведемо «слідчі дії» для з'ясування обставин (Блок, 1973), залучаючи у статусі «свідків» інші історичні джерела та теоретичні концепції.

Методологічне та концептуальне перехрестя

Для пояснення можливої схеми комунікативного процесу продуктивними можуть бути моделі комунікації, запропоновані Н. Луманом, Н. Вінером, В. Шраммом, М. Геллідесом та Ю. Габермасом. В. Шрамм вказує на необхідність поєднання декількох моделей для кращого розуміння та пояснення комунікативного процесу (Schramm, 1971, с. 7). Умовною і вихідною схемою є варіант комунікації, де існує відправник, повідомлення, канал передачі, отримувач. У ролі відправника інформації уявімо більшовиків,

повідомлення – їхні ідеї по «розкріпаченню жінок», канал передачі – жінвідділівки, одержувач – жінки, які сприйняли ідеї більшовиків. Щоб ускладнити схему, додаємо до вже наявних актів комунікації важливу для розуміння «ланку зворотного зв'язку» (Вінер, 1983, с. 163). На цьому етапі відправник та отримувач міняються місцями: останній стає відправником, формуючи свою реакцію і відповідь, а перший відправник – отримувачем, який одержує інтерпретацію поданого ним повідомлення. Тоді означений вираз можна вважати зворотною реакцією жінок на інформаційні меседжі більшовиків. Виникає тільки питання: *наскільки він був ключовим чи другим у цій інформативній реакції?*

Цю пояснювальну схему доповнює теорія про циклічність комунікації, яку запропонував і описав В. Шрамм (Schramm, 1971). Вона показує, що відправник та отримувач інформаційного повідомлення циклічно взаємодіють одне з одним. Тоді комунікація перетворюється у двосторонній процес спілкування, коли відправник та отримувач рівною мірою взаємодіють один з одним, обмінюючись різною інформацією, повідомленнями чи сигналами. Така модель уявляє комунікацію як певний діалог, якому притаманні конкретні логічні та предметно-сміслові відносини. В цьому контексті вислів «Чому нас не організовують?» відображає діалогові відносини між жінками та більшовиками, які відбуваються впродовж певного проміжку часу, повторюються, коригуються та продовжуються. Тоді мета комунікації не просто поінформувати, а, насамперед, забезпечити безперервну передачу та розуміння жінками емансипаційних ідей більшовиків. Теорія про циклічність дає змогу представити комунікативний процес як повторюваний з безліччю комунікативних актів, але в якому незмінним залишається предмет обміну – жіноча емансипація.

На думку Н. Лумана, в комунікації завжди комунікують і про саму комунікацію. Відтак цей вираз постає результатом оцінки жінками самої комунікації і бажаних для них очікувань. Як зауважує дослідник, комунікація в суспільстві здатна ретроспективно коригувати чи заперечувати, ніби в ній малося на увазі дещо, що таким лише уявлялося або вважається (Луман, 2004, с. 10). Іншими словами, в комунікації жінок із більшовиками можуть бути різні значення та інтерпретації щодо емансипації, непорозуміння та викривлення в смисловому навантаженні понять, знаків та символів. Це може знизити ефект комунікаційного впливу або зовсім його заперечити. Фактично цей вираз є таким собі регулятором «ефективності»: ми чуємо вас і хочемо, аби ви нас почули та відкоригували свої дії. Тож тут очевидна коригуюча зворотна реакція жінок на слова і дії більшовиків, ніби вони очікували від більшовиків більшого.

Такі акценти ведуть до необхідності уваги до мови повідомлень. У комунікативному процесі мова відіграє важливе значення. Саме через мову й

відбувається передача інформації. Неправильно використана мова може знизити чи взагалі припинити процес спілкування. Логічним тоді буде використати в дослідженні пояснювальну теорію М. Геллідея про мову як медіум соціальної інтеракції та комунікаційної інженерії (Halliday, Webster, 1964). Тоді окремі мовні символи та знаки «чому», «нас», «не» виражають невдоволення та рефлексивну реакцію жінок, демонструють акт непорозуміння в спілкуванні. Тобто жінки оцінили ефективність комунікації як незадовільну щодо їхніх очікувань та бажань. Питальне слово «чому» показує подив через нездійснені очікування. Колективне слово «нас» узагалі демонструє групу жінок, а не окремих жінок. Промовляється ніби від такої собі уявної колективної жінки до партійної спільноти. В цьому контексті надзвичайно цікаво зрозуміти гендерну конотацію партійної спільноти: чоловіки чи чоловіки та жінки.

Наостанок доєднаємо для цілісного розуміння теорію Ю. Габермаса про комунікативну дію та дискурс. Головною ідеєю його теорії є твердження, що комунікативна дія направлена на пошук взаємопорозуміння обох учасників спілкування, знайдення певного консенсусу (Габермас, 1996, с. 84–85). Але в нашому випадку фіксуємо протилежне – виникає непорозуміння. Для пояснення цієї проблеми автор додає поняття дискурсу: «саме в дискурсі ми намагаємося шляхом обґрунтувань знову відновити згоду, що стала проблематичною в комунікативній дії; в цьому сенсі я говорю про (дискурсивне) взаєморозуміння. Взаєморозуміння і має на меті подолати ситуацію, що виникла через проблематичність претензій на значення, що його наївно припускають у процесі комунікативної дії: взаєморозуміння веде до дискурсивно спричиненої, обґрунтованої згоди (що може доповнюватися традиційним розумінням цієї проблеми)» (Габермас, 1996, с. 84–85). У цьому контексті поставлений у заголовок вираз окреслює наміри жінок подолати непорозуміння і досягти того, що Габермас назвав «відновити згоду». Жінки ніби «запрошують» владу до діалогу, до знаходження оптимального компромісу в спілкуванні. Цікаве подальше ствердження Ю. Габермаса про прояви емансипації в момент «дискурсу», про здатність спільноти вільно обговорювати, критикувати соціальне буття або виражати свій протест проти певних соціальних дій. Така теза дослідника сильно коригується з висловленою раніше думкою Б. Клементс про певну свободу дій жінвідділів у трактуванні гендерної політики більшовиків до НЕПу (Clements, 1992, с. 485). І не лише жінвідділів. Цей вираз акумулював у собі певний емансипаційний прояв самих жінок. Жінки ще не боялися і могли поставити незручне запитання більшовикам про бажану емансипацію. Це колективне «ми» підтримали жінвідділівки, які передали його владі. Тоді напрошується чіткий висновок, що цей вираз міг з'явитися лише на початку комунікації більшовиків із жінками, адже з НЕПом значно

обмежується свобода висловлення своєї позиції. З цього моменту починається різка критика жінвідділів за «феміністичні нахили», у яких вбачали порушення партійної дисципліни та субординації. По суті ж обмежувалася свобода думки жінок–партійок.

Представлені вибіркові методологічні конструкції є основою пояснювальної гіпотези дослідження. У сукупності вони дозволять дати відповіді на численні запитання про предмет інформації, про те, що саме могло стати причиною непорозуміння, наскільки вдалося «відновити згоду» та очікування від діалогу самих учасників комунікації. Така комунікативна оптика краще розкриває розглянутий фрагмент «Чому нас не організовують?» як промовисте історичне джерело, спонукає до розмови про приглушені голоси жінок, їхні прагнення та бажання. Такий підхід також дає визначити, що цей вираз міг виникнути лише в конкретний історичний відрізок часу до НЕПу, а не раніше, коли ще не була налагоджена така масова комунікація більшовиків із жінками, і не пізніше, коли посилювався контроль партії та ідеологічна цензура.

Історична ситуація щодо перших актів комунікації більшовиків і жінок

Історично питання про комунікацію з жінками у більшовиків постало у 1920 році, коли вони шукали шляхів захоплення та утримання влади в Україні. Напередодні в грудні 1919 року Червона армія захопила Харків та Київ, а вже на початку 1920 року встановила свою владу на Одещині та Миколаївщині. На противагу просуванню більшовиків територією України, Директорія УНР та Польща намагалися об'єднати зусилля для спільної боротьби проти більшовиків. Був укладений Варшавський договір (21 квітня 1920–го), який дозволив тимчасово відкинути більшовиків назад. Але вже влітку більшовики пішли у контрнаступ та восени 1920 року захопили більшу частину України. Ризький мирний договір із Польщею (18 березня 1921–го) на міжнародному рівні посилив їхню владу в Наддніпрянській Україні, проте розпочалися активна партизанська боротьба та повстанський рух. Перед більшовиками постало серйозне питання утримання влади та пошуку можливої підтримки серед населення України. Вони вкотре зробили ставку на робітництво, зокрема на жіночу його частину. Як зауважували в інструкціях відділам з роботи серед жінок в ті часи, потрібно «непомітно керувати жінками, направляючи в бажану для партії сторону» (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 268, Арк. 101; Спр. 346, Арк. 7). Тож більшовики були вимушені в той історичний момент йти на комунікацію з жінками.

Водночас у самій партії активно обговорювалося та лобіювалося «жіноче питання». На партійному з'їзді 1919 року група більшовичок та робітниць

на чолі з О. Коллонтай публічно виступила з ідеєю створити спеціальні підрозділи при партії, які б займалися роботою з жінками. Вони наполягали на тому, що жінки потребують іншого підходу, відмінних від звичних для партії форм агітації та пропаганди. Ситуація з просуванням ідеї нових партпідрозділів для жінок далеко не всіма була сприйнята позитивно. Попри певний чоловічий супротив, мобілізація зусиль самих більшовичок на партійному з'їзді змогла переломити ситуацію на їхню користь. Перед голосуванням остаточного проєкту програми слово взяла О. Коллонтай і таки змогла переконати учасників з'їзду проголосувати за створення партпідрозділів з роботи серед жінок (Восьмой съезд РКП(б), с. 297–309). Пізніше Я. Свердлов скаже, що ЦК РКП(б) усвідомлював «повною мірою ... всю необхідність роботи» із жінками (Свердлов, 1939). Але саме жінки–партійки, скориставшись моментом, стали тим рушієм, що спровокував більшовиків до розбудови комунікації із жінками. Спочатку були створені комісії з пропаганди й агітації серед жінок при місцевих парткоммах, а згодом й окремий партійний відділ – «жінвідділ з роботи серед жінок».

Проте напруження, яке виникало під час його створення, таки вийшло назовні, і деякі чоловіки–партійці з насмішкою зневажливо називали жінвідділ «бабвідділ», а керівниць жінвідділу «главбабами» (ЦДАГО, Ф. 59, Оп. 1, Спр. 655, Арк. 3). Тобто, цей прихований конфлікт не зник, а виявився у дихотомії «жінки–баби» як формальний канон і неформальний сленг. Хоча його не знайти в жодному офіційному акті, та він трапляється у спогадах жінок. Цікаво, що вони не сприймали таке ставлення як принизливе чи образливе. Ця тема залишається табуйованою і згодом: уже навіть пишучи свої спогади, колишні більшовички не могли відверто визнати, що це їх ображало. Якщо перші роки жінвідділами керували партійки з плеяди революціонерок з досвідом підпільної роботи та арештами, то згодом керувати жінвідділами стали представниці нового покоління, які долучилися до більшовиків напередодні чи в роки їх приходу до влади. Авторитет останніх був меншим і вони чітко усвідомлювали партійну ієрархію та дисципліну. На неспроможність другого покоління партійок відкрито виступати проти чоловіків–партійців звертала увагу в свій час дослідниця Б. Клементс (Clements, 1997, с. 171). Як з'ясувалося, вони не змогли висловити свій протест навіть пізніше, пишучи свої спогади в часи хрущовської відлиги. Спочатку партійна дисципліна, а потім і пам'ять про репресивні часи та чистки в партії зробили їх мовчазними і нездатними висловлювати вголос свої справжні думки та бажання.

Отже, під тиском об'єктивних обставин та руху жінок–партійок у 1919 році більшовики оголосили своїм завданням «розкріпачення жінки» (Мітін, Поскрєбишев, Поспелов, 1949, с. 287, 290–291) та розпочали комунікацію з жінками за допомогою спеціально створеного відділу, який складався

переважно з жінок. Гендерна політика, яку повинні озвучувати новопризначені партійки, мала виходити з нового більшовицького бачення емансипації. Чи не найкраще описує ситуацію з гендерною ідеологією більшовиків публічна суперечка, яка сталася між більшовиками, есерами та кадетами влітку 1917 року (Лабур, 2019, с. 51). Кожна партія хизувалася оцінкою політичного потенціалу чорноробів та куховарок. Більшовики тоді вперше визначили ідею, яка згодом стала крилатим висловом, що «кухарки можуть управляти державою». Але має бути лише одна умова – їх має цього хтось навчити. Власне себе більшовики бачили цими вчителями для куховарок, а не есерів, кадетів чи ліберальних феміністок. Вони переконували всіх у власній спроможності реалізувати таке «виховання». Бажання показати свої політичні «м'язи» стало рушійною силою гендерної політики більшовиків.

Тож з 1919 року партпідрозділи з роботи серед жінок (жінвідділи) мали налагоджувати комунікативний процес із тими «закріпаченими» жінками (Восьмой съезд РКП(б), с. 435). Україна не стала винятком, і вже в доповіді С. Косіора на Четвертій конференції Компартії (більшовиків) України в березні 1920 року констатується робота українського відділу роботи серед жінок: «почав функціонувати ... і були скликані конференції в Харкові і Києві» (Гуренко, 2003, с. 66). Кульмінаційним акордом року став перший в Україні Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок (3–8 листопада 1920-го). На з'їзд прибула понад тисяча делегаток, з яких дві третини були робітницями, а третина – селянки, службовки та представниці інтелігенції. 1920 рік згадується як точка відліку масштабної роботи з жінками і в пізніших жіночих спогадах, зокрема щодо масового проведення Міжнародного жіночого дня – 8 Березня. Вже з 1921 року в Постанові Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету зазначалося, що «вважати необхідним ознаменувати цей день відкриттям ряду закладів, що розкріпачують жінку–робітницю» (ЦДАВОВУ, Ф. 1, Оп. 2, Спр. 364, Арк. 116). Тому не випадково це питання з'являється саме у звітах жінвідділів, адже вони стають своєрідною точкою перетину інформаційних потоків від більшовиків до жінок та навпаки. Тож логічно, що саме у звітах жінвідділів слід шукати ключі до розуміння такої комунікації.

Комунікація більшовиків та жінок: чого хотіли жінки?

Для розуміння якості та ефективності комунікації між більшовиками та жінками варто з'ясувати стартові позиції кожної зі сторін, їхні бажання, інтереси та очікування. Вочевидь предметом комунікації були емансипаційні процеси, де в ролі відправника інформації були більшовики з їхнім розумінням «розкріпачення жінок», а в ролі отримувача – жінки, які підтримували

більшовицькі ідеї. Ключовими для розуміння стартових позицій жіноцтва є такі запитання: *З якими бажаннями та очікуваннями прийшли жінки до комунікації із більшовиками? Чи були вони проявом феміністської свідомості, сформованої в результаті попередньої діяльності жіночих організацій феміністського спрямування?*

За відповіддю варто звернутися до жіночих наративів, які розповідають про перші протестні настрої та незадоволення жінок з приводу свого пригнобленого стану. В усіх спогадах є вираз «свідомо пішла із сім'ї» в описі та хронології дореволюційних подій. Жінки описують, коли вперше виникло бажання розриву із патріархальною сім'єю, особливо з підпорядкованим статусом щодо власної матері («не хотіла бути підлеглою») (Літопис революції, 1925, с. 3, 189). П. Лончар, жінвідділівська керівниця в Миколаєві, навіть детально описала свій розрив з матір'ю: «я свідомо охарактеризувала свою маму», бо вона стала точкою подальшого розуміння життя (ДАМО, Ф. 4074, Оп. 1, Спр. 274, Арк. 3). Авторки наголошують на розширенні і масовості практики протестів проти пригнобленого стану жінок. Не цуралися вони й арештів, заслання, в'язниці, підпілля, ніби кинули виклик шаблонним уявленням про успішність соціальної реалізації жінок виключно через вдале заміжжя. Натомість жінки захоплено говорили про партійну роботу і мрії соціального прогресу. У своєму щоденнику 15-річна дівчина Нелі Пташкіна писала про таку поведінку як найбільш популярну і бажану (Пташкіна, 1922, с. 79). Тож розрив з традицією у цих жінок відбувся на соціальному рівні і на рівні свідомості ще до перемоги більшовиків та радянської влади. Жінки були наелектризовані емансипаційними мріями і шукали можливі та доступні шляхи їх здійснення.

На таку сприятливу основу й лягли ідеї більшовиків про суспільну самореалізацію жінок. Ось як описала Таїсія Макарова виступ О. Коллонтай у Запоріжжі у 1919 році: «вона виступала на першому жіночому зібранні в Народному домі, на площі революції, особливо успішними були її виступи на зібранні молоді. За нею ми ходили назирцем, бо вона відкривала нам нову галузь роботи із відсталою жіночою масою» (ДАЗО, Ф. П–1, Оп. 1, Спр. 890, Арк. 2). Скласти уявлення про промову Коллонтай можна на основі праці «Нова мораль і робочий клас», що була видана за рік до її виступу в Запоріжжі: «Робітничому класу для виконання своєї соціальної місії потрібна не служниця чоловіка, не безособовий член родини з пасивними жіночими чеснотами, а повстала особистість проти будь-якого закріпачення, «протестна» людина, активна, свідомо та рівноправна членкиня колективу, класу» (Коллонтай, 1918, с. 33). Висловлені нею ідеї і досі актуальні, а тоді взагалі надихали жінок, звучали як давно очікувані. Рівність звучала виразно, зрозуміло і так бажано. Тож від таких слів у жінок складалося враження, що можливо покращити свій стан, домогтися поваги, стати рівною чоловікові.

Це пропонувала влада, яка обіцяла дотримуватися цих установок, стежити за їх дотриманням. Жінки побачили в більшовиках силу, здатну захистити їх перед чоловіками. В своїх спогадах слухачки Коллонтай були надзвичайно емоційні в оцінці промови: «тов. Колонтай розвивала свою промову з приводу дуже привабливих комуністичних ідей про суспільні кухні, пральні, ясла, школи» (ДАЗО, Ф. П–1, Оп. 1, Спр. 890, Арк. 3). Жінки оцінювали їх позитивно, про ці зустрічі згадували з захопленням: вони «здавалися нам такими красивими» (ДАЗО, Ф. П–1, Оп. 1, Спр. 890, Арк. 2, 32); «скільки було запитань, скільки делегаток виступало в дебатах!» (Батрачка, 1928, с. 35). У присутніх на зборах цілком могло скластися враження, що їхні прагнення розуміють та їхні голоси почули, тобто – більшовицькі ідеї збігаються з їхніми власними мріями.

Важливо зрозуміти, чи випадковою була поява Коллонтай в Запоріжжі. Виявляється, що більшовики та більшовички масово почали повертатися в Україну після партконференції в Москві. Про це згадує Анна Гінзбург, коли вона з «частиною партійців мала повернутися в Україну» (ЦДАГО, Ф. 59, Оп. 1, Спр. 264, Арк. 4). Головним її завданням стала культмасова та агітаційна робота. Про мобілізацію із сильним бажанням бути корисною партії згадує й Анна Каганова. Вона зауважувала, що мобілізовані в Україну більшовички «їхали сповнені віри в перемогу, в світле майбутнє» (ЦДАГО, Ф. 59, Оп. 1, Спр. 489, Арк. 3), готові брати участь у соціальних змінах. Авторка детально описала кожну з комуністок у вагоні, і ті емоції, що їх переповнювали. Тож на момент 1918–1919 років склалася сприятлива для комунікації ситуація: бажання у більшовиків налагодити масову комунікацію з жінками та високі очікування самих жінок щодо покращення свого життя. Ключовим стало легітимуюче очікування жінок, коли більшовики задекларували позиції, які жінки вважали справедливими щодо їхнього соціального статусу.

Утім, спогади про ті події засвідчують панівне відчуття, яке описали жінки з Запоріжжя: «ми не знали з чого починати». Вони, по суті, не розуміли, що саме мають робити для досягнення цієї справедливої мрії, були розгублені, нескоординовані. Все це посилювало пошук соціальних контактів, спроможних реалізувати їхні бажання та інтереси. Вони були готові до суспільної активності в інтересах жіноцтва і шукали лідера, який/яка, на їхній погляд, міг реалізувати їхні мрії. Переважно це були жінки незаможних соціальних груп, які не були прихильницями феміністичної ідеології. Їм здавалося, що більшовики пропонують новий простір вільних дій з громадськими кухнями, садочками, читальнями. Але якою саме має бути ця нова прогресивна жінка, вони не розуміли. Фактично ситуація «що робити далі?» показала проблемність у комунікації, посилила пересторогу та настороженість жінок. Закономірно виникає питання інтересів, думок, намірів та

«інтерсуб'єктивно значущих взаємно очікуваних вчинків» (за Ю. Габермасом) (Габермас, 1996, с. 85).

Важливо, що жінки вже не сприймали існування тогочасних традиційних, чітко закріплених чоловічих та жіночих ролей у суспільстві та засуджували свій підлеглий статус. Спогади засвідчують, що «більшовицький ідеал розкріпаченої жінки» був для них бажаним та емоційно прийнятним. Вони очевидно прагнули до свободи дії та вираження, мріяли про активне суспільне життя поза родинним колом. Бажання було таким сильним, що жінки готові були натхненно діяти відразу, віддаючи всю свою силу та вміння. Такі емансипаційно «наелектризовані» очікування однозначно не могли сформуватися миттєво, вони пройшли довгий шлях усвідомлення та розвитку. Так чи інакше, йдеться про факт тісного зв'язку тогочасних очікувань жінок із попередньою феміністичною практикою. Опосередкована чи допоміжна участь цих жінок у діяльності різних політичних партій дала їм досвід протестної діяльності, вони мали змогу обговорювати питання розкриття власних можливостей, висловлювали своє бажання змін у суспільному житті та доходили висновку про важливість практичних дій для досягнення гендерної рівності.

Комунікація більшовиків та жінок: чого хотіли більшовики?

Ключовими для з'ясування стартових позицій більшовиків є такі питання: *Що хотіли більшовики в цій комунікації від жінок? Якою бачила влада свою роботу серед жінок? Чи відрізнялися дії більшовиків від їхніх меседжів?*

Першими формами комунікативних дій більшовиків були агітаційні акти у вигляді мітингів та жіночих зібрань з концертами й лекціями. Зазвичай вони обмежувалися закликами до підтримки більшовиків, роз'яснення поточних завдань партії та обіцянок про нове суспільне життя. Виступаючи від імені пригніченого робітничого класу (в образі чоловіка-пролетаря), вони активно агітували до класової боротьби, наголошуючи, що завдання «розкріпачення жінок» становить лише частину від загальних завдань партії. Прикладом такої агітації є робота О. Блоніної (І. Арманд) «Чому я стала заступницею радянської влади?» В ній чоловік-пролетар пояснює несвідомій робітниці, що тільки більшовики можуть дати їй реальну емансипацію (Блоніна, 1920). Таке поєднання емансипаційних прагнень жінок із класовою боротьбою створювало додаткові та малозрозумілі значення в комунікації, ускладнювало розуміння меседжів, окрім ключового – «стати заступницею радянської влади». Тобто ще на етапі встановлення комунікації більшовики перевантажили головний предмет комунікативного обміну (жіноче розкріпачення) додатковими смислами та значеннями. В результаті у зворотному зв'язку закономірно має виникнути непорозуміння та потреба в конкретизації питання про жіночу емансипацію.

Другим додатковим значенням стало увиразнення необхідності допомоги фронту та Червоній армії. В жіночих журналах під егідою жінвідділів усе частіше лунали слова Л. Троцького: «Наші поразки — це відсутність портянок» (Комунарка України, 1920, с. 9). Щоразу частіше чули жінки з вуст жінвідділів: «несіть хліб, селянки; робітниці, створюйте майстерні, де без рахунку часу шийте одяг для Червоної армії» (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 346, Арк. 1). Але це були не лише заклики, потрібні були конкретні дії. У цій же звітній документації знаходимо інструкції про конкретну допомогу фронту та армії, яку мали забезпечити жінки. Наприклад, про запис «дружин робітників та домогосподарок із забором їх у трудову артілю» для пошиття одягу червоноармійцям та проведення тижня допомоги хворому та пораненому червоноармійцю (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 268, Арк. 37, 54–55). Або інший варіант: керівниця жінвідділу зобов'язала вичистити та дезінфікувати вагони після «тифозних червоноармійців» (ДАЗО, Ф. П–1, Оп. 1, Спр. 890, Арк. 1). Тож замість розв'язання суто жіночих питань з тими ж обіцяними громадськими пральнями, кухнями, дитсадками, жінок просто залучали виконувати безоплатно малокваліфіковану роботу в інтересах більшовиків.

Фактично йдеться про завуальоване використання жінок як чорноробів, коли під гаслами жіночої емансипації більшовицька влада в традиційний спосіб залучає жіночу працю – вимити, попрати, вичистити, зашити або пошити. Відповідно з часом оцінка внеску жінок і чоловіків у перемогу була представлена нерівноцінно: «Це вони (жінки — О. Л.) дарували ласкаву посмішку і турботливий догляд червоноармійцю, мили, чистили і ремонтували червоного героя, який літав з одного фронту до іншого» (Комунарка України, 1924, с. 7). З одного боку, визнавали внесок жінок у перемогу, однак з іншого (як видно з контексту) — ця жіноча роль усе ж допоміжна, другорядна, адже перемогу здобула Червона армія, де служили переважно чоловіки.

Аналогічно відбувалося із традиційною материнською роботою та вихованням дітей. Але комунікативні технології тут складніші й заплутаніші. Йдеться про таку собі «гру у владу». У взаємодії жінвідділу та наркомату з соцзабезпечення створювалися тимчасові жіночі комісії з обстеження соціальних об'єктів. Жінки мали інспектувати дитячі майданчики, садочки, шпиталі, притулки для дітей та їдальні. Але вони були позбавлені будь-яких фактичних повноважень і дуже нагадували ті домові комітети зі «швондерами», які яскраво описав М. Булгаков у романі «Собаке серце». При цьому для більшої ваги вводилася практика жінок-інспекторок, які очолювали ці жіночі комісії та яких обирали з числа найбільш активних робітниць (ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 268, Арк. 64). Таким чином більшовики створювали ілюзію влади, якою вони начебто наділили жінок. Це була введена «влада без влади», адже в реальності застосувати її, ухвалити якесь

дієве рішення чи вплинути на якийсь процес ці комісії не мали ні повноважень, ні можливості. Їхні функції були більше допоміжні та спрямовані на збір інформації про стан соціального забезпечення на місцях. Натомість ці комісії перетворювалися на своєрідних «агентів влади», що діяли в інтересах та на користь більшовиків, отримуючи натомість ілюзію влади.

Зрозуміло, що більшовики не хотіли ділитися владою, і весь цей «інформаційний шум» потрібен був, щоб відволікати жінок від тих реальних потреб, з якими вони зверталися до влади. Так, у звітах жінвідділівки писали про жінок, які приходили до них із проханням знайти роботу або записатися на курси (ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 268, Арк. 57). Були випадки, коли жінки зверталися до жінвідділів з певними ідеями щодо організації жіночих майстерень чи артілей. Але у відповідь чули відмову із поясненням про «відсутність грошей і приміщень» (ДАЗО, Ф. П–1, Оп. 1, Спр. 119, Арк. 25). Аналогічно трапилося і з громадською пральнею: пообіцявши підтримку у цій справі, влада так і не спромоглася дотримати слова та побудувати пральню (Красное Запорожье, 1925, с. 3). Тобто, спостерігаємо відверте ігнорування жіночих ініціатив, посилення формалізму у звітах жінвідділів та порожні гасла–заклики. Звіти недвозначно засвідчують масштаби цього явища, як от відписка на кшталт «вважати необхідним повести посилену пропаганду по посиленню нового побуту» (ДАЗО, Ф. П–1, Оп. 1, Спр. 123, Арк. 139). Пропаганда замінювала реальні дії та конкретні заходи, що робило гендерну політику більшовиків пустою балаканиною. Жінки стикалися з ігноруванням своїх суспільно корисних ініціатив, які підмінялися партійними завданнями та інтересами. Ймовірно, саме нехтування таких ідей, завзяття та ініціатив жінок і породжувало відчуття, що їх не організовують.

Висновки

Використання комунікативних теорій для аналізу знайденого у звітах жінвідділів запитання дало змогу реконструювати комунікативний процес між більшовиками і жінками. Можна стверджувати, що вже на початку виникали спотворення інформації, непорозуміння й протиріччя між інтересами, позиціями, думками всіх учасників комунікації. Хоча ще в 1917 році більшовики проголосили гасло про «кухарок, які можуть управляти державою», насправді вони не збиралися ділитися владою з жінками. Натомість жінкам пропонували «гру у владу», коли новостворені органи та структури за участі жінок не мали жодних реальних повноважень, але створювалася ілюзія їх активної долученості.

Представляючи комунікацію більшовиків і жінок як системну модель, де є відправник, повідомлення та отримувач інформації, зворотний зв'язок,

вдалося помітити взаємопов'язані частини, протиріччя та розбіжності в розумінні головного предмета обміну інформацією – жіночої емансипації. Під порожніми гаслами–закликами про «розкріпачення жінок», мрію про «світле майбутнє» жінок, про «нову радянську жінку», яка смілива, рівноправна, активна та самостійна, більшовики залучали жінок до неоплачуваної традиційної для них роботи (мити, шити та прати), надзвичайно потрібної тоді владі. Не розуміючи такої емансипації, жінки й зверталися до більшовицької влади із запитанням «чому?» По суті, замість реальної участі у розбудові нового суспільства більшовики запропонували жінкам плацебо, розраховуючи на ефект самонавіювання. Але очікування жінок виявилися більшими, ніж припускали більшовики. Така ситуація склалася внаслідок попередніх емансипаційних процесів, коли жінки своїми зусиллями добилися виборчих прав та порушили попередні повсякденні патріархатні норми.

Втім, аналізований тут вислів не дає змоги відчутти протестний настрій жінок. Радше йдеться про спробу з'ясування змісту націленої на них інформації. Вірогідно, жінки були більш зацікавлені та намагалися налагодити комунікацію, відчуваючи її неефективність. Колективна авторська позиція («нас») вказує на групу чи спільноту жінок, які були об'єднані цим відчуттям «неефективності». Отже, можна говорити про масовість цього невдоволення. Причинами такої завищеної потреби в комунікації саме з боку жінок могли стати висловлені більшовиками привабливі попервах гасла–заклики, споріднені з робітниками соціальні проблеми та офіційне оголошення від імені влади, що існує гендерна проблема, яку потрібно і можливо вирішити. У це вірили й самі жінвідділівки, інакше це запитання не з'явилось б у їхніх звітах. До такої думки підводить подальша історія жінвідділів, коли у 1922–1923 роках їх почали активно звинувачувати у «феміністичних нахилах».

Отже, і більшовики – вимушено, але свідомо, і жінки – з великими очікуваннями та надіями, намагалися налагодити комунікацію, але через відмінності інтересів–цілей–запитів, ефективна комунікація між ними не відбулася.

Джерела

Державний архів Запорізької області (ДАЗО).

Державний архів Київської області (ДАКО).

Державний архів Миколаївської області (ДАМО).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО).

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). Батрачка, 1928, (22–23).

Блонина, Е. (1920). *Почему я стала защитницей Советской власти?* Издание Политотдела Поукрсовтрударма и Южфронта.

Літопис революції, 1925, (3).

Комунарка України, 1920, (1).

Комунарка України, 1924, (3).

Коллонтай, А. (1918). Новая мораль и рабочий класс. Москва.

Красное Запорожье, 1925, (56 (1283)).

Київська думка, 1917, (72).

Київська думка, 1917, (56).

Пташкина, Н. (1922). *Дневник (1918–1920)*. Я. Е. Поволоцкий и Ко.

Дослідження

Блок, М. (1973). *Апология истории или ремесло историка*. Наука.

Винер, Н. (1983). *Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине, 1948–1961*. (Г. Поваров, Пер.; 2-е изд., доп). Наука.

Вороніна, М. (2011). 8 Березня та більшовики в 1917–1924 рр. (геортологічне дослідження). *Українознавчий альманах*, (6), 75–79.

Вороніна, М. (2014). Гендерна політика більшовиків на Харківщині (1900–1930 рр.). *Сторінки історії*, (37).

Вороніна, М., Лабур, О. (2020). «Підводне каміння» більшовизації/радянської жіноцтва Олександрівського повіту (Запоріжжя) у 1900–1920-тих рр. *Сторінки історії*, (51), 158–175.

(1959). Восьмой съезд РКП(б): март 1919 года: протоколы.

Гуренко, С. (Ред.) (2003). *Четверта конференція Компартії (б) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма*. Альтернативи.

Кобченко, К. (2010). Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СРСР у 1920–1930 рр. *Українознавчий альманах*, (4), 106–115.

Кобченко, К. (2016). Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Гендерні дослідження, (2), 56–72.

Кривоший, О. (2011). «Спогади про участь жінок в громадянській війні та жіночому русі...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років. *Музейний вісник*, (11), 170–177.

Лабур, О. (2014). Спогади представниць жінвідділів як джерело до вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. *Сторінки історії*, (37), 117–126. Лабур, О. (2019). «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 року в Україні. *Сторінки історії*, (49), 42–58.

Луман, Н. (2004). *Общество как социальная система* (А. Антоновский, Пер.). Логос.

Мітін, М.Б., Поскрєбішев, О.М., Поспелов, П.М. (1949). *ВКП(б) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК* (6-те вид., доп., Ч. 1). Державне видавництво політичної літератури УРСР.

Полонська-Василенко, Н. (1988). Революція 1917: спогади. *Український історик*, (1–4 (97–100), 119–128.

Савченко, І. (2018). Жінки та реалізація радянського емансипаційного проекту на сторінках газети «Червоне Запоріжжя» у 1920-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (50), 378–381.

Сорокин, П. (2015). *Листки из русского дневника. Социология революции*. Анбур.

Стайтс, Р. (2004). *Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм. 1860–1930*. (И. Школьников, О. Шнырова (Ред. пер.). РОССПЭН.

Чубарьян, М. (2014). *Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь*. Аквилон.

Clements, B.E. (1992). *The Utopianism of the Zhenotdel*. *Slavic Review*, 51(3), 485–496.

Clements, B.E. (1997). *Bolshevik Women*. Cambridge University Press.

Clements, B.E. (2006). Continuities Amid Change: Gender Ideas and Arrangements in Twentieth-Century Russia and Eastern Europe. In book: *Companion to Gender History*. Editor(s): Teresa A. Meade, Merry E. Wiesner-Hanks. First published: 1 January (pp. 555–567).

Clements, B.E., Engel, B.A. & Worobec, C. (1991). *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*. University of California Press.

Cook, K.S., Cheshire, C.; Rice, E.R.W. & Nakagawa, S. (2013). Social Exchange Theory. In: *Handbook of Social Psychology*. June 2013 (pp. 61–88).

Engel, B.A. (2004). *Women in Russia, 1700–2000*. Cambridge University Press.

Halliday, M., Webster, J.J. (2007). The Users and Uses of Language. *Language and Society: Volume 10* (pp. 5–38).

Lapidus, G.W. (1978). *Women in Soviet Society Equality, Development, and Social Change*. University of California Press.

McDermid, Jane, Hillyar, Anna. (1999). *Midwives of the Revolution: Female Bolsheviks and Women Workers in 1917*. Ohio University Press.

Інтернет-ресурси

Габермас, Ю. (1996). *Комунікативна дія і дискурс. Першоджерела комунікативної філософії*. Либідь. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Habermas_Jurgen/Komunikatyvna_dia_i_dyskurs.pdf

Гапова, Е. (2008). Революция и гендерный контракт, или Может ли комсомолка отказаться комсомольцу? *Неприкосновенный запас*, (4). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2008/4/revolyucziya-i-gendernyj-kontrakt-ili-mozhet-li-komsomolka-otkazat-komsomolczu.html>

Свердлов, Я.М. (1939). *Избранные статьи и речи*. URL: <http://www.biografia.ru/about/sverdlov51.html>

Schramm, W. (1971). *The Process and Effects of Mass Communication*. URL: <https://worldradiohistory.com/BOOKSHELF-ARH/Education/The-Process-and-Effects-of-Mass-Communications-Schramm-1971.pdf>

Ірина Савченко

ДЕЛЕГАТСЬКІ ЗІБРАННЯ НА ЗАПОРІЖЖІ У 1920–Х РОКАХ: ОЧІКУВАННЯ ВЛАДИ, ПРАГНЕННЯ ЖІНОК І РЕЗУЛЬТАТИ

Сучасні ролі жінок в українському суспільстві визначаються насамперед їхніми сьогоденними прагненнями та досягненнями у різних сферах. Проте вони все ще відчувають тиск гендерних стереотипів та очікувань, що виникли за радянських часів, коли при формально рівному з чоловіками доступі до соціальної реалізації жіночу успішність оцінювали передусім через роль матері, а також дружини та господині. Вивчення радянської гендерної політики й особливостей функціонування радянського гендерного порядку дасть змогу краще зрозуміти той спадок, який впливає на життєві стратегії та реалізацію українських жінок нині. Історичний досвід радянської гендерної політики є також важливим для розуміння того, яким чином і наскільки успішно державна влада може змінювати гендерний уклад у країні. При цьому радянська гендерна політика еволюціонувала, в ній були якісно відмінні, хоч і пов'язані між собою етапи: від модернізаційних 1920–х до консервативних 1940–х і аж до періоду «застою» 1970–1980–х років. Дослідження кожного з них, зокрема розуміння завдань радянської гендерної політики, механізмів і форм її реалізації, впливу на життя жінок, є необхідним для відтворення цілісної картини встановлення та функціонування радянського гендерного порядку і, врешті, осмислення впливу тих досвідів на життя українок сьогодні.

Важливе для розуміння витоків радянського гендерного порядку дослідження державної політики щодо жінок 1920–х років, яка завдяки своїй радикальності в сучасній історіографії отримала визначення «більшовицького емансипаційного експерименту». У той час більшовики ставили

масштабні завдання, кінцевою метою яких було залучення жінок до виробництва та зрівняння їхнього статусу з нормативним – чоловіків. В офіційному державному дискурсі гендерна політика формулювалася як вирішення «жіночого питання», що було доволі широким поняттям, яке охоплювало проблеми шлюбу, родини, освіти та трудової зайнятості, світогляду жінки та загалом її статусу в суспільстві. Цікаво, що вирішення більшовиками «жіночого питання» до 1917 року не належало до пріоритетних політичних завдань. Лише після Лютневої революції, в умовах жорсткої боротьби за електорат, більшовики активізували агітаційно-пропагандистську роботу, спрямовану на жіночу аудиторію. У 1919 році, за наполегливої ініціативи І. Арманд та О. Коллонтай, напрям роботи з жінками інституалізувався і було створено жінвідділ при ЦК РКП(б), також почали створювати жінвідділи при місцевих партійних комітетах (Савченко, 2021, с. 139). Саме жіночі відділи при партійних комітетах різного рівня були осередками реалізації радянської гендерної модернізації на місцях, а основними завданнями стали «подолання відсталості» і залучення жінок до радянського будівництва. Роль ключового інструменту, через який жінвідділи виконували поставлені завдання, відігравали жіночі делегатські зібрання, що створювались за ідеєю І. Арманд та К. Самойлової (Алферова, 2011, с. 46). Через делегатські зібрання здійснювалося політичне та ідеологічне виховання жінок, залучення до суспільної діяльності та роботи радянських установ.

Радянська гендерна політика 1920–х років і відповіді жінок на її реалізацію все більше привертають увагу дослідників у сучасній українській історичній науці – і в межах спеціальних досліджень радянських емансипаційних практик, і при аналізі змін становища жінок у різних сферах виробництва, родині, культурній площині тощо. При цьому, попри важливість жіночих делегатських зібрань як інструменту реалізації радянської гендерної політики, є лише кілька досліджень про це явище. Загальнодержавний контекст діяльності жіночих делегатських зібрань представлено в дослідженнях М. Вороніної, О. Коханової та О. Кривулі. Так, М. Вороніна в розділі книги «Українські жінки в горнілі модернізації» під назвою «Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920–х рр.» розкриває загальні засади організації та оцінює ефективність діяльності жіночих делегатських зібрань (Вороніна, 2017, с. 115–117). О. Кривуля в статті «Вплив жіночих делегатських зборів 1919–1932 рр. на формування субкультури радянських жінок–городянок в Україні» виокремила досвід участі жінок–городянок у делегатських зібраннях. Авторка акцентувала на великій ролі делегатських зібрань у формуванні нової радянської субкультури жінок–городянок, надала їм позитивну оцінку як інструменту зростання жіночої політичної активності (Кривуля, 2008). Загальний огляд діяльності делегатських зібрань та участі в них жінок певних соціальних груп представлено

у статті О. Коханової «Жіноче питання в Радянській Україні в 20–30–х рр. ХХ ст.» (Коханова, 2015). Регіональний вимір функціонування жіночих делегатських зібрань подає у своєму дослідженні «Діяльність жіночих рад Донбасу (1920–1933)» Л. Кушнір (Кушнір, 2009). Дослідниця виявила специфіку соціального складу жіночих делегатських зібрань Донбасу – наявність великої кількості робітниць (Кушнір, 2009, с. 13). Отже, українські науковиці розглянули загальні засади організації, окреслили провідні напрями діяльності делегатських зібрань, висвітлили певні аспекти соціального складу делегаток 1920–х років. Водночас залишаються відкритими питання щодо умов створення та практик функціонування делегатських зібрань, розкриття колективного соціального портрета делегаток, реалій діяльності та ефектів від участі у зібраннях в подальшому житті. Вирішення цих питань потребує розгорнутих регіональних зрізів, зокрема і на Запоріжжі.

Основою джерельної бази дослідження є фонди колишніх керівних місцевих організацій КП(б)У, що наразі зберігаються в Державному архіві Запорізької області. Найбільш інформативними для дослідження стали документи фонду Запорізького (П–1) та значною мірою Мелітопольського (П–241) окружних партійних комітетів, в яких зберігається документація жіночих відділів. Менш інформативним є фонд Бердянського окружного комітету (П–73), оскільки через короткий термін існування цієї округи (1923–1925) зібрано невелику кількість документації. Документи жіночих відділів у фондах окружних парткомів представлені такими видами, як: організаційно–розпорядчі (інструкції щодо делегатських виборів, збору статистичних відомостей; протоколи, звіти), статистичні (списки делегаток, відомості щодо складу). Ці документи розкривають умови, напрями та результати діяльності жіночих делегатських зібрань, соціальний склад, проте вони малоінформативні у висвітленні особистого життєвого досвіду делегаток, їхніх стратегій у публічній сфері. Окремі персоналії прослідковуються через документи з особового складу КП(б)У (особові листки, автобіографії) в фондах окружних партійних комітетів, особливо Запорізького, оскільки частина делегаток була прийнята до більшовицької партії. Для розкриття особистого досвіду залучені спогади декого з делегаток (Кривоший, 2011, с. 172).

Жіночі делегатські зібрання на Запоріжжі: умови створення та діяльності

Жіночі делегатські зібрання, охоплюючи все більшу кількість жінок, мали забезпечити максимально інтенсивне залучення їх до радянських емансипаційних практик. До делегатських зібрань жінок обирали на певний термін (упродовж 1920–х років він змінювався: декілька місяців, пів року, рік), там

вони знайомилися з завданнями радянського будівництва: слухали лекції, проходили стажування в різних організаціях та установах, брали участь в агітаційно–пропагандистських заходах, відвідували різноманітні секції. Також делегатки були серед учасниць організованих жінвідділами конференцій жінок–активісток (робітниць і селянок). Така насичена програма мала за короткий термін перетворити «відсталих представниць суспільства» на «нових радянських жінок». Потреба широкого охоплення жінок визначила використання у створенні мережі делегатських зібрань різних організаційних принципів, провідну роль серед яких відігравали територіальний та за місцем праці. На початку 1920–х років створювалися загальні делегатські зібрання по містах і селах. Згодом у великих містах зібрання організовували також на окремих підприємствах, де працювали жінки.

Делегатські зібрання на Запоріжжі створювали з 1921 року (Кривоший, 2011, с. 171). Організаторами «делегатського руху» були жіночі відділи при губернському та окружних парткомах. Серед жінвідділів Запоріжжя найбільш активним був відділ Запорізького окружного парткомітету, діяльність якого вирізняла різноманітність заходів і наполегливість більшості його очільниць у відстоюванні питань щодо делегатських зібрань перед місцевим керівництвом.

При цьому реалізація радянської гендерної політики на теренах України загалом була нелегкою справою, а Запоріжжя належало до тих регіонів, де ситуація була ще складнішою. Більшість населення краю мешкала у сільській місцевості, де панував усталений і типовий для українського села патріархальний гендерний лад з чітким розподілом соціальних та економічних ролей чоловіків і жінок. У родині головував чоловік, йому належало прийняття важливих рішень, жінка ж повинна була виявляти повагу до чоловіка. В традиційному суспільстві успішність жінки (для оточення та для неї самої) визначало її заміжжя та те, якою вона була господинею. Публічна сфера була для жінок майже недоступною і вважалася непотрібною. Згідно з усно–історичними свідченнями, жінок у дорадянський період узагалі не допускали до участі в сільських зібраннях: «мужики йшли, а жінка – це другорядна». Жінки мали суттєво нижчий рівень письменності та значно менший досвід участі у громадських справах (Лях, Марочко, 2010, с. 166).

Ламання усталеного гендерного ладу в селі більшовики змушені були проводити в умовах набутої у часи «воєнного комунізму» недовіри або ж відверто негативного ставлення селян до нової влади. Напруженість у відносинах селянства та більшовиків на Запоріжжі повною мірою проявилася у протистоянні радянської влади та селянського повстанського руху на початку 1920–х років. У 1921 році місцеві більшовики відверто визнавали Олександрівську (Запорізьку) губернію як «одну из таких бандитских, если не самую бандитскую» (Протоколы 5–й губернской конференции,

1921–1922, арк. 29). Запорізький губком партії володів інформацією, що протягом весни 1921–го в ході «продроботи» в Токмацькому повіті було мобілізовано 70 членів КП(б)У і понад 100 членів профспілок, з них 23 загинули по селах, решта розбіглася; у Бердянському повіті мобілізовано 146 членів профспілок, з них 123 загинули, решта розбіглася (Лях, Марочко, 2010, с. 112). Невдовзі повстанський рух було ліквідовано, та ще довгий час радянській владі треба було вибудовувати відносини з селом на Запоріжжі.

Більший відгук радянська гендерна політика рівноправності мала у містах, які зазвичай йшли в авангарді жіночої емансипації. На Запоріжжі на початок ХХ століття низка міст швидко зростала економічно, зокрема Мелітополь, Бердянськ та Олександрівськ (Запоріжжя). Але й там умови для втілення програм з радянської гендерної модернізації були не надто сприятливими. У промисловості більшості міст провідну роль відігравали підприємства машинобудівної галузі, які забезпечували роботою (досить добре оплачуваною) насамперед чоловіків. За даними Запорізького жіночого відділу, на 1923 рік у самому Запоріжжі нараховувалося лише 400 жінок, які працювали на виробництві. Водночас тільки на машинобудівних підприємствах об'єднання «Комунар» було 2229 робітників, з яких лише 73 – жінки (*Отчет о работе Запорожского окружкома, 1923–1925, арк. 39*).

Домінування чоловічої зайнятості у поєднанні з відсутністю закладів вищої освіти (які могли б збільшити присутність у містах інтелігенції, відкритішої до жіночої емансипації), сформували Запоріжжя як один із «маскулінних» регіонів, тобто такий, де «панував чоловічий етос» (Вороніна, 2017, с. 124). Очевидно, особливості соціально-економічного розвитку міст визначили відсутність тут знакових лідерок феміністичного руху в дореволюційний період, хоча в Олександрівську (Запоріжжі) Л. Смоляр зафіксувала існування Олександрівського відділу Спілки рівноправності жінок (Смоляр, 1998, с. 349).

Стрімка актуалізація «жіночого питання» в Олександрівську відбулася вже завдяки більшовикам у 1919 році, коли до міста неочікувано прибула одна з промоутерок емансипації О. Коллонтай. Причиною її приїзду було бажання бути поруч зі своїм чоловіком, П. Дибенком, командиром 1-ї Задніпровської Української дивізії, в якій її призначили керівницею політвідділу. Крім заходів з політико-агітаційної діяльності, О. Коллонтай провела в Олександрівську людні збори, на яких завдяки ораторському таланту більшовичка розкрила сутність питання «звільнення жінки». Харизматичність і переконливість О. Коллонтай мали результат, який, вочевидь, перевершив навіть її власні сподівання. В результаті, в Олександрівську були створені дві організації по роботі з жінками: жіноча комісія при партійному комітеті (її очолили Клавдія Андоньєва та Таїсія Макарова) та група з виконання

суспільно значущих робіт, яку очолила Перл Карповська (Поліна Жемчужина) (Кривоший, 2011, с. 159). Короткий час (доки Запоріжжя влітку не захопили денікінці) членкині цих організацій провадили бурхливу діяльність щодо залучення жінок до суспільного життя. Учасниці комісії при парткомі проводили роз'яснювальну роботу серед жінок, організовували нові жіночі професійні спілки, дбали про участь жінок у публічних заходах (наприклад, було організовано жіночу колону на першотравневу демонстрацію) (Кривоший, 2011, с. 167). Це був яскравий, хоч і нетривалий спалах радянських емансипаційних практик на Запоріжжі, за якого виник жіночий актив, дієвий і після революції. Але очевидно, що за його діяльності в революційний період не сталося якихось суттєвих змін у житті більшості жінок Олександрівська, і тим паче всього Запорізького краю.

Тож з початком делегатських зібрань на Запоріжжі організатори зіштовхнулися з низкою викликів, типових для радянських емансипаційних практик: негативним ставленням чоловіків до участі жінок у публічній сфері, відсутністю належної підтримки в більшовицьких органах влади. Чоловіки, особливо у селах, забороняли дружинам і дочкам ходити на зібрання та виявляти будь-яку активність, не притаманну практикам нормативної жіночності (*Отчеты, сводки, планы окрженотдела, 1924–1925, арк. 75; Протоколы совещаний женорганизаторов, 1925, арк. 2*). Характерними були побоювання чоловіків, що жінка-делегатка може піти з родини: «у мужей существует мнение, что если жена станет делегаткой, то это обязательно приведет к распаду семьи» (*Отчеты, сводки, планы окрженотдела, 1924–1925, арк. 75*). Вхідження жінок до публічної сфери сприймалося в консервативному селянському суспільстві як явище «неприродне», яке суперечить здоровому глузду, його засуджували, а нові жіночі ролі отримували негативне, принизливе значення. У звітах Мелітопольського жінвідділу за 1925 рік вказано, що «до сих пор существует мнение, что активная селянка [это] шляющаяся [женщина]» (*Протоколы совещаний женорганизаторов, 1925, арк. 2*). Та й самі жінки далеко не завжди були готові до кардинальних змін у своєму житті, особливо у селі. Показовою є згадка в документах про те, як сільські жінки відмовлялися відвідувати делегатські збори, поки їм не пообіцяли, що читатимуть лекції про догляд за птицею та худобою. Очевидно, агітаторкам доводилося докладати значних зусиль, щоб переконати селян у необхідності «звільнення жінки», головнo тому, що офіційно-революційна риторика жінорганізаторок/ів була відірвана від повсякденних турбот селянок, а мова – надто складна для розуміння.

Окремим викликом для організаторок делегатських зібрань у Запорізькому краї стало його національно-релігійне розмаїття. Якщо українок, єврейок або ж росіянок у звітній документації жіночих відділів надто не відокремлюють за національною ознакою, то присутність болгарського,

а особливо німецького (менонітів) населення привертала увагу. У 1920–х роках на Запоріжжі в рамках політики коренізації було сформовано окремі національні райони: Цареводарівський і Романівський (болгарські); Хортицький і Молочанський (німецькі) (Грищенко, 2018, с. 82; Національне адміністративно-територіальне будівництво, 2022). Організаторки зібрань мали враховувати в роботі з цими жінками їхні культурні, релігійні, ментальні відмінності. Наприклад, болгарки просили робити їм окремі від чоловіків заняття з лікнепу. Якщо присутність болгарок у зібранні ще була більш-менш помітна, то участь меноніток була дуже низькою – 18% по Молочанському району на 1926 рік. Організаторки виправдовували такі низькі показники змішаністю населення регіону та тим, що «менониты до фанатизма религиозны и по религиозным убеждениям отказываются участвовать в общественной работе» (*Копии резолюций*, 1926, арк. 78).

Тож організація делегатських зборів на початку 1920–х років на Запоріжжі відбувалася з перемінним успіхом. Однак членкині жінвідділів і жін-організаторки (хоч на оплату їхньої праці й бракувало коштів) у перші роки радянської влади були сповнені ентузіазму, і зусилля врешті знаходили відгук. Жінки з зацікавленістю (особливо у містах) брали участь у делегатських зборах. На 1923 рік із 1056 делегаток із Запорізької округи 856 були представницями села, з них 503 характеризувалися як «активні учасниці», і ще 200 активних делегаток були з міст (*Списки делегаток*, 1923–1924, арк. 7).

Щоправда, в другій половині 1920–х років успішність кампанії на Запоріжжі, як і в інших регіонах України, почала згасати. Згортання ліберальних реформ, зменшення зацікавленості уряду у справі жіночої емансипації з початком індустріалізації призвели до формалізації діяльності делегатських зібрань, що стає відчутною з 1926–1927 років. Хоча кількість делегаток, особливо в Запорізькій окрузі, зростала (на 30% з 1927–го по 1930–й) (*Об итогах работы*, 1926–1927, арк. 44, *Протоколы собраний работниц*, арк. 26), активність, зацікавленість знижувалися. Збільшення кількості делегаток переважно було наслідком радянської традиції «гонитви» за кількісними показниками. Проте у звітах часто вказували і на наявність невеликого активу делегаток (міг складати 25% зібрання), які охоче брали участь у практиках, зорганізованих жінвідділом і керівницями зібрань (*Об итогах работы*, 1926–1927, арк. 4–14, 59–63; *Протоколы собраний работниц*, арк. 26).

Отже, при утворенні делегатських зібрань організатори зіштовхнулися з типовими для цих ініціатив проблемами: патріархальним спротивом чоловіків і недовірою сільських жінок до далекої від практичних потреб емансипаційної риторики. При цьому низький рівень економічної активності жінок у містах на Запоріжжі та неоднорідність національного і релігійного

складу населення створювали додаткові труднощі в організації делегатських зібрань.

Склад делегатських зібрань: очікування влади та прагнення жінок

Склад був одним із важливих чинників ефективності делегатських зібрань як механізму реалізації радянської гендерної політики. Влада розуміла, що від того, які саме жінки ставали делегатками, залежали їхня активність/пасивність, (не)авторитетність серед місцевого населення, врешті, успішність зібрань. При цьому делегатські зібрання, з одного боку, мали охоплювати жінок, які б очікувано підтримували радянські практики (наприклад, робітниці в містах і біднячки в селах), з іншого – включати тих, чия прихильність потрібно було здобути для розширення впливу на жіноцтво. У процесі роботи з делегатськими зібраннями в організаторів склалася певна система унормованих і неофіційних критеріїв, якими визначали перспективних/бажаних та неперспективних/небажаних делегаток.

Найбільше уваги приділяли соціальному походженню. Важливість цього критерію визначила його унормування на рівні інструкцій з виборів (Кривуля, 2008). Встановлювалися квоти на кількість робітниць, домогосподарок у містах, біднячок у селах тощо. Проте соціальний склад мешканців населених пунктів, де проводились вибори, або ж низький рівень зацікавленості представниць бажаних соціальних груп впливали на реальний склад делегаток. Так, навіть у другій половині 1920–х років, коли кількість працівниць на підприємствах у великих містах почала потроху збільшуватися, у невеликих було ще важко досягнути вагомої частки робітниць у зібраннях. За даними Мелітопольського окржінвідділу 1926 року, в містечках на зразок Великого Токмака кількість робітниць у делегатських зібраннях сягала лише 8% (*Копии резолюций*, 1926, арк. 78). Неможливість залучити до зібрань потрібну кількість робітниць (або хоча б дружин робітників) компенсувалась обранням делегатками жінок-інтелігенток, службовиць, дружин представників партійно-радянської номенклатури. Ці делегатки в невеликих містах становили 50–60% складу зібрань. Такий «соціальний перекис» формував особливі настрої та відносини серед делегаток. За відсутності конкуренції з боку робітниць у зібраннях дружини представників номенклатури, службовиць мали можливість затриматись у статусі делегаток надовго. Це давало їм, за спостереженнями самих членкинь жінвідділу, відчуття власної привілейованості (*Копии резолюций*, 1926, арк. 82).

У сільській місцевості влада прагнула бачити серед делегаток біднячок, батрачок, незаможниць, які й становили більшість зібрань, сподіваючись завдяки участі в радянських емансипаційних практиках якось покращити своє становище. Однак в умовах непу, для посилення впливу у селянському

суспільстві, організатори все більше звертали увагу на середнячок. Про бажаність збільшення частки середнячок серед делегаток акцентувалось в документації жінвідділів. Проте жінки, які належали до економічно незалежних родин, не квапились долучатися до зібрань. Наприклад, за даними 1926 року, кількість середнячок від загальної становила лише 13% у Запорізькій та 15% у Мелітопольській округах (*Доклади*, 1926–1927, арк. 44; *Копии резолюций*, 1926, арк. 78). Врешті, навіть самі партійці інколи визнавали складність залучення середнячок до участі у делегатських зборах. Так, на нарадах Хортицького та Жеребецького районів партійці зазначали, що: «середнячек не нужно выбирать, так как они материально обеспечены и не пойдут в делегатки» (*Протоколы коллегии*, 1925, арк. 82). Водночас ігнорування середнячками делегатських зібрань істотно звужувало та робило кластерним «делегатський рух» у селі. Адже середняки були основою селянства у часи непу: на 1927 рік питома вага середняцьких господарств по Україні становила понад 70% (Кульчицький, 2022).

Окрему увагу звертали на сімейний стан і вік делегаток. Інколи це призводило до негативного ставлення організаторів делегатських зібрань до жінок, які прагнули бути обраними, але не відповідали очікуванням. Так, небажаними були делегатки віком понад 35 років. Упереджене ставлення до таких жінок (які, за сучасними визначеннями ВООЗ, належать до молодого віку) організатори/перевіряючі делегатських зібрань почали демонструвати у своїх звітах/висновках у другій половині 1920-х років. До прикладу, у висновках про роботу делегатського зібрання заводу «Інтернаціонал» (м. Запоріжжя) вказували на «не совсем удовлетворительный возрастной состав / 12 чел. [делегаток] от 35–47 лет» (*Доклады о районной конференции*, 1926–1927, арк. 52). Те саме спостерігалось й у селах. У висновках про перевірку делегатських зібрань у селі Біленькому зазначено: «Отрицательный момент работы: большое количество делегаток старше 35 лет» (*Доклады о районной конференции*, 1926–1927, арк. 73). На думку організаторів, жінки віком понад 35 років гірше засвоювали програму занять, їх було важче залучати до делегатських практик, вони були стійкіші у своєму світогляді, тож гірше піддавались ідеологічному «перевихованню».

Прихильнішим було ставлення до молодих незаміжніх дівчат, які були відкритішими до новацій. Таких дівчат було досить багато серед делегаток – частка могла сягати 25% (*Список женщин-делегаток*, 1925, арк. 40–45; *Итоги перевыборов*, 1929, арк. 11–25). Не маючи власних родин і дітей, вони мали більше часу для делегатських справ (Савченко, 2019, с. 134).

Найбільш очікуваними серед делегаток були молоді заміжні жінки, чий статус був найвищим серед жінок і у міському, і у сільському суспільствах, і вони, на думку організаторів делегатських зібрань, могли впливати на сво-

їх чоловіків. Та саме цій категорії жінок було складно брати активну участь у зібраннях через зайнятість родинними справами і часте невдоволення участю у зібраннях їхніх чоловіків (Савченко, 2019, с. 135).

Ставлення жінорганізаторів до участі у зібраннях розлучених жінок і вдів поступово погіршувалося. В документах 1926–1928 років прямо зазначали, що високий відсоток удів знижуватиме авторитет зібрань (*Протоколы окрженотдела*, арк. 75, 76). Проте цих жінок обирали делегатками досить часто (*Доклады о районной конференции*, 1926–1927, арк. 40–45; *Протоколы окрженотдела*, 1927–1928, арк. 75). Так, у 1926 році у селах Запорізької округи з 1968 делегаток було 458 вдів, 93 розлучених і 200 одначок. Тобто жінки «небажаних» груп становили понад 38% обраних делегаток (*Доклады о районной конференции*, 1926–1927, арк. 40–42). Кількість удів, одначок, розлучених могла бути і більшою в окремих районах. Так, у Гуляйпільському районі у 1927 році їх було 49% (*Доклады о районной конференции*, 1926–1927, арк. 14). Вагома участь удів і розлучених жінок частково пояснюється відсутністю родинного тиску щодо зібрань. З іншого боку, вони як голови своїх родин і самостійні господині мали активніше за інших жінок входити до публічної сфери (Савченко, 2019, с. 135).

Вдови, розлучені жінки мали інколи по троє, четверо і більше дітей. Вони повністю несли відповідальність за свої родини і мали шукати нагоди для посилення своїх позицій у суспільстві, а делегатство надавало додаткові можливості для соціальної активності, впливу в публічному просторі. Однак сільська громада не схвалювала цього. Ставши делегатками, вдови або ж розлучені жінки могли викликати упередження оточення. Наприклад, висловлювалися побоювання, що «делегатки вдовы отбивают чужих мужей, когда они долго бывают делегатками» (*Доклады о районной конференции*, 1926–1927, арк. 75). Тобто складалася парадоксальна ситуація, за якої жінки, які прагнули стати делегатками, не мали прихильного ставлення ані організаторів делегатських зібрань, ані власного соціального оточення.

Отже, якщо узагальнити всі вимоги до жінок, то найкраща делегатка, на думку організаторів, мала б відповідати таким характеристикам: за соціальним походженням – робітниця (в місті) або незаможна чи середнячка (у селі), молода (до 35 років), заміжня, здатна сприймати нові знання і відкрита до зміни світогляду. Бажано також, щоб вона мала хоча б початкову освіту, але це не було обов'язково, адже для подолання неписьменності існував лікнеп. Найголовніше – жінка повинна мати час і бажання бути делегаткою. Однак найбільше зацікавлення в участі в делегатських зібраннях демонстрували вдови та одначки з незаможних родин.

Напрями роботи з учасницями делегатських зібрань

Яка ж діяльність очікувала жінок, обраних делегатками? Найбільш регулярною формою роботи делегатських зібрань були лекції. Заняття доповнювалися читанням рекомендованої періодики. Програма лекцій переважно стосувалася політико-ідеологічного виховання, частково охоплювала питання практично-прикладного характеру. (*Отчеты, сводки, планы окруженотдела*, (1924–1925), арк. 52). Щоправда, далеко не в усіх зібраннях (особливо в селах) лекції читали згідно із затвердженою програмою, та навіть у скороченому вигляді політико-ідеологічна тематика часто була далекою від реальних зацікавлень жінок. Делегаткам, особливо у першій половині 1920-х років, пропонували лекції практичного спрямування: про догляд за дітьми, здоров'я жінки, венеричні хвороби тощо. У сільській місцевості на прохання слухачок проводились лекції з питань сільського господарства. Інколи лектори, аби зробити заняття цікавішими для делегаток-селянок, на їхнє прохання навіть скорочували політико-ідеологічний курс задля лекцій із сільського господарства та охорони здоров'я матері та дитини (Копии резолюцій, 1926, арк. 80). Проблема низької зацікавленості жінок у лекціях була такою очевидною, що з другої половини 1920-х років в інструктивних матеріалах жінвідділів пропонувалося кожне заняття з делегатками починати з близького для них «місцевого матеріалу» (проблем виробництва, села) (*Копии резолюцій*, 1926, арк. 20).

Часто, особливо у селі, успішність лекційних занять була незначною через низький рівень знань і методичної підготовки самих викладачів і викладачок. Дещо кращою була ситуація у великих містах, там делегатки інколи потрапляли на лекції запрошених фахівців. Так, у Запоріжжя на заняття з охорони здоров'я запрошували лікарів Вайнгарндта та Іоффе. Теми таких лекцій від жінвідділів стосувалися питань, які мали бути корисними для жінок, але часто були незвично відвертими як для публічного обговорення для більшості тогочасних містянок. Поширення проституції в містах України внаслідок тривалого воєнного часу Першої світової та радянсько-української воєн визначило актуалізацію лекцій з цієї проблеми. Тож на зібранні робітниць 1923 року, де відбувалися перевибори делегаток, лікар Вайнгарндт читав лекцію на тему: «Про шкоду проституції». Лекції мали, окрім просвітницького, виховне завдання, і лікар окремо акцентував увагу на ролі батьків у вихованні дівчат як чинника запобігання проституції (*Протоколы конференций, собраний*, 1923, арк. 103). Доктор Іоффе на зібранні працівниць авіазаводу №9 у 1925 році зробив доповідь «Про аборт», в якій приділив увагу проблемі збільшення кількості абортів у країні та їх шкідливості для організму жінки (*Протоколы, отчеты*, 1925, арк. 48).

Різноманітні знання і вміння делегаток намагалися формувати через участь у численних секціях і гуртках (їх називали «кружки»), зокрема таких,

як: «Охматдит», «Політкружок», «Друг дітей», «Крою та шиття», «Правовий» та ін. Проте відвідування секцій і гуртків було дуже нерівномірним у різних делегатських зібраннях. Особливо пильну увагу організатори та керівники зібрань приділяли суспільно-політичній активності делегаток. Її стимулювали через участь у численних періодичних заходах і кампаніях, організованих жінвідділом та іншими партійними структурами, які мали б демонструвати активну діяльність. Наприклад, у 1925 році в Запоріжжі було проведено «місячник безпритульних», під час якого делегатки разом з членкинями жінвідділу перевіряли дитячі установи, займалися влаштуванням безпритульних дітей, збором коштів на їхнє утримання (*Протоколы коллегии женотдела*, 1925, арк. 68). У ранг першорядних обов'язкових ритуалів для делегаток було зведено офіційне відзначення Міжнародного жіночого дня 8 березня. За усталеною радянською традицією до свята приурочували звітні заходи з численних програм, які стосувалися жінок. У цей день на урочистих зборах найкращих делегаток приймали до лав комуністичної партії або комсомолу, відбувався урочистий випуск учениць курсів лікнепу (*Материалы обследования райженотдела*, 1925, арк. 5). Щоправда, проведенню радянських святкових ритуалів, особливо в селах, ще довго заважала «незламна» традиційність світогляду жінок. Так, в одному з сіл зафіксували випадок відмови від святкування 8 березня, оскільки це був перший день посту (*Доклады о районной конференции женщин*, 1926–1927, арк. 3).

Для отримання нових компетенцій і навичок делегаток скеровували на практику до різних установ та організацій. Та ця програма, яка потенційно могла дати низку потрібних знань і вмінь в управлінській сфері, втілювалася зі значними труднощами. Практиканткам були не дуже раді в установах, ніхто їх не прагнув навчати, особливо безкоштовно. Та й самі жінки не завжди були зацікавлені в практиці, що була безоплатною. Для життя потрібні були гроші, практикантство забирало час, і вони воліли б отримувати грошову винагороду за свою роботу, однак жінвідділ не міг організувати фінансування таких стажувань. У звіті до Запорізького жінвідділу вказувалося, що «Практиканток в більшості товариств немає, в деяких випадках винуваті самі делегатки, які не хочуть безплатно відвідувати засідання, збори та інше. В зв'язку з зниженням цін платне практикантство неможливо» (*збережено стиль написання оригіналу. – Авт.*) (*Доклады о районной конференции женщин*, 1926–1927, арк. 47).

Отже, участь у делегатських зібраннях у кінцевому результаті давала жінкам обмежену кількість знань і навичок, які могли їм знадобитися в подальшому житті. Перепоною для успішного політико-ідеологічного виховання ставала невідповідність програмного матеріалу реальним зацікавленням жінок, особливо у селі.

Участь у делегатських зібраннях та зміни в подальшому житті жінок

То який вплив мала участь у делегатських зборах на подальше життя жінок? Для більшості з них перебування в статусі делегатки не призводило до суттєвих змін життєвих стратегій. Тільки невеликій частині активна делегатська діяльність дозволяла з часом отримати гідно оплачувану роботу – зазвичай у рамках гендерно маркованих обмежень. Найбільше колишні делегатки отримували посади у сферах роботи з жінками, соціального забезпечення, охорони здоров'я тощо. Вони часто ставали жінорганізаторками, інколи – завідувачками жінвідділів. Прикладом такого зростання є історія І. Карманової. Вона була в 1924 році обрана делегаткою від заводу №29, і, за її спогадами, активно зайнялась суспільною роботою. В цей час до неї приходив розуміння: «что вне рядов коммунистической партии жизнь моя немыслима», тож у 1925 році вона вступила до КП(б)У. В 1928-му І. Карманова працювала жінорганізаторкою на заводі №29 (Кривоший, 2011, с. 173).

Показова з огляду на успішний життєвий сценарій делегатки біографія Софії Мачиної. Вона походила з Феодосії, з неможливої єврейської родини. У віці шести років залишилася без матері, через що мала піти до чужої родини «де приходилося поневирятися на глузування здирників» (*Особова справа, Мачина С.А.*, 1929, арк. 4). З одинадцяти років вона доглядала дітей у чужих родин, згодом працювала на тютюновій фабриці. Прагнула до знань, тож навчалася в школах для бідних, якийсь час з нею окремо займалася вчителька. Докладені зусилля дозволили їй навіть скласти іспит за три класи гімназії в місті Ногайську (сучасна назва – Приморськ, Запорізька область). Очевидно, їй було з дитинства властиве прагнення до суспільної діяльності, публічної активності. Тож у 1905 році, у п'ятнадцятирічному віці, вона взяла участь у демонстрації робітників, за що була звільнена з роботи. Згодом вийшла заміж і на початку 1920-х років мешкала вже в Пологах, на якийсь час поринувши у сімейне життя. В 1923 році в Пологах її обрали делегаткою, і надалі вона брала активну участь у громадській роботі. Діяльність її оцінили позитивно, і в 1924 році Софію прийняли до лав КП(б)У. Надалі С. Мачина стала жінорганізаторкою осередку, згодом – завідувачкою Пологівського районного жіночого відділу (*Особова справа, Мачина С.А.*, 1929, арк. 4).

Слід зазначити, що делегатство прискорювало вступ до більшовицької партії, членство в якій давало можливість отримання додаткових соціальних переваг. Але жінок, незважаючи на величезні зусилля жінвідділу, спрямовані на заохочення вступу до більшовицької партії, в складі КП(б)У було вкрай мало. До прикладу, у складі більшовицької партії Запорізької округи, одним з основних джерел поповнення якої жінками були саме

делегатки, на 1930 рік жінки становили лише 10% (*Протоколи собраний работниц, 1929–1930*, арк. 26).

Делегатські зібрання, хоч і були певною мірою нав'язаним механізмом емансипації, очевидно, все ж змушували суспільство звикати до активної присутності жінок у публічній сфері. Жінки, врешті, починали потрохи розуміти переваги цих змін. Але розуміли вони це інколи по-своєму, не так, як того очікувала влада. Жінки стали використовувати делегатські зібрання, конференції для робітниць і селянок як платформи для звернення до влади з питаннями, які їх справді хвилювали. Так, на окружному з'їзді робітниць і селянок Мелітопольської округи 1926 року делегатки поставили організаторам величезну кількість запитань, тематика яких стосувалася не тільки гендерної рівності та радянського будівництва. Жінок цікавили питання умов господарювання у селі, зростання цін, торгівлі алкогольними напоями, випадків девіантної поведінки серед партійних номенклатурників та багато іншого. Зокрема, лунали такі питання: «Можно ли сдавать в аренду землю?», «Кому будет предоставлено право по найму и аренде земли?», «Почему отправляется хлеб за границу? У них хлеба мало?» Жінки порушували питання про функціонування та повсякдення радянсько-партійного апарату: «Почему милиционер получает такое маленькое жалованье, им не хватает на жизнь и материальная база толкает их на хабар?», «Где Советская власть ставит границу между нравственностью и проституцией, когда очень часто наши партийцы пользуются многоженством и слишком безответственно относятся в этом отношении к своим поступкам?» (*Протоколы совещаний женорганизаторов, 1925*, арк. 5–15). На ці та численні інші запитання організатори конференції мали давати пояснення, відповіді або ж просто відмовчуватись.

З кінця 1920-х років жінвідділи намагалися залучати делегаток до допомоги в колективізації. Однак є факти, що демонструють роль делегатських зібрань не як інструменту, що використовувався серед іншого для впровадження радянської політики у селі, а навпаки – як платформи звернення жінок до влади під час хлібозаготівель. У звіті 1930 року Запорізького жіночого відділу зазначалося, що активність селянок на перевиборах у цьому році є на диво дуже високою. Та пов'язано це було з реакцією жінок на хлібозаготівельні кампанії. У звітах з перевиборів згадується, що селянки порушували численні питання, які здебільшого були викликані аж ніяк не планами делегатських зібрань, а хлібозаготівельними кампаніями. «Чому в селі забирають останнє, а хліб гниє?», «Чому раніше хліб не забирали, а тепер забирають?» (*Протоколы собраний работниц, 1929–1930*, арк. 4). Жінки, вочевидь, скористалися черговими перевиборами, щоб безпосередньо звернутися до представників влади з питаннями, які їх насправді хвилювали (Савченко, 2019, с. 135).

Тож ентузіазм учасниць делегатських зібрань на Запоріжжі початку 1920-х років у другій їх половині поступово змінювався на байдужість і формальне ставлення. Наповнені офіціозом та ідеологічним вихованням, показною активністю практики делегатства все ж знаходили своїх справжніх послідовниць, та не могли тривалий час захоплювати широкі кола жінок Запоріжжя.

Одним із чинників невдачі делегатських зібрань була відсутність помітних змін економічного статусу жінок, відчутного розширення їхнього представництва в управлінській сфері. Делегатство не надавало широких можливостей для більш якісного працевлаштування, економічної незалежності. Основна частина набутих жінками під час перебування у статусі делегатов навичок і знань (за винятком гендерно маркованих, отриманих у гуртках «Крою та шиття», «Охматдиту») була малопотрібна у житті поза делегатством. Перевагами делегатства могли скористатися лише ті жінки, які повністю приймали радянську ідеологію та риторику.

В організації делегатських зібрань виразно виявила себе вибірковість та обмеженість радянської гендерної політики. Радянсько-партійні структури, проголошуючи одним з завдань гендерної політики подолання стереотипного ставлення до жінок, урешті самі виявились носіями упереджено-вибіркового ставлення щодо віку або сімейного стану. В той же час відсутність привабливих пропозицій для жінок з високим соціальним та економічним статусом у суспільстві посилювала нерівномірність проникнення делегатських емансипаційних практик у різні середовища жінок Запоріжжя.

Хоча делегатський рух і не досяг поставлених радянською владою завдань щодо масовості та результативності, функціонування делегатських зібрань усе ж було одним з факторів, що поступово змінювали ставлення суспільства, і насамперед самих жінок, до традиційного гендерного ладу.

Джерела

Доклади о районной конференции женщин и съезде селянок, списки делегатов, выводы по обследованию делегатских собраний «Интернационал», «Коммунар», Новониколаевском районе, с. Хортице, Бельном, Васильевском районе, списки сельженорганизаторов, 1926–1927. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 564), Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), Запоріжжя.

Итоги перевыборов делегатских собраний по районам, 1929. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 1074), ДАЗО, Запоріжжя.

Копии резолюций. Протоколы заседаний окрженотдела, доклады о работе среди женщин, 1926. Ф. П–241 (Оп. 4, Спр. 25), ДАЗО, Запоріжжя.

Материалы обследований райженотдела. Копии протоколов собраний коммунисток, коллегии окрженотдела, торжественного собрания в честь 8 марта, окружного совещания женщин, циркуляры окружкома о вовлечении, окружного совещания женщин, циркуляры, 1925. Ф. П–73 (Оп. 3, Спр. 10), ДАЗО, Запоріжжя.

Об итогах работы среди женщин и о количественном составе, 1926–1927. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 412), ДАЗО, Запоріжжя.

Особова справа, Мачина С.А., 1929. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 1525), ДАЗО, Запоріжжя.

Отчет о работе Запорожского окружкома, 1923–1925. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 34), ДАЗО, Запоріжжя.

Отчеты, сводки, планы окрженотдела, 1924–1925. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 231), ДАЗО, Запоріжжя.

Протоколы 5-й губернской конференции, 1921–1922. Ф. 6638 (Оп. 1, Спр. 31), ДАЗО, Запоріжжя.

Протоколы коллегии женотдела, доклады о работе среди женщин, 1925. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 408), ДАЗО, Запоріжжя.

Протоколы конференций, собраний селянок и работниц Запорожья и Запорожского округа, 1923. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 122), ДАЗО, Запоріжжя.

Протоколы окрженотдела, 1927–1928. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 753), ДАЗО, Запоріжжя.

Протоколы, отчеты и планы ячейковых организаторов женотдела, 1925. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 417), ДАЗО, Запоріжжя.

Протоколы собраний работниц, списки делегатов, 1929–1930. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 1077), ДАЗО, Запоріжжя.

Протоколы совещаний женорганизаторов, 1925. Ф. П–241 (Оп. 3, Спр. 21), ДАЗО, Запоріжжя.

Списки делегатов. Отчеты Запорожского окружного женотдела, 1923–1924. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 125), ДАЗО, Запоріжжя.

Список женщин-делегатов по районам Запорожья. Учетные карточки делегатов, 1925. Ф. П–1 (Оп. 1, Спр. 425), ДАЗО, Запоріжжя.

Дослідження

Алферова, И. (2011). Делегатские собрания 1920-х годов как проект подготовки советских женщин к управленческой деятельности. *Вестник Челябинского государственного университета. История*, (43), 46–54.

Вороніна, М. (2017). Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х роках. О. Кісь (Ред.), *Українські жінки у горнилі модернізації* (с. 106–131). Харків: Клуб сімейного дозвілля.

Грищенко, Ю. (2018). *Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Коханова, О. (2015). Жіноче питання в Радянській Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, (Вип. 1, Ч. 1), 59–61.

Кривоший, О. (2011). «Спогади про участь жінок в Громадянській війні та жіночому русі...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років. *Музейний вісник*, (11), 155–177.

Кушнір, Л. (2009). *«Діяльність жіночих рад Донбасу (1920–1933)»* [Дис. канд. іст. наук]. Донецький національний університет.

Лях, С., Марочко, В. (2010). Між революцією і колективізацією: селянський ренесанс. С. Кульчицький (Ред.), *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Савченко, І. (2019). Жінки–делегатки на Запоріжжі 1920–х рр.: спроба колективного портрету. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (Т. 1, Вип. 52), 131–146.

Савченко, І. (2021). Вирішення жіночого питання та зміни гендерних ролей жінок в спогадах більшовиків Запоріжжя в період Української революції 1917–1921 рр. *Історія Степової України: стратегії дослідження та репрезентації*, 137–150.

Смоляр, Л. (1998). *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії*. Одеса: Astropoint.

Інтернет–ресурси

Кривуля, О. (2008). Вплив жіночих делегатських зборів 1919–1932 рр. на формування субкультури радянських жінок–городянок в Україні. *Історичні записки*, Вип. 20. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages–4876.html>

Кульчицький, С. (2022). Середняки. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=serednjaky>

Національне адміністративно–територіальне будівництво в УСРР/УРСР. (2022).

Енциклопедія історії України (Т. 7: Мі–О). URL:

http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsionalni_rajony

Аліна Добошевська

ТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТКАМИ 1960–1980–Х РОКІВ

У 1960–х роках у суспільному житті СРСР відбулася політична і культурна лібералізація. Це стосувалося й України, де з'явилася нова генерація творців, яких називають шістдесятниками. Серед найвідоміших – Ліна Костенко, Алла Горська, Стефанія Шабатура, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Василь Стус, Іван Драч, Микола Вінграновський, Ігор Калинець, Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк. З часом до них приєдналися інші представники української інтелігенції, створивши дисидентське середовище, у якому сформувалася ідеологічна програма руху опозиції до тоталітарної радянської системи. Згодом воно перетворилося на самостійний дисидентський рух. З'явилися підпільні видавничі ініціативи. Рівень громадської та національної свідомості зростав, а прагнення до розвитку української мови, культури та державної незалежності поєдналися з боротьбою за демократичні права людини. До цього спричинилося підписання СРСР у 1975 році в Гельсінкі Заключного акта Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, учасники якого зобов'язалися поважати основні права людини. Відтак у 1976 році було створено Українську Гельсінську групу, що мала на меті громадський контроль за дотриманням цих угод СРСР. За свої дії опозиційні активісти зазнавали переслідувань та жорстоких репресій з боку КДБ (Нгусак, 2000, с. 296–303).

Публікації про дисидентський рух в Україні зосереджуються на його історії та критичному літературному аналізі творчості письменників і митців, пов'язаних із цим рухом, у контексті намагання створити незалежну Україну. Проаналізовано вплив неформальних зачатків цього руху на хід

десталінізації за правління Хрущова (Баран, 1996). Важливою темою досліджень стала роль дисидентського руху у збереженні національної ідентичності українців та його боротьба з історичними міфами, що визначають суспільну свідомість (Зашкільняк, 2009). У зв'язку з цим аналізується трактування історії України в українській журналістиці 1960–1970-х років (Секо, 2010). Георгій Касьянов, дослідник суспільно-політичної історії української інтелігенції XIX–XX століть, у своїй праці висвітлює події, пов'язані із зародженням і розвитком протестного руху 1960–1980-х років у контексті загальної еволюції тоталітарної системи до її краху (Касьянов, 1995).

Творчість дисидентів розглядають і крізь призму їхніх філософських поглядів. Це роблять і самі представники цього покоління, аналізуючи власний спосіб життя та шукаючи обґрунтування свого вибору у філософських міркуваннях (Лісовий, 2014), та інші дослідники, які прагнуть виділити конкретні елементи, що могли б стати підґрунтям для створення власної української філософії (Дроздовський, 2006; Литвин, 2014).

Заснували цей рух переважно письменники та художники, тому не дивно, що перед сучасним українським літературознавством постає проблема комплексного дослідження шістдесятництва як специфічного дискурсу української літератури XX століття. 1960–1980-ті роки вже увійшли в історію, але через затримку дослідження, спричинену тоталітарною цензурою, критична маса цього художнього явища лише тепер дозріває до здійснення комплексної спроби зрозуміти цей період (Пахльовська, 2000).

Зі збільшенням часового розриву зростає й інтерес істориків, філологів, культурологів, письменників, журналістів і мистецтвознавців до цього явища. За останні два десятиліття видавництво «Смолоскип» опублікувало низку книг, присвячених дисидентському руху, це насамперед публікації різних документів (Загоруйко, 2015; Ргосук, 2013; Даниленко, 2013, 2017; Зінкевич, Голуб, 2013).

Було опубліковано й кілька спогадів українських дисиденток (Мороз, 2012; Жиленко, 2011; Горська, 1996; Кириченко, 2013; Ratuszynska, 2015)¹. Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк провели п'ять інтерв'ю з дисидентами (Berdychowska, Hnatiuk, 2000), серед яких одна жінка – Михайлина Коцюбинська. Однак за винятком Алли Горської, становище та діяльність жінок в українському дисидентському русі мало привертало увагу дослідників (Огнева, 2015). З іншого боку, попри значну кількість історико-літературних публікацій, присвячених дисидентам, усе ще бракує досліджень, які б враховували соціологічні аспекти цього явища, окрім невеликого доробку у галузі соціально-демографічного аналізу дисидентів (Муратова, 2014).

¹ Ця стаття зосереджена лише на аналізі біографічних інтерв'ю, записаних авторкою. Опубліковані спогади є цінним доповненням до усних джерел, однак їх буде розглянуто в іншій частині цього дослідження.

У цій статті представлено частину дослідження про реконструкцію біографічного досвіду жінок, які належали до дисидентського середовища, в контексті повсякденного життя та опозиційної діяльності з урахуванням соціально-культурної специфіки України в тоталітарній системі СРСР. Через високу репресивність радянської системи та ефективність роботи КДБ дисидентська діяльність у СРСР обмежувалася відносно вузьким колом осіб. У такій ситуації участь у ній вимагала певних рис характеру і соціально-комунікативних навичок.

Виокремлення жінок як особливої групи ґрунтується на відмінностях досвіду жінок і чоловіків у межах цього руху. У той час як чоловіки, засуджені до багаторічного ув'язнення, довго були в тюрмах і таборах, жінки боролися за виживання, переслідувані КДБ, займалися самвидавом і виконували різні завдання, щоб підтримати ув'язнених. При цьому їм доводилося самотужки виховувати дітей, які також не уникли переслідування. Історія такого, здавалося б, простого і банального опору не написана. Зазвичай політичний спротив радянському режиму ідентифікується як чоловіче заняття і героїчний вчинок згідно з андроцентричною патріархальною моделлю (Bielska, 2013, с. 77).

Прикладом дослідження ролі жінки в подоланні комуністичної системи можуть бути польські праці про жінок у русі «Солідарність» 1980-х років (Kondratowicz, 2001; Penn, 2003; Krzyżanowska, 2012; Dzido, 2016). Як пише Шана Пенн, у час переслідувань «Солідарності» та в умовах переходу організації до формату підпільної діяльності чоловікам довелося перенести свою політичну активність у приватну сферу, тобто у традиційний жіночий простір. Жінки надавали чоловікам притулок, забезпечували харчування, створювали можливості публікувати важливі тексти й контактувати зі світом. Завдяки своїй невидимості у публічній сфері жінки були ідеальними організаторками підпілля. Вони були дуже дієвими акторками в тій неясній змові, а сама стратегія, основною особливістю якої була невидимість, виявилася «навіть дуже ефективна. Чоловіки прославилися, а роль жінок замовчали» (Penn, 2003, с. 44).

Дослідження ґрунтується на методиці біографічно-нарративного інтерв'ю усної історії, яку розробив німецький соціолог Фріц Шутце (Schütze, 1983, 2007) та доповнили італійський історик Алессандро Портеллі

(Portelli, 1979, 1981) й французький соціолог Жан-Клод Кауфман (Kaufmann, 2010). В основі цього дослідження – інтерв'ю, записані у 2015–2019 роках у межах проєкту, реалізованого Фондацією «Добра воля» з Кракова у співпраці з Національною радою жінок України. Це інтерв'ю з 14-ма жінками: Раїсою Руденко, Марією Стус, Валентиною Попелюх, Валентиною Чорновіл, Марією Гель, Валерією Андріївською, Валентиною Гончар, Вірою Лісовою, Антоніною Литвин, Ритою Довгань, Галиною Севрук,

Алісою Забой, Валентиною Сокоринською–Бердник, Громовицею Бердник, Ларисою Лохвицькою.

Водночас отримати доступ до цих жінок було нелегко. Через багаторічне переслідування з боку КДБ, зокрема й у сфері приватного життя, та відсутність соціальної підтримки в широких колах населення вони вкрай недовірили ставляться до незнайомців, особливо тих, які записують та оприлюднюють інформацію про них. Це можна пояснити травмою багаторічного переслідування, допитів і порушення їхнього приватного життя. Несподівано ключову роль у подоланні цієї перешкоди відіграло знання української мови, яке виявилось моєю перевагою при домовленості про співбесіду. Полька, яка володіє українською, а не російською – це була найкраща рекомендація, адже питання мови для них значуще, оскільки боротьба за рівноправність української мови була важливою складовою українського дисидентського руху ще до того, як її було артикульовано у ширшому контексті прав людини².

Біографія – це історичне джерело, яке, серед іншого, може містити цінну інформацію про становище дисиденток у реаліях репресивної тоталітарної влади і про стратегії опору, які вони застосовували. Крім того, біографічна розповідь дає змогу вивчати стратегії соціальної підтримки, які використовували дисидентки: види одержуваної і наданої підтримки та її роль у розвитку почуття суб'єктності та дієздатності.

Матеріали біографічних досліджень проаналізовані крізь призму студій опору (*resistance studies*). Категорію опору слід розуміти як «систему дій, що є реакцією на ситуацію, яку індивід або група інтерпретують як стан гноблення. Це дія, яка базується на розумінні ситуації, здійснена в рефлексивний, свідомий спосіб, орієнтована на досягнення змін у контексті соціального простору, який становить середовище існування людини» (Bielska, 2013, с. 25).

Опір та соціальна підтримка

Поняття опору походить від традицій революційності, пов'язане з категоріями панування і підпорядкування, слугує для критичного вивчення соціального і культурного відтворення, а також для активізації соціальних суб'єктів – як колективних, так і одиничних (Mogrow, Torres, 1995). У цьому дослідженні відправною точкою буде теза Мішеля Фуко про те, що влада – це процес, в якому всі беруть участь, у сенсі як здійснення влади, так і впливу на неї. Вона є загальним ресурсом, який активується по-різному, залежно від положення суб'єкта в системі соціальних відносин. З цього випливає

почуття суб'єктності, відповідальності за свої дії, хоча й у межах, визначених системою владних відносин. Тож кожен індивід або соціальна група має менший або більший потенціал для ефективного опору, незважаючи на різноманітні можливості дій (Foucault, 1998; Winter, 1996).

У системі влади головну роль відіграє ідеологія як набір вироблених через певну соціальну групу переконань ілюзорного характеру, що виправдовують і легітимізують її специфічні інтереси і приписану головну позицію цієї групи щодо інших. Ідеологія слугує владі для обґрунтування соціальних відносин домінування і підпорядкування (Fairclough, 1989, с. 2). Своєю чергою представники підлеглих груп створюють опозиційну ідеологію для обґрунтування стратегії опору і звільнення від гноблення. Вона має менше соціальне охоплення через обмежений доступ до засобів передачі думок і застосування санкцій з боку влади. Тож ефективність дій опору для здійснення соціальних змін залежить від вироблення опозицією критичної суспільної свідомості, що дає змогу визначити простір домінування (Fairclough, 1989, с. 4). Тому такою важливою для українського дисидентського руху була підпільна видавнича діяльність, яка мала на меті не тільки формування громадської думки, а концептуалізацію і встановлення рамок опору.

Предметом цього дослідження є специфіка опору щодо конкретних дій, а також сукупність свідомо прийнятих переконань. Опір тут розцінюється як рефлексивне формування суб'єктності, що має риси трансгресії і становить основу стратегії емансипації соціальних сил.

Опір можна розділити на явний і прихований. Явний опір – це дії, які являють собою прямий протест проти конкретних елементів дії влади. Прихований опір – вживання опозиційних заходів при одночасному зниженні ризику їх визнання силовими структурами (Seymour, 2006, с. 305–306). Я приймаю інтерпретацію опору в обох цих діапазонах: як явних, так і прихованих дій, до яких навмисно вдаються активні соціальні суб'єкти, які розглядають ситуацію, в якій вони функціонують, як репресивну і вживають заходи, спрямовані на її дестабілізацію і зміну у довгостроковій перспективі.

Досвід опору українських дисидентів і дисиденток у тоталітарній системі був би неможливим без соціальної підтримки. Вже від початку досліджень опору з'явилися пропозиції поєднувати їх з дослідженнями на тему соціальної підтримки. Так, Шеррі Ортнер у вісімдесяті роки XX століття писала, що роботи на тему домінування й опору не повинні пропустити «моделі співпраці, взаємності і солідарності, [які] складають другу сторону соціального буття» (Ortner, 1984, с. 157).

Соціальну підтримку можна визначати в різний спосіб, залежно від відправної точки роздумів: це може бути індивідуальне сприйняття мережі підтримки, яка доступна індивіду, результат підтримки чи соціального

² Докладніше методику проведення цих інтерв'ю описано у збірнику *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть* (Добошевська, 2021, с. 235–251).

обміну або специфічний тип підтримки, наданої людині (Johnson, 1992, с. 1976). Найважливішим є поняття соціальної мережі, що є структурою, через яку здійснюється підтримка. Отже, соціальна мережа є структурною основою соціальної підтримки, тобто дій окремих осіб, спрямованих на надання людям, які зазнають труднощів, різних видів ресурсів. За класифікацією Шелдона Коена і Томаса Віллса, найбільш поширені види допоміжних дій: **підтримка інструментальна** (*instrumental support*) – конкретна матеріальна допомога, фінансова або у формі виконаної роботи; **підтримка інформаційна** (*informational support*) – надання консультації або допомога в доступі до установ, що дозволяють вирішити проблему; **підтримка емоційна** (*emotional support*) – вияв прихильності, турботи, дружби; **підтримка ціннісна** (*esteem support*) – зворотний зв'язок, який дає особі відчуття власної цінності й потреби (Cohen, Wills, 1985).

Соціальна підтримка зазвичай стосується формальних і неформальних груп родичів, друзів або членства чи добровільної участі в організаціях. У такому контексті це «підтримка, доступна людині через соціальні зв'язки з іншими людьми, групами та ширшими спільнотами» (Lin et al., 1979, с. 108). Дослідження показують, що соціальна підтримка є дуже важливим, навіть необхідним елементом для людей, які перебувають у кризових ситуаціях. Без неї людина не зможе впоратися з проблемами, особливо з тими, які пов'язані з функціонуванням у соціальному середовищі. Наявність мережі соціальної підтримки впливає на розвиток життя людини, її біографічний сценарій (Modrzewski, 2010). У цьому контексті соціальна підтримка стає частиною діяльності опору, а мережа соціальної підтримки – групою опору (Bielska, 2010). Для українських дисиденток соціальна підтримка – яку вони надавали й отримували – була кончею умовою виживання у вкрай несприятливих обставинах.

При обговоренні проблеми створення соціальної мережі підтримки не можна не згадати про ще одну важливу соціологічну категорію – довіру (Sztompka, 2007). Для створення мережі підтримки потрібні мережі особистої довіри. Також варто звернути увагу на горизонт довіри. Це поняття ввів Френсіс Фукуяма (Fukuyama, 1997), воно означає розширювані концентричні кола довіри: від міжособистісних відносин до громадських об'єктів – структур, організацій, установ, держав. У цьому сенсі українські дисиденти мали дуже вузький горизонт довіри, їм не вистачало підтримки широких соціальних кіл.

Саме в такому соціальному ландшафті довелося діяти українським дисиденткам. Їхні кола довіри переважно обмежувалися найближчими родичами і подругами з того самого середовища:

Отак ми зустрічалися і так, так виживали і дружили, звичайно дуже дружні були, підтримували одне одного, тому що ми жили, знаєте:

переступиш поріг і кругом для всіх ти ворог і для тебе вороги. Тільки ми між собою могли відкрито поспілкуватися (Валентина Сокоринська-Бердник).

Так само сказала Валентина Попелюх:

А.Д. А у Вас? У Вас були друзі?

В.П. У мене? Друзі? Ну були друзі, як кажуть [іронічно] по несчастью, це от Льолічка, царство їй небесне, це дружина Світличного, вона мене так підтримувала, от ну і мої батьки – це мої перші друзі, ой Господи. [...] Оце тільки один одному давали підтримку, оце друзі по несчастью, як кажуть, це от... я знаю, що Льоля мене так підтримувала, так скажуть, духовно, от і все, ну а підтримка була, можна було про все говорити...

А.Д. А як до Вас ставилися там на заводі, як він сидів у тюрмі? Яке було до Вас ставлення?

В.П. Справа в тому, що, ну так більш-менш нормально, але я сама не хотіла, бо вони скрізь оце підслуховування, підсилали, що вона говорить, а я це відчуваю, я відчувала це, і через це я не дуже з ким там так спілкувалась. Але ну так, буває, шось там з жіночками, але ну, може це було й зайве, а іноді ж хочеться шось там сказати, ну але так як було, так було, я нічого їм такого... там не було таких, щоб вони були за дисидентів чи шо [іронічно] ну нормально, там перший відділ був, ну там уже мене це зняли там короче ну вже може бути, шпигункою чи ще ким небудь я знаю? от і так далі... ну і все [зітхає] ой нема чого такого шось веселенького, але все було дуже нормально, куди ж ти дінешся?

А Марія Гель на запитання: «А яке було ставлення до Вас як до жінки політ'в'язня зі сторони суспільства, тобто зі сторони пересічних громадян?» відповіла:

Ну, пересічні громадяни, знаєте, як хто, були люди, які співчували, ну, старалися чимось допомогти, а були такі, що і казали, ну, нащо їм то? То якісь дурні, ну нащо йому, вчився в університеті, міг би бути професором, доктором наук і все [...], а нащо йому то треба було, то перед такою імперією щось там добиватися [...] що вони нам Україну повернуть, чи шо, та хто то може то зробити, то ніколи. Були такі люди теж, були що і боялися, не дуже там хотіли спілкуватися, обминали ну такі, обминали більше, котрі навіть в мене і в родині були такі люди, що працював доцентом і він не хотів зі мною спілкуватися, обходив мене десятою дорогою, як мене десь, ми там ішли напроти [один] другого, то він вдавав що мене не бачить, значить десь перейшов на другу сторону вулиці і всьо, бо не хотів, бо, бо він там працює в такій... ну, в університеті працює, чи в інституті викладає, і що, і не хоче мати зі мною нічого спільного, бо, бо знає, що зараз будуть його викликати

або що, але не хоче нічого, щоб його не рухали [...] ну родина, батьки значить, підтримували, бо ми всі були в тому задіяні, в нас теж були всі арештовані. [...] А на роботі до мене відносилися одні такі люди, які були звичайні, прості люди, то нічого, відносилися нормально, але вже ті, котрі вже були там якимись начальниками, там технолог, бригадир там цей, то чи директор цього, то дуже на мене були, дуже злі, ображені і завжди мені докоряли, чому я [на чоловіка] чекаю? Чому, нашо він мені потрібний? А молода, а влаштуй собі життя інше.

Практики функціонування мережі підтримки українських дисиденток

Соціальна мережа підтримки українських дисиденток була не надто розгалуженою, але надзвичайно інтенсивною. Хоча інколи підтримка надходила ззовні, ці жінки, по суті, були обмежені власною групою:

А.Д. А Ви спілкувалися з жінками інших дисидентів?

М.Г. Так, так, ми всі спілкувалися разом, і Оля Горинь, і Алена Пашко, і всіх тих, і Оксана Осадча, ну всі ті, котрі сиділи, Калинці, ми всі гуртувалися і завжди ходили одне до других, підтримували (Марія Гель).

Створення мережі соціальної підтримки було необхідністю в дисидентському русі, і це сталося природно: «[...] ми всі в тому були! Ми всі підтримували одне другого, бо інакше не можна було, вже як за це взялися, треба боротися до кінця» (Марія Гель). Для українських дисидентів та дисиденток підтримка – надана й отримана – була необхідною умовою виживання у надзвичайно ворожому середовищі. Йдеться про вибір групи людей, яким вони могли б довіряти, на яких могли покластися, які, як вони знали, подбають про жінку та її сім'ю, коли це потрібно, і вважають її дії соціально цінними. Жінки, пов'язані з дисидентським середовищем, надавали підтримку і членам сімей ув'язнених, і одна одній у потребі.

Щоб краще зрозуміти, як функціонували мережі підтримки, варто прислухатися до голосів самих дисиденток, які на конкретних прикладах оприявнюють обставини їх створення та сфери, у яких здійснювалася взаємодопомога.

1) Підтримка інструментальна. Це була передусім допомога в отриманні продуктів харчування, одягу та інших необхідних речей – для виживання сімей, а також для ув'язнених, допомога в пошуку житла або роботи. Хоча їхні власні матеріальні ресурси були обмеженими, жінки ділилися ними з іншими, коли це було потрібно. Ділилися навіть своїми маленькими квартирами:

Коли заарештували Миколу Даниловича [Руденка], він сказав – в нас не було хати, в нас не було де жити – то Микола Данилович сказав Раїсі

Опанасівні, якщо мене заарештують, то хай Бердники живуть в моєму кабінеті. Так і трапилось, в малесенькій кімнатці Раїса Опанасівна, а в кабінеті трошки більшому ми жили: Бердник, я і наша донечка Громовичка (Валентина Сокоринська–Бердник).

Працевлаштування було серйозною проблемою. Переслідування дисиденток КДБ часто призводило до звільнень або заборони певних видів зайнятості, зокрема у сфері освіти:

Мені навіть не можна було десь працювати в якійсь такій чи в садочку, чи що я хотіла працювати, і не давали мені. Я мусила робити чорну роботу, працювати на чорній роботі [...] працювала на трикотажній фабриці в три зміни, бо треба було дитину виховувати треба було чоловіка підтримувати, а без роботи не можливо було, то я так працювала в три зміни (Марія Гель).

Ой майже ніякої можливості не мали жінки, тому що, розумієте, у таких чоловіків жінки в основному були із вищими освітами гуманітарними, це або вчительки, або десь вони працювали в якихось інститутах. Їх звільняли з роботи, не давали робити. Навіть мене, в мене професія була, ну, така жіноча, я там могла там в модельному бізнесі працювати, навіть я не могла знайти роботу в Києві. А коли вже поїхала в село, то там мені дали роботу, вона називалася побутокмбінат, оце приймати замовлення якісь і там машинки ремонтувати пральні, ну отаке. Я заробляла 25 рублів в місяць, оце в мене така зарплата була. Ну, то я вміла шити – то трошки комусь таємно, таємно пошью комусь і там мені або молочко принесуть за те, що я шию. Я старалась грошей не брати, щоб претензій не було, бо тоді за те, що ти десь щось робиш вдома, то можна було ще теж в тюрму потрапити. То там чи яйця принесуть мені, чи молочко за те що я там щось пошью, і так я виживала. 25 рублів я складала, щоб поїхати до Олеся Павловича, а трошки підробляла. Ну, батьки мої, мої батьки мені допомагали, не залишили мене от, а жінки ... Я знаю, Раїса Опанасівна [Руденко] там десь в якійсь лабораторії працювала [...] не дай Боже їй заплізнутися на одну-дві хвилини, вона біжить на ту роботу і там сидить, щоб її не вигнали, ну якась така робота там в котельні, де шуміло, гуркотіло, там вона працювала ... Віра [Лісова] теж десь і в школі прибиральницею там і отакі роботи, на таких роботах вже йшли, бо в нас діти залишались, треба було ж їх годувати якось (Валентина Сокоринська–Бердник).

Через мізерні та неякісні харчові пайки у тюрмах і таборах для в'язнів було дуже важливо отримувати продуктові посилки. Тут теж були значні обмеження, які жінки намагалися обійти завдяки власній винахідливості і прагматизму:

Шоби там шось їм передавати з продуктів, то можна було посилку раз на пів року на п'ять кілограмів, бандерольку можна було раз на три місяці, то називалося, два кілограми. В тих два кілограми, ну, що там можна було, шось таке, шоби багато було, шоб легке було, то ми там, я ухитрялася, шось калорійне, то я там купувала горіхи, оці наші грецькі ті горіхи, і молола їх, а потім з медом їх там і замішувала, такі кульки робила і то ніби, бо цукорки можна було, значить то я такі хіба то там ще давали там мед і яйця, шось ми ще там масло до того, значить, і то всьо змішували шоб то було більш таке калорійне (Марія Гель).

Невелику фінансову підтримку мали від московських дисидентів, особливо від Андрія Сахарова. Але це також було складно і дуже ризиковано:

А.Д. А ви отримували якусь допомогу з московської групи?

*В.Б. Ну, дехто отримував, я відмовилась. Я відмовилась тому, що були великі пресинги і я не хотіла, шоб мені заявляли, що я десь щось отри-
мую, чи з Москви присилають, чи там з-за кордону. [...] Я відмовилась і цим я вважала, що я цим допомагаю Олесю Павловичу, там йому не скажуть, що Ваша дружина дружить там. Це моє було рішення, яке було рішення інших жінок, я не знаю. Єдине що було на початку, коли на початку трошки допомагали, я знаю що [...] через Раїсу Опанасівну [Руденко] якісь там посиочки прийшли нам [...] і вона зі мною поділи-
лася [...] якісь хусточки там ми прода[вали] товар, в основному це був товар, нам присилали, а ми його що могли збували і ото ті копійки там було. А збувати теж, ви ж розумієте, якщо навіть пошити спідницю, і я боялась її пошити, шоб вони мене там за це не [сміється] не заарештували. То десь продати щось тоді оце спекуляція, тоді моментально спекулянти, тунелядці – це було дуже небезпечно. [...] Інколи навіть жінки їздили, от Віра Лісова розказувала, що коли вона їхала від свого чоловіка [...] її чоловік вже в тюрмах був і вона через Москву, а ми їздили туди, чоловіки ж сиділи всі за Уралом, Магадан, тільки через Москву треба було їхати і в Москві люди, які симпатизували або теж були в цих правозахисних рухах, нас перетримували там чи переночувать, чи десь зупиниться [...] то Віра розказувала, як вона їде від Василя зупинялась я вже не пам'ятаю нам розказала в кого вона зупинилась? От і каже, мені пропонують конверт, шоб каже я привезла сюди людям там по 20 рублів оце такі допомоги були [...] тоді зарплата була 60 рублів [...] каже, я так боялась брати ті гроші, але мені не хотілось показати людям, що я боягузка, а я ж каже боюсь, бо я не знаю, чи доїду я з цими грішми, чи мене в поїзді [...] заарештують за те, що я там якісь від цих американських [...] гроші передаю (Валентина Сокоринська–Бердник).*

Гроші на життя та дисидентську діяльність, особливо видавничу, отримували також іншими способами:

Ми ходили знову колядувати підпільно, завжди на Новий рік збиралися жінки і деякі чоловіки, бо на Новий рік можна було колядувати, а вже свята Різдвяні, вже тоді вже забороняли, то ми використовували Новий рік і колядували. Потім ті гроші, люди давали, бо ми йшли до цього завжди, до знайомих, до інтелігенції більше, такі до хати, які нас навіть запрошували. Вони давали гроші, то ми ці гроші якраз давали на ту підпільну роботу, бо ж треба було там і папір, і копійку купляти, і друкарку заплатити (Марія Гель).

2) Підтримка інформаційна. Жінки організовували самвидав, переписували тексти, перевозили публікації, спілкувалися із західними журналістами, вивчали закони, шоб ефективно захищати ув'язнених.

Як створилась Гельсінська група, я в ній працювала. Так як я працювала? Я передруковувала всі матеріали і переховувала їх, розносила куди треба, шоб заховати, шоб не..., як прийдуть з обшуком шоб не все забрали, тому я знала, що мене рано чи пізно заарештують (Раїса Руденко).

Щоб донести інформацію до ув'язнених, потрібно було докласти неабияких зусиль і проявити винахідливість, наражаючись на ризик:

Я на такому папері написала йому записку [...] я там мусила олівцем дрібно написати [...] і я то всьо [...] скрутила і це в целофан, і так взяла зложила в такий конвертик такий на чотири куточки і кажу до Оксани, от ти підеш до тата на побачення, будеш тата цілувати, візьми це під зуб, а потім татові як будеш тата цьомати, я кажу, то ти йому так і язичком туди в рот шоби він взяв і ковтнув. А там [...] два кагебісти сидять [...] а тато розгубився і не знає, що дитина чому вона йому так цей робить [...] і то впало на підлогу, впало і він побачив, як то впало він побачив, що дитина змінилася на обличчі і вона вся зблідла, бо вона побоялася що вони можуть то забрати і він все зрозумів відразу, знаєте, старий політв'язень це знає, все зрозумів і вони почали обоє шукати і він тільки зігнувся і відразу раз і в рот ковтнув, а вони схопилися то кагебісти собі: Шо? Шо? Шо ви там шукаєте? Шо сталося? Шо сталося? Та сержка, каже, я дитину обняв, а її сержка впала (Марія Гель).

Юридична підтримка була можлива лише у формі взаємного обміну інформацією та досвідом у групі:

На свята, звичайно, Різдво, там щедрівки, колядки, приходили ми і збиралися, розказували жінки, розказували як вони поїхали на побачення. У нас же ж не було ні консультацій, ні юристів. Ми не могли піти до юриста, навіть запитати, якщо нам побачення, що ми маєм на нього право і як написати заяву, в кого підписати цю заяву, розумієте. Це ж все було тільки ми одна одній могли розказати, де зупинитись, як приїхати, як там вести себе уже в таборах, вести себе, вимагати, шоб нам дали побачення (Валентина Сокоринська–Бердник).

На допомогу знову приходили московські дисиденти:

Ми і раніше були там з московськими дисидентами, тому що як нам треба було щось так вільніше трохи поспілкуватися, то тільки в Москві можна було. Тут в Україні так було, що більше трьох не збирайся, якщо троє людей зібралися, вже підозрівають, хтось дружить втрьох, вже КГБ на них око і підсилають якихось друзів, які нібито хочуть з нами дружити, але вони доносять і про що говоримо, і провокують на всякі такі розмови. Отже ми так то їздили в Москву (Раїса Руденко).

Але ці поїздки вимагали не лише часу, який треба було непомітно «викроїти» зі свого життя, а й сміливості.

От наприклад я працювала на трикотажній фабриці, працювала в три зміни, то коли я, коли я працювала в третю зміну, наприклад так, я в п'ятницю відробляю першу зміну до четвертої години дня і сідаю на літак, і лечу в Москву з якимись самвидавами, з якимись справами лечу до Сахарова і звідам вже прилітаю і так, що я в понеділок іду в ніч [на роботу].

Марія Гель поділилася докладною історією про одну з поїздок до Москви. Ця розповідь могла б стати сценарієм драматичного пригодницького фільму з химерними діями донощиків і кадебешників, які за нею стежили, а також з її неймовірно спритними ухиляннями від переслідувань. Такі експедиції вимагали сміливості, холонокровності, вміння швидко оцінювати ситуацію та приймати раціональні рішення.

3) Підтримка емоційна була спрямована на дві цільові групи: насамперед на самих дисиденток, а також на людей, які перебували у в'язницях та таборах. Жінки надавали одна одній психологічну допомогу через бесіди, спільні поїздки, зустрічі. Ці, здавалося б, прості дії такими не були через постійний нагляд КДБ:

Я придумала такий, я сама була ... ну, вміла гарно шити, я є модельєр-конструктор одєжі і я відкрила такі благодійні курси крою і шиття. Тому що тоді на Україні і клубів ще не було, і якихось груп, а от курси крою і шиття це ніби, ну, таке жіноче, таке до чого не дуже будуть присікатися – і я зробила такі курси. І от ми десь або в Раїси Опанасівни [Руденко] зустрічалися, або у Віри Лісової [...] Лісового засудили і дали йому дуже великий строк [...] і Віра Лісова залишилась з двома дітками, так от в неї на квартирі або у Раїси Опанасівни ми збиралися, ну і там звичайно чаювання і розмови, і якась допомога одне одному, і підтримка. [...] от так підтримували одне одного (Валентина Сокоринська-Бердник).

Основним елементом емоційної підтримки було написання листів ув'язненим, хоча і тут дисидентам заважали тюремно-табірні служби:

Вони [інші дисидентки] значить моєму чоловікові писали листи, я їхнім писала листи, бо то хоч раз на місяць написати листа, але то все одно

було приємно там тим політв'язням діставати лист з волі. То дуже багато значило, хоч вони їм там, ну, багато листів і конфісковували, не давали, як там вже щось їм не подобалося [...] Ми їх підтримували листами, писали їм листи хоч... ну наприклад моєму чоловікові можна було тільки написати один лист в місяць а він писав дуже багато, по шістнадцять сторінок на такому арифметичному папері ... і дуже дрібно писав, бо тому, що йому всі писали з родини [...] і він кожному хотів щось відповісти. То той лист приходив раз на два місяці, бо тому що поки вона, цензура, то всьо прочитала [...] то вони дуже довго затримували. [...] Я хоч працювала і мені тяжко було, вночі находила час, шоби, я вночі писала скільки там могла [...] на тиждень два три листи я йому писала, а то і часом більше. Ну, не всі листи і доходили, то я вже так писала, ну, кілька речень, аби щось він дістав, якусь звістку, це моральна підтримка була (Марія Гель).

4) Підтримка ціннісна. Незважаючи на можливі конфлікти всередині дисидентської групи, вони завжди офіційно виявляли взаємну повагу і солідарність. Важливий ефект дала інформаційна діяльність – політв'язні в СРСР перестали бути анонімними, ними опікувалися правозахисники за межами країни. Це відіграло життєво важливу роль у покращенні становища ув'язнених дисидентів:

Потім про них, про тих політв'язнів, цілий світ говорив, всі знали за кордоном, знаєте і радіо Свобода, і Голос Америки і всі говорили. Вони [дисиденти] всі були вже на такому світовому піднесенні, світ про них знав і вони [КДБ] вже боялися, вони не могли їх вже знищити. Ну але так, знаєте, нищили морально, морально, там вже тюрма є тюрма, звичайно що це, але і ми, ми жінки, підтримували своїх чоловіків, ми не лякалися (Марія Гель).

КДБ усвідомлював силу жіночої підтримки і намагався дискредитувати жінок, організовуючи провокації, щоб довести їхню аморальну поведінку:

Підтримували їх так [...] бо то ж треба було людям, вони ж їх там морально так, знаєте, вбивали. А ще якби тут вони щось дізналися, що дружини там десь їх чи зраджують чи що, то для людини то є страшно, то є моральне вбивство і все вони [жінки політв'язнів] знали, що як [...] він знає, що тут на нього чекають, що його тут люблять, що його тут хочуть, шанують, і то він і його якесь піднесенням таким це ... якось вони так себе теж тримали на тому (Марія Гель).

Те саме стосувалося не лише чоловіків, а й ув'язнених жінок.

Були й екстремальні ситуації, коли, щоб підтримати, доводилося вдаватися до методів прямого відкритого протесту на захист ув'язнених:

Я сама, коли в нього там була дуже тяжка робота в тому, в тюрмі, то вони там шліфували ці плафони [...] зі скла до люстрів, то тим дихати,

тим шклом, то можна було цироз легенів дістати. Ось і я йому там висилала лікарства, а там треба було так в воді холодній то скло якось там на такому камені точити то він дістав запалення, тут сухожилля в руці і йому рука всихала. Я йому висилала лікарства, вони не приймали того лікарства, то я тут оголосила голодівку. От пішла, написала заяву в КГБ, що я голодую, хочете [...] можете мене контролювати, важити чи шо. Я справді не їла нічого, я воду тільки пила [...]. Таки все писала заяви до цього, до Брежнєва писала в Москву заяви [...]. І до Сахарова їздила, він вже там передавав за кордон, бо до Сахарова мали доступ всі кореспонденти то [...] ми через нього передавали всі такі речі за кордон, щоб там знали, ну і потім все-таки прийняли посылку з тими з лікарствами, з уколами і [...] вже почали йому ту руку лікувати (Марія Гель).

Подібне протестне голодування влаштувала також Валентина Сокоринська-Бердник:

Коли ми вже в Гребенях жили [...] я запросила всіх до себе в гості, хто зможе прийти і я об'явила ніби протест і голодівку, і вони щоб були свідками цієї моєї голодівки, і ми там трошечки там щось я приготувала, вони там обідали на подвір'ї, я розстелила рядно, а я ж не їла і вони як засвідчують це і ми об'явили, що Валентина Сергіївна Бердник об'явила голодівку в знак протесту, що Бердника заарештували.

Мережа підтримки, створена дисидентами, діяла у сфері інструментальної та емоційної підтримки, насамперед у приватному просторі. Решта напрямів підтримки, однак, вимагали виходу з приватної зони в публічний простір і навіть – як в останньому прикладі – проведення акцій відкритого опору. Соціальна мережа підтримки тут безумовно стає групою опору.

Підсумок

Перевизначення категорії опору через resistance studies дає змогу вловити тонкі виміри протесту, включивши в його аналіз повсякденні практики людей. Включення гендерної перспективи в аналіз діяльності маловивченого українського дисидентського руху 1960–1980-х років дає можливість побачити раніше невидимі його сторони. Урахування досвідів дисиденток та їхніх оцінок того руху показує невидимі, але дієві практики опору жінок, розкриває їхні моделі дій, які допомагали впоратися з ситуацією системного гноблення. Такий підхід залишає значне поле для подальшого дослідження. В історії дисидентського руху в Україні тема участі жінок, їхній внесок та значення їхньої праці практично не вивчені. Це дослідження, з одного боку, доповнює розуміння гендерних аспектів практики опору і побудови мережі підтримки, з іншого – спонукає переглянути шляхи соціальних змін.

Джерела

- Горська, А. (1996). *Червона тінь калини. Листи, спогади, статті* (О. Зарецький, М. Маричевський, Ред. та упор.). Київ: Спалах.
- Жиленко, І. (2011). «*Ното feriens*»: *Спогади*. Київ: Смолоскип.
- Лісовий, В. (2014). *Спогади*. Київ: Смолоскип.
- Мороз, Р. (2012). *Проти вітру*. Спогади дружини українського політ'язня. Харків: Права Людини.
- Гель Марія Йосипівна (1936–2020). Інтерв'ю записала Аліна Добошевська у Львові 16 серпня 2017 р. Український громадський архів усних історій Української асоціації усної історії (УГАУІ УАУІ), Харків.
- Попелюх Валентина Василівна (1938–2022). Інтерв'ю записала Аліна Добошевська, у Києві 4 листопада 2016 р. (УГАУІ УАУІ), Харків.
- Руденко Раїса Афанасіївна (1939–2020). Інтерв'ю записала Аліна Добошевська у Києві 30 жовтня 2016 р. (УГАУІ УАУІ), Харків.
- Сокоринська-Бердник Валентина Сергіївна (нар. 1949). Інтерв'ю записала Аліна Добошевська у Києві 19 лютого 2016 р. та 31 жовтня 2016 р. (УГАУІ УАУІ), Харків.

Дослідження

- Баран, В. (1996). *Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Львів: Інститут українознавства, НАН України.
- Даниленко, В. (Ред.). (2013). *Політичні протести й інакодумство в Україні 1960–1990. Документи і матеріали*. Київ: Смолоскип.
- Даниленко, В. (Ред.). (2017). *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.). Документи і матеріали*. Київ: Смолоскип.
- Добошевська, А. (2021). *Участь жінок у дисидентському русі 60–80-х років в Україні*. Г. Грінченко (Ред.). *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА».
- Дроздовський, Д. (2006). *Код майбутнього. Криза людини в європейській філософії: від екзистенціалізму до українського шістдесятництва*. Київ: Всесвіт.
- Загоруйко, Н. (2015). *Таборовий епістолярій українських шістдесятників*. Київ: Смолоскип.
- Зашкільняк, Л. (Ред.). (2009). *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*. Львів: Інститут українознавства, НАН України.
- Касьянов, Г. (1995). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. Київ: Либідь.
- Зінкевич, О., Голуб, О. (2013). *Іноземці про українських політ'язнів*. Київ: Смолоскип.
- Кириченко, С. (2013). *Люди не зі страху. Українська сага*. Спогади. Київ: Смолоскип.
- Литвин, Я. (2014). Філософський вимір українського шістдесятництва. *Вісник Черкаського університету*, (31), 54–58.
- Муратова, О. (2014). Літературне шістдесятництво в Україні: соціально-демографічний аналіз. *Історичні і політологічні дослідження*, (1–2), 43–52.
- Огнева, Л. (Ред.). (2015). *Алла Горська, душа українського шістдесятництва*. Київ: Смолоскип.
- Пахльовська, О. (2000). Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність*, (4), 65–84.
- Секо, Я. (2010). *Історичний дискурс українських шістдесятників. У: Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка.

- Berdychowska, B., Hnatiuk, O. (2000). *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bielska, E. (2010). *Poradnictwo i wsparcie społeczne jako działalność polityczna i oporowa*. W: M. Piorunek (red.), *Pomoc – wsparcie społeczne – poradnictwo. Od teorii do praktyki* (s. 50–61). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Bielska, E. (2013). *Koncepcje oporu we współczesnych naukach społecznych. Główne problemy, pojęcia, rozstrzygnięcia*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Cohen, S., Wills, T.A. (1985). Stress, social support and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, (98), 310–357.
- Dzido, M. (2016). *Kobiety Solidarności*. Warszawa: Świat Książki.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. New York: Longman Inc.
- Foucault, M. (1998). Podmiot i władza (przetł. J. Zychowicz). *Lewą Nogą*, (9), 174–192.
- Fukuyama, F. (1997). *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu* (przetł. A. i L. Śliwa). Warszawa – Wrocław: PWN.
- Hrycak, J. (2000). *Historia Ukrainy 1772–1999*. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.
- Johnson, J.R. (1992). *Social Support*. In: E.F. Borgatta, M.L. Borgatta (ed.), *Encyclopedia of Sociology*, vol. 4. New York: Macmillan.
- Kaufmann, J.–C. (2010). *Wywiad rozumiejący* (przetł. A. Kapciak). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kondratowicz, E. (2001). *Szminka na sztandarze. Kobiety Solidarności 1980–1989. Rozmowy*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Krzyżanowska, N. (2012). *Kobiety w (polskiej) sferze publicznej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Lin, H., Simeone, R.S., Ensel, W., Kuo, W. (1979). Social support, stressful life events, and illness: a model and an empirical test. *Journal Health Soc. Behavior*, (20), 108–119.
- Modrzewski, J. (2010). *Wsparcie społeczne jako czynnik wzorujący współczesne scenariusze biograficzne*. W: M. Piorunek (red.), *Pomoc – wsparcie społeczne – poradnictwo. Od teorii do praktyki* (15–49). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Morrow, R.A., Torres, C.A. (1995). *Social Theory and Education. A Critique of Theories of Social and Cultural Reproduction*. New York: State University of New York Press.
- Ortner, S. (1984). Theory in anthropology since the sixties. *Comparative Studies in Society and History*, (26(1), 126–166.
- Penn, S. (2003). *Podziemie kobiet*. Warszawa: Rosner & Wspólnicy.
- Portelli, A. (1979). Sulla specificità della storia orale. *Primo Maggio*, (13), 54–60; English version: On the peculiarities of oral history. (1981). *History Workshop Journal*, (12), 96–107.
- Procyk, A. (red.) (2013). *Two Worlds, One Idea. Ten Years of Correspondence between Amnesty International Group 11 and a Ukrainian Political Prisoner Zinovii Krasivskyj*. Kyiv: Smoloskyp.
- Ratuszynska, I. (2015). *Szary, kolor nadziei* (przetł. H. Chłystowski). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno.
- Schütze, F. (1983). Biographieforschung und narratives Interview. *Neue Praxis*, (3), 283–293.
- Schütze, F. (2007). Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyze Autobiographical Narrative Interviews. *European Studies on Inequalities and Social Cohesion*, (1/2), 153–242; (3/4), 5–77.
- Seymour, S. (2006). Resistance. *Anthropological Theory*, (6), 303–321.
- Sztompka, P. (2007). *Zaufanie*. Kraków: Znak.
- Winter, S.L. (1996). The «Power» Thing. *Virginia Law Review*, (82), 794–795.

ЖІНКИ І НАСИЛЬСТВО

Олексій Вінниченко

«ЗАМІСТЬ ПЛАТНІ ПОЗБАВИВ МЕНЕ ДІВОЦТВА...»: ЖІНКИ НА СТОРІНКАХ КРИМІНАЛЬНИХ КНИГ ЛЬВОВА, КРЕМЕНЦЯ І САТАНОВА КІНЦЯ XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Становище жінок в українському соціумі XVI–XVIII століть сучасні дослідники зазвичай відтворюють, базуючись передусім на тодішніх законодавчих і розпорядчих приписах та їх реалізації в повсякденному житті. Такий ракурс, однак, демонструє здебільшого формальну, нормативно-правову сторону статусу ранньомодерних жінок: те, як вони мали діяти в межах встановлених писаним правом норм жіночої поведінки, що їм дозволялось чи заборонялось робити згідно із законами та відповідно до їхнього соціального походження. Проте реальне життя не завжди беззастережно підпорядковувалось юридичним приписам, суспільство могло підходити формально до їх виконання (чи навіть ігнорувати їх) або керуватися усталеною неписаною традицією, яка не завжди відповідала навіть давнішому звичаєвому праву. Тож злочинні практики будь-якого часу є свого роду «лакмусовим папірцем», який дозволяє історика унаочнити різноманітні аспекти соціального, повсякденного і приватного життя та – крізь призму екстраординарних кримінальних казусів – з'ясувати, що ж становило норму для людини минулого, а що виходило поза її межі. Особливо це стосується місця й ролі жінок, стереотипів і уявлень про них на рівні індивідуального сприйняття та у колективній свідомості представників ранньомодерного соціуму. Тим більше, що тодішні право та мораль досить широко трактували поняття кримінальної злочинності, зараховуючи до неї такі злодіяння, які або заторкували особисте життя чи психіку жінок, або вважалися «жіночими» злочинами.

Проблеми досліджень та особливості джерел

Давати універсальну й однозначну оцінку становища жінок у ранньомодерному соціумі (зокрема з точки зору кримінального права) не доводиться, оскільки в українській історіографії бракує вузькоспеціалізованих досліджень. Потреба в них обумовлена тим, що в Речі Посполитій фактично не існувало єдиного правового простору, тож місце в суспільстві та життєві можливості й обставини кожної річпосполитської мешканки найперше залежали від приналежності до певного соціального стану чи суспільної групи та варіювалися відповідно до місця проживання. З джерел закономірно більше відомо про представниць привілейованих станів – шляхтянок і міщанок, але навіть щодо перших дослідники дають протилежні оцінки, які різняться від свободи й повноти прав до абсолютної підлеглості, тобто пропонують концепції, змальовані, за влучним висловом Наталі Старченко, «білим кольором» і «чорним кольором» (Старченко, 2016, с. 240–241). Недаремно Тетяна Гошко у своїй монографії, присвяченій міській антропології у ранньомодерний час, проаналізувавши гендерну сторону (насамперед трактування жінок) «Саксонського зерцала», цього ключового джерела пізнішого маґдебурзького права, водночас мусила констатувати, що «дослідження ролі та позиції міщанок» являє собою «велику лакуну» в історіографії українського ранньомодерного міста (Гошко, 2019, с. 45, 85–90). Що вже казати про жінок, приналежних до непривілейованого селянства, яким за замовчуванням відводять найбільш упосліджений статус. Однак і тут маємо помітну різницю в становищі хоча б між мешканками приватних і королівських (державних) сіл. Приміром, бачимо, як селянки на теренах Самбірської економії не лише володіли земельними ділянками, отриманими від батьків чи чоловіків, а й навіть записували на них грошові «внесення» (аналог посагу) своїх чергових чоловіків (Гарасимчук, 2015b, с. 35, 42).

У західній історіографії – на відміну від української – кримінальна злочинність (зокрема її гендерні аспекти та жіноча девіантність) залишається предметом уваги дослідників упродовж десятиліть. З масиву літератури достатньо пригадати кілька новіших праць, присвячених пізньосередньовічній та ранньомодерній Англії (Kermode & Walker, 1994; Gaskill, 2000; Walker, 2003; Jones, 2006). Ці автори наголошують на розмаїтті в часі й просторі жіночого досвіду, який не можна вважати універсальним. Водночас історики виходять з того, що проста бінарна модель порівняння чоловіків і жінок не є адекватною, та намагаються відмовитися від розгляду жіночої злочинності в тіні чоловічого криміналу. Хоч і визнають, що дослідження про ранньомодерних жінок є відносними, оскільки їх здійснюють здебільшого «через чоловічі канали» інформації – крізь призму документів, створених чоловічими та орієнтованими на чоловіків інституціями.

Тож так чи інакше доводиться зіставляти чоловіків та жінок у контексті ранньомодерного насильства (з боку й щодо жінок), відзначаючи різницю і стосовно його пояснення чоловіками й жінками (ті виправдовувались своєю вразливістю й слабкістю), і на рівні законодавства, орієнтованого на чоловіків (за винятком закону про дітовбивство) і несприятливого для жінок, і в кримінальній спеціалізації, і в кількісних та якісних показниках покарань злочинців та злочинниць тощо. На переконання Гетрін Вокер, глибше розуміння гендеру має значення для вивчення самої злочинності, і хибним є уявлення, наявні в сучасній історіографії, ніби ранньомодерні жінки або беззастережно приймали патріархальні цінності, або свідомо опиралися їм (Walker, 2003, с. 279).

У писемних джерелах з ранньомодерної історії українських земель часів Речі Посполитої кримінальні практики представлені майже виключно судовими матеріалами. Вони охоплюють широкий спектр різноманітної актової документації, однак їх комплект стосовно конкретних злочинів є далеко не завжди повний, особливо бракує заяв, свідчень та розповідей самих злочинців, свідків і жертв, а наявні судові акти (найперше позови й вироки) дуже часто надміру формалізовані і не дають повної картини кримінальної злочинності (Pilaszek, 1998, с. 361, 364–365). Тож про якусь статистику, частоту й типологію злочинів за участі жінок у ранньомодерний час доводиться говорити з певними застереженнями (Karpiński, 1995, с. 314). У такій ситуації результативним є застосування підходів, властивих для мікроісторії та case-study: докладно вивчати окремі кримінальні справи, які інформаційно відносно повніше репрезентовані в наявних джерелах, прискіпливо аналізуючи кожен їх нюанс і кожний вислів.

З огляду на такий стан джерел з ранньомодерного періоду вітчизняної історії (особливо до другої половини XVIII століття) українські історики, які безпосередньо чи принагідно займалися різними аспектами тогочасної злочинності за участі жінок (як зловмисниць чи жертв), *volens nolens* змушені вдаватися до індуктивного підходу та розгляду досліджуваного явища крізь призму окремих кримінальних казусів. У коло уваги дослідниць і дослідників потрапляли здебільшого тяжкі злочини або ті, які тоді вважались такими: вбивства (Старченко, 2017) й виділені окремо дітовбивства (Маслійчук, 2008), чарівництво (Диса, 2008), сексуальні переступи й насильство (Білоус, 2015; Вінниченко, 2013; Вінниченко, 2015; Гарасимчук, 2015а). Натомість заангажованість жінок в інші тогочасні переступи (зокрема такі, як крадіжки, пограбування, звідництво, святокрадство, фальшивомонетництво тощо) досі фактично не ставала предметом спеціальних наукових студій.

Жінки у масовій кримінальній злочинності

Серед кількох сотень записів у кримінальних книгах трьох українських міст – великого воєводського міста (Львова), повітового центру (Кременця) і приватного містечка (Сатанова) – від кінця XVII і до середини XVIII століття жінки часто фігурують у ролі організаторок, учасниць, співучасниць, свідків або постраждалих. Водночас частка жінок серед тодішніх злочинців була виразно меншою, ніж чоловіків: за спостереженнями дослідників, з-поміж загального числа звинувачених у кримінальних злочинах у коронних містах у другій половині XVI – першій половині XVII століття жінки становили близько 10–25% (Kamler, 2010, с. 25–26). Це цілком корелює з ранньомодерним (у тому числі і дещо пізнішого часу) українським матеріалом. Зокрема, серед 560 осіб, які були оскаржені в кримінальних злочинах у Львові за період останньої чверті XVI – XVII століття, жінок налічувалось лише 110 (Karpiński, 1996, с. 756). У 169 записах про злочини та обвинувачених в їх скоєнні у львівській кримінальній книзі з кінця XVII – початку XVIII століття жінки згадані лише у 16 справах (Книга декретів..., с. 13, 34–39, 73–75, 86–88, 96–100, 135–141, 153–154, 182, 208–209, 221–222, 224–226, 230–231, 240, 244–247). До того ж у багатьох випадках жінки поставали як співучасниці або помічниці чоловіків.

Участь жінок у злочинних діях значною мірою залежала від характеру злочинів. У той час практично половину від загального числа злочинів становили **крадіжки**. Це були крадіжки в кам'яниці, будинку, дворику або на обійсті, крадіжки зі зломом, вуличні чи то кишенькові крадіжки, крадіжки в господаря, крадіжки на ярмарках і в корчмах, крадіжки в храмі (*sacrilegium*, тобто святокрадство)¹, крадіжки худоби й коней тощо. Жінки могли брати участь у кожному з цих видів крадіжки, хоч зазвичай діяли там, де їх присутність не викликала підозр і де їм не було потреби застосовувати силу – це принагідні крадіжки у будинках і дворах, іноді в храмах, у господарів або під час торгів. Зокрема, ярмарки ставали зручним місцем крадіжок для жінок, які нерідко «працювали» групами. Так чи інакше, коли йшлося про крадіжки, то жінки часто діяли спільно з чоловіками, наприклад, злодії могли висилати до корчми наперед жінку-спільницю, яка розвідувала ситуацію і яка мала викликати менше підозр, ніж чоловіки (Kamler, 2010, с. 41, 43, 57–93, 225–234). Траплялись випадки, коли жінки належали до злочинних угруповань як дружини когось із злодіїв (Cieśla, 2009, с. 251).

Нерідко чоловіки намовляли й використовували жінок для крадіжок. Показовим випадком став казус вісімнадцятирічної дівчини Терези Барановської, яка 13 вересня 1703 року постанала перед львівським судом,

¹ Причому у справах про святокрадство жінок оскаржували як у переховуванні чи продажу вкрадених церковних речей, так і в безпосередніх крадіжках, за що загрожувала смертна кара через спалення (Mikołajczyk, 2009, с. 97, 104).

звинувачена у кількох крадіжках у будинках місцевих мешканців. Згідно із зізнаннями Терези, до злочинів її підштовхнув місцевий кушнір Миколай, обіцяючи взяти до себе на службу такими словами: «Що то я винайму цілий дім у Розестанкової і буду шинкував, тільки що мені ще грошей на завдаток не вистачає, коли б могла десь дістати, та не бійся, я в тому, бо я ані замку, ані міста не боюся, і тебе заслоню, і не буде ніхто знати». Отримані від Терези гроші кушнір витрачав на свої потреби, однак продовжував спонукати до дальших крадіжок: «Піди ж, моя кохана, тільки вже не там, а деінде, щоб тебе не спіймали, а коли б щось добре здобула, то ми б відразу пішли до Розестанкової і завдаток на дім дали» (Книга декретів..., с. 224–226).

В інших майнових (хоч і не тільки) злочинах, скоєних «професійними» правопорушниками (тими, хто робили це регулярно і фактично жили за їх рахунок), причетність жінок менш помітна. У розбійництві на дорогах, у гірському розбої (чи тим більше у складі «свавільних куп»), у наїздах на двори й будинки жінки безпосередньої участі не брали (натомість часто були жертвами подібних нападів). Проте жінки могли шпигувати, переховувати злочинців та награвовану ними здобич (це стосувалось також і звичайних крадіжок та крадіїв) (Kamler, 2010, с. 95–116, 200–213). Так само жінки майже не практикували підпали² (задля нападу чи пограбування згорілих будинків), не займалися шахрайством (зокрема з фальшивими борговими листами) та шулерством під час азартних ігор (у карти або кості) в корчмах. Натомість жінки частіше були причетні до фальшування мір і ваг під час торгів та ярмарків, також їх залучали до фальшування грошей, зокрема до розповсюдження фальшивих монет (Kamler, 2010, с. 144–156, 250). У 1680 році у львівському замку була ув'язнена Марина, служниця львівської міщанки (родом з-під Самбора, донька Олександра Паславського), яка придбала в якогось чоловіка фальшивих шелягів на 55 злотих, заплативши за них 40 злотих, та була затримана, коли розраховувалась ними, купуючи хліб на ринку (Книга декретів..., с. 13).

Тяжкі злочини за участі жінок

Серед злочинів проти життя й здоров'я центральне місце посідали **вбивства**, більшість з яких не була результатом завчасно спланованого злочину, а наслідком випадку. Це вбивства у сварці, в помешканні чи просто неба (також під час масових замішань). Зазвичай вбивства у сварці траплялись

у корчмі, під час вживання алкогольних напоїв і азартних ігор, коли непристойні й образливі висловлювання призводили до бійки, застосування холодної зброї (ножа, шаблі, корда, сокири), пострілів з рушниці, іноді до удару поліном по голові. Сварки та бійки зі смертельними наслідками траплялись уночі на вулицях чи вдень на ринку, або ж на дорозі, під час родинних суперечок, поміж боржниками і кредиторами, клієнтами та повіями, між сторожею і злочинцями та серед самих злочинців, причому в таких конфліктах бились та гинули і чоловіки, і жінки (Kamler, 2010, с. 253–264, 274–276; Білоус, 2015, с. 137–140; Капраль, 2012, с. 305–307).

Натомість рідше траплялись вбивства за попереднім задумом, завчасно сплановані й підготовані в домашньому колі, де злодіяння чинили і господарі, і слуги. Вбивства замислювали, щоб позбутися свого подружжя, з яким не можна було офіційно розлучитися, з помсти (через реальні чи уявні кривди), а також з грабіжницькими цілями (Karpinski, 1995, с. 326–327). Тут участь жінок була помітною: якщо дружини не ставали жертвами, то задля вбивства чоловіка самі інколи наймали сторонніх людей, або намовляли когось зі слуг, або співдіяли з коханцями, врешті пробували використовувати чари чи отруту (Старченко, 2017, с. 90–94). Так, у селі Сапанів перед Кременецьким війтівським судом у 1761 році розглядалась справа Яна Прухніцького і Анни Голуб стосовно вбивства Кліма, чоловіка останньої. Як з'ясувалось з їхніх зізнань, Ян Прухніцький, який мешкав у Кременці на церковному ґрунті і тримав там пасіку, будучи у кавалерському стані, регулярно бував в Анни і жив з нею як чоловік з дружиною впродовж семи років (у них навіть народилось троє дітей). Весь цей час Анна залишалась заміжною за Климом, і щойно тепер чоловік чомусь став заважати коханцям. Прухніцький кілька разів жорстоко його побив (раз у корчмі, другий раз у батька Анни на подвір'ї), а Анна збиралась дати отруту своєму чоловіку. Проте Прухніцький сказав їй: «Не давай отрути, бо розтріснеться, і так люди щодо мене, як і щодо тебе будуть мати злу підозру і порозуміння», додавши «Не бійся, бо йому пораду сам до смерті». Врешті коханець дочекався нагоди і вночі у лісі проломив Климові голову, а для того, щоб приховати вбивство, коханці намовили парубка Юзефа Доманського, аби всім розповідав, що бачив Кліма в Шумську, коли той пив горілку на ярмарку (за це Анна подарувала парубкові «сподні» покійного чоловіка). У підсумку суд визнав коханців винними, Прухніцький мав бути страчений негайно, натомість смертний вирок Анні відтермінували, оскільки вона заявила про свою вагітність. Економ Кременецького староства мусив зібрати шістьох досвідчених жінок, які мали пересвідчитися у правдивості її заяви, і в такому разі Анну мали стратити вже після народження дитини (мамку для її виховання мусили найняти родичі обох батьків) (Księga miasta Krzemieniec..., с. 228–234).

² 1 червня 1709 року у львівському бургграфському суді заслухали свідчення незаміжної дівчини Катерини Островської (шляхтянки з Перемишльщини), яка перебувала на службі в дружини добжинського чашника Войцеха Країнського і яку підозрювали у кількох підпалах будівель панського двору. Проте дівчина багатослівно виправдовувалась і стосовно підпалів, і стосовно чарування, пояснюючи безпідставними плітками щодо неї, спричиненими – за її припущенням – тим, що вона відмовила залицяльнику (Книга декретів..., с. 245–247).

Отруєння вважалося суто жіночим способом убивства і дуже часто асоціювалось з магічними діями³, тож будь-які незрозумілі вчинки жінок чоловіки могли трактувати як злочинну та спрямовану проти них діяльність. Характерним прикладом цього може бути казус подружжя з Сатанова в 1717 році. «Учтивий» Яцько Грекович мав клопіт зі своєю дружиною Анною, яка – на його переконання – поводитись легковажно і свавільно, як для заміжньої жінки, не слухалась чоловіка, ходила по господах і музиках. Яцько був невдоволений такою поведінкою і хотів, щоб Анна йшла лише до тієї господині, де він – як порядний чоловік – сам грав (мабуть, у кості чи карти), і розважалася у його присутності. Проте Анна на багаторазові прохання й нагадування Яцька не зважала, далі ходила по різних господах, до півночі там розважалася у жартах і танцях. Навіть насмілилась сказати чоловікові, що нові черевики, які нещодавно в неї з'явилися, їй на свята купив «ґах» (тобто коханець чи залицяльник), тож Яцько «з великого жалю» на дружину мусив ті черевики порубати. Власне все це залишалось внутрішньосімейною справою, поки Яцько не знайшов у жінчиному паску зав'язаний у хустку якийсь порошок і вирішив, що то арсенік (тобто миш'як), приготований для нього, відтак звернувся до міського суду. Судді звичайно закликали жінку і стали її розпитувати, звідки взяла той порошок, з якою метою його дістала і чи не з чиєїсь намови. Анна ж суддям відповідала, що має «дефект», від якого, за її словами, зазвичай жінки страждають, радилась щодо нього зі своєю сусідкою гончаркою Лаврентієвою та від неї ж отримала порошок. Тоді до суду викликали сусідку, проте та відхрестилася від будь-яких злих намірів і пояснила, що для приготування цього порошку лишень випалила яре жито й чорну троянду, інших «матерій» не мішала. А вчинила то з християнського милосердя, бо її просила Анна, яка сама не могла зробити цього в себе вдома, щоб не було на неї підозри щодо чарів. Тоді судді викликали матерів і Анни, і Яцька, та радились з ними, очевидно, про використання таких сумішей для жіночого здоров'я. Розмова в суді завершилася тим, що Анні та її матері запропонували «добровільно» зажити цей підозрілий порошок, що вони й зробили, запивши його горілкою. Оскільки нічого з ними не сталося, то суд наказав Яцькові, щоб «дружину за дружину мав» і не допускав жодної сваволі з її боку, так само Анні «чоловіка за чоловіка знати і його слухати». А коли б далі себе легковажно поводити, вдома не ночувала хоч раз або ходила по різних господах усупереч волі свого чоловіка, тоді належало їй та

³ Розглянувши в липні 1748 року у тому ж Кременці справу про отруєння, в якій оскарженими виступали молоді чоловіки, тамтешні судді все одно показово задекларували, що винесений ними вирок має запобігти тому, «аби більше такі через молодих і старих людей, особливо бабські чари на світі не роїлися» (Księga miasta Krzemieniec..., с. 67). Наскільки у свідомості тодішньої людини магічні дії були прив'язані саме до жінок, свідчить той факт, що у сварках окреслення «чарівниця» використовувалось нарівні з лайкою «курва» (Капраль, 2012, с. 222–223).

її матір публічно покарати й висікти посторонками (тобто шкіряними ремнями від упряжі) (Актова книга (1707–1758), арк. 156).

Суто жіночим злодіянням вважали **дітовбивство** – коли матері вбивали новонароджених дітей⁴. Чоловіків, навіть якщо вони були присутніми, ніколи не обвинувачували і не завжди викликали до суду. Дітовбивство вважали тяжким злочином, що суперечив Божим настановам та людській природі. Злочинницями найчастіше ставали молоді й неодружені служниці, які проживали окремо й далеко від родини, а вагітність була результатом короткотривалого зв'язку з таким самим слугою, челядником, вояком, студентом, іноді господарем, подекуди результатом зґвалтування. Незаміжніх дівчат, які завагітніли, засуджувало суспільство, вони боялися втратити службу (господаря могли звинуватити у недогляді у власному домі), тому приховували вагітність та намагалися позбутися її за допомогою традиційних методів чи навіть чарів⁵. Здебільшого народжували на самоті, а новонароджених найчастіше душили (рукою, хусткою, подушкою, периною), іноді топили, а тіло немовляти намагались сховати (кидали у воду, закопували в землі чи в гної). Нерідко діяли алогічно й непослідовно, що може вказувати на післяпологовий психоз. На суді зазвичай твердили, що дитина народилась мертва, пояснювали свій злочин страхом перед осудом господарів, рідних, соромом через нешлюбну дитину, подекуди покликалися на потойбічний голос, який наказав їм так вчинити (Karpíński, 1995, с. 327–333; Kamler, 2010, с. 264–268; Wiślicz, 2012, с. 82–87).

12 травня 1749 року у Сатанівському міському суді розглядалась справа мешканців села Зайчики Терези та Яцька Мазурів. Тереза тільки рік мешкала зі своїм першим чоловіком Міхалом, тоді він її покинув і десять років від нього не було вістки. На одинадцятий рік Тереза вийшла заміж за Яцька, але прожила з другим чоловіком лише кілька тижнів, коли з'явився її перший чоловік Міхал і, почувши про «переступ Божої заповіді, побоюючись на себе біди з села втік». Тим не менш Тереза була розлучена з Яцьком,

⁴ Володимир Маслійчук, який докладно дослідив дітовбивства на теренах Гетьманщини у XVIII столітті (у сімейній, соціальній, судово-правовій та інших площинах), схильний вбачати причини цієї девіації у тому, що новонароджене немовля не вважалося безсумнівною цінністю, а на таке сприйняття накладалися «пригнічене становище жінки в тогочасному соціумі», суспільний контроль над її сексуальним життям та тогочасне трактування материнства (Маслійчук, 2008, с. 94–95). Однак слід зважати, що з огляду на стан збереженості кримінальних матеріалів та ступінь опрацювання дослідниками судових матеріалів з українських теренів навіть для XVIII століття говорити про конкретну статистику дітовбивств не доводиться. Водночас для ранньомодерної Англії максимальна кількість обвинувачень у неонатичиді сягала 50–60 на 100 тисяч народжених на рік, пік припадав на 1650–1680-ті роки (Roth, 2001, с. 36–37).

⁵ Детальний опис використання магічного «пилип-зілля» вміщено якраз у справі про дітовбивство, яку в лютому 1753 року розглядав Кременецький маґдебурзький суд (Księga miasta Krzemieniec..., с. 124; Диска, 2008, с. 240).

якого вислали на слободу до Борщівки, але встигла народити від нього сина. За десять років Яцько повернувся, вони знову зішлись («чужолозство здійснювали з собою») і Тереза завагітніла від нього. Навесні в неї здохли дві корови, від підняття однієї з них, як пояснювала Тереза, вона «неживе дитя вночі вродила, не душила, сама з Яськом, присутнім на той час не згубила, прагнучи втаїти той плід, акції не освідчивши близьким мешканцям нікому, Ясько сам той труп, – зі слів Терези, – взявши, до лісу заніс, на пеньку поклав, аби птахи з'їли». Суд так само допитав Яцька, котрий «визнав, що тієї ж ночі в Терези ночував, при народженні тому, що йому прокинувшись голос дитини чув, раз крикнуло, поки розсвітив, засвітивши до тієї жінки, дитя неживе на землі при матері, що сиділа, побачив. Нікому того експерсу не оголосив, оскільки йому обвинувачена Тереза йти до жодного сусіда не казала, нічого не говорила». Натомість Тереза продовжувала твердити, «що при народженні не пам'ятала, аби мало бути дитя живим, оскільки у великій млості залишившись, жодного голосу не чула, плоду не губила, ані з Яськом на то радилася, навпаки порятунку собі від нього жадала». Під тортурами Тереза і Яцько не змінили своїх показів⁶, тож суд визнав їх лише «явними чужоложниками», засудив до 200 ударів різкою під пренгером (ганебним стовпом), заборонив мешкати разом і вислав Терезу із Зайчиків (Akta spraw różnych..., к. 23–25).

Жінки і чоловіки у правопорушеннях сексуального характеру

Власне дітовбивство часто було наслідком таких переступів, які тоді вважали «жіночими» або були спрямовані суто проти жінок та рахувалися злочинами проти моралі й святості шлюбу – йшлося про перелюб, розпусту, гвалт⁷ і проституцію. Передусім засуджували за **перелюб** – сексуальний зв'язок (поодинокий або тривалий) між чоловіком і жінкою, якщо хтось із них перебував у шлюбі. Причому суворіше карали, коли йшлося про зв'язок між одруженим чоловіком і заміжною жінкою (їм могла загрожувати навіть кара смерті): судді спеціально цікавились, чи коханці знали про

перебування партнера чи партнерки у шлюбі (це вважалось обтяжуючою обставиною). Не завжди судді вдавалися до уважного розгляду нюансів перелюбу в тих випадках, коли оскаржені особи здійснили інші, тяжчі злочини – перелюб у такому випадку символізував злочинну сутність обвинувачених⁸. Поряд з ситуативним перелюбом (за відсутності чоловіка або дружини), траплялись тривалі позашлюбні відносини в результаті розпаду подружжя або постійне співжиття господарів з прислугою. Частіше такі стосунки ініціювали одружені чоловіки, котрі зваблювали чи змушували незаміжніх дівчат (насамперед служниць, яким складно було відмовити господареві). Обставиною, що сприяла перелюбу, було проживання служниць і господарів в одному або сусідніх приміщеннях (Kamler, 2010, с. 277–284; Karpiński, 1995, с. 42–43, 351–355; Wiślicz, 2012, с. 183–235).

Особливо дражливими для тогочасного суспільства були випадки перелюбу між євреями–господарями та християнками–служницями. Цікавим у цьому відношенні був казус вдови Пазьки (1730 рік), яка завагітніла на службі в єврея Беня, сатанівського міщанина. Це був не перший випадок, коли вона мала позашлюбні відносини з євреями: кількома роками раніше у Поморянах, перебуваючи три роки на службі в тамтешньої єврейки Езички, вдова «допустилася була гріху» з «бахуром» (молодим сином) господарки. Це викликало гнів вітчима, через що молодий єврей одного разу побив Пазьку. Тоді вона «оголосила той гріх», їх обох ув'язнили, врешті висікли та вигнали Пазьку з міста. Подібна історія повторилась у Сатанові, де – за її словами – вона «з єврейчиком найманцем Беньовим, з яким того гріху допустилася, будучи сплячою, зневолив мене, котрому я далася поволі». Цього разу Пазька несподівано завагітніла, хоч за дев'ять років шлюбу ніколи не мала дітей, народила дитину та, вочевидь, задушила її (принаймні на це вказували знаки, подібні до удушення, які зауважив лавник, член міського суду, оглядаючи тіло немовляти). Суд був готовий засудити Пазьку до смертної кари, але вона втекла з ув'язнення. Оскільки Зусь Мошкович, найманець Беня, без проблем заприсягнувся на сувої Тори у своїй непричетності до тілесного гріха з Пазькою, християнською кухаркою свого господаря, можна припустити, що насправді батьком позашлюбної дитини міг бути сам господар Беньо, який і посприяв втечі Пазьки з-під варти (Актова книга (1728–1732), арк. 104–105, 110–111 зв.).

Від перелюбу тодішні судді відділяли **розпусту** – сексуальний зв'язок (поодинокий чи тривалий) між чоловіком і жінкою, які не перебували в шлюбі або були вдовими (Kamler, 2010, с. 284–286). На цей переступ влада могла не зважати, поки учасники «розпусти» не були причетні до інших злочинів.

⁶ Для тогочасної судової системи тортури були стандартним і чітко регламентованим засобом, який застосовували і до чоловіків, і до жінок (окрім вагітних) задля отримання повних і достовірних зізнань та їх верифікації у справах про тяжкі кримінальні злочини (Mikołajczyk, 2013, с. 283–328). Водночас випадки, коли підсудні (зокрема і жінки) витримували тортури і в такий спосіб «усували» оскарження проти себе, не були унікальними (Вінниченко, 2015, с. 166–167, 171).

⁷ З тодішнього загального поняття «гвалт», яким окреслювали як фізичне, так і сексуальне насильство, згвалтування не було чітко виокремлене. Ранньомодерне повсякденне життя було сповнене щоденним насильством і примусом, сексуальність залишалась табуйованою темою, а суди за відсутності безпосередніх свідків не були спроможні встановити реальний перебіг згвалтувань, що обумовлювало десексуалізацію цього кримінального злочину (Wiślicz, 2006, с. 390–391).

⁸ Саме почавши від викрадення чужої дружини, зневаги до таїнства шлюбу і перелюбу, львівські судді в 1645 році побудували обґрунтування смертного вироку для Якуба Зембки, котрий намагався згвалтувати і вбив дівчину під Львовом (Вінниченко, 2015, с. 166, 172–174).

Почасти не звертали уваги, оскільки формально не було кому оскаржувати (як у випадках перелюбу), хіба що поява в результаті розпусти нешлюбної дитини могла надати справі публічного розголосу. Так сталося з Йосифом Хом'яком, підданим з села Козин, чю справу розглядав Кременецький вйтівський суд у серпні 1757 року. За деякий час після смерті дружини він став часто відвідувати хату своєї сусідки, вдови Мелашки Малішки, яка так само втратила чоловіка під час епідемії. Йосиф удавався до її старшої доньки Пазьки, збираючись взяти за дружину, до чого прихильно ставились і сама Пазька, і її матір. Проте Хом'як не мав грошей справити весілля, тож Пазька вийшла заміж за іншого – за Петра Ковалю, який оселився у хаті вдови як зять. Однак Йосиф не припинив відвідини сусідської хати і невдовзі зійшовся з Устиною, молодшою донькою вдови. Про їхній тісний зв'язок знало все село (хіба крім самої Мелашки): односельці заставляли їх удень у куцах або опівночі біля містка, вночі у хаті когось з сусідів «під серм'ягою» (тобто під селянським верхнім чоловічим одягом) чи на вечорницях (за висловом одного зі свідків, «не міг їх позбутися, бо як одно прийде, то й друге прибіжить, і між собою сваволили, на двір враз обоє вибігали і до півночі часом бавилися на подвір'ю»). Дехто з мешканців села навіть влаштовував на них засідки, щоб злапати «на злій акції», жінки збирались обрізати Устині волосся, а матір Хом'яка, «заставши їх обох, сина Йосифа побила, Устині хотіла коси відрізати, аби через ганьбу їх розділити». Проте до втручання адміністрації дійшло щойно тоді, коли стало відомо про вагітність, от тільки не Устини, а її матері, вдови Мелашки, від того ж Йосифа Хом'яка. У вирокі суд декларував, що Йосиф, який «перше тілесний гріх з донькою, а потім з матір'ю здійснював», гідний смерті, однак у підсумку присудив йому 500 різок, Мелашці – 300 різок, Устині, яка ще «в молодим віці залишається» – 200 різок (Księga miasta Krzemieniec..., с. 201–210).

Поняття «розпуста» (у тодішніх джерелах окреслена як *piezard* або *fornicatio*) застосовували також на означення такої сфери суто жіночої злочинності, як **проституція**: у зв'язку з цим часами важко відрізнити випадкову розпусту від перелюбу чи професійної проституції. Останню тодішнє суспільство засуджувало, але у більших містах фактично толерувало, бо міські будинки розпусти (лише формально нелегальні) діяли там під наглядом катів і їхніх дружин. Натомість нелегальні будинки розпусти фактично діяли у місцях продажу алкоголю (при корчмах, шинках, пивницях) або в місцях, де скуповували крадене і де злочинці могли переночувати. Зрештою помітним явищем була індивідуальна проституція, яка виявлялася в різних формах: «дівки» обслуговували клієнтів або у помешканнях, які самі винаймали, або у квартирах і будинках самих клієнтів, куди приходили на запрошення або їх приводили звідниці, або у принагідних місцях (у стайнях, будах, на возах, у кутках поміж стінами). Була також мандрівна

проституція, коли «дівки» їздили по ярмарках, або до міст, де відбувалися публічні заходи за участі багатьох приїжджих (сейми, сеймики, засідання трибуналу, весілля або похорони), або разом з військовими обозами. З джерел найбільше відомо про індивідуальну проституцію, зазвичай у випадках, коли траплялися крадіжки у клієнтів. Професійні повії здебільшого були злодійками і за кожної слушної нагоди обкрадали клієнтів (найчастіше витягали гроші з кишень), часто ділились з управительками борделів (Kąpiński, 1995, с. 333–351; Kamler, 2010, с. 157–188).

Долю такої повії та, ймовірно, крадійки демонструє розповідь перед львівським бургграфським судом 8 серпня 1690 року Терези Хмельовської, оскарженої двома військовими. Тереза не належала до маргінесу тодішнього суспільства, за походженням була шляхтянкою, змолоду мешкала в Кракові, а згодом у Жешуві вийшла заміж за француза Антонія Ляроса, камердинера коронного надвірного маршалка. Після шести років спільного життя чоловік поїхав до Франції і не повернувся, а їхню дочку віддав до варшавського монастиря. Тереза мала двір у Жешуві, де й мешкала наступні вісім років, аж поки не познайомилась з Фрузиною Папроцькою, як вона її називала, «світською дамою». Та й намовила Терезу до заняття проституцією (хоча Тереза прямо не називає, до чого саме та її схилила), відповідно навчила її і відправила до Львова. Тут Тереза мешкала у малярки Тарнопольської, причому клієнти стосовно Терези домовлялись не тільки з самою господинею, а й з її дочкою. Врешті одного разу Тереза опинилась у господі з двома військовими, серед них підполковник королівської гвардії, провела з ним ніч, а вранці виявилось, що зникли речі (гусарська упряж, китайковий блакитний каптан, пара пістолетів, страусине пір'я до капелюха з діамантом). Щоправда Тереза стверджувала, що пропали також її речі (суконка, бавовняна спідниця й хустки), але під загрозою побиття зізналась, що її намовила Тарнопольська, аби забрала речі тих жовнірів і видала їх через вікно (Книга декретів..., с. 73–75).

Звинувачень у розпусті чи перелюбі побоювались жінки, які ставали жертвами **згвалтування**. З-поміж 187 кримінальних справ, що розглядав магістратський суд подільського містечка Сатанова в 1710–1732 і 1741–1768 роках (і записи про них збереглися), шість стосувались згвалтувань – у 1720, 1724, 1725, 1749, 1751 і 1754 роках (Крикун, 2013, с. 37). Важко сказати, наскільки така статистика відображає реальну картину тогочасного сексуального насильства над жінками, однак аналогічну картину спостерігаємо в судових матеріалах інших українських регіонів та хронологічних періодів у ранньомодерний час. Приміром, у замкових і жупних книгах, до яких вписували акти кримінальних процесів на теренах Самбірської економії, за XVII століття зафіксовано лише вісім справ про згвалтування (Гарасимчук, 2015а, с. 148). Навіть у судах у тогочасних великих містах, таких, як Львів,

справи про сексуальне насильство розглядались у край рідко (Kąpiński, 1996, с. 761; Вінниченко, 2013, с. 436).

Якщо не брати до уваги насильство з боку військових, то найчастіше ці злочини траплялися або десь у полі, в лісі чи при дорозі (тоді жертви були зазвичай принагідними), або у домах господарів та у господах під час нічлігів (тоді жертви були не випадковими) (Kamler, 2010, с. 290–295). Закономірно жертви не дуже охоче розповідали про вчинене над ними насильство, резонно побоюючись осуду й нерозуміння навіть з боку інших жінок, та наважувались на оскарження, лише заручившись бодай чієюсь підтримкою. Так, у 1720 році в Сатанові розглядали справу кухарки Реґіни, яку у власному домі зґвалтував її п'яний господар Тимко Заньковський. Коли кухарка у розпачі пожалілась Зосьці, комірниці міщанина Пилипа Охриска, та порадила їй: «Не поминайся того ні перед ким, коли–то невісна», але Реґіна відповіла: «Як я маю мовчати, коли господиня прийшовши, відразу по нас з господарем зрозуміла, буде про то увесь світ чув, а бо я то молодиця, щоби замовчала». Врешті Реґіна таки розповіла все господині та за її порадою звернулася до війтівського суду, який – навіть після не надто переконливих зізнань свідків (зокрема й господині) та дискусій між суддями – присудив Тимка Заньковського розрахуватися з кухаркою за цілий рік служби та заплатити 40 злотих компенсації («контентації»), а також десять гривень штрафу до панського скарбу (і то вважалось «ласкавим» вироком) (Актова книга (1707–1758), арк. 204–206; Крикун, 2013, с. 44).

Замість висновків: «жіночі голоси» у судових справах

Насамкінець варто зупинитися на тому, як жінки перед судом конструювали свої оповіді про власне життя та відносини з чоловіками: у рамках сім'ї й подружжя, з господарями й роботодавцями, у позашлюбних зв'язках тощо. Цінності цим їхнім оповідям додає той факт, що здебільшого йдеться про представниць нижчих соціальних верств – міських біднячок, служниць і селянок, чиї «голоси» за інших обставин у джерелах того часу практично не репрезентовано. Характерними і спільними для їхніх розповідей є дві ознаки: по–перше, їхня виразна орієнтованість на чоловічу аудиторію, бо урядники, судді, адвокати і навіть кати, які їх слухали, були виключно чоловіками, по–друге, акцентування на своїй несаможиттєвості й підпорядкованості. Тож підсудні свідомо чи несвідомо намагались підкреслити свою безпорадність, складні життєві обставини, брак підтримки з боку рідних (найперше через смерть батька) і навіть показати свою підлеглисть чоловікам і соціуму (свого роду самооб'єктивація). Задля цього деякі з підсудних жінок розповідали добровільно навіть про такі обставини, які могли зашкодити їм в очах суддів. Характерним прикладом може слугувати розповідь

Анастасії Ласковської, чоловік якої Томаш Ласковський у 1708 році потрапив під варту у Львові за крадіжку:

«Служила у нашого ясниського попа п'ять років і замість платні позбавив мене дівоцтва, коли в нього дружина була померла. Коли почувлася вагітною, пішла від нього і народила хлопчика у микулинського попа, бо він через той вчинок і сором свій, відправив мене. Як в мене то дитя померло, пристала до пані Мокрицької і служила три роки, котра також мені не заплатила. Від неї відставши, в людей пряла й інші речі робила заради свого прохарчування. А потім люди підмовили мене піти заміж за того Ласковського, рік минув на запусти як з ним мешкаю» (Книга декретів..., с. 244–245).

Поза сумнівами представлений набір кримінальних казусів за участю жінок не можна трактувати як вичерпний і однозначний образ жіночої злочинності на українських теренах у ранньомодерний час. Попри певну типовість (та подібність до аналогічних ситуацій в інших тогочасних країнах), кожен з цих кримінальних випадків потребує уважного мікроісторичного прочитання та всебічної інтерпретації, адже участь чи причетність до них жінок визначала ціла низка чинників: їхні походження, соціальний і майновий статус, природні здібності, вік, сімейний стан, вдача тощо. Свою роль відігравали також місце проживання, навколишні події та випадковість. Звісно, чимало залежить від стану збереженості та інформативності джерельних матеріалів, у складі яких надзвичайно важливими є розповіді (особливо з елементами «прямої мови», наскільки її передавали судові урядовці) жінок про їхнє життя та особисті обставини.

Джерела

Актова книга (1707–1758). Ф. 50 «Магістрат м. Сатанова Подільського воєводства» (Оп. 1, Спр. 1, 505 арк.), Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК), Київ, Україна.

Актова книга (1728–1732). Ф. 50 «Магістрат м. Сатанова Подільського воєводства» (Оп. 1, Спр. 3, 183 арк.), ЦДІАК, Україна.

Книга декретів, судових рішень та інших документів (1680–1714). Ф. 52 «Магістрат міста Львова» (Оп. 2, Спр. 560, 260 с.), Центральний державний історичний архів України у Львові, Україна.

Akta spraw różnych i kryminalów przez magistrat miejski Satanowski sądzonych. T. II (1748–1770). Rkp. 1212 (190 k.), Biblioteka Kórnicka PAN, Курник, Польща.

Księga miasta Krzemieniec na Wołyniu (1747–1764). Zespół 420 «Nabytki niedokumentowane Oddziału I» (Sygn. 58, 251 s.), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Варшава, Польща.

Дослідження

Білоус, Н. (2015). Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст. Соціум. Альманах соціальної історії, (11–12), 135–146.

Вінниченко, О. (2013). «Гвалт поневольний»: дві скарги про сексуальне насильство над селянками–підданками 1637 і 1648 років. Вісник Львівського університету. Серія історична, (48), 435–451.

Вінниченко, О. (2015). Зґвалтування, вбивство і пограбування, а також перелюб. Історія кримінального злочину, здійсненого під Львовом у 1645 р. Соціум. Альманах соціальної історії, (11–12), 162–181.

Гарасимчук, М. (2015а). Справи про зґвалтування й позбавлення цноти у судах Самбірської економії в XVII ст. Соціум. Альманах соціальної історії, (11–12), 147–161.

Гарасимчук, М. Є. (2015b). Посаг, віно та «внесення» у шлюбні практики мешканців Самбірської економії першої третини XVII століття (на підставі записів до замкової книги 1614–1632 рр.). Український історичний журнал, (6), 39–47.

Гошко, Т. (2019). Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття. Київ: Критика.

Диса, К. (2008). Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. Київ: Критика.

Капраль, М. (2012). Крадіжки, п'янство, бійки, розпуста: зворотня сторона повсякденного життя шевців Львова XVII–XVIII ст. У: (В. Горобець, Ред.). Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах (Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення, с. 217–244). Київ: Інститут історії України НАН України.

Капраль, М. (2012). Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. Львів.

Крикун, М. (2013). Декрети у кримінальних справах магістратського суду містечка Сатанова у XVIII столітті. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції, (265), 30–53.

Маслійчук, В. (2008). Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби.

Старченко, Н. (2016). «Джерела свідчать»: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині. Український археографічний щорічник, (19/20), 239–267.

Старченко, Н. (2017). Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок (Волинь останньої третини XVI ст. – першої третини XVII ст.). Соціум. Альманах соціальної історії, (13–14), 81–112.

Cieśla, M. (2009). Żydowsy przestępcy w dawnej Rzeczypospolitej. In: (A. Karpiński; Red.). Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa (T. 2: Społeczeństwo a przestępczość). Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Gaskill, M. (2000). Crime and Mentalities in Early Modern England. Cambridge: Cambridge University Press.

Jones, K. (2006). Gender and Pretty Crime in Late Medieval England. The Local Courts in Kent, 1460–1560. Woodbridge: The Boydell Press.

Kamler, M. (2010). Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich). Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN.

Karpiński, A. (1995). Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa: Instytut Historii PAN.

Karpiński, A. (1996). Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII wieku. Przegląd Historyczny, 87 (4), 753–768.

Kermode, J. & Walker, G. (Ed.). (1994). Women, Crime and the Courts in Early Modern England. London: UCL Press.

Mikołajczyk, M. (2009). Świątokradcy przed sądami miejskimi w Małopolsce w XVI–XVIII wieku. In: (A. Karpiński, Red.). Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa (T. 2: Społeczeństwo a przestępczość). Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Mikołajczyk, M. (2013). Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wieku. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Piłaszek, M. (1998). W poszukiwaniu prawdy. O działalności sądów kryminalnych w Koronie XVI–XVIII w. Przegląd Historyczny, 89 (3), 362–381.

Roth, R. (2001). Homicide in Early Modern England 1549–1800: The Need for a Quantitative Synthesis. Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies, 5 (2), 33–67.

Walker, G. (2003). Gender, Crime and Social Order in Early Modern England. Cambridge: Cambridge University Press.

Wiślicz, T. (2006). Kobieta i przemoc w środowisku plebejskim w Rzeczypospolitej czasów saskich. In: (S. Achremczyk, Red.). Między barokiem a oświeceniem. Radości i troski dnia codziennego. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

Wiślicz, T. (2012). Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon.

Ольга Посунько

ЖІНКИ У КОНФЛІКТНИХ СІМЕЙНИХ СТОСУНКАХ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ СУДОВИХ РОЗГЛЯДІВ (КІН. XVIII – ПЕРША ПОЛ. XIX СТ.)

Вивчення правового становища жінки має певні традиції у вітчизняній історіографії (Буряк, 2009; Гетьман, 2000; Кобилецький, 2013). Проте писані (та й звичаєві) норми права не завжди повною мірою відображають реальності тієї чи іншої доби. Розширення дослідницького поля гендерної/жіночої історії потребує пошуку нових джерел і нового прочитання вже відомих. Помітним є науковий інтерес до матеріалів судочинства окремих регіонів України (Брехуненко, Синяк, 2017; Гедьо, 2012; Малишев, 2013; Маслійчук, 2011; Потапенко, 2021; Шандра, 2011), які демонструють судову практику застосування писаного права, а також дозволяють отримати нову інформацію щодо різних сторін життя суспільства (побут, повсякдення, соціальні взаємозв'язки); щодо поширених уявлень про норми права/моралі та їх порушення. Безцінними зазначені джерела є і для вивчення різних аспектів жіночої історії.

Регіональна специфіка

Дослідження особливостей правового становища жінок різних станів, аналіз юридичних практик, накопичення інформації щодо жіночої історії Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття мають велику перспективу. Цей період на означених теренах багатий на значущі події, де головними дійовими особами, звісно, були чоловіки. Йдеться про ліквідацію і подальшу долю Запорозької Січі, посилення російської

військової присутності у регіоні, анексію Російською імперією Криму, впровадження імперської системи управління, нові кордони, нові хвилі переселень. На фоні таких соціально-економічних і політичних зрушень дещо «губляться» жінки з їх абсолютною включеністю у родинне життя, незначною видимою присутністю в економіці. Саме судова документація того часу, порівняно з іншими джерельними комплексами, набагато ширше репрезентує жіноцтво. Особливо це важливо для вивчення історії селянок, життя яких, на відміну від життя дворянок, не відображене в мемуарній літературі та епістолярії.

У цій статті проаналізовано документи судів загальної юрисдикції Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття. Йдеться переважно про територію у межах Катеринославської, Херсонської, частково материкових повітів Таврійської губернії у їх обрисах початку XIX століття (Лиман, 2013, с. 6). Судова система нового зразка базувалася на «Установленнях для управління губерній Всеросійської імперії» 1775 року (Козирев, 1999, с. 3–90), набрала чинності в краї з 1784-го і проіснувала з незначними змінами до судової реформи 1864 року. Практики цього регіону цікаві побутуванням різних правових звичаїв і традицій, що найбільше проявилось у шлюбно-сімейному та спадковому праві. Наприклад, північні повіти Катеринославського намісництва, які колись належали до Гетьманщини, тривалий час ще користувалися нормами III Литовського статуту і магдебурзького права, іноді залучаючи їх навіть при розгляді кримінальних випадків (хоча кримінальні злочини в імперії належало судити за імперським правом) (Посунько, 2016). Справи, які приходили на ревізію з Криму (у часи існування Новоросійської губернії (1796–1802)), так само демонстрували відмінні від загальноімперських правові звичаї і традиції (Хутько, 2014); мариупольські греки мали власну первинну ланку судочинства тощо (Гедьо, 2012).

У полі зору – матеріали кримінального і цивільного судочинства різних структур повітового та губернського рівнів (Катеринославського намісництва (1784–1796), Новоросійської губернії (1796–1802), Катеринославської та Херсонської губерній (з 1802-го)), які розглядали справи селян (переважно державних) і дворян. Важливо, що архівні зібрання Південної України, які належать до означеного періоду, дуже постраждали у катаклізмах XX століття. Це ж стосується і численних судових установ, діяльність яких на сьогодні представлена відносно незначною частиною збережених документів. Утім, подекуди в архівах наявні описи справ колишніх втрачених фондів (Опис справ №2), що дає уявлення про певні статистичні показники, проблемну спрямованість роботи тієї чи іншої установи, винесені рішення тощо. Документи судів цього часу належать до джерел, які вирізняються значною уніфікованістю, однотипністю, тож можна зрозуміти, як провадилося судочинство, які норми права застосовували, які вирoki виносили.

Безсумнівно, кожен судовий розгляд мав і власні унікальні риси, але це не заперечує можливостей дослідження різноманітних проблем на основі збереженої джерельної бази.

Специфіка джерел апіорі передбачає висвітлення переважно конфліктних ситуацій, хоча у судових матеріалах не завжди наявні терміни і визначення, які мали би оцінний характер саме щодо родинних стосунків. Інформація про сімейне життя селянок є, насамперед, у кримінальних справах. Жінки виступали і суб'єктами, і об'єктами злочинів, що в той чи інший спосіб може давати інформацію про їхнє становище у родині. Однак характерно, що у тих випадках, коли жінка сама скоїла злочин, ми маємо більше шансів довідатися про обставини її особистого життя, адже про це вона розповідала на допитах. Життєві обставини жінок – жертв злочинів, крім головних вихідних даних, суд фіксував не завжди. У судовій документації, викладеній сухою і формальною мовою, є деякі відомості про нещасливе подружнє життя, насильство і несправедливість з боку чоловіка чи родичів, непросте материнство. Ці історії стосуються і дворянок, і селянок. Адже навіть освічені жінки не завжди в листах чи мемуарах розкривали таємниці свого особистого життя, описували ті епізоди, які з різних причин не підлягали оприлюдненню. Селянки взагалі не мали змоги залишити по собі якусь особисту інформацію, якщо тільки не потрапляли у судовий процес.

Неблагополуччя селянської родини крізь призму судового процесу

Про конфліктність у сім'ї селянок свідчили такі ознаки, як агресивне середовище родини (свекрів), фізичне і психологічне насильство з боку чоловіка чи його родичів. Одним із наслідків могло стати намагання жінки шляхом делікту (правопорушення) покінчити з таким станом речей. Ідеться про вбивства (продумані чи спонтанні) і завдання фізичної шкоди кривдникам. Також фатальним наслідком напруженості у родині були насильницькі дії родичів – наприклад, убивство дружини/невістки. Більш складними є випадки, коли йшлося про неблагополучний шлюб при зовнішніх ознаках «нормальності» стосунків, – життя з нелюбом, яке штовхало жінку до перелюбу, втечі з сім'ї чи навіть замаху на вбивство.

Значна частина злочинів, скоєних жінками у вказаний період, тією чи іншою мірою стосувалася родинних відносин і членів сім'ї. Втім, сам собою злочин не завжди вказував на труднощі в родині. Зокрема, найпоширеніше правопорушення жінок незаможних верств населення – дітозгубництво – насправді більше відображало соціально-економічні негаразди та моральні норми тогочасного суспільства, ніж мало стосунок до

внутрішньосімейних проблем (Кісь, 2012, с. 174; Маслійчук, 2008). Позбувалися небажаного плоду чи новонародженої дитини і незаміжні (переважно), і заміжні жінки; і у щасливих/прийнятних подружніх стосунках, і у неблагополучних. Частіше жінка позбувалася дитини, яка ставала тягарем для неї особисто чи для родини, що підтверджує велика кількість справ такого ґатунку у нижніх розправах і повітових судах, де розглядали справи селянок. Для незаміжніх у судових документах існувала майже стандартна фраза-пояснення таких дій: зробила це, мовляв, «убоясь стыда» (*Дело о умерщвлении младенца...*, арк. 11 зв.). Модернізаційні процеси також впливали на поширення цього виду злочину. Серед притаманних Південній Україні такими були: урбанізація (а отже, поширення відхожого промислу в селі, можливість масових утеч селян тощо), наявність і постійна ротація значної кількості військових частин у регіоні, активні колонізаційні рухи. М. Ганенко, яка у 1880-х роках збирала фольклорний матеріал у Херсонській губернії (Іваннікова, 2016, с. 160), зазначала, що військовий постій згубно вплинув на мораль суспільства (Ганенко, 1886, с. 137).

Ці ж обставини опосередковано викликали ще один вид правопорушення (в уявленнях тієї доби) – перелюб. Збереглося чимало справ про позашлюбне співжиття селянок з солдатами, нерідко і заміжніх жінок, чоловіки яких з певних причин тривалий час були відсутні вдома (*Дело о жительницах слободы Верени...; Новомосковский уездный суд*, арк. 16, 17 зв.). Такі справи концентрувалися у повітових судах, на рівень же апеляційних інстанцій у губернію вони потрапляли нечасто – лише за наявності якихось ускладнених обставин, пов'язаних з криміналом. Судові розгляди ініціювали нижні розправи чи земські суди після звернення збірної ізби¹ чи управителя (якщо йшлося про поміщицьких селян).

Офіційні звернення від зраджених чоловіків були рідкістю. Вірогідно, траплялися випадки самосуду: від побиття перелюбниці чоловіком удома до привселюдних розправ. Про такий інцидент є запис серед справ Слов'янської нижньої розправи за 1796 рік. У перелюбі обвинувачено вахмістршу Уляну Гризодубову за зв'язок зі сільським старшиною Михайлом Сироватським. Стосунки, вірогідно, були тривалі, що підтверджували жителі, про це ж свідчать деякі формулювання в документах: старшина посилав за жінкою «ежечасно» десятицьких, і вони її приводили для побачень у збірну ізбу чи інші хати (*Журнал Славянской нижней расправы...*, арк. 44 зв.). Коли вчоргове ця пара мала побачення в одного з поселян удома, хтось повідомив чоловікові, який, прихопивши з собою брата і ще одного товариша, побіг на місце зустрічі. За їхніми словами, застали Сироватського «делавшего с ней блудодеяние». Зчинилася бійка, обох перелюбників повели в збірну ізбу.

¹ Збірна ізба – приміщення, де збиралася обштинна адміністрація, але у документах часто фігурує і як орган управління. – О.П.

Жінка була одягнена, але коли почали «розбирати» справу, то брати Гризодубови зірвали з неї спідницю, сорочку розірвали, та її разом з Сироватським «заковали в конское путо»² (Журнал Славянской нижней расправы..., арк. 45 зв.). Усе відбувалося вночі, відповідно, розправу залишили на другий день. Уранці ж караульні повідомили, що Уляна «неизвестно с чего» всю ніч билася об землю, вранці просила вибачення. Факти використання кінської упряжі, примусового оголення жінки, її відчай наштовхують на думку, що чоловік Уляни збирався наступного дня провести обряд «виводу», який подекуди аж до початку ХХ століття у різних варіантах траплявся в Україні. Так, у 1891 році у селі Кандибівці Миколаївського повіту Херсонської губернії молодий Максим Горький (Пешков) став свідком такого жакливого ритуалу, який і описав у нарисі «Вивід» (Горький). Зраджений чоловік вів селом прив'язану до воза оголену дружину і привселюдно шмагав її, а за ними йшов екзальтований натовп, викрикуючи образливі для жінки слова. Письменник згадував, що і на Поволжі він чув про різні варіанти такої розправи зрадженого чоловіка. Свідчення про варварський і принизливий ритуал залишив і чернігівський художник Іван Рашевський у картині «Сьомий гріх» (Белікова, 2002, с. 125–142). На ній зображено пару, яку зв'язали до купи й у супроводі натовпу проводили вулицею. Примітно, що і там жінка оголена, а чоловік у сорочці, і знову–таки використана кінська упряж.

Важка робота в селянському господарстві, життя іноді на межі виживання навряд чи сприяли формуванню ніжних почуттів у селянському середовищі. Частіше і шлюб укладався за узгодженням з батьками, коли орієнтувалися передусім на господарчий інтерес (Кісь, 2012, с. 128). Ці ж господарчі потреби родини вважалися більш вагомими і значущими порівняно з чуттєвими переживаннями і бажаннями подружжя. Попри таку «прозу життя», у судових документах, які вирізняють використання офіційних визначень і беземоційної лексики, трапляються вказівки на наявність і важливість симпатій та почуттів. Так, про одну з перелюбниць фіксувалося: «**слюбившись**, жила блудно» (*Рапорт Вознесенского верхнего земского суда...*, арк. 5 зв.). А інша «имея к мужу ненависть» за систематичні побої відчула до іншого чоловіка «**приверженность**» (*Дело по обвинению крестьянки Баладеевой...*, арк. 9, 9 зв.). Такого типу зізнання зазвичай погіршували становище підсудної. В уявленнях тієї доби не почуття, а примус і скрута, які не залишали вибору, могли якщо не виправдати жінку, то хоча б пояснити її дії. Можливо, мали місце й усталені уявлення про жінку–спокусницю (Воробець, 2003, с. 62), яка заслуговувала на більший осуд порівняно з чоловіком, а такі зізнання начебто підтверджували гріховність її поведінки.

При розгляді справ про перелюб суд звертав увагу і на тривалість стосунків. Тобто якщо сексуальний контакт звинуваченої був випадковим

(під впливом пристрасті, примусу, у стані сп'яніння), то це пом'якшувало оцінку девіації. Відповідно, намагаючись полегшити своє становище, підсудні уточнювали, що вони «только три раза постигаемы были... в той любви» (*Рапорт Вознесенского верхнего земского суда...*, арк. 5 зв.), «производили на масляной неделе кровосмешение» (*тут ще й наголошували, що то відбулося не в піст. – О.П.*) (*Дело по обвинению Геращенко...*, арк. 10).

Десь на межі перелюбу, інцесту чи згвалтування розглядали таке явище, як **снохацтво** – практику, коли господар великої родини мав сексуальні зв'язки з невісткою. У ХVІІІ–ХІХ століттях воно активно поширювалося у російських селах у зв'язку з рекрутчиною, появою відхожих промислів, результатом яких була довготривала відсутність молодих чоловіків удома. Снохацтво було досить звичним явищем на території Війська Донського, й обумовлювалося, крім тривалої відсутності законного чоловіка, ще й шлюбними традиціями – йдеться про практики одруження хлопчиків–підлітків з дорослими дівчатами (Харузин, 1885, с. 180, 228). В. Маслійчук, звернувши увагу на це явище в межах Острогозького полку, вважає, що на інших землях Слобідської України (віддаленіших від російських територій), а також Гетьманщини ці випадки все ж більш рідкісні (Маслійчук, 2007, с. 150–151). Виходячи з досвіду роботи з судовою документацією, загальноімперськими статистичними даними (Анучин, 1873, с. 193), такий висновок здається вірогідним. Саме на землях, що межували з територіями Війська Донського, спостерігалися досить схожі традиції сімейного життя, хоча насправді випадки співжиття свекра і невістки траплялися по всій території Південної України. Інша річ, що у середовищі жителів цього регіону це явище не сприймалося як норма, на відміну від досить лояльного ставлення тих же донців.

Однак такі справи потрапляли на розгляд до суду нечасто, хоча у вказаних прикордонних з Військом Донським повітах не були рідкістю. Так, у фонді Слов'янської нижньої розправи зі збережених 16 справ за 1786 рік – дві про співжиття свекра і невістки; з семи справ 1787–го – одна (*Опис справ*, с. 2–3). У документах такі стосунки визначали як «блудодеяние», «кровосмешение». В одних випадках лише із контексту справи можна зрозуміти, що було тривале сексуальне насильство чи примус, в інших – справа відразу позиціонувалася як судовий розгляд про «насильственное кровосмешение» (*Дело, производимое над казаками села Михайловского...*). Утім, постраждала зазвичай розглядалася як співучасниця такого правопорушення. У ставленні суспільства до порушень норм моралі жінками і чоловіками існували подвійні стандарти (Кісь, 2012, с. 146). Ця гендерна асиметрія призводила до різного тлумачення понять «вірність» і «честь» для жінки та чоловіка (Пушкарева, 2009, с. 120). Вважалося, що жінка–спокусниця радше провокувала певні ситуації, відтак на неї почасти (або й цілковито) покладали

² Кінське путо – ремінь чи ланцюг, яким стриножують коней при випасі. – О.П.

провину. Про це свідчать і виключні випадки судочинства, коли до судової установи скаржився зраджений чоловік, але його незадоволення стосувалося «негідної» поведінки дружини, а не його родичів чоловічої статі (*Дело о меловатском козаке Ермолае Варенникове...*, арк. 5).

Іноді до нижньої розправи могла звернутися і невістка, не витримавши знущань у сім'ї. Так, однодворка Єфросинія Ільїна з села Жовтого Слов'яносербського повіту скаржилася на свекрів «в тиранском их с ней обращении», при цьому свекор ще і примушував до статевих відносин (*Инвентарная опись...*, арк. 9). Але частіше про такі стосунки сигналізували вагітність і народження дитини за тривалої відсутності чоловіка.

Близьким до перелюбу був **інцухт** – стосунки між родичами, що не мали прямого кровного зв'язку (часто з діверем, між зведеними сестрою і братом). Попри те, що все частіше порівняно з попереднім часом такі інциденти розглядали в судах загальної юрисдикції, все ж у рішеннях апелювали до норм церковного права, особливо у випадках «кровозмішування» (у цю категорію потрапляли стосунки родичів кровних і духовних, як-от куми). Зазвичай жінка отримувала суворіше покарання, ніж її коханець. Такою є справа Олексопільської нижньої розправи щодо Феодосії (27 років) та Тимофія (25 років) Курилових (*Дело по обвинению Курилова Тимофея...*, арк. 1–1 зв.). Феодосія була дружиною рідного брата Тимофія – Сидора, який перебував на військовій службі. Про їхній зв'язок стало відомо в результаті народження і подальшого удушення жінкою дитини. Винуватці отримали: Феодосія – десять ударів батою і заслання на каторгу, Тимофій – нічого, крім покаяння (*Дело по обвинению Курилова Тимофея...*, арк. 1–1 зв.). Звісно, обтяжливою обставиною стало дітозгубництво, провина за яке повністю лягла на жінку, адже чоловік заявив, що він нічого не знав про вбивство дитини.

Факт народження дитини «таврував» жінку – її зв'язок ставав очевидним загалові, а партнер міг і не визнавати провини. Так, у звітах Херсонської палати кримінального суду зафіксовано, що за 1839 рік вона розглянула сім справ про кровозмішення і дві про «блуд». У першому випадку під слідством перебували четверо чоловіків і 11 жінок; у другому – дві жінки (*Отчет о деятельности...*, арк. 6 зв. – 7). Попри те, що цифри без справ, які б пояснили щось по суті, малоінформативні, показовим є факт більшої кількості звинувачень такого ґатунку стосовно жіноцтва.

Вбивства у колі родини

Дослідники ще у XIX столітті виокремили серед тяжких злочинів, скоєних жінками, «вбивство родичів», і частка таких деліктів у жінок подекуди була більшою, ніж у чоловіків (Фойницький, 1893, с. 132). Щоправда, частіше

жінка була або дітовбивцею, або зважувалася на вбивство свекрухи, а чоловіки–вбивці не завжди потрапляли до статистики, оскільки могли, наприклад, погодитися взамін покарання піти в рекрути. Серед доступних матеріалів не виявлено справ, де б жінка будь-якого стану вбила цілком сторонню людину, одного з нею соціального статусу, що, натомість, було звичним явищем серед чоловіків. При цьому побиття чи навіть убивство чоловіком дружини взагалі не було дивиною. Чоловіки переважно скоювали злочини під впливом неконтрольованих емоцій, дії були спонтанними, летальні випадки траплялися часто внаслідок тривалого фізичного насильства і знущання, що в певний момент завершувалося трагічно. «Осердясь, вдарил обломком граблей ту жену свою по голове, что причинил ей рану с пробитием даже черепа...» – тривіально описував такого типу ситуацію у рапорті за листопад 1816 року олександрівський земський справник (*Дело о происшествиях...*, арк. 135).

Вбивство у стані афекту могла скоїти і жінка. Але окремі судові справи свідчать, що, доведені жорстоким ставленням у родині до відчаю, жінки нерідко розмірковували над майбутнім злочином. Йдеться не про холоднокрівне планування і приготування, а про обговорення своїх проблем з іншими, скарги на нестерпне життя, під час яких жінки висловлювали бажання позбутися чоловіка чи когось з родичів. Про підготовку до злочину свідчать і факти змови з кимось з родичів чи з коханцем (*Рапорт Вознесенского верхнего земского суда...*, арк. 5 зв.). Практично відсутність випадкових убивств серед жіночих злочинів підтверджувала відома російська лікарка–невропатологиня Параскева Тарновська, яка провела велику дослідницьку роботу серед ув'язнених наприкінці XIX століття (Тарновская, 1902, с. 95). Ця «умисність» делікту, вірогідно, також провокувала більш важкі вироки жінкам. Але підготовку до злочину зумовлювала менша фізична сила жінок, які рідко наважувалися вступити у спонтанне протистояння.

Іноді жінка могла попередньо цікавитися тими чи іншими способами заподіяння шкоди. Наприклад, отруєння викликало найбільший інтерес саме у жінок. Так, жителька Великих Будищ Полтавського повіту Тетяна Сулима, страждаючи у відсутність чоловіка від постійного знущання та побоїв свекрухи, стала напитувати, де можна роздобути миш'як. Придбавши схожий порошок, попередньо випробувала його на свинях і з'ясувала, що то фальсифікат. Про це все вона розповідала на допиті після спонтанного, у розпалі сварки, вбивства свекрухи (*Документы, пересланные Полтавской нижней расправой...*, арк. 12 зв.). Спроби отруєння свекрухи згадуються і в інших збірках (*Екатеринославская Палата уголовного суда*, арк. 5).

Справи про вбивства взагалі і родичів зокрема, які було проаналізовано, засвідчують таке. Чоловіки–вбивці часто виправдовували свою поведінку станом сп'яніння і браком розсудливості у зв'язку з цим; випадковістю,

психічними проблемами, що, згідно з законом, вважалося пом'якшувальною обставиною і нерідко, особливо в останній чверті XVIII століття, призводило до м'яких вироків. Певна кількість таких справ опинялася у відомстві совісного суду, який був досить специфічною установою (Посунько, 2020; Шандра, 2011), і серед іншого мав займатися справами неповнолітніх, неповносправних і божевільних (Козирєв, 1999, с. 77). Чіткої процедури засвідчення божевілья не було, і виправдання вбивств такими обставинами досить поширені, про що згадує і В. Маслійчук, досліджуючи діяльність Харківського совісного суду (Маслійчук, 2011, с. 100). Серед збережених за період 1785–1796 років 30 справ Катеринославського совісного суду є дві про вбивство чоловіками дружин – і в обох випадках про підозрюваних сказано як про «сумашедших». Якщо у випадку Потапа Носа, мешканця Кременчуцького повіту, не було свідків побиття ним дружини, то військового обивателя Полтавського повіту Давида Куриленка заскочили свідки з ножом у руці над скривавленим тілом вагітної дружини. На жаль, тека з документами Д. Куриленка неповна, тож не відомий остаточний вирок, а от Потап Нос не зізнався у вбивстві (зізнання вважалося головним доказом), лікар до поховання не встиг оглянути покійницю, і чоловіка засудили лише до епітимії (*Дело по обвинению Носа Потапа...*, арк. 10).

Жінки ж частіше визнавали провину і факт ненависті, неприязні до вбитої особи, і законодавча та судова практика назагал більш жорстко ставилася до жінок-убивць. Так, мешканка Ольгопільського повіту Вознесенського намісництва Ганна Баладєєва у 1796 році була звинувачена у вбивстві чоловіка у співучасті з коханцем. Жінка заперечувала свою причетність і до вбивства, і до знання про злочин, але не приховувала, що жила з чоловіком, який постійно її бив, «в несогласии» (*Дело по обвинению крестьянки Баладеевой...*, арк. 4). Однак її засудили до 25 ударів батогами і заслання до Тобольського намісництва на каторжні роботи довічно. Малолітнього сина ж мали віддати комусь з родичів (*Дело по обвинению крестьянки Баладеевой...*, арк. 9 зв.).

Законодавча влада демонструвала такі ж підходи. В. Маслійчук, зокрема, згадує одну зі справ, яка потрапила на апеляцію до Сенату у 1776 році зі Смоленської губернії, про жорстоке вбивство відставним капітаном Д. Єфимовичем своєї дружини (Маслійчук, 2011, с. 100). Підсудний заявляв, що «то учинил без умыслу», тому що «в голове имел большое помешательство» (*Полное собрание законов Российской империи* (далі – ПСЗРІ–1), т. 20, №14539, с. 453). Сенат передав матеріали на розгляд до совісного суду, створивши таким чином прецедент у вирішенні такого типу питань, оскільки російське імперське право мало казуальний характер.

А у 1806 році до Сенату на апеляцію потрапила справа про вбивство жителя Рязанської губернії Ганною Семеновою свого чоловіка. Молода

жінка нібито мала намір до вбивства, оскільки чоловік її «незнаємо за что бивал каждый день» (ПСЗРІ–1, т. 29, №22144, с. 316). Але злочинниці було на той час 15 років і вона мала всі переваги неповнолітньої. Тому її справу розглядали у совісному суді. Але і суд, і губернатор, проігнорували указ про суди над неповнолітніми від 1765 року (ПСЗРІ–1, т. 17, №12424, с. 174–175), винесли вирок про побиття молодої жінки батогами і заслання на каторгу. Сенат же підтримав рішення Рязанського совісного суду, оскільки, мовляв, злочин було скоєно з особливою жорстокістю, та й жінці вже виповнилося 17 років за час слідства. Відповідний указ про підтримку зазначеного рішення «в пример прочим» було опубліковано (ПСЗРІ–1, т. 29, №22144, с. 316).

За період свого дослідження (1835–1843) Є. Анучін вказував про прибуття на каторгу до Тобольська за вбивство подружжя шести жінок, натомість жодного чоловіка, з Катеринославської губернії; з Херсонської – трьох жінок і одного чоловіка (Анучин, 1873, с. 164). Однак судові записи такого статистичного співвідношення не показують. Важливо, що чоловіки могли відбувати покарання іншим способом (рекрутчина, важкі роботи в регіоні). Фактичну пропорцію за статевою ознакою демонструє звіт Херсонської палати кримінальних справ: за 1839 рік було звинувачено у вбивствах загалом 24-х чоловіків і двох жінок (*Отчет о деятельности...*, арк. 9 зв.). Збережено дуже детальний опис справ Катеринославської палати кримінального суду, наприклад, за 1784 рік, що має дані про такі делікти: два вбивства дружин, два – чоловіками жінок без вказівки на якісь зв'язки; одне вбивство чоловіком батька; одне зазіхання на вбивство чоловіка його дружиною разом з коханцем і одне вбивство невісткою свекрухи (*Екатеринославское наместничество...*, арк. 1–9). У 1787 році справ про жінок-убивць узагалі не зафіксовано, натомість є записи про чотири справи щодо вбивства дружин (*Екатеринославское наместничество...*, арк. 31 зв., 33 зв.). Нагадаю, що архівні матеріали надто пошкоджені, тож цілісну картину скласти важко, але загальні тенденції вони все ж віддзеркалюють.

«...Считала себя обязанною терпеть»: родинні конфлікти дворянок у судах

Про внутрішньосімейні проблеми дворянок говорити складніше. Їхнє незадовільне становище у родині проявлялося у неможливості чи обмеженні реалізації майнових прав. За тогочасним законодавством, жінки шляхетного стану були наділені майновими правами досить співмірно з чоловіками. Протягом XVIII – початку XIX століття відбулася значна еволюція російського імперського права у бік розширення майнових прав жіноцтва: впроваджувався принцип роздільності майна, розширювалися спадкові

права тощо (Алексеев, 2007, с. 13). Втім, на думку відомої американської дослідниці майнового становища російських дворянок М. Маррезе, це здійснювалося не задля розширення прав жінок, а як заходи захисту станових привілеїв дворян і їхнього майна, яке остаточно не було захищене від державних посягань (Маррезе, 2009, с. 90–91). Відповідно, майнові права жінок усередині родини і потреби/спроби їх захисту ставали до певної міри маркером реального сімейного становища. Перебуваючи у складних сімейних відносинах і не наважуючись (чи не маючи змоги) вийти з них, дворянки нерідко наважувалися на захист власних майнових інтересів та інтересів своїх дітей. Зазвичай ішлося про звернення дружини до дворянського маршалка («предводителя» – рос.) чи суду з проханням взяти під опіку майно родини. Обставиною, яку закон визнавав достатньою підставою у таких випадках, було марнотратство господаря. Зумовлювалося ж воно різними факторами, іноді досить трагічними. З різноманіття справ варто виокремити два випадки початку 1840–х років: родини Родзянків з Новомосковського повіту Катеринославської губернії і подружжя Лукіних із Бобринецького повіту Херсонської губернії.

У першому випадку чоловік Марії Василівни Родзянко, Петро Петрович Родзянко, виявився гомосексуалом і витрачав кошти на своїх коханців–утриманців. Марія Василівна, не розуміючи природи явища, певний час сподівалася, що своєю прихильністю, відданістю зможе змінити обставини подружнього життя, і її почуття «обратят его взаимно ко мне и отклонят его от увлечений, чрез кои обязанность супруга и отца в чувствах его заглушены» (О образе жизни и безпорядочном управлении..., арк. 10). Проте жінка лише зазнавала обмежень, принижень і страждань, а спільне майно йшло за вітром. Тож вона звернулася до губернського маршалка барона Ф.Є. Франка з проханням взяти майно під контроль дворянської опіки. Справа вирішувалася складно, через судові інстанції реалізувати її було фактично неможливо. Все, чого домоглася жінка, – незначних щомісячних виплат на утримання її і маленької донечки. Неспроможна впоратися з приниженням, моральним (вірогідно, й фізичним) насильством, Марія Родзянко, за деякими даними, у віці 30 років наклала на себе руки (Модзалевский, 1914, с. 304; Муратов). Заможність і становище батька (В.Г. Муратова – губернатора Слобідсько–Української губернії у 1815–1827 роках, письменника і перекладача) не вплинули на долю дочки, оскільки в заміжжі влада чоловіка перекривала батьківську (Штамм, Исаев, Ефремова, Скрипилев, 1992, с. 156).

Прецедентною стала справа поручниці Анастасії Лукіної з Бобринецького повіту Херсонської губернії, чоловік якої продав за безцінь земельну власність родини. Але у цьому випадку його безвідповідальне розпорядження майном зумовлене станом психічного здоров'я, чим підступно

скористалися чиновники Бобринецького повітового суду. Ситуація була би врятована, якби на прохання дружини маєток вчасно взяли під контроль дворянської опіки. Проте й вона не одразу відверто просила про це. Сама жінка в одному із звернень зазначала, що спочатку «не решалась вымолвить пред светом сей истины», і просила «предводителя» про опікунство «чрез болезненное состояние и беспечную жизнь мужа» (По жалобе жены..., арк. 90). Справа Лукіних тривала декілька років, і лише затята боротьба жінки, «на руках» якої було п'ятеро дітей і неповносправний чоловік, змусила відповідні структури засвідчити стан поручника Лукіна й ухвалили рішення про повернення родині проданих земель. Найбільш дієвим виявилось звернення А. Лукіної до великого князя Михайла Романова, яке їй вдалося передати під час подорожі імператора у вересні 1847 року (По жалобе жены..., арк. 108).

Обидві згадані жінки обґрунтовували свою відчайдушність обов'язком матері. Це вкотре підтверджує тезу М. Маррезе про те, що материнське призначення і роль дворянок у першій половині XIX століття змінилися. Хороша мати мала не лише виростити і виховати дитину, але, насамперед, попіклуватися про її матеріальний добробут (Маррезе, 2009, с. 278). Марія Родзянко, Анастасія Лукіна у своїх зверненнях наголошували, що могли би змиритися з тим, як їхні чоловіки розпоряджаються майном і ставляться до них – «прежде считала себя обязанною терпеть» (О образе жизни и безпорядочном управлении..., арк. 11 зв.), але материнський обов'язок цього не дозволив: «по чувствам матери защищала детей своих собственностью» (По жалобе жены..., арк. 111); «священная обязанность матери охранять будущее моей дочери» (О образе жизни и безпорядочном управлении..., арк. 11 зв.).

Справи цивільного судочинства (про спадок, поділ майна у рідкісних випадках розлучення, взяття майна під опіку) свідчать, що наявність дітей–спадкоємців «покращувала» становище і жінки у шлюбі, і вдови. Тому що, попри запровадження принципу роздільності майна, все ж права дітей–спадкоємців були захищені краще. Хоча передбачити результат судового процесу у той час було досить невдячною справою, оскільки судова влада не була повністю відділена від регіональної адміністрації і чимало суб'єктивних факторів впливало на процес на всіх рівнях апеляції. Прикметною є історія за позовом героя війни 1812 року генерал–ад'ютанта Миколи Івановича Депрерадовича (Русский биографический словарь, с. 258–259), яка демонструвала 30–річну боротьбу за спадок, розпочату його матір'ю після фактичного розлучення з чоловіком. Крапку у справі поставили у вересні 1823 року аж на рівні департаменту цивільних справ Державної Ради. Претензії стосувалися незаконного (з точки зору Миколи Івановича та його матері) продажу покійним батьком генерал–майором Іваном Родіоновичем

Депрерадовичем села і землі, які син вважав своєю власністю (*Архив Государственного Совета*, 1901, с. 373–380). Свого часу землю батько придбав на ім'я малолітнього сина. Потім розлучився з дружиною і земельні володіння сина нібито продав молодій особі, вірогідно, утриманці. Софія Депрерадович ставила під сумнів факт реального продажу й отримання грошей, боролася за майно сина, та безуспішно (*Архив Государственного Совета*, 1901, с. 375).

Досягнувши повноліття, Микола Іванович сам вступив у судовий процес. Отримав рішення на свою користь лише завдяки особистому втручання імператора, який так відзначив військові заслуги Депрерадовича. У цій справі надто багато юридичних особливостей і відсутній повний комплект документів, щоб робити висновки про правомірність/неправомірність тих чи інших доказів сторін. Але чимало справ, як і ця, демонстрували наявність проблем через «розмитість» норм щодо роздільності майна і слабку врегульованість спадкового права. Наприклад, у російському законодавстві першим правовим актом, який уніфікував норми про спадкування за заповітом, став указ Миколи I від 1 жовтня 1831 року «Про духовні заповіти» (Смирнов, 2012, с. 19). Відповідно, бездітна вдова, навіть маючи заповіт чоловіка, іноді не могла втримати належний їй спадок у боротьбі з іншими спадкоємцями.

Тож прослідковувалася певна перевага «малоросійського права», яке фактично до 1840-х років застосовувалося у цивільних спорах на території повітів, що належали до колишньої Гетьманщини. «Материзна», «віно» були більш чітко окреслені Литовським статутом і відповідно захищені, існувало спадкування по висхідній лінії на відміну від імперського законодавства, побутовав розвинений інститут заповіту (Посунько, 2017).

Іноді інформація про нещасливе перебування дворянки у шлюбі виходила у публічну площину після її смерті. Родичі покійної вступали у боротьбу за опіку над дітьми (а отже, і їхнім спадковим майном) і тоді могли оприлюднити деякі непривабливі факти подружнього життя пари.

Досить подібними виявилися судові спори 1820-х років між тестем-зятем: у Бахмутському повіті підполковника Р. Депрерадовича – підпоручника М. Герсегонова (*Дело подполковника Депрерадовича...*), в Олександрівському повіті Г. Кривобокова – штабс-капітана В. Джансєва (*Пари Катеринославського маршалка*, арк. 1–1 зв.). В обох випадках чоловіки фактично відразу по смерті дружин, покинувши нащадків на колишніх тестя і тещу, кинулися влаштовувати особисте життя. У випадку Джансєва родичі наголошували, що і за життя дружини він жорстоко поводився з нею, зраджував, а з інших справ відомо, що його ще й звинувачували у зґвалтуванні селянки (*Екатеринославская Палата уголовного суда*, арк. 16). Обидва тесті (Депрерадович і Кривобоков) намагалися

врятувати майно, яке свого часу надали дочкам як весільний посаг, для онуків.

Очікувано для суспільства з патріархальними устоями ці справи та й деякі інші підтверджують поширену на той час практику, що жінка шляхетного походження, маючи проблеми у сімейному житті, зазвичай не зверталася до своїх батьків по допомогу. Родичі могли «на відстані» їй співчувати, можливо, іноді допомагати з дітьми, але фактично вона перебувала під владою чоловіка.

Не варто забувати, що судові матеріали є специфічними джерелами інформації, які поставали з необхідності вирішити конфліктну ситуацію. Та більшість дворянських родин уникала судової тяганини, які б «виносили» назовні неприємні сторони подружнього життя. Тож, аналізуючи судові справи, можна лише констатувати факти наявності тих чи тих проблем, їх певної динаміки, але складно робити узагальнені, підкріплені статистикою висновки. Окремі справи цивільного судочинства, що стосувалися різних питань розподілу майна (насамперед поділу спадку), опосередковано свідчать і про сім'ї з гармонійними відносинами, де панували довіра і повага між подружжям. Та це радше поодинокі винятки, які нагадують про можливі різноманітні сценарії подружнього життя.

* * *

Попри суспільні відмінності у становищі селянок і дворянок, попри різні варіанти їх присутності у судових процесах, усе ж існували спільні обставини, які прогнозовано могли погіршувати життя жінок у заміжжі. Головною такою обставиною була економічна залежність від чоловіка і його родини, яку обумовлювали різні причини. Іноді навіть добрий посаг не убезпечував від чоловічих надуживань, і зміна загальної ситуації у майбутньому була можлива тільки завдяки вдосконаленню, розвитку законодавства та подальшої емансипації (тобто, розширення повноправності нарівні з чоловіком) жінок будь-якого стану у судочинстві.

Аналізуючи конфліктні родинні стосунки різних соціальних верств, доводиться звертатися до різних матеріалів. Щодо селянок більш інформативними є кримінальні справи, щодо дворянок – переважно документи цивільного судочинства. Поширеними кримінальними правопорушеннями селянок, які так чи інакше характеризують їхнє сімейне життя, були дітозгубництво, перелюб, убивство когось із родичів. Типова злочинниця – це зазвичай жінка молодого віку: зведені дані Херсонської палати кримінального суду за 1839 рік, наприклад, свідчать, що середній вік жінок, засуджених за кримінальні злочини, – 21–35 років (*Отчет о деятельности...*, арк. 9 зв. – 10). Це підтверджують і окремо взяті справи. Тобто, йдеться про

вік активного дітнародження і вже певний досвід перебування у шлюбі.

Пом'якшення умов ув'язнення, вироки з огляду на статі не існувало. Ба більше, у правопорушеннях, скоєних на сексуальному ґрунті (як-от перелюб), і звичаєве право, і кодифіковане було суворішим саме до жінок.

Внутрішньосімейні негаразди дворянок розкривають справи цивільного судочинства і спроби вирішити проблеми у дворянських представницьких органах. Ідеться про захист майнових прав дружин, удів, а також нащадків померлих жінок. Оскільки законодавство у цій сфері досить динамічно змінювалося, а в регіоні були представлені різні правові традиції, то і практики вирішення проблем різноманітні. Однією з можливостей відстояти власну, хоч незначну економічну незалежність став захист майнових інтересів дітей як головних спадкоємців. Жінки регіону активно включалися у процеси набуття земельної власності, але часто робили це задля захисту нерухомоті родини від штрафів чи кредиторів, що не означало фінансової та економічної свободи жінки. Втім, з кожного правила були винятки.

Матеріали судових установ Південної України лише вводяться до наукового обігу і демонструють достатній потенціал для дослідження жіночої історії. Серед таких перспективних тем є жіноче повсякдення, питання материнства і дитинства, соціальної та гендерної стратифікації злочинності, соціальної взаємодії різних категорій населення. Для періоду інкорпорації вказаного регіону до складу імперії дуже важливо відзначити і зафіксувати специфіку буття регіонального соціуму, зокрема його жіночої частини.

Джерела

Архив Государственного Совета. Т. 4. Царствование императора Александра I (с 1810 по 19 ноября 1825): Журналы по делам Департамента гражданских и духовных дел. (1901). Ч. 5. Санкт-Петербург: Государственная типография.

Дело о жительницах слободы Верени Гостивой и Столбовской, обвиняемых во внебрачном сожителстве с солдатами. 1784 г. Ф. 1887 «Слов'янський нижній земський суд, м. Слов'янськ Катеринославського намісництва» (Оп. 1, Спр. 2), Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК), Київ.

Дело о меловатском козаке Ермолае Варенникове и невестке его Аксинье чинивших прелюбодеяние. 1795 г. Ф. 1913 «Слов'янська нижня розправа, м. Слов'янськ Катеринославського намісництва» (Оп. 1, Спр. 88), ЦДІАК, Київ.

Дело о присланном сумасшедшем преступнике Л. Кириленке из Полтавского нижнего земского суда. 1793 г. Ф. 467 «Катеринославський совісний суд» (Оп. 1, Спр. 15). Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), Дніпро.

Дело об умерщвлении младенца подданой камер-юнкера Кочубея М. Рахновой. 1787 г. Ф. 467 «Катеринославський совісний суд» (Оп. 1, Спр. 9), ДАДО, Дніпро.

Дело о происшествиях по Екатеринославской губернии в 1816 году. Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» (Оп. 221, Спр. 10), Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), Одеса.

Дело по обвинению Геращенко Василия и Крюковой Доминикии в кровосмешении. 1795 г. Ф. 435 «Верхня розправа Катеринославського намісництва, м. Катеринослав» (Оп. 1, Спр. 52), ДАДО, Дніпро.

Дело по обвинению крестьянки Баладеевой Анны в соучастии в убийстве крестьянина Березюком мужа ее Василия. 1796 г. Ф. 454 «Вознесенський совісний суд» (Оп. 1, Спр. 4), Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), Миколаїв.

Дело по обвинению Курилова Тимофея и Куриловой Феодосии в кровосмешении. Ф. 435. Верхня розправа Катеринославського намісництва, м. Катеринослав (Оп. 1, Спр. 36), ДАДО, Дніпро.

Дело по обвинению Носа Потапа Филимоновича в убийстве своей жены Нос Ефимии. 1786–1787 гг. Ф. 467 «Катеринославський совісний суд» (Оп. 1, Спр. 28), ДАДО, Дніпро.

Дело подполковника Депрерадовича о защите имени малолетних Герсевановых. 1826 г. Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» (Оп. 190, Спр. 57), ДАОО, Одеса.

Дело, производимое над казаками села Михайловского Андреем Федоровским, невесткою его Дариною, Ильей Шокковым, Федором Толмачевым с товарищами, из которым Федоровских оказался в насильном с его невесткою кровосмешении, а последние в утаении этого. 1788 г. Ф. 1913 «Слов'янська нижня розправа, м. Слов'янськ Катеринославського намісництва» (Оп. 1, Спр. 31), ЦДІАК, Київ.

Документы, пересланные Полтавской нижней расправой по обвинению Сулиминой Татьяны в убийстве свекрови и поджоге дома крестьянки Макушихи. 1785 г. Ф. 435 «Катеринославська верхня розправа» (Оп. 1, Спр. 2), ДАДО, Дніпро.

Екатеринославская Палата уголовного суда. 1789–1869 гг. Ф. Р–1684 «Державний архів Дніпропетровської області Дніпропетровської обласної державної адміністрації, м. Дніпропетровськ. Списки втрачених фондів» (Оп. 2, Спр. 493), ДАДО, Дніпро.

Екатеринославское наместничество. Палата уголовного суда. 1784–1797 гг. Ф. Р–1684 «Державний архів Дніпропетровської області Дніпропетровської обласної державної адміністрації, м. Дніпропетровськ. Списки втрачених фондів» (Оп. 2, Спр. 888), ДАДО, Дніпро.

Журнал Славянской нижней расправы за январь–май 1796 г. Ф. 1913 «Слов'янська нижня розправа, м. Слов'янськ Катеринославського намісництва» (Оп. 1, Спр. 109), ЦДІАК, Україна.

Инвентарная опись. Славяносербский уездный суд Екатеринославской губернии (1807–1813; 1815–1865). Ф. Р–1684 «Державний архів Дніпропетровської області Дніпропетровської обласної державної адміністрації, м. Дніпропетровськ. Списки втрачених фондів» (Оп. 2, Спр. 527), ДАДО, Дніпро.

Новомосковский уездный суд (1784–1867). Ф. Р–1684 «Державний архів Дніпропетровської області Дніпропетровської обласної державної адміністрації, м. Дніпропетровськ. Списки втрачених фондів» (Оп. 2, Спр. 528), ДАДО, Дніпро.

О образе жизни и беспорядочном управлении крестьянами помещика Екатеринославской губернии Петра Родзянки. 1842 г. Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» (Оп. 152, Спр. 83), ДАОО, Одеса.

Опис справ №2. Ф. Р–1684 «Державний архів Дніпропетровської області Дніпропетровської обласної державної адміністрації, м. Дніпропетровськ. Списки втрачених фондів» (Оп. 2), ДАДО, Дніпро.

Опис справ. Ф. 1913 «Слов'янська нижня розправа, м. Слов'янськ Катеринославського намісництва» (Оп. 1), ЦДІАК, Київ.

Отчет о деятельности губернской палаты уголовного суда за 1839 г. Ф. 191 «Херсонська палата кримінального суду» (Оп. 1, Спр. 88), Державний архів Херсонської області, Херсон.

Папери Катеринославського маршалка. Ф. II (Од. зб. №24673), Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна.

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ–1). Собрание первое. (1830). Санкт–Петербург: Типография 2–го Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии.

По жалобе жены отставного поручика Лукина на секретаря Бобринецкого уездного суда Фетисова и заседателя Маковеева за склонение мужа ея к продаже им имени его. 1844 р. Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал–губернатора» (Оп. 192, Спр. 2», ДАОО, Одеса.

Рапорт Вознесенского верхнего земского суда I–го департамента с присылкою на ревизию дела о колоднице Прасковье Заклинской, сужденной за согласие якобы ко смертному убийству. 1796 г. Ф. 450 «Вознесенська палата кримінального суду» (Оп. 1, Спр. 1), ДАМО, Миколаїв.

Дослідження

Анучин, Е.Н. (1873). Исследование о проценте сосланных в Сибирь в период 1827–1846 годов (Т. 3). В: А.Е. Анучин (Ред.), *Записки Императорского Русского географического общества: по отделению статистики*. Санкт–Петербург: Тип. Майкова.

Белікова, Г. (2002). Іван Рашевський. Каталог творів. *Скарбниця української культури*, (3), 125–142.

Белова, А. (2013). Женская повседневность как предмет истории повседневности: историографический и методологический аспекты. В: Н. Пушкарева (Отв. ред. и сост.), *Российская повседневность в зеркале гендерных отношений* (с. 25–67). Москва: Новое литературное обозрение.

Брехуненко, В., Синяк, І. (2017). *Адвокати в судочинстві ранньомодерної Української держави – Гетьманщини* (Т. 1). Київ: КВІЦ.

Буряк, Л. (2009). Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. *Український історичний журнал*, (1), 190–211.

Воробець, К.Д. (2003). Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді. У: Л. Гентош, О. Кісь (Ред.), *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* (с. 62–73). Львів: ВНТЛ Класика.

Ганенко, М. (1886). Семейно–имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (материалы по обычному праву). *Степ. Херсонський белетристичний збірник*. Санкт–Петербург, 136–159

Гедьо, А.В. (2012). *Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність*. Донецьк: ДонНУ.

Гетьман, А.П. (Наук. ред.). (2000). *Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність*. Харків: Право.

Іваннікова, Л. (2016). Забуті сторінки українського народознавства: Олена Маркович та Марія Ганенко. У: Г. Скрипник (Гол. ред.), *Матеріали до української етнології*, (15), 160.

Кісь, О. (2012). *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Львів: Інститут народознавства.

Кобилецький, М. (2013). Правовий статус жінки за магдебурзьким правом. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, (58), 55–61.

Козирев, В.К. (1999). *Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття)*. Запоріжжя.

Лиман, І. (Упоряд.). (2013). *Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник*, (Т. 1). Київ.

Малишев, О.О. (2013). *Міські сирітські суди в Україні: історико–правове дослідження*. Київ: Прінт–Сервіс.

Маррезе, М.Л. (2009). *Бабье царство: дворянки и владение имуществом в России (1700–1861)*. Авториз. пер. с англ. Н. Лужецкая. Москва: Новое литературное обозрение.

Маслійчук, В. (2011). *Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві. 1780–1796 рр.* Харків: Харківський музей приватної садиби.

Маслійчук, В. (2007). *Ставлення до жінки в Острогозькій провінції 60–х – 70–х рр. XVIII століття* (за матеріалами фонду 1807 Центрального державного історичного архіву України в місті Києві). *Український археографічний щорічник*, (12), 128–153.

Маслійчук, В.Л. (2008). *Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.* Харків: Харківський музей приватної садиби.

Модзалевский, В.К. (1914). *Малороссийский родословник*, (Т. 4). П – С. Киев: Типо–Литогр. С. В. Кульженко.

Посулько, О. (2016). Поліетнічне населення Південної України останньої чверті XVIII ст. у судових конфліктах. У: С. Сєряков (Ред.), *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі* (с. 183–191). ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Посулько, О. (2017). «...В рассуждении женского полу моего неудобно...». Захист майнових інтересів жінок у судах Катеринославського намісництва у 80–90–х рр. XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*, (13–14), 218–238.

Посулько, О. (2020). Катеринославський совісний суд (1784–1866 рр.): етапи та особливості діяльності. *Український історичний журнал*, (6), 57–68.

Потапенко, С. (2021). «Замість себе вірю в суді бути...»: адвокати Слобожанщини у XVIII столітті (Т. 3). Київ: КВІЦ.

Пушкарева, Н.Л. (2009). Позорящие наказания для женщин в России XIX – начала XX в. *Этнографическое обозрение*, (5), 120–134.

Русский биографический словарь. (1905). Т. 6: Дабелов – Дядьковский. А. А. Половцев (Под набл.). Санкт–Петербург: Тип–я Товарищества «Общественная польза».

Тарновская, П.Н. (1902). *Женщины–убийцы*. Антропологическое исследование, с 163 рисунками и 8 антропометрическими таблицами. Санкт–Петербург: Товарищество художественной печати.

Фойницкий, И.Я. (1893). Женщина–преступница. *Северный вестник*, (2), 123–144.

Харузин, М. (1885). *Сведения о казацких общинах на Дону*: материалы для обычного права. Москва: Тип. М. П. Щепкина.

Хутько, Т. (2014). *Судова система Таврійської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст.* [Автореф. дис. канд. юрид. наук.]. Нац. юрид. ун–т імені Ярослава Мудрого.

Шандра, В. (2011). *Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Штамм, С.И., Исаев, И.А., Ефремова, Н.Н., Скрипилев, Е.А. (Отв. ред.). (1992). *Развитие русского права второй половины XVII – XVIII вв.* Москва: Наука.

Інтернет-ресурси

Алексеев, А.П. (2007). *Правовое регулирование отношений супругов в Российской империи*: [Автореф. дис. канд. юрид. наук.]. ГОУВПО «Южно-Уральский государственный университет». URL: <https://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-imushchestvennykh-otnoshenii-suprugov-v-rossiiskoi-imperii/read>

Горький, М. *Вывод*. URL: <https://ilibrary.ru/text/504/p.1/index.html>

Муратов Василий Гаврилович (1776–1748). URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Муратов,_Василий_Гаврилович

Смирнов, С.А. (2012). *Развитие института наследования по завещанию в Российской империи в 1835–1917 гг.* [Автореф. канд. юрид. наук.]. Московская государственная юридическая академия имени О.Е. Кутафина. URL: <https://www.dissercat.com/content/razvitie-instituta-nasledovaniya-po-zaveshchaniyu-v-rossiiskoi-imperii-v-1835-1917-gg/read>

Іванна Черчович

БІДНІ Й ВАГІТНІ У ЛЬВОВІ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

У центрі цього дослідження – жінки-робітниці, зокрема їхня найчисельніша і найбідніша група: домашні служниці, сезонні зарібниці, перекупки, торговки, повії, особисте життя яких реконструйоване на основі чи не єдиних доступних нам джерел їхньої *прямої мови* – кримінальних справ, а також свідчень про цю категорію міського населення, які вдалося знайти у приватному листуванні господарів домів, де вони працювали, у щоденній пресі та публіцистиці. Пропоную поглянути на цю категорію міського населення крізь призму їхніх досвідів і стратегій виживання у середовищі звично малопривітному до їхньої приватності та можливого материнства. Ким були ці жінки, чим особливі чи типові їхні історії, що ці історії розповідають нам про тогочасне місто? Якщо брати до уваги факт, що велика частина міських робітниць були мігрантками з навколишніх сіл, чим було місто для них?

Об'єктом наукових досліджень жінки-робітниці стають дедалі частіше. У фокус вивчення досі чи не найбільше потрапляла домашня служба як одна з найзатребуваніших професій для жінок на тогочасному ринку праці (Urbanik-Koreć, 2019; Kuciel-Frydryszak, 2018; Poniat, 2014). Чимало проблем жіночого населення міста висвітлено у роботах, присвячених питанням проституції та торгівлі людьми – явищ, у які робітниці були активно ангажовані (Wingfield, 2017; Stauter-Halsted, 2015; Sikorska-Kulesza, 2004). На відміну від помітної у літературі тенденції писати про бідних жінок радше як про *жертв* злочинів, скоєних іншими, моє дослідження стосуватиметься кримінального досвіду, суб'єктами якого були вони самі. Це спроба поглянути на досліджувану групу містянок з позиції їхньої власної дієвості, мовою феміністської методології – їхньої *women's agency* (Кісь, 2012, с. 171).

У першій частині статті буде окреслено збірний соціальний портрет жінок, обвинувачених у злочинах проти своїх дітей, зітканий із норм і моделей поведінки середовища, до якого вони належали. Коли жінки опинялись на лаві підсудних, інтерес до їхнього минулого покликав до життя дуже детальні автобіографії. Від уміння чи бажання жінки розповідати *свою історію* у суді залежало багато. Далі буде розглянуто специфіку служби як популярної жіночої професії на тогочасному міському ринку праці, її (не) поєднуваність із материнством. Буде порушено тему проституції, якій у той час приділяли все більше уваги, переймаючись громадським здоров'ям через стрімкий розвиток статевих інфекцій. Цей інтерес, однак, не стосувався народжених у результаті заняття проституцією дітей. Наприкінці цієї розвідки йтиметься про судові покарання, які отримували за свої вчинки обвинувачені, а також про причини помітного у судах присяжних «розуміння» досвідів, пережитих самотніми матерями.

Досліджуваний період характеризується дедалі активнішою жіночою робочою міграцією. Лідія Зиблікевич у монографії, присвяченій соціологічному аналізу населення Кракова другої половини XIX століття, ґрунтовно підважує усталену в історіографії тезу про те, що початок масової професійної активності жінок у Галичині розпочався після Першої світової війни, стверджуючи, що це явище більш раннє і помітне вже з 1869 року, і далі воно лише зростало (Zybliekiewicz, 2014, с. 191). Цей факт важливий, бо дозволяє зрозуміти найчастіше вживані серед засуджених жінок виправдання свого злочину: вони пояснювали свій вчинок обставинами ринку праці, які не давали їм можливості поєднувати роботу і материнство, тобто традиційні сімейні жіночі ролі та модерну необхідність працювати, щоб утримувати себе.

Основою джерельної бази цього дослідження є кримінальні справи про дітовбивства, підкидання дітей і аборти, розглянуті Крайовим судом Львова в період 1865–1905 років, що зберігаються у фонді 152 (Крайовий суд, м. Львів) Центрального державного історичного архіву України у Львові. Загалом це понад 80 кримінальних проваджень. Використовуючи кримінальні справи як одне з джерел дослідження, ми не можемо проєктувати винятковий досвід засуджених жінок на все бідне жіноче населення тогочасного міста. Але важливо показати, що девіантність розказаних у кримінальних справах історій може бути підважена їхньою разючою схожістю, і що найголовніше – ці історії не лише свідчення про злочини, а й джерело інформації про середовища, в яких їх скоювали. Зрештою, назвати оскаржених жінок професійними злочинницями не можна: для абсолютної більшості обвинувачуваних це був перший кримінальний досвід, тому описане ними віддзеркалювало не стільки кримінальне середовище, як те, що теоретично могло спіткати будь-яку жінку в обставинах, у яких вони опинилися.

Іншим блоком джерел про повсякдення досліджуваної категорії жінок є приватна родинна кореспонденція тогочасної української інтелігенції (сімей Грушкевичів, Барвінських, Шухевичів, Крушельницьких, Глинських, Заклинських) та їхні згадки про служниць, які працювали у них чи у домах родичів, друзів або знайомих. Третьою групою представлених тут джерел є матеріали місцевої преси (газети «Діло», «Галичанин», «Руслан», «Dziennik Polski», «Gazeta Lwowska»), де траплялися публікації на теми, що стосувалися проблем робітничого населення тогочасного Львова.

Винні жертви

Початок жовтня 1898 року Анастасія Гавришук із Залізців (Заложців) Бродівського повіту, мабуть, запам'ятала дуже докладно. Тоді вона, 22-річна львівська служниця, поспішаючи, вийшла з місця своєї праці. Дорогою до міського шпиталю жінка зупинилася в одній з кам'яниць на вулиці Руській через сильний біль. Там на сходах народила дитину. Перехожі, місцеві хлопці, що відгукнулися на її крик, відвели жінку до шпиталю вже разом з немовлям. У лікарні Анастасія провела понад два тижні, і 20 жовтня її виписали. Відходячи, жінка прихопила деякі речі, які, як вона потім стверджуватиме, прийняла за подарунок від лікарняної няні – подерті черевики і спідницю. Ці речі їй, очевидно, були вкрай потрібні, адже пізньої осені вона йшла до шпиталю босоніж. Виписавшись, Анастасія довго блукала містом разом із новонародженим сином, аж поки не покинула його на одній з міських вулиць. У матеріалах слідства, що незабаром розпочалося, пояснювала свій вчинок такими словами: «Я не була ще цілком здоровою, не знала, що робити з дитиною, бо було холодно і я не мала сама що їсти, тому підкинула ту дитину, але вже саме не пам'ятаю де» (*Справа Гавришук Анастасії...*, арк. 24). Хлопчика знайшов випадковий перехожий на сходах незаселеного будинку при пасажі Гаусмана, 8 (тепер проїзд Крива Липа). Анастасію вистежили доволі швидко, найімовірніше через нещодавній лікарняний запис і засвідчення місця її праці. Жінці, обвинуваченій за статтею 149 Австрійського кримінального кодексу «покидання дитини», присудили один місяць ув'язнення із зобов'язанням після звільнення прийти у IV департамент міського магістрату і забрати своє немовля. Саме це вона й зробила – у матеріалах кримінальної справи збережеться відповідний запис, датований 15 березня 1899 року.

Історію Анастасії Гавришук можна назвати доволі типовим кримінальним провадженням у так званих жіночих злочинах – дітовбивствах, покиданнях/підкиданнях дітей чи абортах. Левова частка обвинувачених – молоді незаміжні жінки, які джерелом своїх доходів називали працю на службі чи зарібництво. Під службою найчастіше розуміли роботу в певному домі чи

господарстві, під зарібництвом – решту заробітків, що пропонувало тогочасне місто (роботу при підприємствах, фабриках, поденний найм). Більшість обвинувачених жінок була майже однолітками Анастасії, вік у середньому не перевищував 25 років. Звично вони пояснювали свій вчинок крайньою бідністю і неможливістю працювати з дитиною на руках, та рідко шукали помочі у родичів через сором позашлюбної вагітності. Рішення Анастасії податися до шпиталю, аби там відбути пологи, можна назвати радше нестандартним. Найчастіше обвинувачені жінки відбували пологи наодинці, свідомо обираючи ризик. Розмаїття місць, де з'являлися на світ діти, вражає: господарська кухня, хлів, горище, туалет, поле чи навіть «болото».

Як у випадку Анастасії, у багатьох справах ім'я батька новонародженої дитини навіть не згадувалося, так само ніхто не апелював до його можливої відповідальності за немовля. На цьому моменті варто зупинитися детальніше, оскільки тут криється важливий аспект конструювання приватного життя найманих робітниць. Зі свідчень Анастасії Гавришук, з рідного села до Львова вона прийшла у 17-річному віці, з того часу працювала служницею «у різних місцях». За свій 5-річний стаж до часу обвинувачення її службова книжечка – така собі «трудова з рекомендаціями» – засвідчувала чималий досвід роботи. Такий досвід, щоправда, не обов'язково сприймався позитивно. За професією служниці у тогочасному суспільстві закріпилися доволі неоднозначні конотації, які натякали на невисокі моральні стандарти таких жінок, на їхню можливу сексуальну поступливість. Відсутність опіки родичів чи належного морального середовища, – яке необхідність заробляти звично не передбачала і якого кожна молода особа, особливо жінка, згідно з тогочасними суспільними нормами, обов'язково потребувала, – провокували підозри щодо служниць як менш чесних чи цнотливих за визначенням.

Его-документи містять низку доволі драматичних сюжетів на цю тему. І якщо повії, як влучно зауважила Джудіт Валковіц, були головними персонажами міських фантазій, то служниці були їх найочевиднішими замінами у фантазіях подружніх (Walkowitz, p. 21). «Знаєш, я лиш догадувала ся, здавалося мені, – писала до чоловіка Антіна Марія Крушельницька про подружню драму Катерини та Івана Рубчаків, свідком якої стала, – що відносини Рубчака до служниці суть троха дивні, а воно справді так було. Рубчакова довідала ся, а і сама служниця признала ся, ще й оповіла, як і що було. Рубчакова в розпуці, і я не дивую ся їй. Коли б на мене – то я би смерть зробила їй, собі і тому проклятому, віроломному... Так легкодушно зломати життя людині, котра посьвятила для него усе. І яка кара жде його? – жадна! Виречи ся його – мала потіха, він може і радий тому буде. Знайде собі другу і добре. Кажі, Туську, чи варто для Вас посьвечувати ся і любити Вас? Ні, ми повинні так, як і Ви, злегка трактувати обовязки наші взглядом мужів, а може би Ви тоді були инакші» (*Антін і Марія Крушельницькі*, с. 14).

З огляду на тогочасні упередження щодо служниць, їхній шлях від праці на службі до проституції уявлявся дуже коротким. Очевидно, саме такими ідеями можна пояснити часом свідоме заплюсування очей господинь дому на загравання їхніх дорослих синів до служниць: це сприймали не лише як допустиму, а й цілком нормальну для чоловіків сексуальну практику. Чи не тому тогочасні порадики для слуг рекомендували своїм читачкам одягатися скромно, аби «хтось через тебе до гріха не був спокушений, бо окрім власного гріха ще чужий візьмеш на свою совість», та зачиняти двері приміщення, де вони ночували, на ключ, щоб убезпечити себе від ризиків (Piotrowska–Marchewa, 2006, s. 252).

Про походження дитини Анастасії Гавришук нічого не відомо. Однак на основі проаналізованих кримінальних справ помітна певна закономірність можливих варіантів. Зазвичай батьками своїх дітей жінки називали чоловіків, з якими підтримували стосунки до шлюбу. Або дитина була наслідком зґвалтування. Посилаючись на стосунки, обвинувачені переважно згадували про намір цих чоловіків одружитися і недотримання слова. Звісно, можна лише здогадуватися, якою мірою, розповідаючи про факти таких обіцянок, жінки вірили в їхню правдивість, однак важливим є мотив такої розповіді, сама необхідність таку обіцянку згадати. Більш зрозумілим такий мотив стає в контексті аналізу питання честі. Честь у час, про який ідеться, мала дуже конкретне значення. Якщо для жінки її насамперед пов'язували зі цнотою і мораллю, що мала її забезпечити, то для чоловіка поняття честі найчастіше апелювало до його здатності дотримувати слова (Illouz, 2019, p. 27). Народження нешлюбної дитини, очевидно, автоматично знімало питання жіночої честі. А невиконана обіцянка чоловіка залишалася чи не єдиним можливим «моральним аргументом» на захист жінки.

Зрештою, посилення на чоловіка за канонами тогочасного права було цілком логічним вчинком. Правова неповноправність жінок, закріплена законодавством, передбачала обов'язок чоловічого заступництва практично в усіх важливих подіях жіночого життя. Однією з найбільш цитованих тодішніми феміністками норм Цивільного кодексу, що мала демонструвати абсурдність правової ситуації жінок, була норма щодо неможливості жінки бути свідком при заповітах, яка звучала так: «ченці, люди молодші 18 років, жінки, безумні, сліпі, глухі або німі, а також ті, що не розуміють мови покійника, не можуть бути свідками при заповітах» (Дністрянський, с. 174–175). Правове трактування всіх жінок «на рівні з божевільними, малолітними й тупоумними», як іронізувала з цього приводу дописувачка до «Жіночого діла» у 1912 році, у кримінальних справах жінок могло стати їхнім карт-бланш у пошуках виправдання (*Жіноче діло*, с. 1–2). Так само аргументом міг стати факт зведення чоловіком, тобто моральне падіння «внаслідок властивої» жінкам довірливості й наївності, запобігати яким начебто і були

покликані накладені на жінок правові обмеження. Можливість «використання» власної нерівноправності оскарженими жінками була найбільш помітною у тих поодиноких справах, де на лаві підсудних вони опинялися разом із батьками своїх незаконнонароджених дітей. В очах суду чоловіча провина уявлялася значно більшою, а призначене покарання (якщо провину було доведено) могло бути в рази суворішим за кару для жінки.

Через існуючий стереотип служниці як фактично потенційної повії ризик цих жінок стати жертвами небажаних залицянь чи прямих домагань з боку як своїх роботодавців, так і з боку інших чоловіків, зокрема і чоловіків однакового з ними соціального кола чи професії, був досить високим. Цікаво, що декларовані жінками причини вагітності як наслідок зґвалтування, зазвичай, не відігравали у цих справах суттєвої ролі й особливо не впливали на винесений жінкам вирок.

Одноосібну правову відповідальність жінок за нешлюбну дитину закріплював §165 австрійського Цивільного кодексу, за яким позашлюбні діти носили прізвище матері й не могли користуватися однаковими правами зі шлюбними дітьми, зокрема правом на сімейний титул батька, його соціальні привілеї і спадщину. Праводавці поступово намагалися хоча б мінімально забезпечити права матерів позашлюбних дітей, про що свідчать статті кодексу, які зобов'язували батька «повернути матері видатки на пологи та видатки на утримання її за перші шість тижнів після пологів» (§167) і «покривити видатки на виживлення дитини» (§169). Однак, як свідчать проаналізовані справи, на практиці ці норми рідко коли працювали (Дністрянський, с. 56).

Сезонність заробітків у місті та відносна анонімність, що її місто могло забезпечити, змінювали традиційний матримоніальний ринок: по-перше, розширюючи його попередні кордони, колись обмежені місцевістю проживання, і по-друге, створюючи нові чи видозмінюючи старі практики побудови стосунків. Одним із варіантів таких видозмін стали більш поширені практики сімейного співжиття без офіційного шлюбу – так зване життя на віру. Софія Грушкевич (у заміжжі Раковська) у листі до брата Ярослава, наприклад, згадувала про таку форму стосунків своєї служниці Гані: «Передувало відходу Гані, – писала авторка, – таке, що она мала посварити ся з якимсь кавалером у Львові (а як кажуть жонатим, котрого жінка на сухоти на селі умирає), в котрім ся любить, а тепер перепросилась і має з ним зачати на віру покищо сидіти. І така історія» (*Листи до Грушкевича Ярослава від окремих осіб*, арк. 75–77). Обмежені можливості контрацепції, юридично закріплена виключна материнська відповідальність за долю позашлюбної дитини робили практики «життя на віру» для жінок особливо непевними. У згаданому уривку про Ганю таку непевність посилював імовірний статус її кавалера (одружений), який, очевидно, тепер творив дві сім'ї: одну в селі, де одружився, а іншу – в місті, де заробляв.

Приватне у місті

Виглядає, що влаштувати особисте життя робітницям було непросто і з огляду на умови найму, які найчастіше чітко регламентували їхній незаміжний статус і бездітність (зокрема, для домашніх служниць) через графік роботи, що забирала весь день. Такі обставини неминуче впливали на шлюбні стратегії робітниць, вносячи туди не завжди бажані корективи. Середній вік одружень у великих містах, на відміну від сільської місцевості, був суттєво вищим. У Львові у 1881–1893 роках він становив для чоловіків – 33, для жінок – 28 років (*Lwów w cyfrach*, s. 19).

Очевидно, через постійні обмеження, які накладала служба, безіменна служниця в домі Барвінських скаржилася своїй роботодавиці, що вона «як у криміналі тільки мучиться». Межі приватного простору тих, хто перебував на домашній службі, були дуже примарними. Зазіхання на них, як засвідчують его-документи, було чи не найбільш поширеною причиною конфліктів господарів зі служницями. Наявність будь-яких особистих стосунків у служниць, загалом, сприймалася як щось неморальне. Зрештою, у суді дослідження минулого обвинувачених, звично, означало оцінку їхнього особистого життя до злочину, реконструювати яке мали так звані свідоцтва моральності, видавані парафіяльним урядом чи урядом громади, до якої ця людина належала, а також розповіді свідків – сусідів, колег по службі чи роботодавців – про приватне життя обвинувачених жінок. Виявлені факти про попередні вагітності чи дітей ставали обтяжливими обставинами і, зазвичай, зумовлювали суворіші вирoki.

У середньому служниці працювали від 14 до 18 годин на добу. За підрахунками опитування, проведеного газетою «*Dziennik Polski*» у 1898 році, представниці інших робітничих професій у тогочасному Львові працювали трохи менше: швачки, до прикладу, 11 годин з перервою на обід, прачки і прасувальниці – по 14 годин, працівниці палітурного цеху чи цегельні – 12 (*Dziennik Polski*, 1898). В опублікованому звіті щодо умов праці й заробітків жінок, що працювали у місті, газета окремою групою визначала «жінок з дітьми», опікунські функції над якими в часі їхньої праці могли виконувати співмешканці житла, яке вони винаймали, чи старші діти. Відсутність належної опіки ставала однією з причин високого рівня дитячої смертності. У 1890 році, до прикладу, міська статистика фіксувала, що 40% усіх смертей у місті становили діти до 5 років (*Lwów w cyfrach*, s. 23). Частина цих смертей доповнювала також і кримінальну статистику, фігуруючи там як злочини недогляду, батьківської недбалості та спричинених нею нещасних випадків. Серед обвинувачених у цих злочинах зазвичай також були жінки. Самотнє материнство чи нешлюбна дитина, виявлені у ході розслідування, піднімали питання умисного вбивства, заразом виявляючи

приклади історій жінок, для яких вагітність поза шлюбом не обов'язково була небажаною.

Як це, до прикладу, було у випадку 25-річної Анни Гогот. 20 травня 1898 року вона з'явилася у дільницю IV комісаріату у Львові з мертвою дитиною, просячи дати дозвіл на її поховання. Така поява викликала цікавість до її особи, суттєво підігріту фактами дітовбивств. Тому почалося слідство, у ході якого з'ясувалося, що 25-річна служниця у домі Катерини-Цецилії Велькопольської на вулиці Кохановського, 52 (тепер вулиця Костя Левицького) Анна Гогот, родом із Колтова Золочівського повіту, нещодавно народила двійнят у міському шпиталі. Діти з'явилися на світ передчасно, через що одне з немовлят померло одразу після пологів, а з іншим Анну виписали додому. Цікаво, що на пологах як практикантка пологового відділу була присутня роботодавиця жінки – Катерина-Цецилія, в якої зі служницею, що працювала у неї останніх п'ять років, склалися дружні стосунки. Про винятковість цих стосунків свідчить і той факт, що Анні було дозволено працювати разом з немовлям у домі Велькопольських. Смерть немовляти, за свідченнями Катерини-Цецилії, могла бути спричинена коклюшем, яким Аннина дитина заразилася від її власних дітей. Зі свідчень жінки: «підсудна дуже дбайливо доглядала її (дитину. – І. Ч.) і коли часом дитині було ліпше тішилася, говорячи що на старість буде мати поміч» (*Справа Гогот Анни...*, арк. 15). Підтвердженням виняткового ставлення обвинуваченої до свого немовляти були і свідчення її сусідки Марії Фещак, яка стверджувала, що Анна «тішилася тою дитиною так якби вона була правого ложа з чого навіть люди собі з неї насміхалися» (*Справа Гогот Анни...*, арк. 16 зв.). Вироку в цій справі немає – вірогідно, її закрили за відсутності складу злочину.

Попит на послуги з догляду за дітьми у місті був доволі високим і творив цілі жіночі мережі на місцевому ринку праці. У заможних сім'ях практика грудного вигодовування материнським молоком тоді ще не була популярною, тож послугами мамок-годувальниць користувалося чимало сімей. Цей вид заняття обирали селянки з навколишніх сіл. Такий заробіток міг передбачати проживання годувальниці у домі роботодавців певний період життя новонародженої дитини, або ж годувальниця брала дитину на вигодовування у власне помешкання. Міські робітниці, очевидно, частіше користувалися другим варіантом, віддаючи своїх дітей «на село». Посередницями у пошуку місць виховання ставали «торговки» чи «фактурки», на яких жінки посилювалися у своїх свідченнях. Станом на кінець XIX століття місячна плата за такий догляд коштувала жінці 3–4 золотих ринських, що могло складати значну частину її доходу.

Обов'язок опікунських функцій, який у патріархальній суспільній матриці належав жінкам, з дедалі активнішим входженням останніх на ринок праці суттєво не змінив усталені практики. За свідченнями Анни Павлик, однієї з

авторок «Першого вінка» – чи не найвідомішого українського емансипаційного маніфесту того часу, фінансове утримання дітей у робітничих сім'ях, де чоловік і жінка працювали, здебільшого залишалося жінкам. Описуючи практики заміжжя сучасниць, Анна Павлик стверджувала, що для працюючої жінки «замужество се подвійне лихо, бо в такому стані чоловічий заробок іде майже на него самого, а жінка старати ся мусить не лиш на себе, але і на дітей. Що ж котрий чоловік сумлінний, то допоможе жінці; але–ж бо більша їх часть така, що до кєрвавої праці, по ночах ще бють та зневажають свої жінки» (*Перший вінок*, с. 365).

Незаміжні матері-одиначки, в принципі, не мали з ким розділити відповідальність за утримання дитини. Зрештою, згадану на початку Анастасію Гаврищук суд зобов'язав після відбуття покарання повернутися по дитину і забезпечити їй належний догляд, найімовірніше змушуючи жінку вдатися до послуг годувальниці. Такий догляд, до слова, нерідко був дуже сумнівної якості, що сформувало стійкий суспільний стереотип про жінок, які цим заробляли, як таких, хто робить гроші на смерті.

Економічна скрута чи репутаційні втрати, що їх несла позашлюбна вагітність для незаміжніх, штовхали жінок на різні практики переривання вагітності, як наслідок – кримінальну відповідальність за них. Серед означених жіночих проваджень справ про аборти було найменше. Як не парадоксально, але саме в цих справах на лаві підсудних з жінками нерідко опинялися і чоловіки, здебільшого притягнуті до відповідальності за намову до абортів або за безпосереднє сприяння цій справі. Способи, якими намагалися перервати небажану вагітність: пиття «якогось плину»; вживання мила, звареного на молоці та золі; носіння важких предметів; а також безпосередньо операція. Нелегальну процедуру виконували акушерки, за що звично також потрапляли під суд. Операція, очевидно, була дуже ризикованою і, як засвідчують кримінальні провадження, недешевою.

Статистичне зростання кількості кримінальних справ робило проблему покидань чи вбивств новонароджених дітей більш помітною для міста. Частково вирішувати її бралася Церква. Рятувати «дітей і нещасних дівчат, які через упадок стали матерями, і мають спокусу позбутися дитини» був покликаний створений у 1892 році Дім самотньої матері «Dzieciątka Jezus» (Pawłowicz). Нешлюбні діти перебували у ньому до шести– чи семирічного віку, опісля уряд установи намагався надати їм можливість навчання у відповідних виховних закладах або ж у домах окремих опікунів. За статутом цього закладу жінкам надавалася можливість безкоштовного проживання і харчування аж поки потреба годувати дитину грудним молоком зникне. З усіх проаналізованих справ мені трапилося лише одне кримінальне провадження, в якому жінка зверталася до відповідного закладу з проханням забрати дитину. Однак, почувши офіційну позицію установи про необхідність

перебувати там разом із дитиною, вона покинула немовля на порозі цього закладу, через що і була притягнута до кримінальної відповідальності за підкидання (*Справа Матишевської Корнелі...*, арк. 13).

Саме підкидання дітей, серед умовно означених жіночих справ, можна вважати типово міським злочином. Більшість таких випадків траплялася у місті й реалізовувалася завдяки йому, оскільки місто збільшувало шанс дитини бути знайденою і шанс матері бути невпізнаною, забезпечуючи одним щасливий випадок порятунку, а іншим – бажану анонімність. У популярних інтерпретаціях преси місто також ставало джерелом морального занепаду, спокус для якого тут було чимало. Серед небезпек, на які наражались молоді дівчата, був ризик потрапити у лабеті проституції. Внутрішня проституція, щоправда, не була аж такою обговорюваною темою пресових публікацій, як торгівля живим товаром за межами австрійських кордонів. Однак страх перед її наслідками суттєво доповнював моральну паніку періоду *fin de siècle*.

У пересторогах суспільної моралі

Формально проституція в Австрійській імперії не вважалася злочином. У намаганні її контролювати законодавство розрізняло дві форми її існування – проституцію явну (реєстровану) і таємну (нереєстровану), і саме особи, запідозрені в останній, підлягали правовому переслідуванню. Потрапити під підозру, щоправда, було доволі легко: австрійське законодавство мало заплутані визначення того, що саме вважати проституцією, адже навіть жінок, які не брали грошей за секс, але чию поведінку можна було описати терміном «розпуста», вважали повіями (Stauter–Halsted, с. 106).

У другій половині XIX століття тема проституції доповнилася обговоренням похідних проблем, здебільшого у контексті громадського здоров'я. Головним мотивом таких обговорень стала проблема «страшних наслідків тайних гріхів молодості і розпусти», тобто сифілісу і можливості його вторинного успадкування. Навколо цього концепту найчастіше ґрунтували свої аргументи противники толерованої проституції, наві'язуючи до теми невинних дітей і жінок – тобто жертв сифілісу батьків і чоловіків, які приносили хворобу додому з будинків розпусти (Sikorska–Kulesza, s. 320). Згідно з дослідженням Ненсі Вінгфілд на тему проституції наприкінці існування Австро–Угорської імперії, лише на сифіліс, не згадуючи гонорею чи інші хвороби, поширювані статевим шляхом, хворіло 10% всього чоловічого населення міст (Wingfield, p. 57). У пересторогах стану громадського здоров'я самих повій чи дітей, народжених у результаті сексторгівлі, згадують значно рідше. Зрештою, про менший інтерес держави до їхніх проблем свідчили умови регулювання проституції. Реєстровані повії мали за свій

кошт проходити щотижневі перевірки у лікаря й оплачувати своє лікування, якщо була така потреба. Власне, ця обставина була одним з найбільш очевидних мотивів уникання реєстрації. За даними згаданого дослідження, 90% жінок, які займалися проституцією, не були зареєстровані у поліції (Wingfield, p. 10).

У 1886 році львівська статистика налічувала 349 зареєстрованих і 273 незареєстровані повії. З цієї кількості шестеро, згідно з даними проведеної інспекції, були «знайдені вагітними» (*Статистический отчет Львовской дирекции полиции...*, арк. 4). Небажана вагітність чи народження дитини були одним з можливих наслідків заняття проституцією. Однак фігурантами кримінальних справ – у розрізі проаналізованих проваджень у злочинах проти дітей – повії ставали рідко. З усіх досліджених справ лише у двох випадках жінки зізналися, що їхня вагітність була результатом заняття проституцією. Цікавим доповненням до такої статистики можуть слугувати висновки дослідження Кілі Стаутер–Холстед щодо проституції у поділеній Речі Посполитій. Відповідно до її дослідження у XIX столітті проституція була однією з небагатьох професій, яка дозволяла працюючим жінкам бути разом зі своїми дітьми. Положення щодо регулювання проституції, видане у Галичині у 1888 році, дозволяло повіям «тримати власних дітей при собі до тих пір, поки будинок (*в якому вони проживають*. – І. Ч.) буде вестися таким чином, щоб дітям не було завдано шкоди» (Stauter–Halsted, p. 97).

Коли говорити про галицький суспільний дискурс навколо проституції, то він мав дуже цікаву, не завжди очевидну, особливість. У ньому проституція, зазвичай, була пов'язана з бідністю. Першою на цю особливість звернула увагу Дітлінд Хюхткер (Dietlind Hüchtker), аналізуючи сприйняття бідності у наративах мандрівників, порівнюючи подорожні нотатки про Берлін і Галичину XIX століття. Вона дійшла висновку, що описи вбогого життя і в художній прозі, і в адміністративних звітах зосереджувалися на темах проституції, криміналу, алкоголізму та занепаду сім'ї, а образи жінок використовувалися як втілення бідності (Хюхткер, 2002, с. 237). Ці спостереження суголосні зі згаданим раніше панівним дискурсом про служниць як потенційних повій, яких такими робив їхній соціальний статус, іншими словами – їхня бідність. Цікаво й те, що чоловіки середнього і вищого класів, які, по суті, цей суспільний дискурс і формували, водночас становили безпосередню клієнтську базу проституції, користуючись послугами повій. Що не менш показово, саме чоловіки цих соціальних прошарків і судили обвинувачених у дітовбивствах жінок, формуючи основу суду присяжних, суттєве розширення повноважень якого відбулося за редакцією Австрійського кримінального кодексу 1873 року. Правник Петро Стебельський у 1889 році у рефераті, виголошеному на Другому з'їзді правників та економістів у Львові, аналізуючи присуди, винесені судом присяжних,

стверджував, що у справах дітовбивств «присяжні жаліли долю нещасних матерів, яких до злочину змусила бідність, за ніщо маючи установчі акти» (Gondek, 2013, s. 265).

Покарання

Власний віктимний статус використовували й самі обвинувачені як головну лінію захисту. Визнаючи себе винною, в тому «що дала себе намовити до неморального вчинку» (*Справа Романюк Юстини...*, арк. 5 зв.), чи пояснюючи свій вибір залишити в живих з народжених двійнят хлопчика, а не дівчинку, тим, що «хлопця більше любила і думала, що хлопець легше дасть собі раду на світі» (*Дело по обвинению Лобык Анны...*, арк. 9), обвинувачені жінки свідомо чи ні наголошували на упослідженості власної статі чи соціального статусу. Цікавий факт: такі лінії захисту почали частіше «спрацьовувати» ближче до кінця XIX століття.

Офіційно кара за дітовбивство передбачала від 10 до 20 років ув'язнення, за підкидання дитини – від 1 до 5 років. Однак, як засвідчують проаналізовані справи, призначені вироки на практиці були менш суворими. Примітно, що впродовж досліджуваного періоду вироки мали тенденцію до зменшення на тлі загального збільшення кількості справ. Якщо в 1870–х роках можна було натрапити на випадки смертних вироків (які, щоправда, зазвичай заміняли багаторічною в'язницею), то ближче до 1900–х таких випадків практично не траплялося. Найчастіше обходилося кількома роками чи місяцями в'язниці у випадках дітовбивств і кількома місяцями арешту – у випадках підкидань чи абортів. Ідеї жіночої емансипації, а також активне ангажування робітників і робітниць у соціалістичні рухи, можна припустити, дуже впливали не лише на щораз виразнішу артикуляцію соціальних і гендерних аспектів у суді, а й на дедалі більшу дієвість їх на присяжних.

Модерність принесла й іншу цікаву зміну в сприйнятті жіночої злочинності. Станом на кінець XIX століття відсоток жінок серед злочинців у Галичині коливався в межах 12–15% від загальної кількості, чим не особливо різнився від тенденцій решти тогочасної Європи. При цьому, як показали дослідження, у XVII–XVIII століттях у Західній Європі жінки становили від 20 до 50% усіх засуджених. Пояснення статистичного зменшення кількості жінок–обвинувачених наприкінці XVIII і у XIX столітті порівняно з ранньомодерним часом історики шукають у соціокультурних трансформаціях, що їх принесла індустріалізація, а також в юридично–правових редагуваннях того, що вважали злочином. Водночас відбулися зміни щодо обвинувачень чоловіків, зумовлені посиленням суспільного несхвалення чоловічого насильства (Heijden, 2016, p. 251). Одна з дослідницьких гіпотез пояснює статистичне «зникання» жінок з кримінальних хронік у XIX столітті

розмежуванням публічної і приватної сфер, що її утвердила індустріальна революція. Ідея «чоловік – годувальник» змінила ставлення судів і суспільства до жінок, злочини яких почали сприйматися як менш серйозні (Heijden, 2016, p. 254). У Львові, щоправда, зменшення кількості жінок серед обвинувачених було не таким різким. За підрахунками Анджея Карпінського на основі львівських кримінальних книг останньої третини XVI і XVII століття, серед 560 злочинців було 110 жінок, тобто близько 20% (Karpiński, 1996, s. 756).

Стигматизація і криміналізація чоловічого насильства стає особливо цікавою з огляду на ще одну характерну особливість індустріальної доби – вилучення з маскулінного поведінкового кодексу емоцій, точніше – емоційної чутливості. Табу на публічний вияв емоцій для чоловіків робило сентименти цілком і повністю жіночою монополією, допустимою лише для жінок нормою (Illouz, 2012, s. 69). В контексті дослідження жіночої кримінальності така обставина є надзвичайно цікавою не лише тому, що емоційність підсудної у суді мала свої особливі трактування, а відсутність емоцій сприймалася радше як відхилення чи свідчення особливої жорстокості. Фактично, висунуті жінкам обвинувачення ґрунтувалися на панівній тезі про жіночу емоційність як головну причину злочину матері проти дитини, зв'язок яких вважався природним. Обидві найбільші у тогочасній Європі школи кримінального права – антропологічна і соціологічна – вбачали джерело жіночої злочинності у жіночій сексуальності, обґрунтовуючи свої теорії ідеєю про те, що «традиційні соціальні ролі жінок і їхні репродуктивні функції формують природу жіночої кримінальності» (Kowalsky, p. 25–26).

Зрештою, на вмінні висловлювати емоції будували і вироки. Як засвідчують проаналізовані справи, від якості самозахисту підсудних у суді залежало багато: винесений їм вирок прямо корелював із бажанням чи небажанням жінки самій за себе говорити, її спроможністю чи неспроможністю створювати свою власну *story* з усією палітрою почуттів, що такий самонаратив міг оприявнювати. Тут найбільшу роль грала не так освіта – лєвова частка підсудних була неписьменною, як сюжетна якість саморозповіді, що виходила б за межі особистого життя обвинуваченої, якомога яскравіше втягуючи у створюваний наратив її середовище, тих «інших», чий соціальні практики вона засвоїла й відтворювала. Конвертацію дозволеної жінкам емоційності в цілком раціональну стратегію допускали і не вважали її зловживанням. Суддям така поведінка була більш зрозуміла: таким жінкам легше було «пробачити», на відміну від жінок, які не хотіли викликати до себе жалість взагалі.

Висновки

Жіночі злочини проти дітей розглядалися як соціальні рани суспільства змін, яке змушувало жінок виживати в непевних обставинах конкурентного ринку праці. Через свою бідність вагітні жінки ставали уособленням морально занепадаючого суспільства, модерність до якого приходила боляче. Економічні причини «жіночих злочинів», з одного боку, раціоналізували питання моралі, браком якої суспільство в змінах особливо переймалося (Hull, p. 1–7), а з іншого – загострювали, насамперед для самих обвинувачуваних, раніше не артикульовані питання. Враз помітною ставала виняткова відповідальність жінок за народжених поза шлюбом дітей, що на контрасті з правовими можливостями чоловіків уникати цієї участі у судовій залі особливо виділялася. Такі порівняння разом із патерналістським суспільним наративом про жіночу вразливість і незахищеність провокували співчуття у судів присяжних – обставина, яка не залишалася без уваги ані серед правodawців, ані серед підсудних. Останні її використовували як одну з можливостей виправдатися чи принаймні зменшити собі покарання, тим самим демонструючи власну агентність підпорядкованих («*subaltern*» за Gayatri Chakravorty Spivak) – тих, хто в обмежених обставинах для дії все ж на неї спромагався. Чи то через сформовані у суді меседжі про вчинений проти них обман з боку несовісних чоловіків, чи то через пояснення власної матеріальної скрути й відсутності передбачуваної їм (як жінкам) правової опіки – розказані підсудними жінками історії нерідко таки потрапляли в ціль.

Джерела

- Анна, П. (1887). Зарібниця. *Перший вінок. Жіночий альманах виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки*. Львів: Друкарня Товариства імені Шевченка, 361–365.
- Антін і Марія Крушельницькі. *Вірна сповідь життя. Листування*. (2018). Упор., передмова, прим. та покажчики О. Піддубняка. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський.
- Дністрянський, С. (1919). *Цивільне право у 2 т.*; упорядкував Др. Станіслав Дністрянський (Т. 1). Відень: Друкарня С. Гольцгавзена.
- К–ська. (1912, 30 червня). *Справа жіночої рівноправності. Жіноче діло*.
- Дело по обвинению Лабик Анны в детоубийстве, 1894. Ф. 152 (Оп. 2, Спр. 16946). Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА у Львові), Україна, Україна.
- Листи до Грушкевича Ярослава від окремих осіб (сестер Марії, Софії, вуйка Стефана, Олександра Грабовського, Мирослава..., Василя..., Здерковського та ін. 1900–1905, 81 лл. Ф. 41 «Грушкевичі» (Спр. 55, п. 3, Арк. 1–81), Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, Львів, Україна.

Справа Гавришук Анастасії, жительки м. Львова, обвинуваченої у підкиданні своєї дитини, 1899. Ф. 152 (Оп. 2, Спр. 19376), ЦДІА у Львові, Україна.

Справа Гогот Анни, жительки м. Львова, обвинуваченої у вбивстві дитини, 1898–1908. Ф. 152 (Оп. 2, Спр. 18680), ЦДІА у Львові, Україна.

Справа Матишевської Корнелі, жительки м. Броди, обвинуваченої у дітовбивстві, 1903. Ф. 152 (Оп. 2, Спр. 21624), ЦДІА у Львові, Україна.

Справа Романюк Юстини, жительки м. Потелич, обвинуваченої у дітовбивстві, 1889. Ф. 152 (Оп. 2, Спр. 16041), ЦДІА у Львові, Україна.

Статистический отчет Львовской дирекции полиции о количестве проституток в гор. Львове за 1886–1887. Ф. 146 (Оп. 59, Спр. 57), ЦДІА у Львові, Україна.

Дослідження

Кісь, О. (2012). Жіноча історія як напрямок історичних досліджень. *Український історичний журнал*, (2), 159–172.

Хюхткер, Д. (2002). «Непристойность женщин» и «низость евреев»: нищета в описаниях Берлина и Галиции в XIX в. В: *Гендерные истории Восточной Европы*, Минск: ЕГУ, 228–245.

Черчович, І. (2021). Жити на маргінесі: Бідні і вагітні у Львові у кінці 19 століття. *Народознавчі зошити*, 1 (57), 53–64.

Lwów w cyfrach. Z drukarni «Dziennika Polskiego» pod zarządem Fr. Kattnera. (1894). Lwów. Kronika. Ankieta w sprawie robotnic chrześcijańskich. (1898). *Dziennik Polski*, 116, 118, 122, 125, 131, 132, 140.

Chakravorty Spivak, G. (1988). Can the Subaltern Speak? From *Marxism and the Interpretation of Culture*, eds. Cary Nelson and Lawrence Grossberg. London: Macmillan, 271–313.

Gondek, M. (2013). Austriacka procedura karna z 1853 i 1873 roku w praktyce orzecznictwa sądów krakowskich. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, XVI, (1), 245–267.

Heijden, M.P.C. van der. (2016). Women and Crime 1750–2000. *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Oxford University Press, 250–267.

Hull, I.V. (1996). *Sexuality, State, and Civil Society in Germany, 1700–1815*. Ithaca, NY.

Illouz, E. (2019). *The End of Love: A Sociology of Negative Relations*. Oxford University Press.

Illouz, E. (2012). *Why Love Hurts. A Sociological Explanation*. Cambridge: Polity Press.

Nautz, J. (2012). The Effort to Combat the Traffic in Women in Austria before the First World War. *Journal for Police Science and Practice*, (2), 82–95.

Karpiński, A. (1996). Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII w. *Przegląd Historyczny*, LXXXVII, (4), 753–768.

Kowalsky, S.A. (2009). *Deviant women: Female crime and criminology in revolutionary Russia, 1880–1930*. DeKalb: Northern Illinois University Press.

Kuciel-Frydryszak, J. (2018). *Służące do wszystkiego*. Warszawa: Marginesy.

Piotrowska-Marchewa, M. (2006). «Trzech masz wrogów, którzy czyhają na zabicie twej duszy...». Zagrożenia moralne w ujęciu polskich poradników i prasy dla służby domowej na przełomie XIX i XX wieku. *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, (9), 247–264.

Poniat, R. (2014). *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX w.* Warszawa: Wydawnictwo DiG.

- Sikorska-Kulesza, J. (2004). *Zło tolerowane. Prostyucja w Królestwie Polskim w XIX wieku*. Warszawa: Mada.
- Stauter-Halsted, K. (2015). *The Devils Chain: Prostitution and Social Control in Partitioned Poland*. Cornell University Press.
- Urbanik-Kopeć, A. (2019). *Instrukcja nadużycia. Służące w XIX-wiecznych polskich domach*. Katowice: Sonia Draga.
- Walkowitz, J.R. (1992). *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*. The University of Chicago Press.
- Wilson, T.L. (2017). Migration, Empire, and Liminality. Sex trade in the borderlands of Europe. *Aspasia. The international yearbook of central, eastern, and southeastern European women's and gender history*, (11), 72–96.
- Wingfield, N.M. (2017). *The World of Prostitution in Late Imperial Austria*. Oxford University Press.
- Zarawska, A. (1993). Krakowskie służące na przełomie XIX i XX wieku. *Rocznik Krakowski*, LIX, 93–98.
- Zybkiewicz, L.A. (2014). *Ludność Krakowa w drugiej połowie XIX wieku. Struktura demograficzna, zawodowa i społeczna*. Kraków: Historia Jagellonica.

Інтернет-ресурси

Pawłowicz, J. Bł. ks. Z. Gorazdowski – twórca pierwszego domu samotnej matki. URL: http://www.pawlowicz.opoka.org/gor_matki.htm

Дарія Маттінглі

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ І ГОЛОДОМОРУ

У січні 1930 року Окружна колгоспна спілка у Коростені отримала листа від Федори Дубини із села Топорище. Вона вимагала виключення Матвія Гаврилюка з місцевого колгоспу «Перемога». Федора вказувала такі причини: він походив з куркульської родини, сварив жінок, які хотіли записатися до колгоспу, крав зерно, пиячив і ледарював. Наприкінці листа Федора додатково зазначила, що Матвій зґвалтував її 14-річну дочку Віру, а потім змушував до статевого життя, погрожуючи вбити, якщо вона комусь про це розкаже. Приблизно в цей же час хтось підпалив хату тестя Гаврилюка, і той звинуватив у злочині чоловіка Федори. Вона скаржилася, що під час судового процесу свідчення лікаря про зґвалтування Віри не було долучено до справи, а її чоловіка Опанаса несправедливо засуджено на шість років. Ба більше, родину Федори почали цькувати. Жінка ще не знала, що невдовзі її родина залишить Топорище назавжди, а Матвій трохи згодом стане ключовою фігурою в організації Голодомору у селі. Матвій, як Клавдій у Гамлеті, не гребував нічим у здобутті влади і жінок, але, на відміну від шекспірівського персонажа, його ніколи не буде покарано – ні за участь у Голодоморі, ні за зґвалтування.

Цей приклад показовий двома аспектами. По-перше, тим, як саме згадується сексуальне насильство: як щось додаткове, варте уваги лише у зв'язку з більш важливими звинуваченнями – на кшталт крадіжки, саботажу або зловживання обов'язками. По-друге, винуватцями були переважно місцеві посадовці-чоловіки, і якщо вони відзначалися у виконанні хлібозаготівель чи колективізації, їх практично ніколи не карали. Самі злочини на ґрунті

сексуального насильства майже ніколи не обговорювали в публічному просторі, а потім вони зникали із колективної пам'яті мало не безслідно, як родина Федори із села Топорище.

Натомість архівні документи рясніють згадками про сексуальне насильство майже від початку колективізації. Наприклад, наприкінці 1932 року районний уповноважений в Арбузинському районі Одеської області разом з двома бригадирами гвалтували колгоспниць у сільській раді «як штраф за невиконання хлібозаготівлі» (ГДА СБУ, Ф. 6, Спр. 69251–фп, Т. 1, Арк. 54). Інші уповноважені доповіли про це в районний комітет партії, але справу так і не було відкрито. Особливо жорстокі випадки трапляються в усних свідченнях. Так, в одному селі на Житомирщині переповідали, як під час Голодомору місцева жінка спіймала 14-річного небожа у льоху – він крав її овочі. Як покарання відрізала йому тестикули (Гришина, 2014; Черватюк, 2014). Сексуальні знущання з селян, що не виконали накладених на них хлібозаготівельних планів або займалися індивідуальним господарством; нівечення статевих органів, згвалтування, проституція заради виживання або сексуальна експлуатація – всі ці форми сексуального насильства наявні в досвідах Голодомору. Ця стаття розглядає сексуальне насильство, що супроводжувало колективізацію і голод в українських селах, найперше на основі партійного листування, звітів ОДПУ, а також окремих свідчень очевидців та спогадів їхніх нащадків (постпам'ять). У вступі статті буде означено предмет дослідження, виклики у роботі з джерелами та методологічні підходи. Далі розглядатимуться три види сексуального насильства: бартер, катування, і згвалтування; завершується стаття висновками.

Додатково зазначимо, що хоча винуватцями сексуального насильства під час колективізації і Голодомору були переважно чоловіки, окремі випадки сексуальної агресії жінок також відомі. Засилля чоловіків серед винуватців пояснюється їхнім домінуванням на владних посадах під час згаданого періоду. Хоча, як показує дослідження винуватців сексуального насильства під час геноциду в Руанді (Sjoberg, 2016), жінки на позиціях влади теж схильні до сексуального насильства. Однак жертвами агресії і жінок, і чоловіків здебільшого стають незахищені жінки та діти.

Сексуальне насильство

Злочини на сексуальному ґрунті під час масового насильства здебільшого можна поділити на дві категорії: ті, що слугують зброєю принаймні однієї сторони у конфлікті, та супутні (ситуативні) злочини, уможливлені безкарністю виконавців та загальним контекстом насильства (Atuhaire et al., 2018). Виходячи із доступних даних, сексуальне насильство під час колективізації і Голодомору належало радше до останнього типу. Провести порівняльний

аналіз із рівнем сексуального насильства до початку колективізації наразі неможливо, адже досліджень з цієї тематики поки вкрай мало.

Причину недостатньої дослідженості теми сексуального насильства під час голоду можна пояснити відносно недовгим віком самих студій Голодомору. Обговорення «продуктових ускладнень» істориками розпочалося лише за хрущовської відлиги. Донедавна вивчення Голодомору – це передусім дослідження намірів найвищого партійного керівництва, юридичне визначення терміна Голодомор, кількості жертв і збирання усної історії. За винятком статей Оксани Кісь, історіографія Голодомору залишається гендерно сліпою (Kis, 2013). Недостатня дослідженість цієї теми не є унікальною, адже гендерна історія Голокосту з'явилася лише в останні десятиліття ХХ століття. Так само й збірки усних свідчень та архівних документів про Голодомор зрідка містили розповіді про гендерний досвід голоду. Включення записів про сексуальне насильство видається упорядникам недоречним, цю тему оминають так само, як колись оминали її в історії Голокосту (Ringelheim, 2003).

Інша причина малої дослідженості теми – відносна відсутність і розпорошеність першоджерел. Сексуальне насильство як таке не завжди реєструється і проговорюється, а сексуальне насильство у 1930-х роках і поготів. Незважаючи на те, що свідчення жінок становлять три чверті усної історії (Kis, 2013), сексуальне насильство згадується рідко. У щоденниках, свідченнях і мемуарах авторки не схильні згадувати інформацію, яка б їх компрометувала. Навіть в архівних документах можна побачити різницю між першими протоколами про «перекручення», з подробицями згвалтувань і тортур, та подальшими передруками, в яких сексуальне насильство поступово зникає (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5526, Арк. 10, 27).

Ба більше, класифікація сексуального насильства з часом змінюється, і те, що ми вважаємо сексуальними домаганнями чи гендерною дискримінацією сьогодні, могло сприйматися як щось малозначуще у минулому, чи, навпаки, було занадто особистим, щоб про це говорити публічно чи скаржитися. До того ж, чимало виконавців сексуального насильства залишилися на владних посадах після Голодомору, що унеможливлювало їхнє покарання та робило саме обговорення їхніх злочинів небезпечним для жертв. До того ж, більшість записаних свідків Голодомору пережили його дітьми і могли не розуміти чи блокувати у пам'яті сексуальне насильство. Нарешті, голод асоціюється насамперед із голодуванням і смертю членів родини, сусідів і друзів. Тому дослідження сексуального насильства під час Голодомору вимагає уважної роботи з джерелами і порівняльного аналізу з іншими випадками сексуального насильства під час конфліктів і геноцидів.

Чи було сексуальне насильство під час першого п'ятирічного плану особливим? Українське суспільство напередодні колективізації орієнтувалося

на чоловіків. Традиційно жінки визначаються через їхню приналежність до чоловіків від народження і до смерті: дочки, жінки, вдови. Навіть у колгоспній документації прізвища жінок часто записувалися «по-вуличному» із додаванням закінчення –ова до імені її чоловіка, батька чи родича. Під час модернізації суспільство і держава дуже повільно визнають права і свободи жінок на практиці або захищають їх від насильства. Розкуркулення було націлено на голів родин разом з усіма залежними членами родини. Старші дочки могли уникнути депортації, вийшовши заміж, – тобто їх визначали вже за чоловіками, а не за батьком. Тобто у суспільній уяві жінки не були суб'єктами, рівнозначними чоловікам у правах і відповідальності. Так само розмірковували селяни, посилаючи на «волинок» жінок, сподіваючись, що влада не каратиме учасниць «бабських бунтів» так само жорстоко, як чоловіків (Viola, 1986).

Пожвавлення громадської активності селянок сприймалося сільською громадою негативно, а подекуди навіть із відкритою ворожістю. Поширеними міфами про колгоспне життя були історії про сумісне спання («всі спатимуть разом під однією ковдрою») або колективізацією жінок. У мемуарах відомих стахановок є багато прикладів ворожого ставлення звичайних селян до трактористок, комсомолок і спортсменок чи просто учасниць окремих кампаній ще до розкуркулення (Ангелина, 1948; Демченко, 1973; Заглада, 1963). Деякі чоловіки забороняли своїм жінкам вступати до колгоспів, привселюдно сварили або замикали вдома (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 3521, Арк. 89). У родинях з попередньою історією домашнього насильства ситуація погіршилася. Кількість скарг від дружин про побиття під час колективізації помітно зросла. Наприклад, чоловік привселюдно вилаяв і побив дружину одразу після її обрання до сільської ради. Про випадок доповіли до районного комітету партії, але справу не відкрили (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 4657, Арк. 47).

Найвище партійне керівництво було добре поінформоване про рівень гендерного і сексуального насильства. На спільному пленумі ЦК і ЦКК КП(б) У у листопаді 1933 року республіканські лідери визнали, що жінок у селі «досі не цінять і не бережуть»: сільські посадовці відмовляються надавати транспорт жінкам у переїздах, щоб дістатися лікарні, змушують вагітних працювати на важких роботах (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 1, Спр. 322, Арк. 204) або відправляють за межі України породіль одразу після пологів (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 3144, Арк. 44). Ба більше, п'яні оргії партійців, під час яких жінок змушували до статевих стосунків, стали причиною 8% виключень з партії під час чистки 1930 року (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 3071, Арк. 14). Водночас радянські закони криміналізували лише зґвалтування, інші «перекручення» розслідувалися вкрай рідко.

Сексуальний бартер (сексуальна експлуатація)

Ця частина статті окреслює сексуальну економіку у селі під час голоду. Сексуальні відносини у колективізованому селі були безпосередньо пов'язані з владною ієрархією. Подібно до Терезієнштадту під час Голокосту, сексуальний бартер під час Голодомору набував різних форм (Hájková, 2013): секс в обмін на 32 кг борошна (Берелович та ін., 2005), звільнення від розкуркулення та обшуків, призначення кухаркою у дитячі ясла чи колгосп. Якщо регулярний обмін їжі за коїтус можна віднести до проституції виживання, це також можна кваліфікувати як сексуальний бартер – загальний термін, який включає всі вищезгадані приклади і багато інших. Це поняття включає й участь жінок у вечірках посадовців в обмін на їжу і ресурси. Врешті-решт, вживання терміна «проституція» в контексті Голодомору є ризикованим з огляду на негативне забарвлення цього поняття та на чутливість теми дослідження. Бартер, на відміну від проституції, не має оціночного компонента і передбачає певну суб'єктність обох сторін, хоча під час голоду ми не можемо визначити ступінь суб'єктності жертв. Так само у дослідженнях Голокосту сексуальний бартер інколи називають «вибором без вибору», особливо під час голоду в ґетто. Насправді рішення матері, якій саме дитині дати більше їжі чи кого з дітей віддати до притулку, покинути чи вбити, – це не вибір у звичайному розумінні цього слова.

Під час колективізації, особливо у 1932–1933 роках, у більшості селян вибір був обмежений: опір, утеча чи прийняття ситуації через активність або пасивність. Інколи відмова від участі у сексуальному бартері призводила до покарання жертви чи її родини, навіть до вбивства. В одному звіті МТС йдеться про голову сільської ради Барахтіна, який змушував колгоспницю Гордєєву до «статевого співмешкання» і обіцяв звільнити її від плану м'ясозаготівлі. Коли вона відмовилася, він забрав у неї корову. Його колега, голова колгоспу Димкін, використовував той самий метод з іншою колгоспницею (Берелович та ін., 2005). Середнячка Софія Іванова з Маленичів Проскурівського району сплатила всі податки, але її все одно розкуркулили, залишивши разом з дітьми у снігу лише за те, що вона відмовилася «від полового зв'язку» з головою районного КНС Мурзинським (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5526, Арк. 199).

Надзвичайно багато винуватців Голодомору на місцях використовували свої посади для власного збагачення, деякі – для сексуальної винагороди. У доповідних записках ОДПУ повідомляється, що посадовці і партійці «часто користуються своєю владою, щоб примусити колгоспниць до статевих відносин» (Берелович та ін., 2005). Хоча встановити кількість чи навіть відсоток учасників сексуального бартеру неможливо, такі випадки були поширеними (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 3071, Арк. 14, 15, 16). Звіти до партійних

комітетів усіх рівнів рясніють даними про участь сільських комсомольців, районних уповноважених та сільських посадовців у вечірках, під час яких вони вживають алкоголь і «розбещують» жінок (Берелович та ін., 2005). У листі до Косіора Молотов описує «характерну» поведінку низових працівників, що він її спостерігав під час своєї поїздки в Україну наприкінці 1932 року:

«Колодько член облсуда був уповноваженим по Гаврилівській сільраді, пиячив, грав у карти, влаштовував вечірки з дівчатами і фактично провалив роботу у цьому селі» (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5386, Арк. 69).

Наприкінці 1933 року Дніпропетровський обласний комітет партії тимчасово усунув кількох голів колгоспів і сільських рад у Новомосковському районі за тортури, привласнення майна, а також за «систематичне пияцтво і розбещення жінок» після згвалтування і самогубства комсомолки Лаврентієвої у Новоселівці. Спочатку районний комітет саботував розгляд справи через активну участь винуватців у хлібозаготівельній кампанії. Але гучні кількомісячні вечірки вийшли з-під контролю і скарги дійшли до обласного керівництва. Утім, нікого так і не було покарано (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6210, Арк. 31–33).

Усна історія підтверджує офіційні документи. У листі до місцевої газети у 1989 році очевидець згадує про те, як комірник колгоспу використовував жінок для сексуального задоволення під час голоду: він виміняв у дівчат «кільчики і персні» за мізерні дрібки дерті, жінок пізніше «сплюндрував» і «відправив на етап». Ювелірні прикраси дарував своїм дочкам, але односельчани і досі боялися про це говорити вголос (Боготчук, 1989). У 1988 році очевидиця Гордієнко пов'язувала феномен сексуальних домагань із вседозволеністю посадовців під час голоду:

«...За то іздівались у роботі мстили як хотіли [за відмову вступити з ними у статеві стосунки]. Це були партійні люди начальники подполковники в отставці. Для того щоб він отстав треба було багато куди жалітися, і то робить уже неможливо. Чомусь цього питання ніде ні в газеті і ніхто не щита приступленієм. Що підбірають на роботу начальники для любовниці. Причому сімейні люди. І це не одна я це горе іспитала у житті. А нас тисячі які не могли сами собою даже розпорятися. Якщо не підчинялись то за це страждали всю свою жизнь» (Гордієнко, 1989).

Вечірки з алкоголем і жінками тривали і після голоду. У 1934 році ОДПУ відзначало, що «розбещеність» усе ще залишалася поширеною (у 36% перевічених сільських радах), а самі вечірки супроводжувалися стріляниною, бійками і «збоченнями» (Берелович та ін., 2005). Знову ж таки, ОДПУ не заклиало до притягнення чоловіків до кримінальної відповідальності. У

кращому випадку винуватців переводили на аналогічні посади в інший район чи оголошували їм догану (Берелович та ін., 2005).

Напевно специфічним саме для Голодомору був сексуальний бартер, в результаті якого жінки діставали роботу кухарки в колгоспі, школі або дитячих яслах. Робота кухаркою означала доступ до продуктів, хай навіть мізерних, а це збільшувало шанси на виживання. У спогадах очевидців Голодомору є історії про те, як матір чи родичку взяли варити обіди колгоспникам чи у дитячий садок, і тим вона врятувала родину, приносячи додому картопляне лушпиння чи приховану їжу. Очевидно, що охочих отримати таку роботу було багато, а рішення залишалося за керівниками села – головою сільської ради чи головою місцевого колгоспу – чоловіками. Тому часто кухарками ставали жінки, родички чи подруги винуватців Голодомору або жінки, які погоджувалися вступати з ними у сексуальні зв'язки. Лідія Антоненко-Жиренко згадувала, що її від голоду врятувала старша сестра, яка працювала покоївкою у співробітника ДПУ. Після смерті батьків сестра Лідії відвела її до притулку у Херсоні. Коли дівчинка ледве не вмерла у сиротинці від тифу і голоду, її сестра поскаржилася на жорстокі умови своєму «хазяїнові» Берестецькому. Він подбав про те, щоб у дітей була біла чиста постіль, білі булочки з маслом і кава з молоком. Лідію помістили до лікарні. Авторка підсумовує, що вона вижила завдяки тому, що її сестра була доброю покоївкою (Антоненко-Жиренко, 1989). Хоча це пояснення є можливим, покоївка навряд чи могла переконати обласного співробітника ДПУ виділити доступні лише партійцям продукти (кава, масло тощо) для дитячого притулку. Смертність від голоду, хвороб і антисанітарних умов у сиротинцях була надзвичайно високою. Як свідчать численні листи від районних й обласних керівників, знайти навіть звичайний хліб для дитячих притулків під час Голодомору, не кажучи вже про інші продукти, було неможливо (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6275, Арк. 182–186). Очевидно, що стосунки сестри Лідії дійсно врятували її від голоду, але характер цих стосунків з керівником Херсонського обласного ДПУ більш вірогідно був інтимний або сексуальний.

Як жертви й односельці реагували на сексуальний бартер? Як і в інших випадках масового насильства межі дозволеного змінюються під тиском обставин і повертаються до «нормальних» лише після кризи (Hájková, 2013). Так, голод коригував оцінку участі жінок у сексуальному бартері під час Голодомору – вони та оточення або замовчували таку поведінку, або пояснювали її тиском обставин. Тобто ризик публічного осуду був невеликим. Наприклад, про участь місцевих жінок у вечірках з активістами й отримання їжі за секс місцева постпам'ять постулює таке:

«Боже мій... та хто на це дивився? Хто на це дивився? [що молоді жінки вступали у статеві зв'язки з активістами і посадовцями за їжу чи

можливість харчуватися у колгоспній їдальні]... Вони ж були активісти, комсомольці, а як же, в них усе було. Якщо [жінки] вагітніли, то народжували, хто як. Ніхто нічого поперек не казав» (Гришина, 2014).

Гендерна організація традиційної селянської родини відводила жінці піклувальну роль, пов'язану головню з турботою про дітей і немічних, і жорстко обмежувала її сексуальну свободу (Kis, 2021). В умовах голоду очікування щодо турботи про родину не змінилися, ба більше, від жінки залежав порятунок її членів. Саме тому сексуальну активність заради виживання інших якщо не толерували, то ігнорували. У значній кількості сімей під час колективізації і голоду не було чоловіків, тож соціальні фактори стримування жінок зникли, а самі жінки стали беззахисними від насильства ззовні.

Повернення до «нормальних» відносин після Голодомору має декілька нюансів. На відміну від повоєнної Франції чи Німеччини, де перехід до попередніх усталених правил сексуальної поведінки жінок після війни відбувся разом із засудженням більшості колаборантів, в Україні винуватці залишилися на посадах голів колгоспів і сільських рад, бригадирів, директорів шкіл і комірників. Багато з них були зацікавлені у збереженні здобутої влади і навіть ностальгували за сексуальною експлуатацією. Один винуватець голоду згадував, як доступ до їжі у колгоспі під час голоду зробив його завидним нареченим. На посаді тракториста Микита Надежа із Старої Гнилиці Харківської області отримував хліб та інші продукти, якими він ділився з жінками, які йому подобалися: «... тракторист, бригадир, механік МТС, герой. Скільки дівчат бігало за мною!» (Нолл, 1999). Встановлена владна ієрархія не змінилася одразу після Голодомору. Професійне зростання стахановок у фольклорі часто пояснювали їхньою участю у сексуальному бартері з колгоспним чи районним керівництвом:

*Трактористу підсолила,
Бригадиру піддала,
Я в колгоспі не робила,
А стахановкой була (Гришина, 2014).*

Жертви пов'язували сексуальний бартер насамперед із вимогами керівництва, а партійні комітети списували такі взаємини на «розпусту» і «перекручування» класовими ворогами чи петлюрівцями. Саме так сексуальне насильство було кваліфіковано і під час III конференції Комуністичної партії (більшовиків) України у липні 1932 року (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 1, Спр. 377, Арк. 46). Водночас вище керівництво не гребувало сексуальною експлуатацією і для власних потреб. У спогадах про 1932–1933 роки Костирко згадує, як міська влада в Одесі дбала про те, щоб іноземні моряки не виходили у місто, адже на вулицях було чимало голодних селян. Для моряків створили

окремий клуб, де їх «розважали» молоді дівчата, – охочих працювати там було достатньо, бо це гарантувало доступ до їжі (Second Interim Report, 1988). Хоча історія проституції поза фокусом цієї статті, можна справедливо припустити, що під час Голодомору нею вимушено займалася більша частка жінок, ніж у будь-який інший час в історії радянської України.

Сексуальні катування

Свідчення про калічення геніталій чи публічне приниження через оголення статевих органів часто трапляються у листах жертв чи протоколах допитів затриманих винуватців. Подібні тортури пояснюють «перекручуванням на місцях» майже від початку колективізації, адже під час селянських повстань 1930 року саме такі факти додавали сили загальному невдоволенню радянською владою та її політикою. Голова ДПУ Всеволод Балицький підкреслював вплив насильства (і сексуального зокрема) на хід колективізації та утримання влади на місцях:

«Я вважаю необхідним наголосити ще раз на тому, що повсюди присутнє обурливе викривлення класової лінії, неймовірні тортури, звірячі самосуди над середняками, інколи бідняками, і надзвичайно брудні знущання над жінками членами бригад на селі. Місцева влада закриває на ці злочини очі, а вони життєво важливі. Найбільші невдоволення у Шепетовській і Бердичівській округах почалися саме через ці свавілля» (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5386, Арк. 69).

Катування жертв – головню селян – за відмову вступати до колгоспів, несплату податків чи невиконання хлібозаготівельного плану – було дуже поширеним (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5526, Арк. 10). Узимку винуватці роздягали жертв догола, виштовхували надвір, обливали холодною водою; змушували сідати на екскременти інших осіб або кілька діб тримали у холодних приміщеннях (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5824, Арк. 186). Жінки, чоловіків яких не було у селі, були особливо вразливими і зазвичай ставали першими жертвами подібних знущань. Євгенію Брегіду із села Галка Велико-Бубновського району було заарештовано за те, що вона здала 36 пудів зерна замість 42. На момент арешту її чоловік працював у місті. Євгенію роздягли догола, прив'язали до стіни і тримали у «холодній» 8 діб (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5526, Арк. 95). Жертвами інколи ставали і старші чоловіки – для позбавлення їх уявної маскулінності й утвердження власної. Двох чоловіків, старших за 70 років, змусили цілувати один одного, проголосили одруженими, а потім жорстко побили (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5526, Арк. 15).

Утім, жертвою сексуального насильства міг/могла стати будь-хто, навіть активістки й уповноважені жінки. Керівництво колгоспу «Нова спілка» у

П'ятихатському районі регулярно катувало і звичайних колгоспників і колгоспниць. Одного разу голова колгоспу з товаришами підбурював інших суворо покарати двох колгоспниць за вкрадені кілька жмень зерна під час обіду в полі. Коли колгоспники відмовилися це робити, голова та його компанія роздягли двох жінок, кинули на землю і відшмагали батогами. Вони пригрозили вбити будь-кого, хто спробує допомогти жертвам або напише на них скаргу (Рудич та ін., 1990). У Гриньовці Недригайлівського району бригадир Антон Циганок катував старе подружжя за те, що не хотіло віддавати йому заховане домоткане полотно. Чоловіка він посадив на гарячу піч, а жінку роздягнув догола, мацав 20 хвилин у присутності чоловіка, а потім жорстоко розірвав їй рота (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5526, Арк. 42). Інакше кажучи, хоча тортури жінок відрізнялися від катувань чоловіків через їхню стать, вибір жертв часто був довільним.

Під час голоду навмисне калічення геніталій використовувалося як форма примусу чи покарання (особливо під час самосудів). У червні 1933 року більшість зі 111 випадків лінчування, про які доповіли в ЦК КП(б)У, супроводжувалася «жорстокими знущаннями і закінчувалися вбивствами чи смертю внаслідок отриманих травм... участь у самосудах взяли 247 осіб, загинуло 145» (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6395, Арк. 96). Докладні звіти про поширені самосуди згадують катування жертв з навмисним пошкодженням статевих органів. У більшості випадків калічення статевих органів передувало вбивству. Влітку 1933 року республіканське керівництво визнало, що ситуація із самосудами була неконтрольованою. Арештувати всіх причетних не було можливості – у місцевих в'язницях просто не вистачило б місць (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 1, Спр. 405, Арк. 129).

Окрім того, ініціаторами та учасниками більшості самосудів були низові партійні працівники, посадовці й активісти. Так, у згаданих 111 самосудах узяли участь 34 голови сільських рад, 33 голови і заступники голів колгоспів, 5 секретарів партійних осередків, 88 активістів; 36 винуватців були членами партії (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6395, Арк. 98). Коли подібні факти доводили до відома найвищого керівництва у Харкові, реакція часто зводилася до такого формулювання: «Ці питання не на часі» (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5526, Арк. 44).

Зґвалтування

Під час колективізації ДПУ регулярно повідомляло ЦК КП(б)У про кількість зґвалтувань, а також подробиці окремих більш кричущих злочинів. Добре поінформованими про сексуальне насильство були і районні комітети партії, районні виконавчі комітети, прокуратура, МТС. Хоча фактичну кількість

зґвалтувань протягом 1929–1933 років неможливо встановити, визначити основну групу винуватців дуже легко – ними були сільські керівники, активісти. Показовим є випадок, коли у злочині взяли участь голова колгоспу, голова сільської ради, рахівник та завідувач магазину:

«Вони систематично пиячили, не працювали і постійно намагалися ґвалтувати колгоспниць у полі... Ця банда тероризувала усіх, хто намагався про них повідомити. Коли колгоспниця Кузіна написала про них до газети, вони пригрозили їй висланням і розстрілом, якщо вона з ними не вступить у статевий зв'язок» (Берелович та ін., 2005).

Здебільшого про ці факти згадується у повідомленнях про «перекручування на місцях» чи «антирадянську діяльність» під час колективізації і хлібозаготівель серед низового партійного апарату й місцевої молоді. Якщо сексуальну експлуатацію колгоспниць безпосередньо пов'язували з буржуазною ідеологією, то групові зґвалтування списати на «класових ворогів» було складніше. Наприклад, в одному звіті про групове зґвалтування винуватцями були три комсомольці: секретар комсомольського осередку та його товариші. Після невдалої спроби насильства над товаришкою з осередку вони зґвалтували 13-річну дівчинку. Автор звіту порушив питання про те, як комсомольці могли піти на такий злочин, але не знайшов задовільної відповіді (Берелович та ін., 2005).

Велика кількість подібних звітів вказує і на поширеність зґвалтувань в умовах загального насильства, і на те, що винуватців рідко карали. Наприклад, наприкінці 1932 року Хатаєвич отримав доповідну записку про «факт знущання» замісника голови Антонівської сільської ради Тальнівського району над 15-річною колгоспницею. Справу довго пересилали з однієї інституції до іншої, в той час як винуватцеві навіть не було оголошено підозри (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5365, Арк. 30). В іншому випадку, під час перевірки хлібозаготівель в Одеській області у січні 1933 року, Затонський здивувався, що винуватців групового зґвалтування у Костянтинівці так і не було покарано. Він написав до ЦК КП(б)У:

«...цей кандидат у члени партії Харітонов викликав до себе жінок-одноосібниць, і разом з двома безпартійними бригадирами по черзі їх ґвалтували «як штраф за невиконання хлібозаготівель». Наступного дня уповноважений по селу Сергеев дізнався про знущання, заарештував ґвалтівників і зателефонував в РПК. Спочатку ніхто не відреагував. Районний уповноважений Сідоров та ще один представник РПК Крживіцький прибули через 2–3 дні та «встановили» за допомогою Сергеева факт перекручувань. Вони доповіли в РПК, що вирішили справу, і звинуватили третю, непричетну до знущань особу...» (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 1, Спр. 2264, Арк. 48–57).

Затонський постійно вказував на важливість покарання гвалтівників у листуванні з ЦК КП(б)У. Під час подорожі до Тетіївського району у червні 1932 року він узяв під особистий контроль справу «героя Хошеватки» Кругляка, якого вже до того понизили у посаді до директора радгоспу. Затонський критикував прокурора області за небажання братися за справу. Другого звинуваченого Нагорного заарештували у венеричному диспансері, а гвалтівника з Тетіїва Ігнат'єва повернули до суду у Теліжинцях. Затонський був проти умовних термінів покарання за зґвалтування і зауважив, що між прокуратурою, суддями та іншими місцевими посадовцями існує кругова порука. Суд над сумнозвісними злочинцями, згідно з Затонським, був би ключовим для «морального задоволення широких кіл населення», особливо важливим для посівної кампанії та підтримки «наших реформ» (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5365, Арк. 19, 20). Інакше кажучи, Затонський доводив важливість встановлення справедливості вищому партійному керівництву передусім із політичних причин.

Навіть коли справа доходила до суду, підсудні часто отримували м'які вироки. Наприклад, керівництво колгоспу «Астра» у німецькій колонії Миколаївка Сталінського району сучасної Донецької області часто пиячило. Голова колгоспу Іван Вібе влаштовував гулянки у школі разом із секретарем партійного осередку і вчителем Феліксом Штібенем, головою сільської ради Абрамом Унруе, директором школи Ремпілем та вчителем Еріхом Шмідтом. Під час однієї такої гулянки вони намагалися зґвалтувати шкільну прибиральницю Юстину Вінц. У своєму листі вона описала це так:

«О десятій вечора 23 лютого 1932 року Вібе викликав мене, Юстину Вінц, до себе. Він запитав, чи є в мене золото. Потім до кімнати зайшов Штібен, а Вібе вийшов. Штібен почав мене домагатися, хотів, щоб я з ним переспала. Я його відштовхнула і він вийшов. Потім зайшов Шмідт, одразу став домагатися, повалив мене на підлогу, я пручалася і билася. Він витягнув револьвер і наставив його на мене, щоб зґвалтувати. Раптом Ірма Зіферт продерлася через вікно до кімнати, і покликала Янсена на допомогу. Янсен покликав Ренгеля, а ті вже повтікали. Будь ласка, розгляньте нашу справу, бо ми дівчини і не можемо винести такий сором» (ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5526, Арк. 247).

Коли цю компанію чоловіків судили за крадіжки, завдання тілесних ушкоджень іншим колгоспникам та інші злочини, Шмідта також визнали винним у спробі зґвалтування. Але ніхто з винуватців так і не потрапив до в'язниці, адже перебування під слідством було визнано достатнім покаранням. Усі вони повернулися на свої попередні посади.

Висновки

Історіографія Голодомору – це передусім політична історія організації штучного голоду, усна історія людей, які пережили 1932–1933 роки, та збірники архівних документів включно з повідомленнями ДПУ і листами від населення. Навіть у культурній пам'яті про Голодомор, як і в інших випадках геноциду (Langer, 1995), сексуальне насильство фігурує нечасто. Натомість фактичні дані свідчать про протилежне. Уважне прочитання архівних документів, усної історії та інших джерел у поєднанні з підходами у вивченні інших геноцидів допомагає оприятити сексуальне насильство під час колективізації і Голодомору, і таким чином розширити наше знання про досвід жертв і винуватців.

Поширеність і тривалість сексуальної експлуатації, зґвалтувань і катувань у 1932–1933 роках підкреслює схожість перебігу Голодомору з іншими геноцидами і прикладами масового насильства. Хоча сексуальне насильство під час голоду і колективізації не було інструменталізованим, тобто наказів гвалтувати населення згори не було, гвалтівників-посадовців рідко карали за ці злочини. Варто зауважити, що деякі форми сексуального бартеру були особливо поширеними під час Голодомору через особливості механізму Голодомору, наприклад, для отримання роботи кухарки в колгоспі. Водночас сексуальна експлуатація під час колективізації і голоду була безпосередньо пов'язана із місцем людини у владній стратифікації села. Через збереження винуватцями керівних посад після голоду, жертви рідко згадували про пережиту травму, тоді як патріархальні норми поведінки дозволяли винуватцям діяти безкарно та применшували серйозність злочинів. Подібне ставлення до жінок у патріархальному суспільстві та відсутність верховенства права призвичаює населення до такого насильства і збільшує вірогідність подібних злочинів у майбутньому (Hudson et al., 2014). Подальше вивчення сексуальної експлуатації і гендерного насильства під час Голодомору ставить нові питання до розуміння українського радянського суспільства як модерного, адже «статус і особові зв'язки були важливішими за гроші, що є типовим для традиційних суспільств» (Graziosi, 2015).

Джерела

Ангелина, П. (1948). *О самом главном: мой ответ на американскую анкету.*

Ангелина, П. (1948). *Люди колхозных полей.*

Берелович, А., Данилов, Л. и др. (Ред.). (2005). *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг.* ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ). Ф. 6 (Спр. 69251–фп, Т. 1, Арк. 54).

Гришина Антоніна (нар. 1935). Інтерв'ю записала Дарія Маттінглі у с. Топорище Хорошівського району Житомирської обл. у 2014 р. Приватний архів Д.Маттінглі.

Демченко, М. (1973). *Полюби землю*.

Заглада, Н. (1963). *Жизнь. Труд. Раздумья*.

Черватюк Ніна (нар. 1938). Інтерв'ю записала Дарія Маттінглі у с. Топорище Хорошівського району Житомирської обл., у 2014 р. Приватний архів Д.Маттінглі.

ЦДАГО (Центральний державний архів громадських організацій України, Київ) Ф. 1 (Оп. 1, Спр. 322).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 1, Спр. 377).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 1, Спр. 405).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 2264).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 3071).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 3144).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 3521).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 4657).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 5365).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 53869).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 5526).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 5824).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 6210).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 6275).

ЦДАГО. Ф. 1 (Оп. 20, Спр. 6395).

Дослідження

Нолл, В. (Ред). (1999). *Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років*. Київ: Родовід

Рудич, Ф., Пиріг, Р. та ін. (Ред.). (1990). *Голод 1932–1933 років на Україні: Очіма істориків, мовою документів*, Київ: Політвидав України.

Graziosi, A. (2015). The Impact of Holodomor Studies on the Understanding of the USSR. *Contextualizing the Holodomor: The impact of thirty years of Ukrainian famine studies*, ed. Makuch, A. and Sysyn, F. Edmonton: University of Alberta Press.

Hájková, A. (2013). Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto. *Signs*, vol. 38, no. 3, 525.

Hudson, V. M. et al. (2014). *Sex and World Peace*. New York: Columbia University Press.

Kis, O. (2021). Women's Experience of the Holodomor: Challenges and Ambiguities of Motherhood. *Journal of Genocide Research*, vol. 23, no. 4, 527–546

Kis, O. (2013). Defying Death: Women's Experience of the Holodomor, 1932–33. *Aspasia. International yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History*, (7), 42–67.

Langer, L. (1995). *Admitting The Holocaust. Collected Essays*. Oxford University Press.

Ringelheim, J. M. (2003). The Unethical and the Unspeakable: Women and the Holocaust. *The Holocaust: Theoretical Readings*, ed. Levi, N. and Rothberg, M., Edinburgh University Press 169–177.

Sjoberg, L. (2016). *Women as Wartime Rapists: Beyond Sensation and Stereotyping*, New York Press.

U.S. Commission on the Ukraine Famine, Report to Congress. Second Interim Report. (1988). Adopted by the Commission, April 19, 1988. Submitted to Congress April 22, 1988, vol. 2, 22.

Viola, L. (1986). Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization. *The Russian Review*, 45, no. 1, 23–42.

Інтернет-ресурси

Антоненко–Жиренко, Л. (1989). Свідчення. Сторінка 3 листа. *Колекція Маняка* URL: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2016/05/Antonenko-Zhyrenko.pdf>

Боготчук, З. (1989). Свідчення. Сторінка 2 листа. *Колекція Маняка*. URL: <https://holodomor.ca/letters/bohotchuk-z/>

Гордієнко, А. (1989). Свідчення. Сторінки 7–8 листа. *Колекція Маняка*. URL: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2016/05/Gordienko.pdf>

Atuhaire, P. K., Gerring, N., Huber, L., Kuhns, M., and Ndirangu, G. (2018). The Elusive Peace: Ending Sexual Violence during and after Conflict Report. US Institute of Peace. URL: <https://www.usip.org/publications/2018/12/elusive-peace-ending-sexual-violence-during-and-after-conflict>

Олена Кондратюк

ЖІНКИ У ПОВОЄННОМУ СЕЛІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Демографічна політика: дослідження і джерела

Демографічна політика радянської держави другої половини 30–х – 40–х років ХХ століття зазнала значних змін і стала більш жорсткою порівняно з попереднім десятиліттям. Найбільше навантаження лягло на жінок. Перед ними поставало чимало питань, одне з найгостріших: «Бути чи не бути матір'ю?» У цій розвідці основний акцент зроблено на окремих сторонах жіночого досвіду виживання в умовах нової демографічної політики, яка була спрямована на підвищення рівня народжуваності. Жіночі повсякденні практики тут висвітлюються крізь призму визначення, запропонованого А. Бєловою: «Жіноче повсякдення (Frauenalltag) – способи проживання та переживання усіх різновидів, форм, сфер і проявів неінституціалізованого жіночого досвіду, як відрефлексованого, так і ментального, вербального, тілесного, емоційного, культурно-символічного, господарчого, релігійного, сексуального та ін.» (Бєлова, 2014, с. 45). «В центрі уваги історії повсякдення – не лише побут, а й життєві проблеми, їх осмислення тими, хто живе поряд <...> Протиріччя і сумніви, способи їх вирішення, спроби сказати своє слово» (Пушкарева, 2004, с. 10). Відтак зосередимо увагу на кількох важливих та особливо болючих аспектах демографічної політики, які позначилися на повсякденному житті сільських жінок з набуттям чинності нового демографічного законодавства (про це докладніше далі), а саме: народження дітей у шлюбі чи поза ним, стигматизація матерів-одиначок, інтимні стосунки та питання контрацепції, переривання вагітності, що їх намагалася регулювати радянська держава.

Окремі аспекти демографічної політики 1930–1940 років були предметом дослідження переважно демографів (Пискунов, 1966; Бондарская, 1977) та представників медичної сфери. Найбільше уваги в різний час було приділено висвітленню питань, пов'язаних з абортами. У 1940–1960–х роках здебільшого йшлося про медичні аспекти: небезпеку для життя та здоров'я жінки, високу ймовірність інфекційних захворювань, безпліддя тощо (Леви, 1937; Глебов, 1938; Ольшанецький, 1945) та кримінальну відповідальність (Фишман, 1950) за заборонені втручання. Дослідники пострадянського періоду зосередили увагу не лише на класифікації абортів як правопорушення та покарання за нього, а й на аналізі причин, які призвели до криміналізації переривання вагітності¹. Більшість українських досліджень, дотичних до теми цієї розвідки, присвячена дорадянському періоду, однак вони не втратили актуальності, оскільки на середину ХХ століття у селянському середовищі основні методи запобігання та переривання вагітності залишалися тими самими (Грушевський, Кузеля, 1906; Колодюк, 2007; Кісь, 2008; Ігнатенко, 2012).

Окремі питання «абортного» законодавства радянської України було висвітлено у монографії Олени Боряк (Боряк, 2009, с. 97–100). Особливу цінність для цієї розвідки становлять статистичні дані про кількість кримінальних справ та осіб, притягнутих до відповідальності за ст. 143 КК УРСР (Боряк, 2009, с. 99).

Окремого ж дослідження впливу демографічної політики на життя радянських громадян не було. У фокусі цього дослідження – жіночі досвіди та рефлексії навколо них. Саме тому основу джерельної бази становлять інтерв'ю з жінками 1920–1940–х р. н., записані здебільшого під час історико-етнографічних експедицій на Полісся, які здійснив Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2008–2019 роках. Інші етнографічні матеріали розміщені у другому томі багатомовного видання Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (Етнографічний образ сучасної України, 2018).

Для окреслення правового контексту досліджуваного явища проаналізовано основні нормативні акти (1930–1940), які регулювали цей сегмент державної політики: постанову ЦВК СРСР «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел, дитсадів, посилення кримінального покарання за несплату аліментів

¹ Зокрема, статті співробітників Інституту демографії Національного дослідницького інституту «Вища школа економіки» розміщені на інтернет-ресурсі Демоскоп Weekly. Докладніше див.: «Что было после запрета абортів в 1936 году»; «Запрет аборта: освежите вашу память», «Повысилась ли рождаемость?» та ін.

і про деякі зміни в законодавстві про розлучення» (1936); наказ Президії Верховної Ради СРСР «Про податок на холостяків, одиноких і бездітних громадян СРСР» (1941) (зі змінами від 1944-го та 1949 року); наказ Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення найвищого ступеня відзнаки – звання "Мати-героїня" і заснування ордена "Материнська слава" та медалі "Медаль материнства"» (1944).

Опрацювання та аналіз цих матеріалів має на меті пошук відповідей на такі питання: Як повоєнна демографічна політика змінила життя жінок? Чи зменшилася/збільшилася кількість абортів? Якими були реальні практики переривання вагітності після 1936 року? Чи вплинуло рішення жінок (не)родити та виховувати дітей (у шлюбі чи поза ним) на ставлення до них членів сім'ї та сільської громади?

Хронологічні рамки розвідки зумовлені особливо жорсткими змінами у демографічній політиці, що розпочалися напередодні Другої світової війни та відповідною лібералізацією цих норм у другій половині 1950-х років.

Репродуктивні уявлення, практики, норми

Насамперед варто окреслити історичне тло – те, чим було радянське повоєнне село, на яких засадах функціонувала сільська громада – так би мовити, обумовити контекст. Незважаючи на пережиті демографічні катастрофи, спричинені діями радянської влади (примусова колективізація, голод 1921–1922, 1932–1933 і 1946–1947 років, червоний терор та ін.), сільська громада залишалася доволі патріархальною за своїм гендерним укладом та суворо вимогливою до всіх своїх членів (зокрема, жінок) щодо дотримання традиційних моральних цінностей. Питання, пов'язані з материнством, також залишалися у сфері регулювання традиційних уявлень і норм.

У межах традиційної української культури в 1930–1940-х роках у середовищі селян велику багатодітну родину вважали головною метою створення сім'ї, адже вона була запорукою її процвітання. «Де єдінець – то хай йому буде і кінець», «Одне дитя – не дитя, два дитяти – пів дитя, три дитяти – дитя», «Без дітей дім – цвинтар» – твердять народні прислів'я. Відтак чимало обрядодій у контексті родинної обрядовості були націлені на вдале материнство (Kondratiuk, 2020). Утім, у цьому разі йшлося лише про материнство у шлюбі. Традиційна культура продукувала досить зневажливе ставлення до самотніх матерів (покриток) та їхніх дітей за те, що знехтували традиційні норми моралі. «Як принесла дитину дівка, та привели її під церкву, та там на неї наклали якоесьь ярмо. Таки позорили. Як вола запрягали, шось таке. Та пастояла, на ню подивились люди, та... Така дисципліна була. Дитину на-

зивали «копилятю»» (Етнографічний образ сучасної України, 2018, с. 118). Над такими жінками інколи до кінця їхнього життя чинили психологічне, рідше фізичне насилля, назавжди таврували відповідними зневажливими найменнями за аморальну поведінку: покритка, накритка, баструвиця, байстроводиця, байстручка, зведениця, путиніца, подплотніца, гуляша, курва тощо. Для жінок, які наважилися народити дитину поза шлюбом, були недоступні окремі соціальні ролі (хрещеної матері, коровайниці, баби-повитухи тощо), оскільки вони слугували маркером вияву поваги та значущості у громаді. Становище самотніх матерів у сільських громадах і родинах доволі повно проаналізовано в працях дослідниць традиційної української культури (О. Кісь, І. Ігнатенко, В. Борисенко та ін.).

Для людей, сформованих у традиційній системі цінностей, питання інтимної сфери майже завжди були табуованими, а аборт вважався гріхом. Старші жінки й досі відчують дискомфорт, обговорюючи переривання вагітності, перепрошують, наче йдеться про щось непристойне. Для них свого часу то була вершина сорому: «Зараз, пробачте, аборти роблять, а тоді так же ж не те-во» (Етнографічний образ сучасної України, 2018, с. 37).

«Аборт – це гріх, але якщо людина розкається, більше не буде робити, то прощення. А если не розкається, то колись ходили старці – дід і баба старенькі. Співали: Ти думала, мати, що вже нас не буде, / А ми перед Богом, як усеє люде. / Ти думала, мати, будеш панувати, / А на старість не буде, кому води тобі подати. / Ти думала, мати, будеш без нас панувати, / А будеш по віку в огні погарати» (Етнографічний образ сучасної України, 2018, с. 319–320)².

Сільська громада у власний спосіб, керуючись досвідом попередніх поколінь та усталеними нормами моралі, контролювала дотримання традиційного порядку речей, у цьому разі – появи нових її членів. Радянська ж влада з самого початку свого існування планомірно дискредитувала і поступово знищувала традиційні інститути та цінності, що були притаманні українському суспільству (віру в Бога, приватну власність, батьківський авторитет, традиційні норми моралі), оскільки вони стояли на заваді конструювання нової радянської людини. Те саме стосується і демографічної політики, яка часто вступала в дисонанс із традиційною культурою, а перед жінками поставав складний вибір.

Варто звернути увагу на лицемірство та маніпулятивність радянської влади в обґрунтуванні державної демографічної політики. Досить порівняти два законодавчі акти, які в різний час регулювали пренатальну політику (Об охроне здоровья женщин, 1920; О запрещении абортів, 1936). В обох

² Докладніше про традиційні способи переривання вагітності та ставлення до цього громади можна довідатися з праць: Грушевський, Кузеля, 1906, с. 96–104, 155; Колодюк, 2007, с. 34–40, Кісь, 2008, с. 208–226; Боряк, 2009, с. 97–126; Ігнатенко, 2012, с. 244–258.

йшлося про те, що їх ухвалено з метою охорони життя та здоров'я жінок. Перший з них легалізував аборти. Відтак радянська держава стала першою в світі, яка на законодавчому рівні закріпила за жінками право на самовизначення у питанні переривання вагітності.

Аборт: заборона, покарання, нелегальні практики

Однак за 16 років цій прогресивності прийшов кінець, оскільки радянська держава потребувала відновлення трудових ресурсів – головної цінності держави. У 1936 році набув чинності інший акт, який передбачав суворе покарання для всіх причетних до вчинення абортів (докладніше – далі). Напередодні ратифікації було проведено широкомасштабну антиабортну кампанію в пресі³. Лікарі-гінекологи, багатодітні матері, партійно-профспілкові активісти, самотні матері одноставно засуджували переривання вагітності, наголошуючи на катастрофічних соціальних та особистісних наслідках для жінок (Вишневський, Сакевич, Денисов, 2016). Як відповідь на занепокоєння громадськості у преамбулі йшлося, що нормативним актом 1936 року радянське керівництво пішло назустріч численним заявам трудящих жінок і заборонило аборти. Тож не турбота про здоров'я жінок, а вирішення першочергових потреб держави (збільшення працюючих чи чисельності населення) визначали пренатальну політику.

Як вказують демографи, реальні причини заборони абортів були більш прагматичними, а саме: високі темпи індустріалізації, примусової колективізації, Голодомор 1932–1933, репресії 1930-х років – усе це зумовило швидкі темпи зниження народжуваності (Гладун, Кулик, Рудницький, 2018, с. 74). Враховуючи різке зниження чисельності населення, було встановлено новий вектор державної демографічної політики. З 27 червня 1936 року набула чинності постанова, що забороняла жінкам, за певними винятками (медицині показами), переривати вагітність. В Україні постанова №1192 «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел, дитсадів, посилення кримінального

³ Не останнє місце у формуванні потрібної суспільної думки в радянській державі було відведено періодичним виданням, брошурам, плакатам. Скажімо, на шпальтах тогочасних періодичних видань для жінок («Журнал для женщин», «Женский журнал», «Работница», «Работница и крестьянка», «Общественница») було розгорнуто широку полеміку на теми, які для традиційного суспільства були табуованими (інтимні стосунки та гігієна, особливості сучасного шлюбу). Одні з найбільш відвертих публікацій друкували у виданні «Женский журнал». До прикладу, у числах за 1926 рік чимало статей присвячено висвітленню питань сімейної та інтимної сфери: «Не хочу быть матерью», №2; «Письма читательниц о семье и браке», №2; «Проблема пола», №2; «Аборт (искусственный выкидыш)», №5; «Дела об алиментах» та «Довольно об алиментах», №6; «Любовь, брак, семья, развод», №7; «Уход за половыми органами», №9.

покарання за несплату аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення» набула чинності 4 серпня 1936 року. Порушення цієї постанови передбачало кримінальну відповідальність і для жінок, і для всіх причетних до абортів осіб. Відтак у 1937 році чинний Кримінальний кодекс УРСР (від 1926-го) був доповнений ст. 143, яка передбачала кримінальну відповідальність для жінок: покарання шляхом винесення громадської догани, а за повторне порушення – штраф до трьохсот карбованців (ст. 143/2 КК УРСР). Значно суворішим було покарання для чоловіків, які примушували жінок до абортів. Їм загрожувало тюремне ув'язнення на строк до двох років (ст. 143/1 КК УРСР), такий самий термін було передбачено і для лікарів, які проводили оперативні втручання в межах лікарень та пологових будинків, крім випадків, коли збереження вагітності загрожувало життю або здоров'ю жінки. Та найбільш суворе покарання було передбачено для осіб, які здійснювали переривання вагітності без спеціальної медичної освіти, – ув'язнення не менше трьох років (ст. 143 КК УРСР). Йшлося про бабповитух, до яких традиційно (особливо у сільській місцевості) зверталися жінки зі своїми «клопотами».

Скласти цілісне уявлення про кількість справ, які було відкрито за ст. 143 КК УРСР, доволі складно. У звітній-аналітичній статті (Тадевосян, 1937, с. 43–48), розміщеній у друкованому органі прокуратури СРСР «Социалистическая законность», між роз'ясненням переваг закону представлено статистику справ, які було скеровано до судів за «абортною» статтею. Так, за перший квартал 1937 року кількість таких справ становила 2184 випадки (з урахуванням восьми радянських республік, серед них і УРСР). Автор статті наголошує на тому, що справи з таким складом злочину доволі важко розслідувати, і 22% (для УРСР) справ, відкритих за ст. 143 (КК УРСР), доводиться закривати за відсутності відповідної доказової бази та неможливості передати їх до суду. Іншим важливим моментом є те, що ця цифра не відображає повного числа нелегальних переривань вагітності, а лише ті, де через важкі наслідки та ускладнення після абортів жінки були змушені звернутися по допомогу до медичних закладів. До кримінальної відповідальності притягали не лише жінок, а й інших причетних до злочину осіб. Відтак за вказаними справами до суду було передано 2920 громадян. Серед них 1442 – це жінки, які переривали вагітність, 1228 – лікарі та інші особи, які допомагали це зробити, та 250 – особи, які змушували жінок перервати вагітність з порушенням закону, переважно батько дитини (Тадевосян, 1937, с. 46).

О. Боряк, аналізуючи статистичні звіти про злочини УРСР за 1940-ві роки (Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України), з'ясувала, що справи за «абортними» статтями становили 0,9% від загальної кількості порушених кримінальних справ. Так, у 1948 році за ст. 143 було

заведено 479 кримінальних справ, притягнуто до відповідальності 566 осіб, заарештовано – 264. У 1949-му цифри становили, відповідно: 529, 583, 255; у 1950 році показники ще зменшуються: 468, 522, 237 (Боряк, 2009, с. 99). Хоча польові матеріали містять чимало свідчень про заборону абортів, однак вдалося віднайти лише один запис із колишньою акушеркою, яка підтвердила отримання медпрацівниками реальних термінів ув'язнення за порушення (ст. 143 КК УРСР): «<...> після війни аборти не розрішали робити, щоб рождаємость була велика! <...> адна [акушерка. – О. К.] у нас зрабіла [жінці аборт. – О. К.] так узнали і пасаділі єї» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D6], S. 1, М. 3). Оповідачка додає, що страх відповідальності змушував медичних працівників відмовляти жінкам у проведенні абортів, а це відповідно призводило до підпільних та самоабортів. Як наслідок – зростала кількість безплідних жінок, випадків інфікування та смертей. «А абортів скількі делалі. Тади ж не разрешалі. Ну не знаю чого, а в бальніце вже не делалі. А делалі бабкі, бабкі билі такіє. Казалі, шо веретьонами делалі. А я не знаю, не була слава Богу, так не знаю. <...> Да, багато [жінок. – О. К.] оставалось безплодними. Є у нас баби старіє, замуж повиходілі но детей нема. Як сделалі [аборт. – О. К.] первій раз так і всьо» (Од. зб. [Чернігів–(VII–VIII)–2018–Кондратюк–D3], S. 3, М. 12). «Жінка в нас була одна, яка робила. Я не знаю, як вона робила [аборти. – О. К.], вона зробила своїй дочці, шо в неї стала кровотеча, і вона померла» (Ганус, 2016, с. 285). «А я оборта зробила, дак і не було больш. Пошов в армію, я осталась бєременная. Так матка каже: о, прийде з армії дак другу возьме в армії, а я буду твої деті годувать. Так водила мене в друге село у Діяткі. Ну там бабка робила» (Кондратюк, 2013, с. 215). «Аборти делалі. Калісь же і к бабке пойде, она шось єй сдєлає і ана абартіруєтса. Було всякає. І с краві сходілі» (Од. зб. [Семенівка–(VII–VIII)–2019–Кондратюк–D4], S. 3, М. 14). Практично в усіх проаналізованих інтерв'ю, в яких жінки розповідають про способи штучного переривання вагітності, йдеться не про оперативне втручання лікарів чи акушерок, а про допомогу осіб, які не мали медичної освіти. В кращому разі – це повитухи чи знахарки, або й просто старші знайомі жінки вагітної. Більшість респонденток наголошують на небезпеці таких абортів, називаючи імена односельчанок, які після цього стали безплідними чи померли. Однак жодного випадку притягнення жінок до відповідальності за ст. 143 КК УРСР зафіксовано не було.

Після того як жінок позбавили можливості звертатися по допомогу до медичних закладів, вони все частіше використовували народні методи переривання вагітності. Можна виокремити кілька груп:

1) вживання спеціальних речовин (концентровані відвари материнки, вишневої кори, пижма, кореня хвоща польового, лушпиння цибулі, полину чи інших трав). «Да самі дівки шось пили. Отого полину наварят чи гілячок

з вишні. П'ют, п'ют, а тоді кров'ю сходять, а буває, шо і не. Одна моя товаришка, шо тіки не пила і кірасіну, трохи не вмерла сама, а дитя вижило. І вродила» (Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Кондратюк–D8], S. 1, М. 23);

2) механічне інвазивне пошкодження плоду (використовували веретена, спиці, дроти, пальці). «Да бабак хадили, а бабки шось там делали і залажували ж у матку. Прийде дадому от каже, трохи ізгодя, часов через скільки, і у її пашло кроватєченіє» та «Разказувала ж падруга. Туда палец заложє, каже, і шось там каже, щупає і дярє... Нічо, только пальцем. Так і дєлалі» (Анцибор, 2020, с. 289);

3) піднімання тяжких предметів і завдання самій собі фізичних травм. «Була в нас дівчина. Ходила на вечурки зо мною. Так то заберемініла, а він не схотів її брати. Так вона, шо тіки не робила: і шось пила, і з вишок плигала, і через бочку перехилилася. А дитя вижило» (Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Лещенко–D2], S. 1, М. 5). «Скачать. От залєзять у висока, пригають» та «Адна жєнщина в нас була в палаженії, і єхала на вазу. І конь опужнєвсє. Опужнєвсє конь, дак вана ж пабаялася, да так за воз узєлася, да і стрібанула. Стрібанула і абартіровєлась» (Анцибор, 2020, с. 289);

4) інколи зверталися до імітативної магії, наприклад, перехилилися через порожню бочку, щоб лоно стало порожнім: «Я то не крепко хотіла її ше родити, в бочку, знаєш, в бочку перекидалася туди вже догори ногами, туди животом, думала шоб зійти, і я не зійшла єю» (Ганус, 2016, с. 285).

Переважна більшість жінок не зауважила, що запровадження кримінальної відповідальності за переривання вагітності вплинуло на кількість абортів – змінилися лише способи їх виконання. Жінки були змушені повертатися до традиційних практик, актуальних за часів їхніх мам і бабусь.

Звичайно ситуацію з небажаними вагітностями і, відповідно, кількість заборонених абортів могло б змінити використання контрацептивів чи інші способи запобігання вагітності. Однак чоловіки ніколи не приділяли належної уваги цим питанням, вважаючи контроль репродуктивної функції справою жінок. «Тєпер вже розумніші люди, а колись дурні. Колись як вже, за це вибачай, як заохотиться до тебе, то вже зразу й вже дитина буде, бо вже він не може встати. Тєпер вже самі оберегаютьсє [чоловіки використовують презервативи. – О. К.], тєпер хитріші люди» (Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Лещенко–D4], S. 2, М. 20). Утім сучасні методи контрацепції (презервативи, жіночі ковпачки, спіралі, протизаплідні пігулки) радянським людям були недоступні. Скажімо, масове виробництво (тобто доступність презервативів) розпочалося лише у 1950-х роках, хоча вже у 1936-му їх виробляли на Баківському заводі гумових виробів (Московська обл.), а згодом до виробництва долучився київський завод «Красний резінщик». Проте пропозиція не могла задовольнити попит. Відтак перелік наявних протизаплідних засобів, доступних для жителів сільської місцевості у

середині ХХ століття, був коротким та архаїчним – перерваний статевий акт (притули), відвари з трав та коріння, а також ірраціональні (магічні) засоби⁴.

Зважаючи на обставини, з питанням робити чи не робити аборт, а якщо робити – то як і де, жінки були залишені сам на сам як владою, так і власними чоловіками. Традиційно чоловіки вважали, що їм не пасувало перейматися такими «бабськими» клопотами, тобто піклуватися про життя та здоров'я дружин. Замість того, щоб вести більш стримане статеве життя, чоловіки змушували жінок позбуватися небажаних вагітностей: «Чоловіка слухала та я аборти зробила. Отак всьо. Я небагато зробила, але зробила аборти – ото саме мене мучить. Більше нічого не мучить. Я некого не судила, но аборти робити – це дуже великий гріх» (Етнографічний образ сучасної України, 2018, с. 423). «Рабіла п'ять, да п'ять абортів. Як же він мене жалів, як п'ять абортів?!» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D5], S. 2, М. 30). Жінки часто скаржилися на своїх чоловіків за сексуальну нестриманість і небажання вживати превентивних заходів, а це призводило до небажаних вагітностей: «Сем абортів зробила. Каїн був. Це, прасті Господі, якби до тепер жив, то може і до тепер справен був <...> Мені стидно було ложіться спать, як вже дітї велікіє, а йон же лажись, лажись, щоб ше і дітї бачили <...> ну пустобляка. Дітей не стіснявся <...> «Вітька синок, пасунься, батька хоче <...>»» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D9], S. 1, М. 66). Зважаючи на постійний психологічний тиск з боку чоловіка та сором перед родиною, не дивно, що одна з оповідачок щиро раділа з того, що у 40-річному віці у неї почалася менопауза, а отже вона більше не була зобов'язана виконувати такий неприємний їй обов'язок, як інтимна близькість: «Слава Богу, я рана бабаю стала, в сорок чатири годи мені вже воно не нужно було» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D9], S. 1, М. 66). З прийняттям «абортного» законодавства, відсутністю надійних засобів контрацепції у достатній кількості, сексуальною нестриманістю чоловіків саме жінки мали знаходити спосіб уберегтися від небажаної вагітності чи, за потреби, позбутися її.

Бездітність: фіскальний тиск і примус до материнства

Наступним кроком, що поглибив втручання радянської держави в репродуктивну функцію сім'ї, стало встановлення особливого податку, який був визначений у наказі Президії Верховної Ради СРСР від 21 листопада 1941 року «Про податок на холостяків, одиноких і бездітних громадян СРСР». Він передбачав стягнення 5% податку від прибутку з бездітних (самотніх і сімейних) громадян чоловічої статі віком від 20 до 50 років та жіночої – 20–45 років, які не мали дітей (ст. 2, 6). У разі народження дитини з громадян

знімали цей вид оподаткування. Однак у наступні повоєнні роки «податок на яйця», як його прозвали у народі, було підвищено – у 1944 році він становив 6% від прибутку. Жінки так пояснили причину запровадження нового податку: «Вибили дітей, людей вибили в войну, то треба були діти. Заставляли, щоб люди родили» (Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Кондратюк–D9], S. 1, М. 31). «Замуж у двацять пошла то ше поплатила по 150 трохи» (Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Кондратюк–D8], S. 1, М. 24). З 1949 року цей податок значно зріс для сільського населення та став фіксованим: 150 крб. з тих, які не мають дітей, 50 крб. за наявності однієї дитини та 25 крб. – за двох. З розповідей респонденток зрозуміло, що на місцевому рівні виконання цього наказу досить часто було доведено до абсурду. Ніхто не зважав на те, що в документі йшлося про жінок віком понад 20 років. Траплялися випадки, коли місцеві податківці приймали рішення так: «На рубашці [менструація] є – можеш родити [тобто дівчина перейшла у період фертильності і була здатна народжувати. – О. К.] <...> Вже в кілька там років ти повинна платити, як в тебе дитини немає і не вийшла замуж. Тре було щоб або заміж ішла, або дітей щоб народила» (Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Кондратюк–D9], S. 1, М. 32). «<...> хоть байструков роди. Де ж вона тих детей возме?» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D5], S. 2, М. 31). Відтак не йшлося про жодні етичні норми, лише про потребу держави поновити втрачені за час голоду, репресій, війни людські ресурси. У повоєнні роки цей податок не лише підвищили, ще й сільські активісти збирали його з особливим зав'язанням. 95-річна пані Олена до сьогодні у подробицях пам'ятає одну з тих зустрічей: «Дєвкі не віноватіє в том, [що не народжували дітей, оскільки не мали за кого виходити заміж. – О. К.]».

Хлопцв же побралі да пабілі, за кого віходіть? А вйшов же такій закон, после вайні, як адно дітя – так підісят рублей треба було платіть, за теє, шо бездетная. А як ні годного нема, так сто піісят. Чи ти була замужем, чи не була, халастяцкіє, називаліса. Як двоє детей чи двацить п'ятка. Троє – не плати. Я ж сама цей налог справляла. Це Вам такіє налогі видумалі. Сто піісят рублей платіть. За шо? Тих хлопцов побралі, побілі. Так за кого замуж іті? Пришли справлять, так мужчіна прийшов. Так я на його, кажу: «Дє я тебе дітей тих вазьму?» «Дак пашлі, каже, са мной. Так я тебе дітя <...>». Так йон так бістра завірнувся і пашов» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D4], S. 2, М. 24).

Така державна політика фінансових стягнень за бездітність і фактичного примусу до материнства ставила жінок у важке становище. З огляду на відчутне зменшення кількості чоловічого населення створити повноцінну сім'ю та реалізувати себе у ролі дружини та матері було значно складніше. При тому жінки фактично несли покарання за обставини, які від них не залежали. З огляду на це, все частіше жінки наважувалися народжувати поза

⁴ Більш детально з ними можна ознайомитися у працях: Грушевський, Кузеля, 1906; Шекерик–Доників, 1918; Колодюк, 2006; Ігнатенко, 2012 та ін.

шлюбом, усвідомлюючи тяготи подальшого життя: «Не виходила замуж, дітя, я так пагуляла. Гуляла три годи і три місяці, а тади сказав не має дітя. А я хлопца раділа» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D2], S. 1, М. 8). «<...> замуж не шла, а байструка привела» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D9], S. 1, М. 60). «Хай байструк, аби з добрих рук» (Етнографічний образ сучасної України, 2018, с. 37). Наважитися на такий крок жінкам було непросто. Їм доводилося йти всупереч традиційним нормам моралі, в яких були виховані, часто стикатися з нерозумінням та осудом рідних та односельців, а виховуючи дитину, розраховувати лише на власні сили.

Багатодітність: заохочення і нагорода

Якщо всі попередні законодавчі ініціативи потрапляли до категорії «батога», то ця була з категорії «пряника» та передбачала матеріальні та моральні заохочення для жінок, які мали їх спонукати до багатодітного материнства, зокрема і поза шлюбом. 8 липня 1944 року набув чинності наказ ВР СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення найвищого ступеня відзнаки – звання «Мати-героїня» і заснування ордена «Материнська слава» та медалі «Медаль материнства». Відповідно до ст. 1 багатодітними вважали матерів, які мають трьох та більше дітей (на відміну від попереднього критерію багатодітності – шестеро дітей) і мають право на державну допомогу, розміри якої передбачені чинним наказом. Крім того, ст. 12–15 було запроваджено «Медаль материнства» II та I ступенів для жінок, які мають відповідно п'ять та шість дітей, та орден «Материнська слава» III, II, та I ступенів для матерів, які відповідно мають сім, вісім та дев'ять дітей.

Чи не вперше у радянському законодавстві було зафіксовано право самотніх матерів на державну підтримку. Ст. 3 передбачала встановлення матеріальної допомоги матерям, які не перебували у шлюбі, в розмірі 100 крб. на одну, 150 крб. на двох та 200 крб. на трьох та більше дітей щомісячно до досягнення дітьми віку 16 років. Окрім того, самотні матері мали право передати дитину на виховання до дитячого будинку, а також право на пільги в оплаті ясел та дитсадка та ін. Однак цих жінок було позбавлено права подавати до суду на батька дитини на отримання від нього аліментів. Хоча до 1940-х років така практика широко застосовувалася у радянському суспільстві та навіть пропагувалася через численні періодичні видання. «Аліменти – це плата за задоволення! Діти – квіти життя; аліменти – ягоди! В пошуках полегшити материнство одинокої матері радянське законодавство зупинилося на примусовому стягненні коштів на утримання дитини з батька» (Юрьев, 1926, с. 27).

Мал. 37. Плакат «Слава матері героїні!» (1944).

16. РЕБЕНКА НЕ ПОДКИДЫВАЙ. НА ВОСПИТАНИЕ.

Мал. 38. Плакат «Дитину не підкидай. Стягни з батька на виховання» (1925).

Утім жінки переконують, що фактичні державні виплати та соціальний захист не відповідали потребам дитини і самотньої матері: «Прийшов в приймаки. Вона прийняла. Збіглися і розбіглися. А що ж, харашо? Аліменти, як вона, наприклад, остається з дитиною, вони ж не присудюють» (Етнографічний образ сучасної України, 2018, с. 9). «Ніхто нічого не дав і на капейку, а п'ять рублів палучала на сина – мати-адіночка, книжку випісали да й все. Да шистнацяті гадов падавали по «п'ять» рублей. На адні батінки. Як місяць так батінки вфоркає» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D2], S. 1, М. 10). Звичайно новий закон не вирішував усіх проблем неповних і багатодітних сімей. Однак щомісячна матеріальна підтримка та пільги для перебування дітей у навчально-виховних закладах, які надавала держава, стали одним з чинників поступової позитивної динаміки приросту населення.

У повоєнні роки під тиском обставин дещо змінилося ставлення односельців до жінок, які народжували поза шлюбом. Все рідше на їхню адресу лунали такі традиційні стигми, як *покритка*, *баструвиця*, *гуляша*, *курва* та ін. Відтепер ці вербальні образи частіше вживали як аргумент під час суперечок: «Калісь, як хаділа на роботу, станеш же споріться з бабами, так і називали, байстрючка [за те, що мала позашлюбних дітей. – О. К.], а так то не казали» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D5], S. 3, М. 14), натомість

висловлювали їм своє співчуття та розуміння такого важкого життєвого вибору: «<...> а що їй було робіть?» (Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D2], S. 2, М. 22). Жорстка, а подекуди і жорстока демографічна політика спричинила поступову трансформацію ієрархії цінностей та продукувала ще більшу терпимість до вимушених порушень традиційних норм. Щораз частіше матері-одиначки (покритки) зустрічали не осуд, а співчуття та розуміння односельців.

Відрефлексований жіночий досвід на демографічну політику радянської держави 1930–1940-х років був різним. Здебільшого сумним. Незважаючи на унікальність кожної особистої історії, цей жіночий досвід можна до певної міри узагальнити. Практично у кожній розповіді йшлося про несправедливе – і з моральної, і з матеріальної точки зору – оподаткування бездітних громадян. Найбільш травматичним такий досвід був у жінок, які у повоєнні роки не змогли вийти заміж і були змушені обирати між долею самотньої матері та постійним стягненням податку на бездітність. Ще один доволі значущий аспект спогадів стосується питання переривання вагітності. Попри офіційну заборону та криміналізацію абортів, переважна більшість респонденток не чула про ст. 143 КК УРСР та не знала причини, з якої фахові лікарі та акушерки у медичних закладах відмовляли жінкам у перериванні вагітності. Лише дехто серед причин називав потребу відновлення людського потенціалу після великих втрат у Другій світовій війні. Більшість рефлексій присвячена невдалим абортам і важким наслідкам, яких зазнали оповідачки чи близькі їм жінки. Найбільш болючими моментами цих жіночих досвідів, що почасти актуальні донині, стала потреба повертатися до давніх (небезпечних і неефективних) способів переривання вагітності. Іншим травматичним для багатьох жінок аспектом було небажання їхніх чоловіків брати на себе співвідповідальність щодо запобігання небажаному зачаттю і подальший примус жінки до аборту, що мало своїм наслідком відразу до інтимного життя та сформувало глибоку образу на чоловіків.

Кожна така розповідь – це складний жіночий досвід вибору щодо материнства, пристосування та виживання в умовах жорсткої демографічної політики радянської держави, яка в 1930–1940-х роках мала величезний вплив на всі сфери життя.

Джерела

Од. зб. [Сарни–(VII–VIII)–2008–Кондратюк–D2], S. 1, М. 3 «Матеріали, записані в с. Любиковичі Сарненського р-ну Рівненської обл., 2008»). Музей-архів народної культури українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Ф. «Цифрових аудіодокументів» (далі – (далі – МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА.), Київ.

- Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Лещенко–D2], S. 1, М. 5 «Матеріали, записані в с. Тро-
янівка Маневичького р-ну Волинської обл., 2016». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА, Київ.
- Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Лещенко–D4], S. 2, М. 20 «Матеріали, записані в
с. Старий Чорторийськ Маневичького р-ну Волинської обл., 2016». МАНКУП ДН-
ЦЗКСТК. Ф. ЦА, Київ.
- Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Кондратюк–D8], S. 1, М. 24 «Матеріали, записані в
с. Гораймівка Маневичького р-ну Волинської обл., 2016». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА,
Київ.
- Од. зб. [Маневичі–(VII–VIII)–2016–Кондратюк–D9], S. 1, М. 31 «Матеріали, записані в с. Вели-
ка Осниця Маневичького р-ну Волинської обл., 2016». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА, Київ.
- Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D2], S. 1, М. 7 «Матеріали, записані в с. Велика
Вісь Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., 2017». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА, Київ.
- Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D4], S. 2, М. 24 «Матеріали, записані в с. Дани-
чі Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., 2017». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА, Київ.
- Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D5], S. 2, М. 30 «Матеріали, записані в с. Старі
Яриловичі Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., 2017». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА, Київ.
- Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D6], S. 1, М. 3 «Матеріали, записані в с. Ловинь
Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., 2017». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА, Київ.
- Од. зб. [Ріпки–(VII–VIII)–2017–Кондратюк–D9], S. 1, М. 66 «Матеріали, записані в с. Си-
береж Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., 2017». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА, Київ.
- Од. зб. [Чернігів–(VII–VIII)–2018–Кондратюк–D3], S. 3, М. 12 «Матеріали, записані в
с. Ваганичі Городнянського р-ну Чернігівської обл., 2018». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф.
ЦА, Київ.
- Од. зб. [Семенівка–(VII–VIII)–2019–Кондратюк–D4], S. 3, М. 14 «Матеріали, записані в
с. Янжулівка Семенівського р-ну Чернігівської обл., 2019». МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА,
Київ.
- Бондарская, Г. (1977). *Рождаемость в СССР*. Москва.
- Глебов, Д. (1938). *О вреде аборта*. Москва.
- Грушевський, М., Кузеля, З. (1906). Дитина в звичаях і віруваннях українського народу.
Матеріали з полудневої Київщини. *Матеріали до україно-руської етнології*, 8.
- Леви, М. (1937). *Аборт и борьба с ним*. Москва.
- Ольшанецкий, О. (1945). *Аборт та його наслідки*. Київ.
- Пискунов, В. (1966). *Рождаемость на Украине в послевоенный период*. Киев.
- Тадевосян, В. (1937). Закон 27 июня 1936 г. в действии. *Социалистическая законность*,
(8), 43–48.
- Фишман, М. (1950). *Борьба с абортom по советскому уголовному праву*. Львов.
- Шекерик–Доників, П. (1918). Родини і хрестини на Гуцульщині (в с. Головах і Красносілі
Косівського повіту). *Матеріали до української етнології*, Львів, (XVIII), 87–88.
- Юрьев, Т. (1926). Дела об алиментах. *Женский журнал*, (6), 26–27.

Дослідження

- Анцибор, Д. (2020). *Народна медицина. Звіт про науково–дослідну роботу «Комплексне
дослідження народної культури постраждалих сіл Семенівського району Чернігівської
області»*. Київ, 266–299.
- Белова, А. (2014). «Четыре возраста женщины»: Повседневная жизнь русской провин-
циальной дворянки XVIII – середины XIX в. Санкт–Петербург.

- Боряк, О. (2009). *Баба–повитуха в культурно–історичній традиції українців: між про-
фанним і сакральним*. Київ.
- Ганус, Дз. (2016). *Народна медицина. Звіт про науково–дослідну роботу «Комплексне
дослідження народної культури постраждалих сіл Маневичького району Волинської
області»*. Київ, 262–303.
- Ігнатенко, І. (2012). Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення укра-
їнців про контрацептиви та аборти. М. Гримич (Наук. ред.). *Наукова культура українців:
Життєвий цикл людини. Т. 3. Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура*. Київ.
- Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно–етно-
графічних матеріалів*. (2018). Г. Скрипник (Гол. ред.). Т. 2. Родина та культура сімейного
співжиття. Київ.
- Кісь, О. (2008). *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок
XX ст.)*. Львів.
- Колодюк, І. (2006). Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального
Полісся (остання чверть XX – початок XXI ст.). Київ.
- Колодюк, І. (2007). Традиційні уявлення українців про Божу кару за гріх «витравлюван-
ня плода». *Етнічна історія народів Європи*, (22), 34–40.
- Кондратюк, О. (2013). *Звичаєве право. Інститут спорідненості. Звіт про науково–
дослідну роботу «Комплексне дослідження традиційної народної культури переселен-
ців із зони відчуження»*. Київ, 201–220.
- Пушкарева, Н. (2004). Предметы и методы изучения «истории повседневности». *Со-
ветское обозрение*, (5), 3–19.
- Kondratiuk, O. (2020). Polissia: frontier archaic traditions (on the example of Polish,
Belarusian and Ukrainian family rituals). *Studia Białorusnistyczne*, (14), 103–116.

Інтернет–ресурси

- (1920). *Об охране здоровья женщин. Постановление Народных Комиссариатов Здраво-
охранения и Юстиции*. URL: <http://istmat.info/node/42778>
- (1936). *О запрещении абортов, увеличении материальной помощи роженицам, уста-
новлении государственной помощи многодетным, расширении сети родильных
домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатёж
алиментов. Постановление ЦИК СССР №65*. URL: <http://istmat.info/node/46164>
- (1941). *О налоге холостяков, одиноких и бездетных граждан СССР. Указ Президиума
Верховного Совета СССР от 21 ноября 1941 г.* URL: <http://istmat.info/node/24347>
- (1944). *Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодет-
ным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении
почетного звания мать–героиня и учреждении ордена материнская слава и медали
медаль материнства. Указ Президиума ВС СССР от 08.07.1944 г.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2000400–91#Text>
- Вишневский, А., Сакевич, В., Денисов, Б. (2016). *Запрет аборта: освежите вашу па-
мять*. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2016/0707/demoscope707.pdf>
- Вишневский, А., Сакевич, В., Денисов, Б. (2016). *Повысилась ли рождаемость?* URL:
<http://www.demoscope.ru/weekly/2016/0707/tema03.php>
- Гладун, О., Кулик, Н., Рудницький, О. (2018). *Україна, держава: чисельність, склад і рух
населення*. Київ. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=1.3.2>
- Сакевич, В. (2005). *Что было после запрета абортов в 1936 году*. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0221/reprod01.php>

Олеся Хромейчук

МІЛІТАРИЗМ ТА ФЕМІНІЗМ, АБО ЯК ВПISУВАТИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВИЦЬ В ІСТОРІЮ ВІЙН

Описувати жіночий досвід минулого непросто, бо жінки, особливо з непривілейованих верств, залишають мало слідів за собою, і віднаходити наративи про них – це вже виклик. Писати про досвід активної участі жінок у сферах, де домінують чоловіки – таких, як військо, – додатковий виклик. Тут ідеться не лише про обмаль джерел, а й про суспільне несприйняття цього досвіду як вагомого. Але саме ці наративи є вагомими не лише для розуміння специфіки участі жінок у політичному насильстві, а й для розуміння самої природи війни.

У цьому тексті я зосереджуся на деяких пастках, в які легко потрапити, пишучи про військовослужбовиць (чи то в регулярних, чи то в нерегулярних збройних структурах), і запропоную кілька запитань, які, на мою думку, варто ставити, щоб оминати ці пастки. Але розпочнімо з кількох думок про те, чому жінки, які беруть активну участь у війні, є або цілком невидимими, або викликають надмірну увагу (яка не обов'язково є ознакою поступу в напрямку рівності).

Єдина добра амазонка – це мертва амазонка

У своїй книжці *«Women and Power»* Мері Бірд розглядає міф про амазонок і пояснює його основний меседж так: «Єдина добра амазонка – це мертва амазонка» (Beard, 2018, с. 62). «Величезна кількість сучасної феміністичної енергії була витрачена на спроби довести, що ці амазонки колись справді існували, з усім спокусливим потенціалом історичного суспільства,

керованого жінками і для жінок. Мрійте далі. Жорстка правда полягає в тому, що амазонки були грецьким міфом, вигаданим чоловіками», – пише Бірд (Beard, 2018, с. 62). Цей міф, на її думку, існував, щоб заохочувати чоловіків рятувати цивілізацію від влади жінок.

У більшості суспільств насильство асоціюється з чоловіками, а мир – з жінками. Ось чому міфічні амазонки – це винятки, які існують для підтвердження правила. Вони служать попередженням про те, що може статися, якщо чоловіки не будуть пильними та дозволять жінкам брати участь у політичному насильстві нарівні з ними, а відтак, відповідно, дістануть доступ до влади у суспільстві.

Військо – це про ієрархію. Ієрархія – це про владу. Вся структура війська побудована на рангах, званнях, на впізнаваних щаблях влади. Війна загострює цю ієрархію, оскільки в контексті війни зростає ризик втратити життя на полі бою, що підвищує статус військових, а отже, і місце в ієрархії. Позиція у цій ієрархії визначає доступ до зброї.

Історично, навіть якщо жінкам дозволялося брати участь у війнах, їм зрідка дозволялося носити зброю та вважатися комбатантками. Наприклад, під час Другої світової війни, медсестри Червоної армії, які служили в польових госпіталях у безпосередній близькості до поля бою, ризикували своїм життям не менше, ніж чоловіки – учасники бойових дій. Однак їх не сприймали як комбатанток. Вони не були озброєні (Khromeychuk, 2018b).

Обмеження доступу жінок до бойових посад було реальністю і в українській армії під час російської війни проти України (Khromeychuk, 2018a, 2018b). Ці обмеження пояснювали патерналістською опікою над жінками. Але цікаво те, що існували ці обмеження здебільшого в теорії, а на практиці жінки брали участь у боях. Проте ця участь часто була інструменталізована, бо вона була або цілком, або частково нелегальна. Відтак жінки ризикували життям, але цей ризик не давав тих самих привілеїв, якими він супроводжувався у чоловічому досвіді.

Пишучи про досвід бойових дій, важливо роздумувати, чому рішення озброювати деяких членів суспільства і вважати їх більш надійними, коли йдеться про захист країни, часто залежить від статі, а не від здатності тих чи інших людей професійно використовувати зброю. У своїх мемуарах снайперка Людмила Павличенко розповідала історію про те, що вже коли вона перебувала на службі в армії, командир з підозрою поставився до її посвідчення про закінчення снайперської школи. Він почав вимагати її переведення в медичний відділ, «оскільки єдиною можливою посадою для жінок на передовій була посада санітарки», – зазначала авторка (Павличенко, 2015, с. 21).

Отже, перше запитання, яке слід поставити, описуючи участь жінок у війні: яку роль відіграє процес гендерування участі в бойових діях у нашому

формуванні ширших ідей включення тих чи інших осіб до повного громадянства? Оскільки повне громадянство передбачає певні привілеї, то наступне запитання, яке слід поставити: кому вигідне виключення жінок з когорти тих, хто має доступ до повного громадянства?

Кількість, видимість і рівність

Можна припустити, якщо до такої традиційно маскулінної інституції, як військо, потрапляє жінка і якщо вона претендує на доступ до зброї та на місце не лише на нижніх щаблях ієрархії, то вона своєю присутністю потенційно підважує всю структуру влади війська, а може, навіть і саму ідею патріархату. Якщо це справді так, то виникає спокуса простого вирішення ситуації: що більше буде жінок у війську і що вищі ранги вони посідатимуть, то швидше ми досягнемо гендерної рівності, тож позбудемося дискримінаційних практик і зловживання владою. Проте ми маємо приклади, де кількість військовослужбовиць аж ніяк не переросла у гендерну рівність.

Історичні джерела і міфи розповідають про жінок-воїнок. Як зазначає Симона де Бовуар, історично «жінки, як відомо, брали участь у кривавих війнах або вендетах; вони виявляли таку ж відвагу і жорстокість, як і чоловіки» (de Beauvoir, 2011, с. 73). Чому ж їм не вдалося похитнути військові патріархатні структури? Візьмімо хоча б Червону армію, де сотні тисяч жінок служили під час Другої світової, понад 100 000 на бойових позиціях, але після закінчення війни лише одиниці були відібрані владою для пропаганди. Натомість решта ветеранок воліли мовчати про свій досвід, щоб не бути звинуваченими у тому, що вони начебто служили «похідно-польовими дружинами». Ті ж військовослужбовиці потерпали від сексуального насильства з боку своїх же колег-військових, не кажучи про ворога.

Якщо вирішення питання не в кількості військовослужбовиць і навіть не в якості служби, то, може, воно у видимості військовослужбовиць як фахівчинь військової справи? І як тільки ми зробимо їхні досягнення видимими, дамо їм голос, то все буде гаразд? За роки російської війни проти України військовослужбовиці стали більш видимими, зокрема в Україні. Але привернення уваги до жінок, які воюють, не завжди свідчить про гендерну рівність.

Як зазначає Лора Сьоберг, коли розглядаємо цю видимість уважно, ми бачимо, що «прогресивні історії припинення гендерного підпорядкування шляхом включення жінок у кращому випадку є частковими. Це пояснюється тим, що посади, які зайняли «включені» жінки, були зарезервовані для чоловіків не випадково, а через маскулінні очікування від людей, які їх заповнюють. Розв'язання війн та бойові дії традиційно асоціюються не лише з чоловіками, але також з рисами маскулінності» (Sjoberg, 2014, с. 2–3).

Варто пам'ятати, що в контексті війни помітні лише деякі чоловіки: героїчні, мужні/відважні, агресивні, нещадні, здатні долати труднощі, виконувати накази тощо. Ті, хто страждає від ПТСР, ті, хто намагається уникнути активної служби, такі ж невидимі, як і жінки. Насправді вони ще менш помітні, ніж військовослужбовиці, тому що в часі війни військовослужбовицям часто приділяється велика увага, щоб підкреслити, що навіть жінки беруть до рук зброю на захист Батьківщини, – саме для того, щоб присоромити тих чоловіків, які з певних причин відмовляються стати до військових лав.

Жінки, які вступають до війська, видимі здебільшого не тому, що вони вправні бійчині, а тому, що вони саме жінки в маскулінному середовищі. Ми ніколи не думаємо, що є потреба казати чоловік-військовий, чоловік-солдат, проте військовослужбовицю часто називають жінкою-військовою, бо не вказуючи на те, що вона жінка, ми вірогідно вважатимемо, що йдеться про чоловіка.

Отже, звертаючи феміністичний погляд на мілітаризм, важливо пам'ятати, що сенсаційна увага до військовослужбовиць не є доказом гендерної рівності. Якби військовослужбовиці були рівні з чоловіками у правах і можливостях, не було б нічого сенсаційного в участі їх у війні. Коли ми помічаємо, що нашу увагу привертають до жінки у формі, важливо подумати, кому це приносить користь: самим військовослужбовицям (чи має це вплив на їхні права); жінкам загалом (чи означає це, що мілітаризація може підвищити статус жінок у суспільстві)? Чи, може, це зручно для армії як інституції, якій вигідно, щоб її розглядали як прогресивну і таку, що в принципі підтримує гендерну рівність, особливо якщо це є серед вимог міжнародних стандартів, і як таку, що має підтримку всього суспільства, включно з жінками? Якщо це так, чи армія як інституція готова принципово змінювати поширені дискримінаційні практики для решти жінок, які служать у війську, поставивши в центр уваги кількох військовослужбовиць?

Військовослужбовиці як «почесні чоловіки»

Згідно зі Сьоберг, жінок «додали як здебільшого членок інституцій, де панують чоловіки, але від цього самі інституції не змінилися» (Sjoberg, 2014, с. 2–3). Не змінилося і наше очікування, що солдат чи солдатка мають мати певні риси, пов'язані з традиційною маскулінністю. Тому жінки, які приєднуються до цих інституцій, теж мають набути таких рис. Отже, ці жінки менш здатні запровадити фундаментальні зміни до нашого уявлення про військо, оскільки їх самих суспільство і командування часто сприймає як «почесних чоловіків».

Ототожнення солдата з чоловіком-військовослужбовцем часто представляють як «природне». Але, як попереджає нас Синтія Енло, якщо

явище сприймається як «природне», це означає, що «ми можемо собі уявити, що нам не потрібно його досліджувати». Натомість якщо ми застосуємо феміністичний підхід до вивчення війни і не приймаємо такі отождолення військових з чоловіками як «природні», а досліджуємо їх глибше, то здатні виявити, що отождолення солдата з чоловіком не є природним і не є випадковим. Воно є важливою складовою формування системи війни (англ. war system) – процесу, який забезпечує організацію населення для участі у війні (реальній чи потенційній) (Enloe, 2004, с. 1).

Описуючи історію війни, варто пам'ятати, що більшість людей, зокрема чоловіків, переживає війну як цивільне населення. Проте історіографія війни здебільшого складається з історій чоловіків (і рідше жінок) у формі. Наша увага зосереджена на розповідях військових, на полі битви, на армії. Щоб пояснити війну, створюється ілюзія, ніби ці маскулінізовані простори – не просто фрагменти того, чим є війна, а це власне все, з чого складається війна.

Оскільки історія війни, заснована на досвіді чоловіка–військового, подається як норма, ми намагаємось зробити інші історії про війну відповідними цьому шаблону. Тож історії військовослужбовиць вписуються в історію війни за цим же взірцем, але із застереженням, яке мало б якось пояснити їхню статтю.

Візьмімо історичний приклад того, як нетиповий жіночий досвід війни вписано в типовий шаблон. У 1915 році, коли Олена Степанів була в російському полоні, «Русское слово» опублікувало статтю про неї під назвою «Барышня–офіцер», підкреслюючи той факт, що вона жінка, і наголошуючи, що, мабуть, на війну пішла за коханням. Бо ж не може жінка зробити політичний вибір: її рішення можуть бути лише зумовлені особистими мотивами (Мамонов, 1915; Степанівна в неволі, 1915, с. 19; Кос, 2012, с. 55).

Або інший приклад: у 1942 році, коли одна з небагатьох глорифікованих радянською владою військовослужбовиць Людмила Павличенко подорожувала Штатами, агітуючи за відкриття другого фронту, заголовок статті про неї у газеті The Michigan Daily був «Лейтенант Павличенко все ще є жінкою, незважаючи на свій військовий досвід» (Raskey, 1942). У цьому тексті перераховані розрекламовані військові досягнення Павличенко, але стаття має на меті переконати читачів, що, незважаючи на те, що вона є успішною снайперкою – а отже, володіє «чоловічими» характеристиками, – вона все ще зберігає деякі жіночі риси.

Навіть нещодавні заголовки до публікацій, які наче націлені спростувати упередження та міфи, використовують гендеровану лексику, лише підсилюючи ті ж стереотипи. Наприклад, стаття «Місце жінки не на війні: як тендітні захисниці руйнують стереотипи на фронті» (Чернецька, 2018). Чисельна участь жінок у повномасштабній війні Росії проти України хоч і розвіяла певні стереотипи, та нещодавній заголовок у *New York Post* підкреслює,

що гендер військових і далі має значення: ««Битва за демократію»: українська солдатка–мама розповідає про життя на передовій» (Gould, 2022). Важко уявити заголовок, який би наголошував на батьківстві солдата–чоловіка.

Така риторика стосується не лише медіа. Вона наявна і в історіографії. Отже, коли ми роздумуємо про те, чого бракує в історії війни, то це не лише про нестачу історій жінок–військових. Насправді бракує обговорення розподілу влади в контексті війни. Влади, яка є гендерованою.

Війна і влада

Мері Бірд доречно пише, що в нас немає зразка владної жінки. Єдине, що ми знаємо, зазначає Бірд, що владна жінка схожа на чоловіка. Бірд каже, що якщо ми заплющимо очі та спробуємо уявити собі образ президента або професора, то здебільшого не уявляємо жінки. Навіть якщо самі є професоркою (Beard, 2018, с. 53). Жінки, які приєднуються до традиційно маскуліних професій (таких, як військові), отримують можливість підважувати владні структури, особливо якщо вони мають амбіції підніматися сходами влади. Проте слід пам'ятати, що далеко не всі жінки, які вступають до війська і навіть борються за свої права і проти дискримінації, роблять це з феміністичних мотивів.

Ми пам'ятаємо, як Надії Савченко довелося боротися за прийняття на навчання льотчицею, але сама вона не заперечувала проти обмежень, накладених на жінок в армії загалом. У своїх мемуарах Савченко пише, що жінкам не місце в армії. Незважаючи на власний досвід, вона дотримувалася думки, що «в бабу гроші вклади, а вона, дурна, візьме і заміж вийде! Три рази в декрет і майором – на пенсію!.. А весь цей час її навантаження на інших льотчиків розкидують. От за це жінок в армії і не люблять...» (Савченко, 2015, с. 203). Важливо пам'ятати, втім, що хоча боротьба Савченко була за індивідуальні права, а не за гендерну рівність, та вона створила прецедент, на який могли посилатися інші жінки, які прагнули доступу до «чоловічих» професій у війську.

Таким чином, жінка, якій дозволено піднятися владною драбиною у військовій ієрархії, може бути «почесним чоловіком», який легітимізує інституцію своєю присутністю, а не підриває її. Але водночас, інколи мимоволі, вона може слугувати прикладом для інших жінок у відстоюванні їхніх прав. Тож не дивно, що мілітарне командування ставиться до таких жінок з обережністю, а часом і з упередженням. Як пише Енло, «жінки в сучасному війську – якщо вони залишаються на ролях, які їм призначають командири, – існують тому, що урядові стратеги вважають, що ці жінки будуть посилювати, а не підривати те, що вважається «національною безпекою»» (Enloe, 2016, с. 80).

Тож у війську, військовій та воєнній історії є місце для «амазонок». Але здебільшого це місце для винятків, які підтверджують правило. Це місце для осіб, яких слід сенсаційно виділяти чи які можуть слугувати для просоромлення чоловіків, які уникають військової служби, і яких – попри всю «винятковість» – суспільство заохочує повернутися до своїх традиційно жіночих ролей після того, як їхня «неприродна» служба більше не буде потрібна. Якщо ці «амазонки» не приймають позиції, які їм відводить командування, їх сприймають як загрозу не лише війську, а й усьому суспільству.

Як же вписувати військовослужбовиць в історію війн так, щоб уникнути типових пасток? Як уникнути представлення жінок, які активно беруть участь у політичному насильстві, як таких, що знаходяться поза «нормою»? Як не нормалізувати жінок у маскуліністському контексті, уникаючи обговорення специфіки їхнього гендерованого досвіду? Як ми можемо зробити так, щоб наші розповіді не підживлювали існуючий героїчний маскуліністський наратив про війну, включивши до нього кілька жіночих історій, а розкривали нове розуміння війни через призму жіночої участі? Як ми можемо писати про гендерований досвід жінок, створюючи не окрему «жіночу історію» війни, а історію війни, яка трактує жіночий досвід як невід'ємний?

Привабливість мілітаризації

Роздумуючи про мілітаризацію, нам слід розглянути, чому вона є привабливою: якби вона не була такою хоча б для деяких жінок, вона б не спрацювала. Можна припустити, що жінки, які беруть активну участь у війнах або у війську, опановують нові навички, дістають доступ до позицій відносної влади або кращих ресурсів тощо. І все це справді відображає реальність досвіду деяких жінок. Але чи ці набутки тривалі, чи дадуть вони плоди у післявоєнний час?

Як стверджує Ніра Юваль-Девіс, «визначає права та становище в суспільстві не те, чи та чи інша особа брала участь у війську, а те, в якій ролі» (Yuval-Davis, 1997, с. 97). Найчастіше, як ми знаємо, ролі, в яких жінки приєднуються до служби у військових організаціях, є допоміжними, а їхній внесок розглядається під час та після конфлікту як другорядний, а тому нечасто призводить до покращення їхнього становища чи розширення прав у мирний час.

Є також думка, що участь у збройних конфліктах передбачає обіцянку повного громадянства після закінчення війни. У такому разі важливо поглянути на ширшу програму, яку пропонують ті чи ті політичні групи, залучені у збройне протистояння, і чи включають вони гендерну рівність до свого державного проєкту, коли війна закінчиться. Якщо бездіяльність у здобутті гендерної рівності та безпеки для жінок під час конфлікту виправдовується

тим, що такі питання «не на часі», то це може вказувати на інструменталізацію жіночого ресурсу для потреби війни і війська. Інструменталізація жіночого ресурсу не обіцяє значної або будь-якої компенсації у мирний час.

Отже, описуючи мотиви приєднання жінок до військових організацій, важливо брати до уваги те, що мілітаризація є справді привабливою, але до цієї привабливості слід ставитися критично.

Слухати тишу

Поширена перешкода в описі історичного досвіду військовослужбовиць, який не просто підсилює опис чоловіків-військових, а дає критичний погляд і на війну, і на військові інституції, – обмаль критичних свідчень самих військовослужбовиць. Якщо жінки, які проходять службу, не подають скарг проти інституцій чи окремих осіб у цих інституціях, це не означає, що скарг немає. Причин цієї тиші може бути багато: від інтерналізації інституційної культури і до страху наслідків, зокрема, втрати позиції. Протистояння будь-якій установі, особливо армії, вимагає відваги і потужної мережі підтримки.

Проте ми можемо слухати тишу. Коли жінки уникають розмов про певний досвід, зокрема сексуального насильства, це вже показово і може сигналізувати, що проблема є і вона замовчується. Ми також можемо слухати тих, хто більш відкритий до розмови: ветеранок, родичів військовослужбовиць, цивільних, які вступали в контакт з жінками-військовими, тощо.

Між «жертвами» та «недожінками»

Одним із викликів може стати запитання про те, як писати про жінок, які активно чинять насильство? Чи варто просто трактувати їх як тих, хто належить до військової професії і чий досвід участі в політичному насильстві ніяк не відрізняється від чоловічого? Але що ж тоді робити з маскуліністським середовищем, яке їх оточує?

Звісно, що ключовим методом в обговоренні досвіду війни для військовослужбовиць є його контекстуалізація. Це означає, що жодна жінка не має бути позбавлена дієздатності (англ. agency), але ми також не можемо запліщувати очі на те, що її гендер відігравав принаймні таку ж важливу роль, як її ідеологічний вибір, навички, звання, освіта тощо. Проте така контекстуалізація – непросте завдання.

Тут одним з корисних методів може бути теорія «відносної автономії» (англ. relational autonomy), яку пропонує Сьоберг. Ця теорія передбачає, що жінки діють автономно, не просто за наказом чи маніпуляцією чоловіків, але ці дії відносні до структур влади. А влада – гендерована. Такий підхід дає змогу уникати традиційної пастки репрезентації жінок як таких, що не

несуть жодної відповідальності за власні дії, бо вони були «змушені» через обставини (материнство, кохання, втрати, праведну помсту, самозахист) взяти до рук зброю, й іншої пастки, яка змальовує військовослужбовиць як «недожінок» – таких собі монстрів, що втратили жіночу (і людську) подобу, ставши активними учасницями війни.

Цей підхід зберігає за ними суб'єктність, але контекстуалізує її, вказуючи на позицію військовослужбовиці щодо ієрархії влади. Це дозволяє сприймати досвід військовослужбовиць серйозно, тобто як такий, що має наслідки.

Висновки

Написання гендерно чутливої історії потребує більше зусиль, ніж просто «додавання» жіночих історій війни до маскуліністського наративу, від яких цей наратив не змінюється, а лише підживлюється. Включення досвіду жінок загалом і військовослужбовиць зокрема передбачає таку зміну наративів, щоб поставити під питання наші уявлення про те, що означає бути «чоловіком» або «жінкою» в контексті війни і як це впливає на наші очікування від жінок і чоловіків у мирний час.

Нам слід бути обережними в тому, як ми описуємо досвід військовослужбовиць: якщо ми кажемо – враховуйте їхній військовий досвід, бо це зробить армію ефективнішою, то це може означати, що жіночий досвід (включно з досвідом гендерно зумовленого насильства) має значення лише остільки, оскільки він посилює чи послаблює армію. Що він не має цінності сам по собі (Enloe, 2013, с. 14–15).

Включення жіночого досвіду війни має значення тому, що він дає нам зрозуміти природу війни цілісніше, розкрити розподіл влади в контексті війни. Він є невід'ємною частиною формування системи війни, процесу мілітаризації не лише під час конфлікту, а й у мирний час. Іншими словами, якщо ми не сприймаємо гендер як категорію аналізу війни серйозно – наше розуміння природи війни є неповним (Enloe, 2013, с. 16).

Російська війна проти України створила чимало викликів для суспільства загалом і для історикинь та істориків, які її аналізуватимуть у майбутньому, зокрема. У російсько-українській війні станом на кінець листопада 2022 року в ЗСУ налічувалося 59786 жінок, з яких 41 тисяча – військовослужбовиці; при цьому безпосередньо в бойових діях беруть участь близько 5 тисяч жінок (з них 10% – у складі ТрО), загинуло 101, зникло безвісти 50, було поранено більш як 100 бійчинь, нагороджено державними нагородами понад 350, зокрема званням Героя України посмертно (Інна Деревцова та Катерина Ступницька) (Резніков, 2022).

Важливо відзначити, що офіційна назва нагороди «Герой України» досі вживається виключно у чоловічому роді. Проте з початком повномасштаб-

ної війни медіа та офіційні особи почали щораз частіше використовувати фемінітиви не лише щодо професій (зокрема тих, які асоціюються з маскулінністю, таких як бійці/бійчині чи захисники/захисниці), а й значно ширше. Показовим прикладом цього є постійне використання висловів «українці та українки» й «громадяни і громадянки» у зверненнях Президента Зеленського до українського суспільства. Це один із прикладів того, як позірно несвоєчасні й дискусійні в мирний час зміни – як от вживання фемінітивів – виявилися доречними під час війни.

Якщо історичні війни чогось нас навчили, то того, що вони створюють можливості для змін; можливості для покращення прав громадянок і громадян і рівності в суспільстві. Російська війна в Україні призвела до безпрецедентного згуртування українського суспільства. Внесок жінок у воєнні дії – як цивільних, так і військових – величезний. Визнання цих зусиль має сприяти досягненню гендерної рівності в мирний час.

Джерела

- Кос, А. (2012). *З-під знаку Стрільця: Олена Степанів-Дашкевич у світлинах, документах та спогадах*. Львів, 2012, 55.
- Мамонов, С. (1915). Барышня–офицер. *Русское слово*.
- Павличенко, Л. (2015). *Я – снайпер. В боях за Севастополь и Одессу*. Москва: Вече.
- Савченко, Н. (2015). *Сильне ім'я Надія*. Юстиніан.
- Степанівна в неволі (1915). *Вісник Союзу визволення України*, (XXIII–XXIV), 19.
- Beard, M. (2018). *Women in Power*. London: Profile Books.
- De Beauvoir, S. (2011). *The Second Sex*. London: Vintage books.
- Enloe, C. (2004). *The Curious Feminist*. Berkley: University of California Press.
- Enloe, C. (2013). *Seriously! Investigating Crashes and Crises as If Women Mattered*. Berkley: University of California Press.
- Enloe, C. (2016). *Globalization and Militarism. Feminists Make Link*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Khromeychuk, O. (2018a). 'From the Maidan to the Donbas: the Limitations on Choice for Women in Ukraine', In *Gender and Choice in the Post-Soviet Context*, edited by Lynne Attwood, Marina Yusupova, Elisabeth Schimpföessl. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 47–78.
- Khromeychuk, O. (2018b). 'Experiences of Women at War. Servicewomen during WWII and in the Ukrainian Armed Forces in the Conflict in Donbas'. *Baltic Worlds X*, (4), 58–70.
- Sjoberg, L. (2014). *Gender, War and Conflict*. Cambridge: Polity.
- Sharoni, S. and Welland, J. (2016). 'Introduction' in Simona Sharoni, Julia Welland, Linda Steiner, L., Pedersen, J., eds. *Handbook on Gender and War*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1–20 (3).
- Raskey, S. (1942, 17 October). 'Lt. Pavlichenko Is Still A Woman Despite Her Military Background'. *The Michigan Daily*, 5.
- Yuval-Davis, N. (1997). *Nation and Gender*. London: Sage.

Інтернет-ресурси

Резніков, О. (2022, 28 листопада). Виступ на Шостому Українському жіночому конгресі. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Cv_x6j9DNBY

Чернецька, А. (2018, 11 серпня). *Місце жінки не на війні: як тендітні захисниці руйнують стереотипи на фронті*. 24 канал. URL: https://24tv.ua/mistse_zhinki_ne_na_viyeni_yak_tenditni_zahisnitsi_ruynuyut_stereotipi_na_fronti_n1013856

Gould, J. (2022, 22 September). '«Battle for democracy»: Ukrainian soldier mom opens up about life on the frontlines', *New York Post*. URL: <https://nypost.com/2022/09/22/ukrainian-soldier-mom-andriana-arekhta-opens-up-about-life-on-the-frontlines/>

На обкладинці: Ольга Ілясевич (кінець 1950-х – початок 1960-х), Львів. Автор фото Ярослав Ілясевич, колекція Володимира Дахна. Міський медіаархів Центру міської історії. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk>

Мал. 1 Шмуцитул блокнота Володимира Матвієвського (1911–1987) з його власноручним підписом, який коментує обставини знахідки віршів та пісень, переписаних з альбому українок-остарбайтерок. Приватний архів О. Кузьменко

Мал. 2 Сторінки з блокнота В. Матвієвського з текстами остарбайтерського вірша та пісні «В суботу пізенько, в неділю раненько». Приватний архів О. Кузьменко

Мал. 3 Обкладинка третьої рукописної книги Костя Кушніра–Марченка (1877–1958), в яку переписано остарбайтерський фольклор. АНФРФ ІМФЕ ім. М. Рильського. Ф. 14–3. Од. зб. 18

Мал. 4 Лист остарбайтерки Єфросинії Яременко до рідних на Київщину, Україна. Гамбург, Німеччина, 29.05.1943 р. Опубліковано: Історична правда. 27 січня 2017. URL: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2017/01/25/149495/#nanogallery/ngy2p/0/5>

Мал. 5 Семеген Ганна Якимівна (1927–2017) Під час Другої світової війни працювала в німецькому сільському господарстві у районі тодішнього пруського міста Олав (нім. Ohlau). Фото 2009 р. Приватний архів О. Кузьменко

Мал. 6 Сторінки з рукописної книги краєзнавця Костя Кушніра–Марченка, де записано остарбайтерський вірш про Україну. АНФРФ ІМФЕ ім. Рильського. Ф. 14–3. Од. зб. 16. Арк. 42

Мал. 7 Українські дівчата сідають на поїзд, який їде до Німеччини. Опубліковано: Трибуна Бровари. 25 березня 2019. URL: <https://brovary.net.ua/tag/druga-svitova-vijna/>

Мал. 8 Сафронюк Фросина Микитівна, 1927 р. нар. Під час Другої світової війни примусово була вивезена до Німеччини, де працювала на одному із заводів міста Вуперталь. Фотографувала О. Кузьменко 2001 р. Приватний архів О. Кузьменко

- Мал. 9** Вітальна великодня листівка, виготовлена для українських оstarбайтерів. Оpubліковано: Deutsche Welle. 12 серпня 2020. URL: <https://www.dw.com/ru/korichnevoe-proshloe-ozera-feniks-v-nemetskom-dortmunde/a-54540249>
- Мал. 10** Сторінка з гранок неопублікованого академічного «Збірника фольклору Великої Вітчизняної війни 1941–1945» за редакцією чл.–кор. АН УРСР П. М. Попова. АНФРФ ІМФЕ ім. Рильського. Ф. 14–3. Од. зб. 95. Арк. 106
- Мал. 11** Фото акторки Мей Мюрей (у фільмі «Особисте життя Елени прекрасної») як ілюстрація до статті «Фельетон в кадрах». Лафре. (1928). Фельетон в кадрах. Кіно. Журнал української кінематографії, 6, 10
- Мал. 12** Зображення робітниці та виробничих процесів як ілюстрації до статті «Всесоюзна кочегарка в кадрі». Цейтлін. (1927). Всесоюзна кочегарка в кадрі. Кіно. Журнал української кінематографії, 1927, 23–24, 6
- Мал. 13** Виробничі процеси як ілюстрація до статті «Донбас кличе». Зельдович, Гр. (1931). Донбас кличе. Кіно. Журнал української кінематографії, 1931, 6, 9
- Мал. 14** Плакат до фільму «Гамбург» (1926). З фондів відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Оpubліковано: ВУФКУ. Lost and Found: Українська кінореволюція 1920–х. URL: <https://vufku.org/lost/hamburh/>
- Мал. 15** Плакат до фільму «Гамбург» (1926). З фондів відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Оpubліковано: ВУФКУ. Lost and Found: Українська кінореволюція 1920–х. URL: <https://vufku.org/lost/hamburh/>
- Мал. 16** Плакат до фільму «За монастирською стіною» (1928). З фондів відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Оpubліковано: ВУФКУ. Lost and Found: Українська кінореволюція 1920–х. URL: <https://vufku.org/lost/za-monastyrskoiu-stinoiu/>
- Мал. 17** Оксана Павленко «Жіночі збори» (1932). Колекція Національного художнього музею України. Зображення надане Національним художнім музеєм України

- Мал. 18** Марина Скугарєва «Мені добре» (1996). Ліжко, подушки, вишивка. Фотодокументація виставки «Свій простір» (2018). Автор світлини Олександр Пілюгін. Фото надане PinchukArtCentre
- Мал. 19** Анна Звягінцева «Фрагмент» (2013). Металева стрічка, зварювання, начерки. Фотодокументація виставки «Свій простір» (2018). Автор світлини Сергій Іллін. Фото надане PinchukArtCentre
- Мал. 20** Влада Ралко. Із серії «Привид свободи» (2018). Полотно, олія. Фотодокументація виставки «Свій простір» (2018). Автор світлини Олександр Пілюгін. Фото надане PinchukArtCentre
- Мал. 21** Тамара Турлюн «То се є початок дерев. Так виглядає купа стебел», (2022). Текстиль, шовкодрок. Фотодокументація виставки «Всі бояться пекаря, а я дякую». Ірпінь, (2022). Автор світлини Артем Чернічко. Фото надане автором світлини
- Мал. 22** Публікація «Факір у Бенаресі. Жінка–візник в Москві» у часописі Иллюстрированное приложение к «Южному краю», 1 травня 1908
- Мал. 23** Публікація «Жінка–візник у Парижі» у часописі Иллюстрированное приложение к «Южному краю». 19 листопада 1906
- Мал. 24** Публікація «День білої ромашки» часописі Иллюстрированное приложение к «Южному краю», 15 травня 1911
- Мал. 25** Торговки та торговці Сінного ринку (початок XX ст.). Оpubліковано: Facebook–спільнота «Старий Харків», 6 червня 2018. URL: <https://www.facebook.com/old.kharkov/photos/pb.100070557392380.-2207520000./1049903205173287/?type=3>
- Мал. 26** Жінки продають дрібний крам біля Сергіївської площі у Харкові (поч. XX ст.). Оpubліковано: Facebook–спільнота «Старий Харків», 3 червня 2021. URL: <https://www.facebook.com/old.kharkov/photos/a.112494245580859/1981984248631840/>
- Мал. 27** Публікація «В саду Товариства акліматизації» у харківському часописі Жало, №4, 1911
- Мал. 28** Публікація «Що може наробити дамська шпилька для капелюха» у харківському часописі Жало, №7, 1910

- Мал. 29** Фото Стефанії Стадниківни (1930–ті рр.) з родинного архіву Наталії Миронюк. Опубліковано: Гавалюк Р. Велика театральна історія невеликої сцени. Ч.2: від театру УГА до драматичної школи. Фотографії старого Львова, 12 травня 2020. URL: <https://photo-lviv.in.ua/velyka-teatral-na-istoriia-odniiei-nevelykoi-stseny-chastyna-druha-vid-teatru-uha-do-dramatychnoi-shkoly/>
- Мал.30** Фото Євгенії Шведівни (фото зліва – 1930–ті рр, справа – 1934 р.) з родинного архіву Ніни Козачук. Опубліковано: Записки НТШ. Театрознавча комісія, Том CCLXII, 2011
- Мал.31** Актриса Євгенія Шведівна у народному строї (1930–ті рр.) Фонди Мистецького музею Леся Курбаса у Самборі (МЛК – Н–№294)
- Мал.32** Портрет Ганни Совачевої (1930–ті рр.) актриси театру «Заграва». Опубліковано: Ревуцький В. «Заграва», кілька слів про театр, Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000, С. 48
- Мал.33** Соломія Крушельницька (кін. XIX ст.) Фонди ЛННБ України імені В. Стефаника. Опубліковано: Тихобаєва, Г., Криворучка, І. (2009). Соломія Крушельницька. Міста і слава. Львів: Апріорі. С. 42
- Мал.34** Соломія Крушельницька в опері «Електра» Річарда Штрауса (без дати). Опубліковано: Тихобаєва, Г., Криворучка, І. (2009). Соломія Крушельницька. Міста і слава. Львів: Апріорі. С. 38
- Мал.35** Соломія Крушельницька в опері «Валькірія» Річарда Штрауса (без дати). Фонди ЛННБ України імені В. Стефаника. Опубліковано: Тихобаєва, Г., Криворучка, І. (2009). Соломія Крушельницька. Міста і слава. Львів: Апріорі. С. 116
- Мал.36** Іванна Біберовичева та Іван Біберович у виставі «Маруся Богуславка» М. Старицького. Фонди ЛННБ України імені В. Стефаника (1880–ті роки). Опубліковано: Волошинський Б. Родина Біберовичів. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2021 (обкладинка)
- Мал.37** Плакат «Слава матери героине!» (1944), авторка Н. Ватоліна
- Мал.38** Плакат «Ребёнка не подкидывай. Взыщи с отца на воспитание» (1925), автор невідомий

Мар'яна Байдак

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України, членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, авторка монографії *Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни* (Львів, 2021). marjanabaidak@gmail.com

Анастасія Боженко

кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри українознавства філософського факультету Харківського НУ ім. В. Каразіна. Авторка статті: «Столичний Харків: утопія, конструктивізм, пам'ять (1919–1934 рр.)» (*Місто: історія, культура, суспільство*, 2020, Вип. 8). a.o.bozhenko@karazin.ua

Олексій Вінниченко

кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського НУ ім. І. Франка, автор статті: «Згвалтування, вбивство і пограбування, а також перелюб. Історія кримінального злочину, здійсненого під Львовом у 1645 р.» (*Соціум. Альманах соціальної історії*, 2015, вип. 11–12). o.vinnychenko@gmail.com

Марина Вороніна

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії Харківського НПУ ім. Г. Сковороди, членка Української асоціації дослідниць жіночої історії. Авторка статей: «Кризис–менеджерки в РСДРП(б).» (*Зб. наук. праць. Серія «Історія та географія»*, 2020, вип.57); «101-ша річниця виборчих прав для жінок на Слобожанщині» (*Studia Slobozhanica: Мат. конф. «Слобожанський гуманітарій»*. Харків, 2018). VoroninaMS@i.ua, VoroninaMS835@gmail.com

Олена Галета

докторка філологічних наук, професорка кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського НУ ім. І. Франка та кафедри культурології Українського католицького університету, членкиня українського PEN. Авторка книг *Нова словесність: українська література в антропологічній перспективі* (Львів, 2023) та *Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця XIX – початку XXI століття* (Київ, 2015). olena.halet@lnu.edu.ua

Олена Ганусин

кандидатка історичних наук, асистентка кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини НУ «Львівська політехніка», авторка статті: «Формування української інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX століття: соціальне походження та родинне виховання» (*Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія: історія, 2017, вип. 2, ч.1).
olena.b.hanusyn@lpnu.ua

Аліна Добошевська

соціальна антропологиня, докторантка Інституту соціології Ягеллонського Університету (Краків), президентка Фондації «Добра Воля», членкиня Польського товариства усної історії. Співавторка 11 документальних фільмів на основі біографічних інтерв'ю. Авторка статті: «Участь жінок у дисидентському русі 60–80-х років в Україні» (*Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI ст.* / під. ред. Г. Грінченко. Київ, 2021).
alina.doboszevska@uj.edu.pl

Вікторія Іващенко

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директорка Музею історії Харківського НУ ім. В. Каразіна, співавторка усної історичного проєкту «Рух на Захід»: українські вчені в умовах вимушеної міграції (2014–2023)».
ivashchenko@karazin.ua

Анастасія Канівець

кінознавиця, культурологиня, старша наукова співробітниця Музею театального, музичного та кіномистецтва України, заступниця редактора журналу *Кіно–Театр*. Співавторка книги: Брюховецька Л., Канівець А. *Українська анімація: збірник статей* (Київ, 2018).
ana.kanivets@gmail.com

Ігор Карпенко

аспірант докторської школи ім. Юхименків НУ «Києво–Могилянська академія» (історія). Автор статті: «Проблема визначення статусу жінки на цукровому виробництві: «жінщина» – «полурабочая» – «рабочая»: (на прикладі цукрових заводів Київської губернії, 1880-ті – поч. 1900-х рр.)» (*Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*: Київ, 2021).
karpenko.i.m@ukr.net

Оксана Кісь

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України, президентка Української асоціації дослідниць жіночої історії, авторка монографії *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти* (Львів, 2020).
kis@ucu.edu.ua

Олена Кондратюк

кандидатка історичних наук, завідувачка відділу етнології Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, авторка монографії *Родинне коло: трансформація спорідненості в українському суспільстві впродовж XIX – XX століть* (Вінниця, 2021).
lennin2007@gmail.com

Оксана Кузьменко

докторка філологічних наук, в/о завідувача відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України, голова комісії фольклористики секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка, авторка монографії *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)* (Львів, 2018).
kuzmenko.oksana@gmail.com

Ольга Лабур

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії НТУ України «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського», віце-президентка Української асоціації дослідниць жіночої історії. Авторка статей: «"Вікно можливостей?": гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 року в Україні» (*Сторінки історії: збірник наукових праць*, 2019, Вип. 49); «"Вуаль радянського фемінізму": жіночі наративи про перші радянські гендерні практики» (*Українська біографістика*, 2020, Вип. 20).
labur.olga@lil.kpi.ua

Дарія Маттінглі

історикиня, лекторка європейської історії в Університеті Чічестера та дослідниця Трасту Ліверх'юм відділу славістики в Кембриджському Університеті. Членка програмного комітету Асоціації Вивчення Національностей (ASN) та Данилів Семінару. Авторка статті: «"Жінки в колгоспах – велика сила": хто вони – українські призвідниці Голодомору?» (*Україна Модерна*, 2016) і монографії *Stalin's Activists. Rank-and-File Perpetrators of the 1932–33 Famine in Ukraine* (готується до друку).
d.mattingly@chi.ac.uk

Анастасія Мишуста

кандидатка історичних наук, організаторка відділу захисту дітей Міжнародного комітету порятунку (International Rescue Committee). Авторка статті: «Українки в міжвоєнній Чехословаччині: матеріальна підтримка української емігрантської спільноти» (*Наукові праці Кам'янець-Подільського НУ ім. І. Огієнка: історичні науки*, 2021, Вип. 32).
myshusta2010@gmail.com

Ольга Посулько

кандидатка історичних наук, завідувачка кафедри історії України Дніпровського НУ ім. О. Гончара; членкиня Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Авторка статей: «"В рассуждении женского полу моего неудобно..."». Захист майнових інтересів жінок у судах Катеринославського намісництва у 80–90-х рр. XVIII ст.» (*Соціум. Альманах соціальної історії*, 2017, Вип. 13–14); «Катеринославський совісний суд (1784 – 1855 рр.): етапи та особливості діяльності» (*Український історичний журнал*, 2020).
olgaposunko70@gmail.com

Софія Роса-Лаврентій

кандидатка мистецтвознавства, доцентка кафедри театрознавства та акторської майстерності факультету культури і мистецтв Львівського НУ ім. І. Франка. Авторка статей: «Жіночі імена в українській театральній публіцистиці 1920–1939 років у Східній Галичині» (*Українське мистецтвознавство*, 2019, Вип. 19); «Ukrainian Theater Actresses in Eastern Galicia» (*Pamiętnik Teatralny*, 2020, № 3).
Sofiya.Rosa-Lavrentiy@lnu.edu.ua

Ірина Савченко

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького НУ, членкиня Української асоціації дослідниць жіночої історії. Авторка статей: «Жіночі досвіди, практики, стратегії 1914–1921 рр.» (*Українська біографістика*, 2020, вип. 23); «Жінки-делегатки на Запоріжжі 1920-х рр.: спроба колективного портрету» (*Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2019, вип. 52)

Мейгіл Фавлер

історикиня, доцентка кафедри історії у Стетсонському Університеті (США), викладає на кафедрі театрознавства та акторської майстерності факультету культури і мистецтв Львівського національного університету ім. І. Франка. Членкиня організаційного комітету Семінару Даниліва (Канада) та членкиня Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Нью-Йорку. Авторка книги *Beau Monde on Empire's Edge: State and Stage in Soviet Ukraine* (Торонто, 2017, український переклад готується до друку).
mfowler@stetson.edu

Олеся Хромейчук

історикиня, директорка Українського Інституту в Лондоні, авторка книг «*Undetermined*» *Ukrainians. Post-War Narratives of the Waffen SS Galicia Division* (Peter Lang, 2013) та *The Death of a Soldier Told by His Sister* (Monoray, 2022) і статті «Militarizing Women in the Ukrainian Nationalist Movement from the 1930s to the 1950s» (*Aspasia*, 2018, Vol. 12).

Іванна Черчович

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України, дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи, членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, працює над монографією про жіночі досвіди міських просторів Галичини другої пол. XIX – поч. XX століття, авторка статті «Емансипаційні ідеї vs консервативні практики: жінки у середовищі української інтелігенції Галичини зламу XIX–XX століть» (*Українські жінки в горнилі емансипації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017).
ivankacherchovych@gmail.com

Катерина Яковленко

дослідниця сучасного українського мистецтва, кураторка, головна редакторка сайту Суспільне Культура. Упорядниця книг *Чому в українському мистецтві є великі художники* (2019) та *Кураторський посібник* (2020), співредакторка спеціального випуску журналу *Obieg* «*Euphoria and Fatigue: Ukrainian Art and Society after 2014*» (2019).
k.iakovlenko@gmail.com

**ЖІНОЧІ ВИМІРИ МИНУЛОГО:
УЯВЛЕННЯ, ДОСВІДИ, РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ**

під науковою редакцією Оксани Кісь

ISBN 978-617-95025-2-1

2023 © Оксана Кісь

2023 © Центр міської історії Центрально–Східної Європи

Дизайн і верстка: **Ірина Цімерман**
Літературне редагування: **Юлія Колеснікова**
Коректура: **Христина Воробій**
Координація проєкту: **Вікторія Панас**

Зображення на обкладинці:
Ольга Ілясевич (кінець 1950–х – початок 1960–х), Львів
Автор фото **Ярослав Ілясевич**
Колекція **Володимира Дахна** / Міський медіаархів Центру міської історії

Видання Центру міської історії Центрально–Східної Європи
Свідоцтво ДК № 6794 від 10.06.2019

За підтримки Фонду імені Гайнріха Бьолля, бюро Київ – Україна

Підп. до друку 20.10.2023. Формат 70 x 100/16
Папір офсетний 70 гр/м³. Гарнітура «Ubuntu»
Ум. друк. арк. 35,75
Наклад 500 прим.
Виготовлення ФОП Цімерман М. І., реєстр. № 2542901595

ISBN 617950252-8

9 786179 502521